V. Pašuta

Lietuvos valstybės susidarymas

VILNIUS 1971

9(TL)1
Pa 356

Autoriaus rankraštį vertė
R. Strazdūnaitė

1—6—4
71—96

PRATARMĖ

Senoji Lietuva, atlikusi tokį žymų vaidmenį Rytų Europos viduramžių istorijoje, vis labiau patraukia mokslininkų dėmesį. Apie tai galima spręsti ir iš to, kad mano knyga rusų kalba, pasirodžiusi prieš 12 metų, jau seniai išparduota ir susilaukė nemaža atsiliepimų.

Recenzijos (kartais ištisi moksliniai straipsniai), pasirodžiusios TSRS [1], VDR [2], Lenkijoje [3], ČSSR [4], taip pat JAV [5] ir VFR [6], pateikia nemažai medžiagos apmąstymams. Tai ne staigmena, nes iš autorių yra tokių

---

[1] *Ю. Жюгжда,* «История СССР», № 1, 1961, стр. 183—186; *X. Моора,* «Вопросы истории», № 9, 1961, стр. 150—155.

[2] *E. Winter,* Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Bd. VII, H. 8, Berlin, 1959, p. 1888.

[3] *В. Н. Перцев,* Rocznik Olsztyński, t. III, 1960, p. 308—318; *J. Matuszewski,* Studia źródłoznawcze, Commentationes, t. V, 1960, p. 161—162; *H. Łowmiański,* Uwagi o genezie państwa litewskiego,— Przegląd Historyczny, t. LII, zesz. 1, 1961, p. 127—146; *J. Ochmański,* Roczniki Historyczne, Poznań, Roczn. XXVII, 1961, p. 143—160; *T. Wasilewski,* Rocznik Białostocki, t. III, Białystok, 1962, p. 489—493.

[4] *J. K.* — Historický Časopis, Bratislawa, Nr. 2, 1962, p. 298—300.

[5] *W. S. Hanchett,* American historical review, v. 67, Nr. 3, Richmond, 1962, p. 764—765.

[6] *O. P. Backus,* Jahrbuch für Geschichte Osteuropas, Bd. XI, H. 1, 1963, p. 85—88.

problemos žinovų, kaip H. Lovmianskis, H. Moora, V. Percevas, E. Vinteris, J. Žiugžda, O. Bekus ir kt.

Atsiliepė ir lietuviai buržuaziniai istorikai, emigrantai [7]. Teigiamai įvertinę knygą, jie stengiasi priešpastatyti ją kitų Lietuvos tarybinių istorikų darbams. Tai negražus mėginimas; mano darbas parašytas, sutartinai sprendžiant problemas su Lietuvos, Rusijos, Lenkijos ir kitais istorikais marksistais. Beje, tai supranta tie lietuviai užsieniečiai istorikai (pavyzdžiui, M. Gimbutienė [8]), kurie pirminių šaltinių žinias vertina labiau už antikomunizmo mitus.

Reikia pasakyti, kad kolegos marksistai sutinka su mūsų pasirinkta tyrinėjimo kryptimi ir svarbiausiomis išvadomis, o buržuaziniai istorikai — teigiamai vertina patį darbo pasirodymą. Recenzentų pastabas galima susumuoti ir nurodyti artimiausius uždavinius: giliau patyrinėti Aukštaitijos ir Žemaitijos ekonominės istorijos ypatybes; vasaliteto formų atsiradimą ir vystymąsi; senosios Lietuvos ideologiją — pagonybę; jos savitumus ir krikščionybės (pravoslaviškos ir katalikiškos) įvedimą; Lietuvos ir Aukso Ordos santykius.

Tiriant šaltinius, ypač verta išsiaiškinti, kaip žinios apie Lietuvą pateko į rusų, lenkų ir vokiečių kronikas, taip pat ištirti tautosaką ir ne tik kaip problemos šaltinį, bet ypač dėl to, kad geriau suprastume vėlyvųjų Lietuvos metraščių toponiminius ir kitus padavimus.

Pagaliau tebėra nepradėta tyrinėti Lietuvos demografija ir analizuoti terminologija. Atskirai minėtina

---

[7] *Y. Viks,*—„Naujienos", 1960 m. kovo 9 d. ir lapkričio 5 d., Chicago; *Y. Dainauskas,*—„Lituanus", t. IX, Nr. 2, USA, 1963, p. 68—70; *to paties* —„Tautos Praeitis", t. II, kn. 1(5), Roma, 1964, p. 153—158; *J. Jakštas,*—„Aidai", Nr. 7, Brooklyn, p. 295—302; *K. Avižonis,*— Lituanistikos darbai, Lituanistikos Instituto Metraštis, I, Chicago, 1966, p. 89—93.

[8] *M. Gimbutas*$_1$*, p. 18—19, 172—173.

* Išnašose nurodyta autoriaus pavardė, inicialai, jo darbo bibliografijoje eilės numeris ir puslapiai.

etnogenezės problema, neabejotinai svarbi istorikui, tyrinėjančiam tokią etniškai sudėtingą valstybę, kaip Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė.

Tai nemaži uždaviniai, ir jiems spręsti reikia didelių kūrybinių jėgų. Džiugu, kad tarybiniame lietuvių moksle tokių jėgų yra. Pakanka pažymėti naują didelį R. Volkaitės-Kulikauskienės darbą apie Lietuvos feodalizmo genezės laikotarpio materialinę kultūrą, J. Jurginio monografiją apie baudžiavos įsigalėjimą Lietuvoje, M. Jučo — iš istoriografijos ir šaltinių mokslo, naujus A. Tautavičiaus darbus iš miestų archeologijos ir S. Abramausko — apie miestų viduramžių architektūrą, P. Dundulienės — iš žemdirbystės ir valstiečių istorijos, jauno istoriko R. Batūros — studijas apie lietuvių ir totorių santykius, R. Varakausko — apie lietuvių ir vokiečių santykius...

Fundamentinis L. Čerepnino darbas palengvino Lietuvos ir Rusų valstybių tyrinėjimą.

Lenkų istoriografijoje tebetyrinėjama Prūsijos istorija. Pažymėtinas puikus J. Antonevičiaus atradimas — jotvingių žemdirbio kapas, taip pat A. Kaminskio, J. Nalepos ir kt. darbai apie jotvingių etninį arealą, J. Poverskio straipsniai apie prūsų—lenkų ryšius ir naujausi G. Labudos darbai iš Lenkų Pamario istorijos.

Pažymėtini V. Sedovo, F. Gurevič, E. Danilaitės, H. Lovmianskio etnologiniai tyrinėjimai. Nors dar per anksti daryti išvadas, tačiau jau ir dabar kitaip atrodo seni slavų ir lietuvių bei kitų pabaltijiečių ryšiai, palengvinantys suprasti lietuvių ir baltarusių visuomeninės bei valstybinės sintezės procesą. Neabejojame, kad, drauge dirbdami, mokslininkai dar daug naujo atras savitoje ir ryškioje paskutinės pagoniškosios Europos valstybės istorijoje.

Šis darbas, palyginus su tai pačiai temai skirta knyga rusų kalba, perdirbtas. Istoriografinė dalis žymiai

siauresnė, iš šaltinių pateikiami esminiai dalykai, padedantys suprasti turtinės ir socialinės nelygybės atsiradimą. Priedai parinkti daugiausia įdomūs plačiajam skaitytojui.

Mūsų parengtą rankraštį peržiūrėjome, atsižvelgdami į kolegų lietuvių pastabas, padarytas per svarstymą Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institute, ir vertingus recenzentų bei skaitytojų nurodymus, po minėtos knygos išėjimo. Iš esmės išplėsta ir bibliografija.

ĮVADAS

Lietuvos valstybės susidarymo tema mūsų istoriografijoje palyginti nauja. Jos tyrinėjimas labai reikšmingas apibendrinamiesiems darbams iš Lietuvos TSR istorijos, be to, nacionalinių Rusijos, Lenkijos ir Pabaltijo tautų valstybių augimo politinėms sąlygoms teisingai įvertinti.

Šioje knygoje nagrinėjame žinias apie Lietuvą iš rusų (Kijevo, Haličo—Volynės, Vladimiro—Suzdalės, Naugardo, Pskovo ir Maskvos) ir lietuvių metraščių, vokiečių kronikų (Henriko Latvio, Eiliuotosios, Hermano Vartbergės, Petro Dusburgo) ir aktų.

Tyrinėdami metraščius ir aktus kaip feodalinės ideologijos, politinės ir klasių kovos paminklus, stengiamės nustatyti pirminių šaltinių fondą valstybės susidarymo Lietuvoje vidinėms priežastims ir užsienio politikos sąlygoms nagrinėti. Skaitytojas lengvai pastebės, kad toks problemos traktavimas skatina ieškoti jau žinomuose šaltiniuose to, kas pirmtakų visai nedomino, buvo tik prabėgomis paminėta, ir iškelti nepelnytai užmirštus paminklus, pavyzdžiui, Prūsų Teisyną, Christburgo (Kišporko) sutartį, Vulfstano pasakojimą, šventųjų gyvenimo aprašymus ir t. t.

Mes remiamės prūsų istorijos šaltiniais, nes toji tauta etniškai artimiausia lietuviams, panaši savo visuomenine ir politine struktūra, nors tik dalis jos įėjo

į Lietuvos valstybę. Nesutapatindami šių dviejų, vėliau skirtingo likimo, tautų, plačiai panaudojame prūsų medžiagą, tyrinėdami mus dominančią problemą [9].

Gaires tokiam feodalizmo genezės tyrinėjimui nužymi marksizmo teiginiai apie istorinį dėsningumą. B. Grekovas ir A. Neusichinas pasiekė puikių rezultatų, sintetindami savo pastebėjimus, lygindami ankstyvojo feodalizmo įvairių Europos tautų — rusų, lenkų, chorvatų, saksų, frankų, burgundų ir kt.— šaltinius. Toks istorinių šaltinių apie lietuvius ir prūsus lyginimas leidžia geriau įsivaizduoti pagrindinius feodalinės visuomenės atsiradimo etapus. Nevengiame ir retrospekcijos, bet tik tais atvejais, kai vėlyvuose šaltiniuose yra kai kas iš ankstesnio laiko.

Rusų, lenkų, lietuvių ir vokiečių senoji istoriografija, būdama ištikima buržuazinei sociologijai, į Lietuvos valstybę žiūrėjo kaip į atskirų kunigaikščių veiklos rezultatą ir pagal savo politines simpatijas jų pasisekimą priskirdavo užsienio politikai. Joje svarbiausia buvo tai, kad Lietuva prisijungė rusų žemes, Ordinas nukariavo prūsų ir lietuvių žemes, ir pagaliau įvyko Lietuvos ir Lenkijos unija. Dvarininkinio ir buržuazinio nacionalizmo varžomi istorikai Lietuvos istoriją dažnai paversdavo arena vyriausybių politinėms sąskaitoms suvesti.

Kritiškai vertindami istoriografiją, pasinaudojame tomis išvadomis, kurios jau turi tikros mokslinės vertės.

Tarybinėje ir liaudies demokratinėje istoriografijoje požiūris į problemą iš esmės pasikeitė. Sparčiai pažengė į priekį pagalbiniai mokslai — archeologija, etnografija, archeografija ir šaltinių mokslas. Temai tyrinėti daug padaryta visų pirma pačioje Lietuvoje, Pabaltijyje. Apie feodalizmo genezę yra J. Jurginio, R. Kuli-

---

[9] Manome, kad atėjo laikas parašyti prūsų tautos, vokiečių feodalų išnaikintos, istoriją. Tai padaryti būtų tiesioginė pareiga istorikų tų šalių, kurios paveldėjo išlaisvintą prūsų žemę.

kauskienės, P. Kulikausko, A. Tautavičiaus, žinomo estų archeologo H. Mooros straipsniuose. Tyrinėjimą palengvina K. Jablonskio, D. Pochilevičiaus, J. Jurginio, M. Jučo, B. Dundulio ir kt. darbai iš socialinės-ekonominės ir politinės XIV—XVI a. evoliucijos.

Nemažai padaryta ir Lietuvos valstybės susidarymo politinėms sąlygoms nušviesti. Senosios Lietuvos istorikui ypač reikšminga nauja pažiūra į Ordino istorinį vaidmenį N. Gracianskio, M. Tichomirovo ir kt. darbuose. Iš esmės peržiūrėjo Ordino reikšmės prūsų žemėse įvertinimą V. Percevas, F. Gurevič, A. Kaminskis ir kt.

Marksistinėje istoriografijoje kitaip traktuojama popiežiaus kurijos politika Rytų Europoje, buvusi svarbiu Lietuvos užsienio politikos veiksniu. Čia pakanka paminėti I. Šaskolskio, M. Zaborovo, E. Lederer, T. Mantoifelio ir kt. darbus.

Žymaus tarybinio lietuvių istoriko ir archeografo P. Pakarklio plunksnai priklauso nemaža veikalų iš prūsų žemių istorijos. Yra ir buržuaziniais laikais parašytų jo darbų, demaskuojančių Rytų Prūsijos žemių istorijos falsifikaciją vokiečių istoriografijoje [10] (falsifikacinėms pažiūroms duoklę atidavė K. Būga, A. Salys ir kt.) [11]. P. Pakarklis, remdamasis gausia bulių medžiaga, atskleidė reakcinį popiežių vaidmenį Lietuvos istorijoje [12]; popiežiaus ir Ordino [13] politiką jis vertino vienodai, parodydamas pastarojo antinacionalinę ir grobikišką esmę [14]. Tai buvo naujos temos lietuvių istoriografijoje.

Naujos ir iš tiesų svarbios buvo ir J. Žiugždos iškeltos problemos: lietuvių buržuazinių-nacionalistinių

---

[10] Žr., pavyzdžiui, *P. Karge*$_1$, p. 34—35, 78—79.

[11] *P. Pakarklis*$_1$, p. 53, 55 ir kt. Šiai temai skirti F. Arvydo, V. Vileišio ir kt. darbai.

[12] *P. Pakarklis*$_5$, p. 30 ir sek.

[13] Ten pat, p. 36 ir sek., 43 ir sek.

[14] *P. Pakarklis*$_4$, p. 28 ir sek.

koncepcijų peržiūrėjimas [15], istorinių-ekonominių, politinių ir kultūrinių lietuvių ir rusų tautų ryšių tyrinėjimas [16], lietuvių ir prūsų tautų indėlio į išsivadavimo kovą prieš vokiečių agresiją į Rytus nušvietimas [17].

Prikeliant iš užmaršties temas ir faktus, grąžinant jiems jų teises, kartu buvo pervertinama ir vokiečių istoriografija rūpimu klausimu (J. Zučio, H. Lovmianskio, A. Geištoro, F. Gentceno ir kt. darbuose); palaipsniui istoriografijoje ryškėjo švietėjų (S. Daukanto) ir revoliucinių demokratų (P. Scegeno ir kt.) pažiūros.

Kitaip pradėtas traktuoti ir totorių-mongolų antplūdis bei Aukso Ordos vaidmuo Rytų Europos tautų istorijoje; šioje srityje didelių nuopelnų turi A. Nasonovas, B. Grekovas, A. Jakubovskis, S. Krakovskis.

Visai naujai aprašo ir Leńkų Pamario istoriją H. Lovmianskis, G. Labuda, K. Timeneckis ir kt.

Gerokai pakeitė tradicinį lietuvių ir ukrainiečių santykių traktavimą savo darbuose F. Petrunia ir ypač K. Guslistis bei V. Mavrodinas. Pasirodė gana daug istorinių, archeologinių darbų ir iš ankstyvosios baltarusių žemių istorijos, pavyzdžiui, N. Voronino, V. Sedovo, L. Aleksejevo, A. Uspenskos, V. Golubovičiaus ir kt.

Prasiplėtė lietuvių—prūsų ryšių su Rusia tyrinėjimai. Tradicinių karinių kontaktų temą pakeitė ekonominių, kultūrinių ir etnografinių bendrumų nušvietimas. Jiems skirti M. Vymerytės, G. Fiodorovo, N. Čeboksarovo, J. Endzelyno, J. Antonevičiaus ir kt. darbai.

Lenkijos politiką prūsų atžvilgiu vaisingai tiria B. Vlodarskis.

Paskelbti nauji šaltinių leidiniai — Naugardo ir Pskovo dokumentai (S. Valkas), Kijevo, Naugardo, Pskovo, Vladimiro—Suzdalės, Maskvos metraščių sąvadai (E. Karskis, D. Lichačiovas, A. Nasonovas, M. Prisel-

---

15 *Ю. Жюгжда* $_2$, стр. 34—43.

16 *J. Žiugžda* $_1$.

17 *Ю. Жюгжда* $_1$, p. 27 ir sek.

kovas, M. Tichomirovas), pasakojimai, poemos ir šventųjų gyvenimų aprašymai (V. Adrianova-Peretc, V. Mališevas ir kt.), užsienio šaltiniai — aprašymai (V. Kortas), kronikos (S. Aninskis).

Labai pažengė pats šaltinių tyrimo mokslas, palyginus su kadaise puikiomis A. Šachmatovo knygomis; tai rodo, pavyzdžiui, vėlyvieji M. Priselkovo ir naujausieji leidiniai apie metraščius, aktus ir kronikas.

Smulkiau ties atskirais tyrinėjimais nesustosime, kadangi toliau ne kartą jais remsimės.

Naujosios istoriografijos internacionalinis pobūdis ir pagarba kiekvienos tautos istorinei praeičiai suteikia galimybių jos atstovams turtinti savo tyrinėjimus ir sparčiau šalinti trūkumus, iš dalies paveldėtus iš dvarininkinio-buržuazinio mokslo, bei įvairias nacionalistinių teorijų, pažiūrų liekanas.

Tačiau iki šiol nėra darbo lietuvių kalba, kuriame Lietuvos valstybės susidarymas būtų tyrinėjamas kaip imanentinis procesas, dalį laisvųjų žemdirbių-bendruomenininkų socialiniu-ekonominiu požiūriu pavertęs privilegijuotais žemės savininkais feodalais, o didžiąją jų dalį — priklausomais žemės valdytojais valstiečiais.

Mes Lietuvos valstybės susidarymą vertiname ne kaip istorinį atsitiktinumą, priklausiusį nuo Mindaugo gimimo, bet kaip dėsningą ūkinio ir visuomeninio šalies gyvenimo, jos tarptautinės padėties pasikeitimų rezultatą.

Senųjų lietuvių ir prūsų istorija ypač įdomi, nes valstybė čia kūrėsi vėliau, negu kitose Rytų Europos tautose, ir tas kūrimasis buvo savitas.

Pirmoje knygos dalyje stengėmės surinkti medžiagą apie Lietuvos ūkį ir techniką, apie visuomeninių santykių raidą, ankstyvąsias klasių kovos formas, politinės santvarkos evoliuciją.

Proceso šaknys slypi I m. e. tūkstantmečio archeologinėje medžiagoje. Šaltiniai leidžia tvirtinti, kad II tūkstantmečio pradžioje Lietuvoje buvo aukšta ūkio kultūra ir klostėsi feodaliniai gamybiniai santykiai.

Irdama patriarchalinė bendruomenė sukūrė paveldėjimą burtų keliu, kaimo bendruomenę ir alodą. Dėl konkrečių istorinių sąlygų — gamybos raidos ir geografinės padėties, padėjusios Lietuvai ilgai išvengti užkariavimų,— alodas išsivystė gana pilnai. Jis tapo pagrindu sparčiai augančiai feodalinei nuosavybei ir jos savininkams — gausiam, bet smulkiam nobilitetui, pirmiausia valstybės branduolyje, Aukštaitijoje. Alodo išsivystymas nulėmė ilgą gausios ir laisvos valstietijos buvimą, stambiųjų bajorų žemėvaldos silpnumą bei dėklos vyravimą.

Kartu su perversmu visuomeninėje santvarkoje ėjo kova už monarchijos įtvirtinimą. Toji kova, kuriai skirta antroji knygos dalis, truko apie pusantro šimtmečio (XIII a.—XIV a. vidurys). Per tą laiką žemių konfederaciją Lietuvoje pakeitė jų sąjunga, o po to — palyginti vieninga monarchija. Ankstyvojo feodalizmo monarchijos pagrindas buvo dideli žemių plotai, apgyvendinti laisvų valstiečių, ir daugelis tarnybinių žmonių.

Antrasis istorinis Lietuvos valstybės susidarymo ypatumas tas, kad per trumpą laiką ji tapo apsupta išsivysčiusių feodalinių šalių — Rusios, Lenkijos, Vokiečių ordino ir pagaliau Aukso Ordos. Dėl to Lietuvos žemių susijungimas į vieną valstybę buvo būtina tolesnio lietuvių tautos gyvavimo sąlyga; ją patvirtino prūsų žuvimas, latvių ir estų laisvės praradimas.

Valstybės branduolys („Mindaugo Lietuva") tapo Aukštaitijos, Žemaitijos, dalies Jotvingių ir Žiemgalos žemių sujungimo centru. Šis procesas neatskiriamas nuo dažnų feodalinių karų, komplikuojamų Rusios, Ordino, Lenkijos ir popiežiaus kurijos kišimosi. Jo baigmę lėmė lietuvių tauta, jos pėstininkai, vadovaujami kunigaikščio ir jo kariaunos.

Tarptautinės sąlygos pagreitino valstybės susidarymą ir turėjo reikšmės jos formai. Tuo metu Aukštaitijai trūko ekonominių ir politinių jėgų tvirtai pajungti Žemaitiją ir Baltarusiją. Todėl jungiantis buvo sudaroma sutartis („ряд"). Atėję į valdžią Aukštaitijoje, feo-

dalai, iš vienos pusės, susitarė su žymiai labiau išsivysčiusios Baltarusijos feodalais, išgąsdintais Ordos ir Ordino; Baltarusijos feodalai, pasidaliję rentą su Lietuvos viešpataujančia klase, įėjo į jos sudėtį; iš kitos pusės, mažiau išsivysčiusios Žemaitijos nobilitetas, spaudžiamas Ordino, irgi susitarė su Aukštaitijos kilmingaisiais ir jos kunigaikščiais. Taigi naujoji valstybė toli gražu nebuvo dviejų beluomių tautų junginys, kaip tvirtino dvarininkinė-buržuazinė istoriografija.

Jeigu Rusijoje buvo einama prie centralizuotos valstybės sukūrimo, paremto vis ryžtingesniu bajorų nuosavybės perskirstymu gausiam tarnybinių feodalų sluoksniui, tai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje matome ką kita: nesusiformavusio ankstyvojo feodalizmo institutų Lietuvoje sintezę su feodalinio susiskaldymo santvarkos išvystytais institutais jai pavaldžioje Baltarusijoje. Toji sintezė pagreitino naujos visuomeninės santvarkos formavimąsi. Baltarusijos žemės davė Lietuvai gana daug ekonominių resursų, padėjusių jai atsispirti prieš kai kurių valstybių suorganizuotą blokadą, vadovaujamą popiežiaus kurijos. Lietuva čia rado trūkstamų politinės ir teisinės santvarkos elementų; Baltarusijos karinės pajėgos Lietuvos vyriausybės buvo ne kartą panaudotos kovai prieš Ordiną. Taigi baltarusių tauta, nešusi dar ir Lietuvos feodalų viešpatavimo naštą, įdėjo didelį indėlį į Lietuvos istoriją.

Baltarusijos žemių prijungimas prie Lietuvos buvo pradžia nedidelės Lietuvos valstybės virtimo Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste.

Pagaliau dar vienas Lietuvos istorijos bruožas buvo amžiais trukusi tautos kova su Ordinu, palaikomu Vokietijos, Švedijos, Danijos, Čekijos, Lenkijos vyriausybių ir ypač popiežiaus kurijos. Ši kova be paliovos ėjo panemunėje ir padauguvyje. Ordinas ne kartą siaubė Žemaitiją, veržėsi į Baltarusijos ir Aukštaitijos žemes.

Agresija prieš lietuvių ir iš viso prieš Rytų Europos slavų ir Pabaltijo tautas buvo tik viena iš kryžiaus

žygių krypčių. Jiems vadovavo popiežiaus kurija ir reakcingiausios Vakarų Europos vyriausybės; kita puolimo kryptis — Artimųjų Rytų arabų žemės. Taigi slavų, Pabaltijo ir arabų tautos turėjo šioje kovoje bendrą priešą.

Lietuvių tautos išsivadavimo kovai vadovavo jauna feodalų klasė, valstybės organizatorė. Nežiūrint į kunigaikščių ir bajorų nenuoseklumą, tauta laimėjo, įnešdama savo indėlį ne tik į Rytų Europos tautų išsivadavimo kovą prieš vokiečių feodalus, bet ir į tarptautinį viduramžių nacionalinio išsivadavimo judėjimą. Šios kovos aprašymu ir baigiama monografija.

Toliau eina bibliografija. Joje nurodyti visi pagrindiniai temos darbai. Tai padaryta todėl, kad lietuvių bibliografija nėra patenkinama, ir nurodytieji leidiniai gali būti naudingi tyrinėtojams. Pagal knygos išnašų sistemą bibliografija yra neatskiriama teksto dalis[18].

Pateikiama genealoginė lentelė padės orientuotis knygoje.

Nesitikėdami, kad visiškai pavyko išspręsti visas sudėtingas pasirinktos temos problemas, būsime patenkinti, jeigu sugebėjome teisingai jas suformuluoti. Tolesni mūsų mokslo laimėjimai tikriausiai privers pakeisti daugumą čia pasiūlytų argumentų ir išvadų. Kuo greičiau tai įvyks, tuo geriau.

---

[18] Žr. p. 343.

PIRMOJI DALIS

ŪKIO, VISUOMENINIŲ SANTYKIŲ IR POLITINĖS SANTVARKOS ISTORIJA

P I R M A S   S K Y R I U S

ŪKIS IR TECHNIKA

Lietuvos liaudies ūkio istorija dar neparašyta. Jos pirmosios eilutės glūdi žemėje, ir jas perskaityti gali tik archeologai. Ilgametis kruopštus jų darbas jau atskleidė labai svarbių žinių apie ūkinį senosios Lietuvos gyvenimą. Istoriką stebina Vilniaus Istorijos-etnografijos muziejaus ekspozicijoje aukšta I m. e. tūkstantmečio materialinė lietuvių kultūra [1]. Šie objektyvūs, nenuginčijami archeologijos liudininkai ir turi būti visų mums žinomų šaltinių analizės pagrindu.

Be to, reikia turėti galvoje, kad gyvenimo sąlygos, davusios pradžią lietuvių visuomenės proistorijai, buvo gana palankios. Latvių—lietuvių protėviai (archeologija jų pėdsakų aptinka maždaug nuo II tūkstantmečio prieš m. e.[2]) Lietuvoje rado nemaža gamtos turtų: derlingas dirvas, daug upių su gausybe žuvies, o dideliuose miškuose — žvėrių, paukščių, bičių. Tokia buvo ir pajūrio žemuma, ir aukštumos su ežerais tarp kalvų ir miškų [3]. Be to, netrūko Lietuvoje ir tokių gamtos turtų, kaip tinkamų laivybai upių, Nemunas šalia Dauguvos — viena iš svarbiausių vandens arterijų, jungiančių šalį su jūra, skalaujančia Lietuvą iš vakarų [4]. Lietuvai ne-

[1] Žr. taip pat R. Kulikauskienės ir R. Rimantienės parengtą lietuvių liaudies meno (senovės lietuvių papuošalai) leidinį — Lietuvių liaudies menas, 1—2 kn., Vilnius, 1958, 1966 m.

[2] *П. Куликаускас*$_5$, стр. 38.

[3] *H. Łowmiański*$_2$, t. I, p. 15.

[4] Apie Baltijos jūros pavadinimo kilmę nuo žodžio „baltas" žr. *A. Сапунов*$_1$, p. 14.

stokojo medžio, molio, akmens, balų geležies rūdos ir pan.

Archeologų ir etnografų dėka galima įsivaizduoti, kaip atrodė to meto gyventojai. „Moterys apsigobdavo galvą balto lino nuometu, surišamu ir susmeigiamu žalvario smeigtuku iš dešiniosios pusės“. Smeigtukai puošti įvairiomis galvutėmis: trikampėmis, varpos formos, plokštelinėmis (dengtomis sidabro lapu). Kilmingos moterys nuometą segdavo „pasidabruotomis kilpinėmis segėmis, puoštomis tamsiai mėlyno stiklo akutėmis. Merginos dėvėjo puošnias vilnones apvalias kepuraites, turtingai išpuoštas žalvariu ar net sidabru (Vėžaičiai, Ginteliškė ir kt.)“. Be to, jos „dažnai galvą puošdavo žalvariniu apgalviu iš kelių eilių žalvarinių įvijų (Pryšmančiai) ir stiklinių karolių (Ginteliškė, Girkaliai), pritvirtintų prie audeklo“.

Moteriški marškiniai vilkėta su aukšta uždara apykakle, užsegama sege ir surišama siaura audekline juostele. Marškinių rankovės turėjo būti ilgos, nes virš jų mūvėtos masyvios apyrankės. Sijonas dėvėtas iš nesusiūtos juostinės ištisinės medžiagos; jį „prilaikė prijuostė ir audeklinis diržas, prie kurio galo kartais buvo pritvirtinamas apskritas pakabutis, pagražintas sidabro skardele ir tamsiai mėlyno stiklo akutėmis (Palanga, Laiviai, Kiauleikiai)“.

Skaras audė iš trinyčių ar keturnyčių vilnonių siūlų, o jų pakraščius puošė juostomis, kartais ir žalvarinėmis rombinėmis skardelėmis ar žalvarinėmis įvijomis; skarų kampuose buvo įvijos, o ant jų grandelės su pakabučiais. Skaros susegamos vienu ar dviem smeigtukais.

Moterų miestiečių apavas „panašus į paprasto kirpimo odinius pusbačius, siūtus iš dviejų dalių: pado ir viršaus“.

Vyrų drabužius „sudarė marškiniai, kelnės, palaidinė, diržas, kepurė, apsiaustas ir apavas“. „Marškiniai buvo lininiai, ilgi; juos vilkėjo su diržu ant kelnių“, vėsesniais orais lininius marškinius keisdavo vilnoniais

arba panašiomis į tuniką palaidinėmis, su iškirpte priekyje arba susegamomis per visą priekį. Palaidinė buvo puošiama dailiu, dažniausiai siauru (1,5—3,5 cm), odiniu su žalvarine sagtimi diržu. Beveik visuomet diržas buvo dengiamas žalvariu ar sidabru: keturkampėmis žalvarinėmis plokštėmis arba (turtingųjų) švininėmis pasidabruotomis vinutėmis po tris—penkias eiles. Prie diržo prikabinamas karo peilis odinėje makštyje, apkaustytoje žalvariu, kardas, ragas gėrimui, skiltuvas ir pan.

„Žiemą iš drabužių būtinas buvo apsiaustas, primenantis moterų skarą, siūdinamas iš storo vilnonio audeklo arba kailio ir susegamas masyvia kilpine sege". Vyrai nešiojo vilnones ar kailines kepures; jų apavas, sprendžiant iš Vilniaus Žemutinės pilies radinių, nesiskyrė nuo moterų apavo. Valstiečiai, tur būt, avėjo nagines [5].

§ 1. ŽEMĖS ŪKIS

Istoriką visų pirma domina senovės lietuvių ūkio pagrindas prieš pat valstybės susidarymą ir pirmajame jos gyvavimo šimtmetyje. Tyrinėtojų nuomonės šiuo klausimu skirtingos. Vieni — R. Krumbholcas, N. Rožkovas, J. Gotjė — tvirtino, kad senojoje Lietuvoje vyravo žuvininkystė, medžioklė ir gyvulininkystė, o kiti, pavyzdžiui, K. Lomejeris, M. Liubavskis, P. Klimas ir ypač įtikinamai H. Lovmianskis, teikė pirmenybę žemdirbystei [6].

Archeologiniai tyrinėjimai [7] rodo, kad I m. e. tūkstantmetyje lietuvių visuomenė buvo žemdirbių visuome-

---

[5] *Р. Волкайте-Куликаускене*$_2$, стр. 31—33.

[6] Žr. *H. Łowmiański*$_2$, t. I, p. 145 ir sek.

[7] Lietuvų tarybinei archeologijai iš dvarininkinio-buržuazinio mokslo atiteko gana didelis, bet anaiptol nevienodas palikimas, be to, išblaškytas daugelyje mūsų šalies muziejų bei saugyklų ir užsienyje (žr. apie tai *A. Таутавичюс*$_1$, p. 4—5, apie vėlesnį laikotarpį žr. *Н. Н. Воронин*$_2$, p. II). Tuo tarpu Lietuvos istorijos

nė. Žemdirbystės įrankių Lietuvoje rasta iš vėlyvojo neolito.

Archeologas P. Kulikauskas neseniai rašė: „Reikia manyti, kad žemdirbystė buvo smarkiai išsivysčiusi jau pirmaisiais mūsų eros amžiais. Tai liudija archeologinių kasinėjimų metu randami geležiniai kirviai, piautuvai, dalgiai, kauptukai, grūdų trintuvai, girnos, taip pat įvairūs javai“ [8]. Kviečių (keturių rūšių), miežių, rugių, soros, avižų grūdų rasta sename (III—IV a.) Gabrieliškių piliakalnyje [9] ir kituose. Vėlesnio laikotarpio piliakalniuose, pavyzdžiui, Nemenčinės, Apuolės, Veliuonos ir kituose, rasta žirnių, pupų, vikių.

Iš darbo įrankių galima spėti buvus naminę gyvulininkystę; tai etnografiškai atitinka gyvulių, kaip traukiamosios jėgos, apdirbant žemę, panaudojimo pradžią [10]. Archeologų nuomone, I m. e. tūkstantmečio žemdirbystės sistema keitėsi nuo lydiminio, miško dirvono iki primityviojo dvilaukio ir trilaukio.

Lydiminės žemdirbystės išplitimas I tūkstantmečio pirmojoje pusėje, tyrinėtojų nuomone, yra neatskiriamas nuo gyventojų daugėjimo; jie keldavosi iš įtvirtintų piliakalnių į žemumas ir kalvas [11]. Apie žilą žemdirbystės senovę galima spręsti ir iš lietuvių liaudies kalendoriaus mėnesių pavadinimų [12]. Kaip yra pastebėjęs M. Jučas, peržiūrėjęs mūsų prašymu M. Gusevo straipsnį, lietuvių liaudies kalendoriuje (pagal XVII—

---

studijoms archeologiniai tyrinėjimai (iš jų ir kompleksinės lenkų-baltarusių-lietuvių ekspedicijos ir pan.) turi didelę reikšmę. Dėl to būtų naudinga svarbiausias Lietuvos senienas sukoncentruoti Lietuvos mokslo centruose.

[8] *P. Kulikauskas*$_2$, p. 84; plg. *П. Дундулене*$_2$, p. 3—47. Senojoje istoriografijoje žr. *A. A. Спицын*$_1$, p. 167; *Л. Крживицкий*$_2$, p. 303.

[9] *M. Matlakówna*$_1$, p. 202 ir kt. *M. Matlakówna*$_2$, p. 370—384.

[10] *X. Моора*$_3$, стр. 7.

[11] *A. Таутавичюс*$_1$, стр. 9.

[12] *M. Гусев*$_1$, стр. 335—348.

XVIII a. prūsų aktų lietuvių kalba duomenis [13]) iki šiol išliko įsidėmėtini pavadinimai. Pavyzdžiui, kai kurie mėnesiai turi paukščių vardus: „karvelinis"— balandžio mėnuo, „gegužė"— gegužės mėnuo. Kiti pavadinimai, kaip ir slaviškame kalendoriuje, apibūdina žemdirbystės darbų ciklą: „birželio" mėnesio pavadinimas kilęs arba nuo žodžio „beržas" arba nuo „biržė"— apsėjamos žemės ruožas („biržyti" reiškia šiaudais pažymėti užsėtą vietą); „liepinis"— liepos mėnuo, „rugpiūtis"— piūties, visų pirma rugių piūties mėnuo, „rugsėjis"— žieminių rugių sėjimo mėnuo, „spalis"— linų apdirbimo mėnuo (nuo spalių pavadinimo), „lapkritis"— lapų kritimo mėnuo, „gruodis"— mėnuo, kada įšąla žemė (gruodas).

Kol kas iš mus dominančio laikotarpio Lietuvoje rasta tik dalis geležinio norago (Punios piliakalnyje, Prienų raj.); noragų aptikta kaimyninėse žemėse (Latgaloje, Prūsijoje, Juodojoje Rusioje, XIII a. patekusioje Lietuvos priklausomybėn).

Intensyvinami archeologiniai darbai, be abejo, pateiks naujų duomenų [14]. Neseniai atradus netoli Suvalkų miesto jotvingių žemdirbio kapą su irklo formos noragu iš II—III m. e. a., visiškai pasikeitė pažiūros į šiaurryčių Europos miškingosios zonos žemdirbystės techniką. Geležinis noragas iš I tūkstantmečio antrosios pusės rastas šiaurryčių Lietuvoje (Juodonyse) [15]. Kai kurių mokslininkų nuomone, pradžioje lietuviai naudoję noragą ir iš rago; jie remiasi žodžio „noragas" etimo-

---

[13] Juos paskelbė P. Pakarklis LTSR MA Istorijos instituto Darbuose, t. I, Vilnius, 1951, p. 243—278 ir LTSR Mokslų Akademijos Darbuose, t. I, serija A, Vilnius, 1955, p. 99—132; įdomų lietuviško žemės ūkio kalendoriaus palyginimą su slavišku žr. H. Lovmianskio mūsų knygos rusų kalba recenzijoje (p. 138).

[14] P. Dundulienė taipogi neabejoja buvus aukštą senosios Lietuvos žemdirbystės lygį. *П. Дундулене*$_3$, p. 3—47.

[15] *J. Antoniewicz*$_3$, p. 202—223; *P. Волкайте-Куликаускене*$_2$, стр. 17.

logija [16]. Bet galvoti, kad, įsigalėjus geležies gamybai, noragus vis dar gamino iš rago, žinoma, netenka, tuo labiau, kad, žemdirbystei vystantis, ir pati jos sistema negalėjo nesikeisti. Jau Lovmianskis teigė, jog II tūkstantmečio pradžioje lietuviai, kaip ir prūsai, rėžių sistemoje taikę vadinamąjį archainį trilaukį, kai žemės sklypas pirmaisiais metais užsėjamas žiemkenčiais (rugiais), antraisiais — vasariniais (avižomis), o trečiaisiais — paliekamas pūdymu [17].

A. Kirjanovo pasiūlytu naujausiu sėklų analizės metodu mėginama išaiškinti ir žemdirbystės sistemos pobūdį. Pirmieji bandymai davė įdomių rezultatų: sėklose aptikta tokių piktžolių, kaip balanda (Chenopodium album) ir ruginė dirsė (Bromus secalinus) — žieminių rugių piktžolė, kurios brendimo ciklas nesiskiria nuo rugių brendimo ciklo ir yra tipiškas dirbamoms sukultūrintoms žemėms. Žieminiai javai seniai dirbamose žemėse sėjami paprastai po pūdymo [18]. Reikia tikėtis, nauji tyrinėjimai patvirtins išankstinę išvadą, jog senovės lietuviai „dirbo žemę pagal pūdyminę sistemą,

---

[16] *Ю. Юргинис*$_1$, стр. 61. Apie galimą lietuvių žemdirbystės žodyno įtaką epui „Sakmė apie Igorio žygį" žr. *М. П. Алексеев*$_2$, p. 242.

[17] Tokiomis sąlygomis badas, nepritekliai buvo nuolatinis reiškinys. Volynės metraštyje yra žinia apie badą Rusioje, Lenkijoje, Lietuvoje ir apie tai, kaip kunigaikštis Vladimiras Vasilkovičius pardavė jotvingiams rugių. Metraštis taip perteikia jotvingių pasiuntinių prašymą: „Viešpatie kunigaikšti Volodimirai, atvykome pas tave nuo visų jotvingių, pasitikėdami dievu ir tavo sveikata [„dievas"— aiškus intarpas. Pagonys jotvingiai, žinoma, kreipėsi tik į kunigaikštį]. Viešpatie, nenumarink mūsų, bet išmaitink mus; pasiųsk, viešpatie, mums parduoti rugių, o mes su džiaugsmu pirksime ir mielai duosime, ko nori: vaško ar voverių, ar bebrų, ar juodųjų kiaunių, ar sidabro" (ПСРЛ, т. II, стб. 879). Vladimiras pasiuntė iš Beresto su gerais žmonėmis, „kuriais pasitikėjo", Bugu laivus, prikrautus rugių. Plaukiant Narevu, prie Pultusko, prekybinis karavanas buvo mozūrų kunigaikščio Konrado žmonių apiplėštas. Galimas daiktas, jog 1315 m. badas buvo apėmęs ir Lietuvą (žr. *K. Höhlbaum*$_2$, p. 44—45; jis siautė Livonijoje, Estijoje).

[18] Žr. *А. В. Кирьянов*$_1$, p. 208—209.

be to, naudojosi seniai dirbamomis sukultūrintomis žemėmis“[19]. Palaipsniui šios žemdirbystės sistemos reikšmė didėjo. Lovmianskio nuomone, valakų reforma, panaikindama rėžius[20], tik patobulino trilaukę sistemą.

Žemdirbystės vyravimą Lietuvoje patvirtina ir aktų medžiaga. Įdomu, kad XIII a. lietuviams, kilmingiesiems bėgliams, buvo nesunku išmatuoti prūsiškomis žagrėmis dovanotą jiems Prūsijoje ir Lietuvoje žemę (žr. toliau). Tai leidžia spręsti, jog „žemės žagrė“ kaip žemės matas seniai buvo žinoma ir Lietuvoje, nors rašytiniuose šaltiniuose aptinkama tik XIV a. pabaigoje, kuomet 1389 m. Jogaila paliepė valsčių tijūnams išskirti kiekvienai bažnyčiai po dvi žagres ariamos žemės bei laukų ir dešimtinę iš dvaro žemės[21]. Jogailos aktas — ne naujiena. 1323 m. Gediminas kvietė valstiečius persikelti iš užsienio į Lietuvą, žadėdamas jiems žemės ir lengvatų. Be abejo, čia galėjo būti kalba tik apie dūmų — individualių sklypų — dovanojimą, kadangi valstiečių persikėlimas buvo suprantamas kaip individualus. Svarbu dar ir tai, kad Gediminas žada iš persikėlėlių po dešimties lengvatos metų imti dešimtinę „priklausomai nuo žemės derlingumo [...], kaip ir kitose karalystėse bei tautose paprastai jie duodavo“[22]. Tai ne archainė žemdirbystė, jos ir negalėjo būti, kadangi Lietuvoje pagal XIII—XIV a. šaltinius jau buvo gyvenvietės (campus, feld, поле, laukas) su tiksliomis ribomis[23].

Apie žemdirbystės vyravimą yra žinių taip pat ir kronikose: grūdų atsargų ir pasėlių naikinimas Lietuvos pasienyje buvo vienas iš radikalių Ordino kovos būdų. Įsiveržę į Putvių priešpilį, riteriai sunaikino derlių; 1318 m. jie degina Junigedos ir Pieštvės priešpilius

---

19 *P. Kulikauskas*$_2$, p. 85.

20 *H. Łowmiański*$_2$, t. I, p. 214—219, 222; *Ю. Юргинис*$_1$, p. 68 ir kt.

21 KZ, p. 16; *Ю. Юргинис*$_1$, стр. 63.

22 LUB, t. II, Nr. 690, p. 145; GL, Nr. 4, p. 43.

23 Žr. *H. Łowmiański*$_2$, t. I, p. 100—101 ir sek.

su didelėmis grūdų atsargomis; 1323 m. riteriai „piūties metu“ užmušė lauke netoli Paštuvos dvylika piovėjų[24] ir t. t. Jotvingių žemėje panašiai elgėsi Kazimiero Teisingojo lenkų kariuomenė (1192 m.), „niokojusi jų gyvenvietes, kaimus ir aukštus šventnamius, deginusi kluonus su javais“[25], ir Danilo Romanovičiaus rusų kariuomenė, aptikusi Korkovičių kaime, kuriame buvo vos du kiemai, tiek grūdų, kad visiems užtekę, „o likusius sudeginę“[26]. Vaišinimas duona ir medum buvo taikingumo simboliu. 1377 m. Algirdas kviečiasi į puotą Ordino riterius; be to, karalius „krikščionių mokslo mokytojams dar davė pakankamai medaus su duona“[27].

Gyvulininkystė buvo irgi labai svarbi ūkio šaka. Osteologinė vieno iš tipinių piliakalnių medžiagos analizė nustatė 76% naminių ir tik 24% laukinių gyvulių kaulų, be to, kuo arčiau vidurinių amžių, tuo labiau mažėja laukinių gyvulių kaulų procentas. Pavyzdžiui, Aukštdvario piliakalnyje šis procentas sumažėjęs nuo 35,5%, baigiantis senajai ir prasidedant naujajai erai, iki 1,5% X—XIV a. sluoksnyje[28].

Nekelia abejonių, kad piliakalnyje gyveno valstiečiai žemdirbiai, geri gyvulių augintojai, o ne medžiotojai. Įsidėmėtina ir gyvulių sudėtis: vyravo galvijai, po jų ėjo kiaulės, avys, ožkos ir arkliai[29]. Taigi Lietuvos ūkiui netrūko mėsos, pieno, odos, vilnos ir pan. Gyvulininkystės raidą parodo ir rastas lenktaašmenis dalgis, visų pirma šienui piauti.

Arklys buvo traukiamoji jėga. Tai patvirtina ir lingvistiniai duomenys: nuo žodžio šaknies „arti“ atsirado

---

[24] PD, III, 299, 235, 347; žr. *H. Łowmiański*$_2$, t. I, p. 145—148; plg. HW (SRP, t. II), p. 98 (1371 m., „sunaikindami javus“); riteriai taip elgėsi ir žiemgalių žemėje, kurie tapo „nuskurę ir pliki“ (arm und blôβ) ir iš dalies persikėlė į Lietuvą (LR, p. 260, v. 11391).

[25] MPH, t. II, p. 422.

[26] ПСРЛ, т. II, стб. 834.

[27] SRP, t. II, p. 576.

[28] *P. Волкайте-Куликаускене*$_2$, стр. 21.

[29] *X. Моора*$_2$, стр. 21.

„arimas“, „artojas“, „arklas“ ir „arklys“, tuo tarpu lietuviškų žodžių, sietinų su arimu jaučiais, nėra [30]. Čia galima pridurti ir žinomą vokiečių kronikų teiginį, kad lietuvių žygiuose arkliai kinkyti į roges ir vežimus [31]. Įdomu, kad lietuvių kalba skiria arklį jojimui — žirgą — nuo darbinio arklio. Kronikos liudija, jog gyvulininkystė Lietuvoje buvo labai išplitusi. Per karines nesėkmes lietuviai netekdavo tūkstančiais gyvulių [32] ir arklių. Eiklieji lietuvių raiteliai kėlė baimę [33] riteriams ir jų menkai ginkluotai pėsčiajai kariaunai.

Medžioklė ūkiui turėjo pagalbinę reikšmę. Fauna buvo labai įvairi: rasta tauro, briedžio, stumbro, kalnų ožio [34], tauriojo elnio, stirnos, šerno, lokio, bebro ir kt. kaulų liekanų [35]. Šiuos duomenis patvirtina ir heraldika: senajame Kauno herbe vaizduojamas stumbras, Šiaulių herbe — juodas lokys. Vėlesniuose herbuose šalia žagrės, linų, rugių pėdo — elniai, lūšys, o iš žuvų — lašišos ir karpiai [36]. Kapuose randami geležiniai žeberklai (Nausodis, Palanga ir kt.), o piliakalniuose — grimzdai ir tinklai (Apuolė) rodo buvus gyvą žvejybą.

§ 2. AMATAI

Atidaus dėmesio nusipelno archeologų darbai apie amatų raidą. A. Tautavičius pradėjo tyrinėti pirmojo tūkstantmečio archeologinę medžiagą. Jis išžvalgė keletą piliakalnių įvairiuose rytų Lietuvos rajonuose [37]. Iš jų inventoriaus mokslininkas sprendė apie platų geležies vartojimą; iš geležies, pavyzdžiui, gaminti pei-

---

[30] *Ю. Юргинис*$_1$, стр. 62.
[31] ГЛ, IX, 4 (1205 г.), XI, 5 (1207 г.).
[32] LR, p. 43.
[33] ГЛ, XII, 2.
[34] *В. Голубович, Е. Голубович*$_1$, p. 118 ir sek.
[35] *L. Sadan*$_1$, p. 186.
[36] *M. Gumowski*$_3$, p. 257—281. Autorius panaudojo tik Lietuvos dalies, be Vilniaus krašto, medžiagą.
[37] *А. Таутавичюс*$_1$, p. 7 ir sek.

liai, peiliai-piautuvai, dalgiai, ylos, adatos, segtukai ir kt. Tai vietiniai gaminiai, nes piliakalniuose dažnai aptinkama ne tik geležies gargažių, bet ir geležies luitų, geležies apdirbimo krosnių ir pan. Tyrinėjimai patvirtina, kad geri plieno dirbiniai (ietigaliai ir netgi kardų ašmenys) yra vietinių meistrų darbas. Dirbiniai iš spalvotų metalų ne tik lieti, bet ir kalti. Amatininko kape Sargėnuose aptikta daugiau kaip 5 kg žalvario laužo. Pamažu išsiskiria ir rūdininkų, ir rūdakasių, kalvių, juvelyrų profesijos. Gintarą apdirbti mokėjo visoje Lietuvoje, o jos vakariniuose rajonuose greičiausiai mokėta ir stiklinius karolius daryti. Iš kaulo išdrožti žąslų laužtukai — tipiški lietuvių taikomosios dailės pavyzdžiai [38].

Šį vaizdą papildo plokštinių kapų ir pilkapių įkapės. Siauraašmeniai pentiniai kirviai (kurių forma palaipsniui tobulėja) ir peiliai, randami vyrų, o peiliai-piautuvai, ylos, piautuvai (vėliau su danteliais) — moterų kapuose. Gana dažnai aptinkama įvairių įmovinių ietigalių ir antskydžių. Svarbu pažymėti, kad ankstyvoji archeologinė medžiaga liudija turtinės ir socialinės lygybės Lietuvoje senumą. Besiformuojanti nuosavybės teisė palaipsniui apima (kiek galima spręsti iš kapų inventoriaus) tik atskirus darbo įrankius, ginklus ir papuošalus. Turto lygybė verčia galvoti Lietuvoje viešpatavus kolektyvinę, greičiausiai bendruomeninę gamybos priemonių ir įrankių nuosavybę. Pamažu gaminiai gerėja, ypač ginklai, bet jų aptinkama tik turtinguose kapuose, kuriuose pasitaiko ir vienaašmenių, trumpų kalavijų [39]. Antrojoje I tūkstantmečio pusėje atsiranda ir pamažu išplinta arklių laidojimo paprotys. Prie jų griaučių randama pakinktų — dvinarių su dideliais žiedais galuose ir trinarių žąslų, vytinių, taip pat balno kilpų, žalvarinių skambaliukų, geležinių sagčių.

Didžiąją įkapių dalį sudaro papuošalai: keturios grupės antkaklių, kaklo apvaros iš gintaro (Lietuvos

---

[38] *Р. Волкайте-Куликаускене*₂, стр. 22—23.
[39] Plg. *П. Куликаускас*₄, p. 106.

vakaruose) ir žalvariniai įvijiniai karoliai (rytuose), įvairios segės, segtukai, antsmilkinio papuošalai iš žalvarinės vielos žiedų; iš vėlesnio laikotarpio — geležinės ir žalvarinės ovalinės diržo sagtys, apyrankės su pastorintais galais, masyvios trikampės apyrankės, įvijiniai žiedai ir kt. Lobiai su sidabriniais daiktais datuojami II tūkstantmečio pradžia. Maždaug panaši evoliucija pastebima ir vakarinių lietuvių materialinėje kultūroje [40].

Apie lietuvių amatus galima spręsti ir iš ginklų kalimo, o lietuvių ginklus tiek vokiečių, tiek rusų metraštininkai vertina vienodai. Jau pačioje XIII a. pradžioje lietuvių ginklai buvo vertybė, ir vokiečių riteriai žiūrėjo į juos kaip į gerą grobį [41]. Kiek vėliau ir rusų kunigaikštis Vasilka Romanovičius pasiuntė savo broliui karo grobio iš žygio į Lietuvą „arklius su balnais, skydus, ietis, šalmus“[42]. Kovodami prieš riterius, lietuviai naudojosi arbaletais, statydinosi apgulamąsias mašinas. Jie nuo seno plaukiojo Nemunu ir Dauguva; šaltiniai mini plokščiadugnius laivus (naves) ir keltus („du lietuvių laivus, vadinamus keltais — promen“)[43]. Jie sėkmingai kovojo su riteriais ant Nemuno. Tik amatininkų triūsu lietuvių kunigaikščiai aprengė ir apginklavo kariuomenę, su kuria galėjo ir pulti, ir gintis.

Be metalo apdorojimo, amatų pagrindo, pažymėtini ir kiti amatai. Piliakalniuose randama trejopos keramikos, paprastų šiferinių ir brangesnių gintarinių (turtinguose kapuose) verpstukų; nekyla abejonių ir dėl žiedžiamojo rato. Trinamosios ir sukamosios girnos rodo lietuvius mokėjus tašyti akmenį. Statyboje neapsi-

---

40 *Р. Яблонските-Римантене*$_1$, стр. 7—9.

41 ГЛ, IX, 4.

42 ПСРЛ, т. II, стб. 857. Lietuviai, apiplėšę Lucko apylinkes, buvo sumušti ant ežero. Daug „lavonų, skydų ir šalmų“ nuskendo. Vietiniai gyventojai, „juos išsigraibę, gavo didelį grobį“ (ПСРЛ, т. II, стб. 840). Apie lietuvių balnus yra ir LR, p. 60, v. 2624 ir sek.

43 SRP, t. II, p. 565.

eita be medžio, kurį taip pat mokėta apdoroti. Įtvirtintų piliakalnių Aukštaitijoje buvo iki 500, o Žemaitijoje jų skaičius prašoko tūkstantį; tų statinių išbaigtumas stebino tyrinėtojus[44]. Pradėta tyrinėti ir ši tema. Inžinierius architektas S. Abramauskas įtikinamai parodė statybos evoliuciją, parodė, kaip gynybinius piliakalnių pastatus iš medžio, žemės, molio, skaldytų akmenų pakeitė pirmosios mūro tvirtovės. Pagrindinė jų konstrukcijos medžiaga — lauko rieduliai, didelės plytos, molis, kalkės ir medis. Plytas iš pradžių naudojo šalia senosios rusiškos plintos. Tokios statybos, iš akmens ir plytų, pavyzdžiu gali būti pirmoji Kauno pilis (XIII a.)[45].

Apavas, diržai, peilių makštys, pakinktai ir pan. rodo odininkų darbą. Pagaliau reikia paminėti verpimą ir audimą: lietuviai mokėjo austi vilnonius ir lininius audinius (pastarųjų rasta dvejopų)[46]. Maždaug apie II tūkstantmečio pradžią vertikalios staklės (sprendžiant pagal audinio iš Palangos fragmentus) pamažu keičiamos horizontaliomis. Išplinta austinės juostos (Kiauleikiai, Veršvai, Pakalniškiai). Moterų kapuose vakarų Lietuvoje neretai aptinkama verpsčių, adatų, žalvarinių lentelių juostoms austi, ylų ir kt. radinių[47].

Visa tai rodo amatų raidą, perėjimą nuo primityvių liejimo ir kalvininkystės darbų prie gražių darbų iš sidabro, geležies, žalvario, specializacijos augimą.

Suprantama, toks Lietuvos gamybinių jėgų apibūdinimas apytikris ir nepilnas. Nežiūrint į tai, jis svarbus, nes tų gamybinių jėgų, kokios buvo apie II m. e. tūkstantmečio pradžią (žr. toliau), negalima lyginti su I tūkstantmečio pradžios ir vidurio jėgomis. Gamybinės jėgos žymiai pasikeitė. Didėjantis darbo pasidalijimas — pažangi gamybos forma — turėjo susidurti su

---

[44] *А. Спицын*$_1$, p. 112 ir sek.; *L. Krzywicki*$_1$, p. 72; *Т. Тарасенко*$_1$, стр. 86.

[45] *С. Абрамаускас*$_1$, стр. 4—8, 19—22.

[46] *Ф. В. Покровский*$_3$, стр. 187—188.

[47] *Р. Волкайте-Куликаускене*$_2$, стр. 26.

kolektyvine bendruomenine nuosavybe, ją pakirsti ir sukurti privatinę nuosavybę.

Neatsitiktinai II tūkstantmečio pradžios archeologinė medžiaga yra tiek pasikeitusi, kad verčia galvoti, jog iš esmės pasikeitė pati Lietuvos visuomeninė santvarka. Archeologai daro svarbių išvadų visų pirma dėl etninės lietuvių istorijos. Spėjama, kad tuo metu ryškėja etninė Lietuvos konsolidacija, išsiskiria dvi Lietuvos sritys: Aukštaitija su mirusiųjų deginimo pilkapiuose papročiais ir Žemaitija — su plokštiniais kapais [48]. Vėlesnis Aukštaitijos ir Žemaitijos laidojimo papročių panašėjimas vertinamas kaip etninio tautybės bendrumo didėjimas [49].

Be to, archeologai daro prielaidų dėl slaviškosios rytinių lietuvių žemių kolonizacijos, su ja jie sieja pilkapių su griautiniais palaidojimais pasirodymą (tuose pilkapiuose rasta geležinių plačiaašmenių kirvių, peilių, galąstuvų, skiltuvų, prie mirusiųjų kojų — molinių puodelių) [50]. Kaip toliau matysime, šioms prielaidoms dėl lietuvių tautybės etnogenezės ir jos ryšių su slavais patvirtinti gana svarių argumentų yra ne tiktai archeologinėje, bet ir lingvistinėje bei etnografinėje medžiagoje.

Šiuos duomenis iš dalies patvirtina ir lietuvių kaimynų, krivičių bei dregovičių, archeologinės medžiagos analizė. Krivičiai, jų istorijos (I—II tūkstantmečio pradžios) tyrinėtojo V. Sedovo nuomone, VII—IX a. apsigyveno latvių-lietuvių užimtoje Polocko srityje, prie Dauguvos ir Berezinos upės aukštupio. Dregovičiai, pagal F. Gurevič, kartu su baltais apsigyveno Juodosios Rusios baltarusių tautybės formavimosi zonoje [51]. Lietuvių-jotvingių etninei ribai nustatyti dar reikia papildomo kompleksinio tyrinėjimo. XI—XIII a.

---

[48] *П. Куликаускас*$_4$, стр. 106.

[49] *Р. Яблонските-Римантене*$_2$, стр. 16.

[50] *Р. Куликаускене*$_2$, p. 120—121; plg. *O. Navickaitė-Kuncienė*, p. 133.

[51] *Ф. Д. Гуревич*$_3$, стр. 41.

antropologinė medžiaga, taip pat toponiminiai (A. Kočiubinskio ir A. Pogodino) tyrinėjimai patvirtina, kad senieji gyventojai, atsikrausčius ateiviams, nepalikdavo gyvenviečių [52]. Taigi susidarė gana ryški krivičių, dregovičių ir lietuvių kultūrinio bendrumo sritis, palengvinusi tiek ekonominius, tiek kitokius lietuvių ir slavų ryšius [53]. Kaip šito bendrumo buvo pasiekiama, matysime, pradėję nagrinėti politinę Lietuvos istoriją.

Šiaip ar taip, gausūs lingvistiniai faktai taipogi patvirtina seną, stiprėjusį lietuvių ir slavų-rusų bendravimą; jis — dviejų tautų gamybinių santykių sintezės pagrindas. Kalbininkai nesutaria dėl laiko, kada į lietuvių kalbą pateko senųjų rusų ir baltarusių žodžių. K. Būgos nuomone, baltarusių tautybė labai sena [54], ir slaviškus skolinius jis datavo senovės Rusios laikotarpiu. E. Karskis, priešingai, teigė, jog „tikruosius baltarusiškus požymius vargu ar galima pastebėti anksčiau, nei XIII amžiuje" [55]. Iš rusų kalbos kildinami tokie žodžiai, priskirtini žemės ūkio kultūrai ir buičiai, kaip cibule, cibulis (лук), karvojus (каравай), kaladė (колода), karabas (короб), sapagas (сапог), pečius (печь) ir kt.; iš baltarusių — padkava (подкова), rasoda (рассада), barščiai (борщ) ir kt. Prekybinių santykių glaudumas atsispindėjo žodžiuose: turgus (торг), čenė, čenis, čenus (цена), muitas (мыто), rėdas (ряд),

---

52 *В. В. Седов*₁, стр. 12—14—15; plg. *Л. В. Алексеев*₁, p. 50—53; *Е. Данилайте*₁, p. 25, 27—30 (tai rimtas darbas, pagrįstas medžiaga beveik iš šimto piliakalnių ir gyvenviečių).

53 Žr. *А. Т. Митрофанов*₁, p. 10, 16—17; *А. В. Успенская*₁, p. 14; plg. *Х. Моора*₁, p. 37, pastaba 3. Krivičių genčių struktūra kol kas neišaiškinta. *Л. В. Алексеев*₁, стр. 34; *В. В. Седов*₁, стр. 17; *В. В. Седов*₂, стр. 22—26; žr. *В. Т. Пашуто, М. Ючас*, Новый славяно-балтийский ежегодник.—«Советское славяноведение», № 1, 1968, стр. 101. Betgi pabrėžiami seni slavų ir lietuvių ryšiai. Senojoje istoriografijoje žr. *М. Довнар-Запольский*₁, p. 45. Apie antropologinį lietuvių-latvių panašumą su slavais žr. *Н. Н. Чебоксаров*₂, p. 20. Žr. naujus įdomius samprotavimus apie polockiečių-baltų-lietuvių ryšių senumą.— *H. Łowmiański*₁₇, p. 7—24.

54 *K. Būga*₂, p. 26—55.

55 *Е. Карский*₃, стр. 5, пр. 5.

garadai (города), tulkas (толк) (тълк — vertėjas) ir kt.[56].

Naujausiuose archeologų ir etnografų darbuose ne tik paremiama tezė apie lietuvių ir slavų bendrumą, bet keliamas klausimas dėl tikslesnių senosios Lietuvos ekonominių rajonų nustatymo, iš dalies siejant istoriškai žinomus laidojimo būdus (plokštinius kapinynus bei pilkapius) ir gyvenamuosius pastatus su ekonomine ir visuomenine Žemaitijos ir Aukštaitijos evoliucija[57]. Etnografų nuomone, rytų Lietuvos gyventojų gyvenamasis namas su šalta priemene ir pirkia su rusiška krosnimi yra panašūs į rytų slavų tokio pat tipo pastatus[58]. Lietuvis statydinosi dviejų tipų gyvenamuosius pastatus: namą (numą) ir pirkią. Namas iš pradžių be lubų ir langų (vėliau priestate—kamaroje — buvo langeliai). Pagrindinis įėjimas — iš galo, priemenės nebuvo, betgi aplink visą namą ėjo plati pastogė, keturšlaičio stogo tęsinys. Namo viduryje — ugniavietė, virš jos ant balkių iš karčių ar žagarų moliu apdrėbtas gaubtuvas šiaudiniam stogui apsaugoti nuo ugnies. Iš pradžių name buvo viena patalpa. Be namų, svarbūs valstiečių kiemų pastatai buvo klėtys grūdams ir kt. laikyti, uždari kluonai kūlimui, jaujos — pėdams prieš kūlimą džiovinti[59]. Ryški ir senosios rusų statybinės kultūros centrų, pavyzdžiui, Gardino, įtaka lietuvių statybai[60].

Lietuvių ir slavų pasakoms apie gyvulius, kovą su plėšriaisiais žvėrimis, naminių gyvulių prijaukinimą ir pan. būdingas ir tematinis bendrumas[61].

Gamybinių jėgų praturtinimas — tatai matyti iš kalbos pavyzdžių — buvo abipusis. E. Karskis išskyrė Bal-

---

56 Ten pat, p. 8—10; žr. taip pat *V. Kiparsky*$_1$, p. 31; *Я. Эндзелин*$_1$, p. 33—46.

57 Žr. *X.* и *A. Moopa*$_1$, p. 29, 45—48; *P. Волкайте-Куликаускене*$_2$, p. 13.

58 *H. H. Чебоксаров*$_1$, стр. 10.

59 *K. Чербуленас*$_1$, стр. 64, 69, 71.

60 *C. Абрамаускас*$_1$, стр. 7.

61 *M. Вимерите*$_1$, стр. 87—89.

tarusijos juridiniuose dokumentuose tokius kilusius iš lietuvių kalbos žodžius: «груца» (grucė) — grūstų miežių kruopos, košė, «дойлид» (dailidė) — statytojas, kalvis, «клуня» (kluonas) — daržinė, panaši į klojimą, «еуня» (jauja), «брог» (bragas) — kūgis, kupeta, «венцер» (prūs. wentere, liet. venteris) — žuvims gaudyti tinklas, «янтарь» (gintaras)[62], «зубр» (stumbras)[63] ir kt.

Archeologai daro išvadų ir apie Lietuvos visuomeninės santvarkos istoriją. Jos yra mums ypač svarbios: baigiantis I tūkstantmečiui ir prasidedant II tūkstantmečiui pilkapiuose vis labiau mažėja ginklų[64], o tuo pačiu metu piliakalniuose, statytuose ir ant aukštų upių krantų, ir tarp pelkių, imta laidoti ginkluotus raitelius su turtingomis įkapėmis[65]. Nuo seno žinomi žirgų kapai X—XI a. plačiai išplinta centrinėje Lietuvoje. Neretai žirgai laidoti nedeginti, paprastai atskirai nuo jų sudegintų šeimininkų. Žirgų laidota nuo vieno iki keturių, nors pasitaiko rasti ir iki aštuonių žirgų; galima priminti, kad kartu su didžiuoju kunigaikščiu Algirdu buvo sudeginta aštuoniolika kovos žirgų[66]. Kai kada žirgą į duobę įstumdavo gyvą, su užrištomis akimis ir su parišta prie galvos abrakine. Paprastai tai buvo žirgai su turtingomis įkapėmis: brangiomis iš tvirtų odinių diržų kamanomis, beveik ištisai puoštomis metalu, ypač dažnai — pasidabruotomis švininėmis skardelėmis ir žalvariniais skambaliukais. Jų galvos buvo puošiamos žalvario įvijomis; įvairios buvo ir balno kilpos. Pats žirgas — mirusio kario įkapių dalis. R. Volkaitė-Kulikauskienė, puikiai apie tai nusimananti, rašo: „Jeigu Baltijos jūros pakrančių gyventojai į kario kapą dėjo tik žirgo aprangą ir netgi jos miniatiūras — žirgo laidojimo simbolį,— tai pačiame Žemaitijos

---

[62] *Е. Ф. Карский*$_1$, p. 478—480 ir sek.; žr. *Е. Ф. Карский*$_2$, p. 125—127.

[63] *К. Буга*$_1$, стр. 45.

[64] *Р. Куликаускене*$_2$, стр. 111; *A. Tautavičius*$_1$, p. 98.

[65] *П. Куликаускас*$_4$, стр. 106.

[66] SRP, t. II, p. 113 (1377 m.).

centre [. . .], Paežerio (VI—IX a.) ir Upynos (X—XI a.) kapinynuose (abu Šilutės rajone), vyrų kapuose rastos tik žirgų kaukolės", o geležiniai žąslai aptikti šalia kitos kario įkapių dalies [67]. Tyrinėjusi šiuos kapus (Veršvuose, Graužuose, Rimaisiuose), R. Volkaitė-Kulikauskienė teisingai galvoja šiuos karius buvus kilmingaisiais feodalais [68]. Ji taip pat pateikia įrodymų, kad gausėja, ypač vakarinių lietuvių kapuose, pasidabruotų, turtingai ornamentuotų papuošalų. Šiuo atžvilgiu ypač išsiskiria plokštinis kapinynas Palangoje. Tokiuose kapuose ir drabužiai puošnesni [69].

Taigi II tūkstantmečio pradžioje Lietuvoje išryškėja turtinė nelygybė. Ją rodo visų pirma turtingų karių su žirgais kapai. Šis įsigalėjęs paprotys buvo greičiausiai žynių sankcionuotas. Vadinasi, visuomenė žengė pirmąjį žingsnį, atskirdama karius nuo liaudies. Prisiminkime Vulfstano žinutę apie didelę arklių vertę prūsuose; ji priklausė nuo jų reikšmės turtui įsigyti — papročiai ir ten, ir čia panašūs.

Galima sutikti su archeologais, kurie, atsižvelgdami į aprašytuosius reiškinius, linkę manyti, kad tokie piliakalniai, kaip Apuolė, Griežė, Medvėgalis, Berzgainys, Kernavė, yra turtingesnių žmonių sodybos [70], statytos, tur būt, valdoms apsaugoti. Taigi archeologinė medžiaga papildo kronikas, metraščius ir aktus, gana ryškiai vaizduojančius, kaip toliau matysime, kilmingąjį — piliakalnio valdovą.

§ 3. MIESTAS

Per ilgą mus dominantį Lietuvos istorijos laikotarpį šalies ekonomikoje įvyko dar vienas reikšmingas pa-

---

[67] *Р. Волкайте-Куликаускене*$_2$, стр. 45.

[68] *Р. Куликаускене*$_3$, стр. 214, 217, 222; *Р. Волкайте-Куликаускене*$_2$, стр. 51—52.

[69] *Р. Волкайте-Куликаускене*$_2$, стр. 49—50.

[70] *П. Куликаускас*$_1$, стр. 106.

kitimas. Turime omenyje miestų — amatų ir prekybos centrų — formavimąsi ir vystymąsi, feodalinių ir pasienio pilių atsiradimą.

Lietuvos miesto istorija dar netyrinėta. Mūsų tikslas — nužymėti pagrindines jo raidos gaires. Iš pusantro tūkstančio ikifeodalinio laikotarpio Lietuvos piliakalnių miestais virto tik nedidelė dalis.

Seniausias sustiprintos gyvenvietės su amatų užuomazgomis tipas buvo bendruomeninės slėptuvės — piliakalniai pilys. Remiantis XIII—XIV a. medžiaga, J. Jurginiui pavyko nustatyti, kad tai Aukaimis (Oukaym), Putviai (Putenicke) ir kt.[71]. Tai vienas iš įsidėmėtinų Lietuvos senovės reiškinių.

Kitas tipas sustiprintos gyvenvietės, kurioje galėjo telktis amatininkai, buvo kilmingųjų sodybos pilys, tokios, kaip, pavyzdžiui, jotvingių kunigaikščio Stekinto „namas"[72], kunigaikščio Komato (Skomanto) „pilis"[73]; lietuvių žemėse tai Lengvenio (Lengewines hof)[74], Sudargo[75] ir kt. kiemai (двор, hof, habitatio).

XIII a. Lietuva turėjo nemaža tokių atramos punktų, kuriuos Haličo—Volynės metraštis vadina pilimis («городами»). Socialinės diferenciacijos požymiai geriausiai išryškėja Apuolės ir Įpilties piliakalniuose. Nuo ankstesnio laikotarpio piliakalnių jie skiriasi įtvirtinimais: savotiškų konstrukcijų pylimais ir didesnėmis aikštelėmis. Piliakalnių papėdėje aptiktas kultūrinis sluoksnis rodo gyventojų susitelkimą prie ūkinių centrų. Sudėtingiems įtvirtinimams įrengti reikėjo daug darbo jėgos. Reikia manyti, kad gyventojai jau bus turėję tam tikrų pareigų piliakalniams įtvirtinti. Jais

---

[71] *J. Jurginis*$_1$, p. 52 ir sek. Buvo nuomonių ir dėl apeiginių piliakalnių (žr. *П. Тарасенко*$_1$, p. 86—87). Plečiamas piliakalnių tyrinėjimas ir pietvakarių Užnemunėje.— Žr. *П. Куликаускас*$_8$, p. 72—84.

[72] ПСРЛ, т. II, стб. 834.

[73] Ten pat.

[74] LR, p. 69, v. 3002.

[75] PD, III, 332.

pirmiausia naudojosi stambūs žemvaldžiai, betgi pavojaus atveju čia slėpdavosi ir artimiausieji gyventojai [76].

Piliakalniuose gyveno žemvaldžių diduomenė. Todėl po Mindaugo mirties Vaišelga, Deltuvos ir Nalšios žemėse stiprindamas monarchinės valdžios pagrindus, „pradėjo užiminėti miestus“ ir taip elgėsi, kol pasiekė tikslą —„miestus užėmė, o savo priešus išžudė“[77]. Kokie buvo tie miestai pilys — nustatyti nelengva. Kai kuriuos jų metraštis mini. Štai kokių žinių yra apie Vorutą. Negalėdamas atsispirti žemaičių—vokiečių—Haličo kunigaikščių koalicijai, Mindaugas „nusprendė nekariauti su jais, o užsidarė pilyje, vadinamoje Voruta“[78]. K. Būga metraštinį pilies pavadinimą kildina nuo žodžio „vara“— įtvirtinta pilis (firmatus castellum)[79]. Viena aišku, kad tai buvo stipri pilis, kurios priešams nepavyko paimti, netgi sumušus Mindaugo išsiųstą naktinę sargybą; Vorutos neįveikę, jie surengė jos pašonėje tik riterių turnyrą ir pasitraukė.

Žemaitijoje metraštis mini „Tviremet“, tai —„Vykintų pilis“, vietinio kunigaikščio Vykinto valda. Pilis irgi buvo labai stipri. Mindaugo kariuomenė, nors pilį apgulė, bet paimti jos neįstengė; pilyje stovėjo žemaičių, poloviečių ir kunigaikščio Danilo jotvingių kariaunos, iš jų buvo „daug pėsčiųjų“[80]. Vargu ar tai paprastas piliakalnis su kelių tūkstančių karių įgula. Matyt, tai bus buvę didžiųjų kunigaikščių pilys. Iš senųjų piliakalnių išaugo tokie svarbūs Lietuvos miestai, kaip Trakai, Kernavė, Kaunas, Veliuona (Junigeda), žinomi nuo XIII a. pabaigos—XIV a. pradžios [81]. Sunkiau nustatyti, kada tai įvyko.

---

[76] *Р. Волкайте-Куликаускене*$_2$, стр. 50.

[77] ПСРЛ, т. II, стб. 863.

[78] Ten pat, st. 818.

[79] *K. Būga*$_1$, p. 207—213.

[80] ПСРЛ, т. II, стб. 818.

[81] *L. Krzywicki*$_3$, p. 164. Kernavė 1278—1279 m. minima LR, p. 191 — Traidenio žemėje; plg. SRP, t. II, p. 48—49 (1278 m.); Kaunas (1362 m.), pagal Hermaną Vartbergę, tai „iš akmens pastatyta pilis“ ir „sustiprinta aukštomis sienomis“ (SRP, t. II,

Apie tai įdomių žinių pateikia (apie 1140 m.) arabų geografas Idrisis. Betgi tyrinėtojai, kone visi sutikdami su tuo, kad jis mini lietuvių miestus, nesutaria dėl tų miestų pavadinimų. Vienų nuomone Kaniyu — tai Kaunas[82], o kitų, pavyzdžiui, žymių Idrisio žinovų Talgrenų,— Kaunas paminėtas septintojo klimato žemėlapio trečiosios dalies tekste: „Nimiya, miestas, šimtą mylių nuo jūros", kad čia miestas pavadintas (kaip kad pasitaiko ir kitur) upės — Nemuno — vardu[83].

„Rusų miestų sąrašas" iš Naugardo pirmojo metraščio XV a. vidurio papildomų archeografinio sąrašo straipsnių jo tyrinėtojo M. Tichomirovo datuojamas XIV a. pabaiga[84]; jame išvardijama dvylika Lietuvos miestų: Vilnius, Ukmergė, Galšia, Kernavė, Kaunas, Krėva, Maišiagala, Medininkai, Perloja, Punia, Naujieji Trakai ir Senieji Trakai. Iš jų nurodyti su stipresniais įtvirtinimais — Vilnius, kurio „keturios sienos medinės ir dvi sienos mūrinės"; toliau —„Senieji Trakai mūriniai. O Naujieji Trakai prie ežero dvi sienos mūrinės, o aukštai medinė. O saloje mūras"; Medininkai —„mūro", Krėva —„mūro". Sąrašo sudarytojas nedarė skirtumo tarp miesto (pilies) ir tvirtovės, be to, neaprašė nei visų pilių, nei tvirtovių[85]. Dauguma jo paminėtų

---

p. 81), t. y. nuo seno žinoma; Trakai datuojami 1375 m. (ten pat, p. 106—107).

[82] Žr. *R. Ekblom*₁, p. 1—84.

[83] *O. Y. Tallgren-Tuulio, A. M. Tallgren*₁, p. 45, past. 2. *Schmittlein*₁, p. 65, mėginimas kritikuoti Talgrenų nustatytą Talino miesto, kartu ir Madžuso krašto, lokalizaciją nėra įtikinantis.

[84] *M. H. Тихомиров*₁, стр. 218.

[85] Kol kas neaišku nei sąrašo sudarymo priežastys, nei principai (žr. ten pat, p. 218, 238), ir sunku suprasti, kodėl jame paminėti tik šie Lietuvos miestai. Jo nepaaiškina nei kalbos principas, nei prielaida, jog Vilnius ir Trakai į jį pateko kaip miestai, kuriuose gyveno „lietuvių ir baltarusių gyventojai", o „grynai lietuviški miestai" neįėjo į sąrašą „dėl tos pačios priežasties" (ten pat, p. 218). Be minėtųjų, sąraše yra dar apie dešimtį miestų kalbiniu požiūriu „grynai lietuviškų". Jeigu tarsime, kad sąrašas sudarytas metropolito konsistorijos kanceliarijoje, gal būt, jame minimi tik baltarusių ir lietuvių pravoslavų centrai, svarbūs baž-

centrų gerai žinomi iš kitų šaltinių. Pavyzdžiui, Kernavė XIII a. aštuntajame dešimtmetyje buvo Traidenio sostinė [86].

Šiems miestams apibūdinti tinka itin įdomus Jogailos 1387 m. Skirgailai išduotas dovanojimo raštas. Jame esama įsidėmėtinos terminologijos, iš dalies parodančios miesto augimo šaltinius ir to rašto sudarytojų abejones dėl to, ką laikyti miestu. Skirgailai buvo dovanotos didelės valdos (apie jas dar kalbėsime); be Trakų, Kauno, Merkinės ir kitų miestų, jame paminėti ir kaimai. Dalis tokių kaimų vėliau pavirs miestais.

Apie Trakų miestą spietėsi aštuoni valsčiai, kurių centrais ir yra buvę tie kaimai. Iš jų yra ir „Perloja su valsčiumi"— būsimas minėtojo sąrašo miestas; paminėti čia ir Trakai, būsimi Naujieji Trakai. Vadinasi, galima teigti, kad iš kaimų, išsiskyrus amatininkų gyvenvietėms (taip yra buvę ir Rusioje), išaugo nauji miestai. Tai būdinga ne tik Trakams. Hermanas Vartbergė apie 1367 m. mini Senąjį ir Naująjį Kauną [87].

Toliau rašte sutinkamos vietovės, buvusios apie Trakus. Viena pavadinta „Rodūnės miestas ir visas tas valsčius su įvairia tarnyba, visi žmonės ir kaimai ir su visomis pajamomis"; pagal dokumento prasmę „vietovė"— tai miestas, vadovaujantis valsčiui iš kelių kaimų.

Pagaliau pasitaiko ir miestelio terminas. Tačiau ir miesteliai prie Nemuno, atrodo, yra buvę ne vien tik įtvirtinimais, bet ir valsčių centrais. Iš miestelių minimas ir būsimas sąrašo miestas — Punia „ir valsčiukas", Nemunaitis „ir valsčiukas", Alytus „ir valsčiukas", Birštonas „ir valsčiukas". Šie miestai, vietovės, miesteliai

---

nyčios iždui. Tai, kad Vilnius, Trakai ir kiti lietuviški miestai sąraše vadinami „rusiškais", visiškai atitinka Maskvos metraštininkų idėjas. Autorius spėja, kad sąrašas galėjęs atsirasti ir XV a. pradžioje. Turint galvoje jo lietuvišką dalį, ši prielaida visiškai priimtina: Z. Ivinskis teigė, kad Naujųjų Trakų salos pilis pastatyta 1404—1408 m. (Žr. Z. *Ivinskis*$_{II}$, p. 152—173).

[86] LR, p. 191; HW, p. 48 (1278 m.).

[87] SRP, t. II, p. 88—89.

ir kaimai turi seną istoriją, apie ką galima spręsti, palyginus Jogailos rašto žinias su ankstesnio laikotarpio žiniomis apie Lietuvos miestus ir pilis.

XIII a. pabaigoje ir XIV a. pradžioje, kada Žemaitija buvo Ordino puolama, į ją atkreipė dėmesį vokiečių kronikininkai. Iš jų aiškėja, kad Žemaitijoje buvo nemaža stiprių įtvirtinimų, padėjusių atlaikyti priešo puolimus, kad sunaikinti įtvirtinimai būdavo greitai atstatomi. Tai Bisėna[88], Kolainiai[89], Veliuona (Junigeda)[90], Aukaimis (Oukaym)[91], Pieštvė (Pisten)[92], Kiumelis (Kymel)[93], Pagraudė (Pograuden)[94], Skranaitė (Scroneyte)[95], Bebirvaitė (Bibberwaten, Biverwate)[96], Putviai (Putenicke)[97], Sisditen[98], Paštuva (Pastow, Bastowe)[99], Medvėgalis (Medewagen)[100], Vaikiai (Wayken)[101]. Dar galima paminėti Įpilties (Ampillen), Kretingos (Kretenen), Karšuvos, Pilėnų (Pillene) ir Mederabės (Mederaben) pilis[102]. Vartbergės kronikoje yra dar šių pilių pavadinimai: Vilkijos (Wilkenberg)[103], Dubysos (Dobitzen)[104], Maišiagalos (Meysegallen)[105]. Kurį laiką Lietuvai priklausė „Lietuvių pilis"[106] prie Rygos ir Daugpilis (Dinaburgas)[107].

---

88 PD, III, 222 (1283 m.).
89 Ten pat, 238 (1290 m.).
90 Ten pat, 244 (1291 m.).
91 Ten pat, 247 (1292 m.).
92 Ten pat, 257 (1294 m.).
93 Ten pat, 265 (1295 m.).
94 Ten pat, 289 (1305 m.).
95 Ten pat, 298 (1307 m.).
96 Ten pat.
97 Ten pat, (1307—1311 m.).
98 Ten pat, 321 (1314 m.).
99 Ten pat, 326 (1316 m.).
100 Ten pat, 327 (1316 m.).
101 Ten pat, 340 (1322 m.).
102 *S. Zajączkowski*[1], p. 38 ir sek.
103 SRP, t. II, p. 67 (1333 m.), plg. p. 84, 86.
104 Ten pat, p. 78 (1358 m.).
105 Ten pat, p. 86 (1365 m.).
106 Ten pat, p. 56 (1298 m.).
107 LR, p. 188—189; SRP, t. II, p. 57.

Be šitų daugiau kaip dvidešimties pilių, buvo ir kitos, iš jų pietinėje Žemaitijoje didžiųjų kunigaikščių pilys — Wythes hoff, castrum Gedymini[108]. Buvo pilių, statytų taip pat didžiųjų kunigaikščių įsakymu ir pagal tradiciją laikomų jų pilimis, pavyzdžiui, 1291 m. pastatyta Veliuona[109]. 1412 m. proceso su Ordinu metu Jogaila ir Vytautas tvirtino, kad „Veliuonos pilis... buvo ir yra tikra ir teisėta tėvonija ir sena minėtųjų Lietuvos kunigaikščių nuosavybė“[110].

Galimas daiktas, kad tai vienas iš senųjų didžiojo kunigaikščio domeno centrų Žemaitijoje[111].

Tokių pilių buvo visoje Lietuvoje. Apie tai, kad Algirdas „turi labai daug nepaprastai stiprių pilių“, savo laiške (1377 m.) Frančeskui Kararai rašė Vengrijos karalius Liudvikas[112]. XIV a. pradžioje, kada bendruomenės ar vietinių kilmingųjų pilys pateko didiesiems kunigaikščiams, Lietuvoje buvo įvesta pilių įgulos tarnyba. Kalbėdami apie visuomeninę ir politinę santvarką, dar apsistosime ties kai kuriomis iš šių pilių.

Didieji Lietuvos miestai išaugo iš senųjų amatų centrų. Nemaža vilčių teikia, sprendžiant iš pirmųjų duomenų, tokių žymių senovės paminklų, kaip Vilniaus ir Trakų piliakalnių bei pilių, archeologinis tyrinėjimas. E. ir V. Holubovičių (1939—1940 m.) kasinėjimai Gedimino ir Bekešo kalnuose davė įdomių žinių iš amatų istorijos. Pavyzdžiui, Bekešo kalne, kuriame, Holubovičių nuomone, stovėjusi Kreivoji pilis, atkastas sudegęs, tur būt, 1390 m., pastatas. Jame rasta geležinių daiktų — peilių, sulenkta geležis, žiestos keramikos,

[108] Castrum Gedymini — PD, III, 28 (1306 m.); Wythes hoff pagal XV a. šaltinį (SRP, t. II, p. 709, apie 1384 m.).

[109] PD, III, 154.

[110] Lites, t. II, 138; žr. *H. Paszkiewicz*8, p. 155.

[111] Kurį laiką Lietuvos žinioje yra buvusios žiemgalių ir kuršių pilys (Duobelė (Dobellen), Tervetė (Terwethen), Raktė (Racketen), Sidabrė (Sidraben), Babytė (Baboten), Dzintarė (Sintelen), Vartaja (Wartdach) ir kt.).

[112] Žr. Miesięcznik Heraldyczny, XIV, Nr. 7—8, Warszawa, 1935, p. 102.

verpstukų — iš XII—XIII a. Taigi amatininkų mieste gyventa nuo senų laikų. Be to, aptikta šeši gyvenamieji pastatai (vienas 5×5,5 m. dydžio su medinėmis grindimis, durimis, krosnimi iš molio ir akmenų), taip pat žeminė, kurioje buvo daug grūdų (rugių, kviečių, miežių, avižų), iš XIV a. Surasta daug geležies, žalvario gargažių ir kirvių, peilių, žirklių, kilpinių bei lankinių strėlių antgalių, gremžtukų, galąstuvų, sagčių, spynų, jų dalių ir raktų. Spynos jau rodo privačios nuosavybės plitimą, o bronziniai svarsčiai — prekybos [113].

Seniausios rašytinių šaltinių žinios apie Vilnių gana neaiškios, nors Gedimino kalno archeologinė medžiaga datuojama V—VIII a. Maskvos metraštinių sąvadų žinios apie Vilnių nėra patikimos. Anglų epe minima „Wiolane ond Wilna“[114]. Viena aišku, kad Vilnius atsirado gerokai anksčiau, negu 1323 m., kuomet jis Gedimino jau minimas kaip valstybės sostinė. 1388, 1393, 1409 m. Ordino dokumentuose tvirtinama, kad jau Mindaugas gyvenęs Vilniuje [115]. Vadinasi, jau tuo metu Vilnius buvo laikomas senu miestu. Neseniai vėl buvo iškelta ir pamatuota drąsi, patikima hipotezė, pagal kurią šaltiniuose sutinkami Mindaugui priklausę „Vorutos miestas“ (pažodžiui: miestas tvirtovė), „burg“ ir „curia“,— visi reiškę Vilniaus miestą, buvusį ir seną pagonystės centrą [116].

---

[113] *В. Голубович, Е. Голубович*$_1$, p. 118 ir sek.

[114] Didelio šios srities žinovo M. Aleksejevo aiškinimu, „Widsith“ (pavadinimas kilęs nuo pirmo to veikalo žodžio: widsith — „keliauninkas“) — vienas sudėtingiausių anglosaksų literatūros paminklų. Pagrindinis „Widsith“ rankraštis datuojamas Xa.; kūrinį sudaro keleto epinių padavimų kontaminacija. „Tautų katalogas“, kuriame išvardytos šalys, neva aplankytos autoriaus, keliaujančio dainiaus, laikomas vėlesniu pagrindinio teksto intarpu. Tame kataloge ir minimas Vilnius. Šį šaltinį nagrinėti — įdomus uždavinys lituanistams. (Žr. taip pat — История английской литературы, М.—Л., 1943, т. I, в. I, p. 11—12; bibliografiją apie tai žr. *R. Wülker*$_1$, p. 318—330). „Widsith“ tekstą ir komentarus žr. *G. Labuda*$_4$, p. 155—198. Naujausią traktuotę žr. *J. Jurginis*$_4$, p. 103—113.

[115] CEV, p. 996—997; *Н. П. Дашкевич*$_2$, стр. 189.

[116] *R. Batūra*$_1$, p. 162—163; *R. Batūra*$_2$, p. 282.

Savo 1323 m. (parašytuose rygiečiams dalyvaujant) laiškuose, adresuotuose visiems krikščionims ir visų pirma Liubeko, Štralzundo, Magdeburgo, Bremeno, Kelno, Rostoko, Greifsvaldo, Štetino, Gotlando miestiečiams, karalius Gediminas kviečia juos keltis į Lietuvą. Šiame svarbiame dokumente mus domina karaliaus pareiškimas, jog jis užtikrinąs ateiviams tikėjimo laisvę, kad jo įsakymu jau esančios pastatytos Vilniuje, „mūsų karališkajame mieste“ (in civitate nostra regia), ir Naugarduke dvi bažnyčios, o vėliau būsią pastatyta ir daugiau[117]. Taigi Vilnius jau nuo seno miestas, be to, greičiausiai didesnis už Naugarduką. Valstybės atsiradimas skatino ekonominį ir politinį miestų augimą.

Pagal padavimą, priskiriantį Gediminui Vilniaus įkūrimą, jis ne miestą įkūręs, o tik sustiprinęs Tauro kalną, pastatydamas pilį; piliakalnyje ir iki tol gyvenę daug žmonių[118]. Sostinę Vilniuje kunigaikščiai pasirinko dėl daugelio priežasčių. Miestas nuo seno buvo amatų-prekybos židinys, be to, pačiame lietuvių žemės viduryje, jos tautybės centre. Patogi buvo ir jo geografinė padėtis: per jį ėjo trumpiausias kelias iš Dnepro į Baltijos jūrą; jis palaikė glaudžius prekybinius ryšius su Kaunu (per Trakus), Ujazdovu (per Trakus—Gardiną), Ryga (per Polocką), Pskovu (per Daugpilį), Naugardu (per Polocką), Kijevu (per Naugarduką—Turovą) ir Maskva (per Minską)[119]. Apie XIV a. vidurį užmezgami prekybiniai ryšiai su Drohičinu, Brestu (Kujavijos), Liublinu, Krokuva, kur lietuvių pirkliai susitikdavo su vokiečių pirkliais[120].

Pagaliau Vilnius kaip sostinė užėmė ir patogią strateginę padėtį, gana ilgą laiką būdamas neprieinamu Ordino kariuomenei.

Vilnius, matyt, jau Gedimino laikais buvo nemažas miestas. Tą liudija ir kiek vėlesnis dokumentas —

[117] GL, Nr. 3, p. 31, Nr. 4, p. 45, Nr. 6, p. 53—55.
[118] *W. Łimanowski*$_1$, p. 142.
[119] Ten pat, p. 127.
[120] *М. Ючас*$_2$, стр. 122—123.

1416 m. Jogailos skundas prieš Ordiną, kuriame minimos Kreivosios pilies sugriovimo (1390 m.) aplinkybės. Iš to dokumento matyti, kad mieste stovėta trijų pilių.

Tyrinėtojų nuomone, tai buvo Aukštutinė pilis ant Gedimino kalno — kunigaikščių buveinė; prie jos šliejosi mūro siena apjuosta Žemutinė pilis ir pagaliau greičiausiai medinė Kreivoji pilis (vocatur Curvum castrum), tarp Bekešo, Stalo ir Plikosios kalvų; galimas daiktas, kad ant pastarosios (kažkada vadintos Kreivąja kalva) yra stovėjusi jos pilis. Per riterių puolimą Kreivojoje pilyje buvo „daug tūkstančių" karių, paprastų ir kilmingų miesto žmonių, ieškojusių čia prieglobsčio [121]. Nuo to laiko Kreivoji pilis nebebuvo atstatoma.

Per kasinėjimus Aukštutinės pilies teritorijoje (Gedimino kalne) atidengtas pirmųjų m. e. amžių kultūrinis sluoksnis, kuriame aptikta XI—XIII a. medinės pilies (sunaikintos antrojo pasaulinio karo metu) likučių, keramikos šukių, importinių stiklinių karolių ir pan. Naujausieji A. Tautavičiaus Žemutinės pilies tyrinėjimai atskleidė XIII—XIV a. medinių pastatų liekanų, daugybę puodžių, odininkų, medžio ir kaulo drožėjų gaminių likučių [122].

Gediminui buvo suprantama stambių miestų reikšmė valstybei. Jo laiškuose miestams sakoma, kad jis atidaręs kelią į savo šalį („teatvyksta ir išvyksta laisvai") riteriams, kariams, pirkliams, visokiems amatininkams: kalviams, svaidomųjų prietaisų gamintojams, račiams, akmenskaldžiams, kurpiams, kailiadirbiams,

---

[121] CEV, p. 1009 („kurioje buvo susirinkę daug tūkstančių vienos ir kitos lyties ginkluotų ir kitų kilmingųjų ir šiaip prastuomenės tiek ginti pilies, tiek prisiglausti ir apsisaugoti"). Plg. *В. Голубович, Е. Голубович*$_1$, p. 114 ir sek. Apie rusišką Vilniaus kvartalą žr. SRP, t. II, p. 623 (1383 m.).

[122] *A. Tautavičius*$_2$, p. 3—48; žr. taip pat samprotavimus apie Trakų pilies ir salos medžiagą.— *J. Orda*$_1$, p. 49—68; *O. Navickaitė*$_1$, p. 69—80.

malūnininkams, gydytojams, taip pat smulkiems prekiautojams (tabernariis)[123]. Iš amatininkų paminėti ir druskininkai, sidabrakaliai (argentarii) bei kiti. Gediminas užtikrina ateiviams apsaugą. „...pirmiau geležis pasikeis į vašką ir vanduo pavirs plienu, negu mes atšauksime mūsų ištartą žodį",— rašė Gediminas[124], jau pačiu stiliumi tarsi pabrėždamas valdžios dėmesį amatams.

Šiuo atveju Gediminas nėra originalus. Panašiai elgėsi ir kiti žymūs valdovai, norėdami suintensyvinti savo šalių ekonomiką. Pakanka tik prisiminti analogišką Volynės kunigaikščio Danilo Romanovičiaus ir Vengrijos karaliaus Belos IV XIII a. penktojo dešimtmečio[125] politiką. Kiek viduramžių kronikininkai beaprašinėtų valdovų galybę, kiek besistengtų kai kurie šiuolaikiniai istorikai paneigti „anoniminio socialinio-ekonominio veiksnio" vaidmenį[126], neabejotina yra, jog, kai reikėdavo šaliai paramos, patys karaliai nesibodėjo kreiptis į tuos, nuo kurių priklausė jos gerovė.

Tur būt, Gedimino valdymo pradžioje pasirodo pirmosios privilegijos Vilniaus miestiečiams. Šiaip ar taip, Algirdo valdymo metais jie naudojosi laisvos prekybos teise, apie ką 1440 m. rašte užsimena Kazimieras: šią teisę tvirtindamas, jis remiąsis senąja tvarka, perimta dar „iš mūsų senelio Algirdo"[127]. Miestas gyvai prekiavo. Kronikininkas Vygandas Marburgietis rašė, kad netgi 1390 m., Vilniaus apsiausties metu, vokiečiams pasistačius per Neries upę tiltą, pas juos ėmę lankytis „pagonys" prekybos reikalais[128]. 1387 m. Vilniui buvo suteiktos Magdeburgo teisės. Jogaila, norėdamas „padaryti miestiečių gyvenimą laimingesnį ir geriau sutvarkytą", atleido juos nuo vaivadų ir urėd-

[123] GL, Nr. 3, p. 33, Nr. 4, p. 41.
[124] GL, Nr. 6, p. 51.
[125] Žr. *В. Т. Пашуто*$_1$, p. 201—202.
[126] *M. Hellmann*$_4$, p. 164.
[127] СДГА, № 6.
[128] SRP, t. II, p. 643.

ninkų priklausomybės[129]. Visa tai tebuvo seniai čia susiklosčiusios tvarkos, besiremiančios miesto korporatyvine nuosavybe, įforminimas. 1387 m. Skirgailos su Ordinu sutartyje magistras užakcentavo Rygos pirklių norą prekiauti su Polocku ir Vilniumi[130]. Žygimantas Kęstutaitis, 1432 m. suteikdamas miestiečiams prekybos laisvę, pažymėjo, kad jie naudojęsi ja „nuo seno", ir išvardijo miestus, su kuriais Vilnius prekiavo: Kauną, Naugarduką, Minską, Lucką, Brestą, Kijevą, Smolenską ir kt.[131].

Taigi Lietuvoje galima nustatyti buvus bendruomenines pilis slėptuves — patį ankstyviausią būsimojo miesto tipą, įvairių kilmingųjų pilis ir pagaliau didžiųjų Lietuvos kunigaikščių pilis. Iš pastarųjų minėtinas, pavyzdžiui, Vilnius, išaugęs iš piliakalnio, buvusio ir amatų bei prekybos židiniu.

Būtina nušviesti ir Rusios miestų, patekusių Lietuvos priklausomybėn per šimtą metų, iki XIV a. penktojo dešimtmečio, reikšmę Lietuvos ekonomikai. Čia stabtelėsime prie kiekybinės pusės. L. Aleksejevas yra suskaičiavęs XII a. Polocko—Minsko Rusioje 17 miestų[132]. Visi jie įėjo į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Palyginus XII—XIII a. duomenis[133] su XIV a. pabaigos „Rusų miestų sąrašu", galima susidaryti apytikrį vaizdą apie rusų ir ypač baltarusių miestus, priklausiusius tyrinėjamu laikotarpiu Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei.

Tai visų pirma „Polocko žemė"— Polockas, Vitebskas, Minskas, Iziaslavlis, Borisovas, Lukomlis, Druckas, Kopisė, Nesvižius, Kleckas, Sluckas, Logožskas, Nevelis, Dubrovna, Orša; antra, Juodoji Rusia su „daug

---

129 СДГА, № 1, стр. 1—2; ZPP, Nr. 1.

130 LUB, t. III, Nr. 1245, p. 499 (tekste klaidingai Plescov vietoj Ploscov (Polocko).

131 СДГА, № 2; žr. *M. Ючас*$_2$, p. 118.

132 *Л. В. Алексеев*$_1$, стр. 133.

133 Žr. I. Golubcovo žemėlapį knygoje: *В. Т. Пашуто*$_1$; *А. Н. Насонов*$_5$ — žemėlapiai; *М. Н. Тихомиров*$_1$ — žemėlapiai.

miestų“ [134], iš kurių šaltiniuose minimi: Naugardukas, Gardinas, Volkoviskas, Slonimas, Lyda, Ložskas, Zditovas, Briaslavlis, Turijskas; trečia, Palenkė su jos miestais: Drohičinu, Berestu (Brestu), Belsku, Raigardu, Kamenecu, Kobrinu, Melniku; pagaliau Polesės miestai: Pinskas, Turovas, Davidgorodokas, Mozirius, Stepanė, Gorodenė, Neblis, Visockas, Dubrovicai. Suprantama, sąrašas nėra pilnas [135], ir, gal būt, ne visi čia suminėtieji yra buvę miestais, betgi iš sąrašo matyti, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, valdydama baltarusių žemes, galėjo pasinaudoti keleto dešimčių miestų ekonominiu potencialu. Jai, užėmusiai Juodąją Rusią, o vėliau pietrytines baltarusių žemes, atiteko toli gražu ne užkampis [136]. N. Voroninas, analizuodamas išaugusio iš pilies Gardino miesto medžiagą, rašo: „Jau šiai pradinei gyvenvietei tolimame pasienyje būdinga gana aukšta kultūra. Gyvenamieji pastatai iš rąstų, kai kurie su žėručio langais, medinis ir, gal būt, vienur kitur akmeninis laisvų sklypų ar gatvelių grindinys daug ką pasako“[137]. Geležinis noragas, žemės ūkio augalų likučiai rodo čia buvus aukštą žemdirbystės kultūrą [138]. Per miestą nuo seno ėjo prekybos srau-

---

[134] ПСРЛ, т. II, стб. 816.

[135] Vėliau minimi miestai — Bobruiskas, Drisa, Igumenas, Obolcai, Svisločė (*В. Е. Данилевич*$_1$, стр. 36—37). Aukštutinės padneprės valsčiai perėjo Lietuvos priklausomybėn ne Gedimino (kaip kad įprasta galvoti), o Algirdo ir Kęstučio valdymo metais. Žinoma, kad šiedu kunigaikščiai buvo susitarę dalytis „pusiau“ visas naujas valdas (ПСРЛ, т. XVII, стб. 72). Tokių dalybų užuomina yra 1387 m. Jogailos rašte, išduotame Skirgailai, išvardijant Bobruisko, Rečicos, Svisločės, Liubečo, Propojsko ir netgi Minsko miestus (žr. *J. Jakubowski*$_1$, p. 44—46). Vadinasi, šios žemės pateko Lietuvos valdžion po 1345 m. (į tai yra atkreipęs dėmesį *O. Halecki*$_4$, p. 11). Kai dėl Svisločės, tai galima pažymėti, kad ji buvo prijungta prie Lietuvos prieš 1349 m., kadangi tarp pasiuntinių, Algirdo pasiųstų pas Džanibeką, buvo ir Svisločės kunigaikštis Semionas (ПСРЛ, т. VII, стр. 205); žr. *S. Kuczyński*$_1$, p. 110).

[136] Plg. *П. А. Раппопорт*$_1$, p. 223.

[137] *Н. Н. Воронин*$_2$, стр. 197.

[138] *А. В. Кирьянов*$_1$, стр. 207.

tas iš Rusios į panemunę [139]; archeologinėje jo medžiagoje pastebima analogijų su lietuviškais gaminiais [140]. Esame rašę, jog būtų labai svarbu palyginti Gardino archeologinių paminklų medžiagą su prūsiškąja (turint omenyje prūsų dalies persikėlimą į Juodąją Rusią). F. Gurevič, palyginusi Sembos tyrinėjimo rezultatus su baltarusiškos panemunės tyrinėjimo rezultatais, parodė Juodosios Rusios kultūros židinių panašumą ir Juodosios Rusios ir baltų kultūrų ryšį, ir pagaliau slavų—baltų simbiozės reikšmę baltarusių tautybei formuojantis Juodojoje Rusioje [141].

Iš R. Jakimovičiaus kasinėjimų Davidgorodoke, kur aptikta geležies dirbinių, puodžių, odininkų, statybininkų, juvelyrų ir kt. amatininkų dirbinių liekanų, matyti, jog ir Polesė nebuvo užkampis. Davidgorodokas buvo apjuostas pylimu, turėjo seną šventyklą, o jo gatvės, kaip ir Gardino, buvo grįstos [142].

Nuo seno ekonomiškai išvystytas rajonas buvo ir Palenkė. Drohičinas, senas rusų prekybos [143] ir jotvingių kolonizacijos centras, buvo nemažas miestas. Tai matyti ir iš šaltinių, kuriuose aprašytos kovos dėl jo tarp rusų ir lenkų kunigaikščių. Pagal Vincentą Kadlubeką, Kazimieras Teisingasis (apie 1192 m.) užėmęs miestą, kurio kunigaikštis palaikė jotvingius, ir privertęs jį „amžinai vergauti"[144]. Ar buvo Drohičinas Lenkijos valdžioje iki jo dovanojimo 1237 m. kovo 8 d. Dobrynės ordinui, kaip galvojo S. Zajončkovskis, ar jis grįžo Romano Mstislavičiaus nuosavybėn, kad vėl

---

[139] *Н. Н. Воронин$_2$*, стр. 196, 200.

[140] Ten pat, p. 44.

[141] *Ф. Д. Гуревич$_2$*, стр. 407—419; *Ф. Д. Гуревич$_3$*, стр. 113, 136, 143—144.

[142] *R. Jakimowicz$_1$*, p. 3—29.

[143] *Б. А. Рыбаков$_1$*, стр. 244—246. Būtų įdomu palyginti kunigaikščių nuosavybės ženklus su „krivulėmis"— ikivalstybinio laikotarpio valdžios ženklais. Tur būt, titulo valdžiai virtus nuosavybės valdžia, „krivulės" ženklas tapo jos simboliu.

[144] MPH, t. II, p. 421—424; plg. 397—398 (1182 m.).

patektų lenkams feodalinės kovos (1209—1215) įkarštyje, kaip sprendžiama kitų[145],— nežinome.

Norėtume tik atkreipti tyrinėtojų dėmesį į tai, jog, sprendžiant iš 1237 m. kovo 8 d. akto, kuriuo Mozūrijos kunigaikštis Konradas dovanojo Drohičiną kartu su žeme tarp Bugo ir Nuro upių Dobrynės ordino riteriams, tai buvo miestas su plačia savivalda. Be to, Ordinui atiteko miestui priklausiusios imuniteto teisės: „dovanojame... Drohičino pilį ir visą teritoriją... su jai priklausančiomis žemėmis ir garbės titulais (honore), bebrais, upėmis, ežerais, ganyklomis (saltubus), muitais, imamais pačiame Drohičine už laivų arba vežimų stovėjimą, ir su visomis teisėmis, kurias minėta pilis, kaip mes žinome, iki šiol turėjo paveldėjimo teise amžinai valdyti“[146].

Reikia turėti galvoje ir tai, kad pagal 1333 m. Naugardo—Lietuvos sutartį Lietuvos žinion perėjo Naugardo priemiesčiai: Koporė (pusiau), Orechovas, Ladoga, saugoję iš pietų prekybos kelią, ėjusį iš Suomių įlankos į Ladogos ežerą, Korelsko miestas (vakariniame Ladogos ežero krante) ir Korelos žemė, dengę jį iš šiaurės. Be to, nuo XIII a. pabaigos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įtakon patekdavo Usviato, Toropeco ir Velikije Luki miestai. Viso to negalima apeiti Lietuvos ekonomikoje.

Senoji istoriografija šį klausimą supainiojo, laikydamasi išankstinės nuomonės apie rusų miestų beluomiškumą. Dabar, pasirodžius B. Grekovo, M. Tichomirovo, B. Ribakovo ir kitiems darbams, jis išspręstas, todėl ir pati Lietuvos vyriausybės politika tuose miestuose turėtų būti iš esmės kitaip nušviesta. Tuo tarpu tegalime konstatuoti, kad į Didžiosios Kunigaikštystės vyriausybės rankas pateko didelė dalis amatų centrų, nuo seno palaikiusių prekybinius ryšius su kitais Rusios ir Lenkijos, Vokietijos, Danijos miestais. Ši aplinkybė turėjo nemažos įtakos greitam Lietuvos ankstyvojo

[145] *A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa*, p. 31, 33—34.
[146] Codex diplomaticus Masoviae, t. I, Nr. 366.

vosios feodalinės monarchijos ekonominių pagrindų stiprėjimui.

§ 4. PREKYBA

Lietuvoje prekyviečių dar neaptikta, betgi kad jų būta senuosiuose prūsuose — visai aišku [147]. Duomenų apie lietuvių prekių mainus yra iš I tūkstantmečio vidurio; tuo laikotarpiu datuojami tokie archeologiniai paminklai, kaip antsmilkininiai papuošalai, pasvarėliai ir kt. rytų Lietuvos piliakalnių daiktai, panašūs į radinius iš vidurinės padneprės [148]. A. Tautavičius rašo apie glaudžius prekybinius ryšius tarp Lietuvos ir rytų slavų, senovės Rusios. Žiedžiamojo rato ir banguotinio ornamento keramikoje pasirodymas rytų Lietuvoje, slavų ir lietuvių piautuvų formų [149] ir plačiaašmenių kirvių panašumas, panašūs laidojimo papročiai ir parodo tuos ryšius. Be to, iš slavų-rusų žemių į Lietuvą patekdavo stiklinių apyrankių, šiferinių verpstukų (jų jau rasta per 40, daugiausia šalies pietryčiuose), o, iš kitos pusės, centrinėje Baltarusijoje dažnai pasitaiko rasti rytų Lietuvai būdingų antkaklių [150]. Iš to laikotarpio yra išlikę daiktų, gautų mainais ne tik iš slavų, bet ir iš Romos imperijos pirklių; matyt, Lietuvą siekė gintaro prekybos ir arabų prekybos keliai. Čia randama daug I—III a. Romos bronzinių monetų [151], pasitaiko ir Rytų abasidų monetų (894—895, 921—922 m.), safaridų (846—847 m.), samanidų (896—943 m.) ir kt. monetų [152]. Šiaurės Lietuvoje aptinkama ir indiškų kriauklių kauri, patekusių iš Volgos per Latviją [153];

---

[147] *H. Łowmiański*$_2$, t. I, p. 165—166; *В. Т. Пашуто*$_4$, стр. 36.

[148] *А. Таутавичюс*$_1$, стр. 10.

[149] Žr. Очерки по истории русской деревни X—XIII в.в., p. 73, pieš. 16—3, 5, 7.

[150] *А. Таутавичюс*$_1$, p. 17, plg. p. 13, 15.

[151] *M. Gumowski*$_1$, p. 7; *M. Michelbertas*$_1$, p. 47-66; *В. В. Кропоткин*$_1$, стр. 114, 116.

[152] *W. Antoniewicz*$_1$, p. 116; žr. *T. Lewicki*$_1$, p. 154—176.

[153] *Э. С. Мугуревич*$_1$, стр. 54—59.

rasta ir daugiau kaip dešimt Damasko plieno geležčių. Manoma, kad bronzos žaliava patekdavo į Lietuvą iš Dunojaus per Lenkų Pamario miestus [154].

Vėliau, nuo II tūkstantmečio pradžios, sprendžiant iš amatų, prekių savininkai atsiskiria nuo jų gamintojų; vadinasi, jau yra prekinės gamybos bei vertės dėsnio užuomazgų. Lobiai, brangenybės ir yra ankstyvų, neišsivysčiusių prekių gamybos formų požymiai. Šiuo atžvilgiu pažymėtinas netoli Kauno aptiktas XII—XIII a. pirklio kapas [155].

G. Fiodorovas neseniai atkreipė dėmesį į Lietuvos piniginės sistemos (lydinių ir monetų) formų įvairumą ir jos glaudų ryšį su senovės Rusios pinigine sistema. Dešimtyje lobių atrasta lietuviškų sidabro lydinių beveik po 200 g, tai vadinamieji trikampio piūvio lydiniai. Jų aptinkama Vilniaus—Kauno areale, Baltarusijoje, Ukrainoje, Tverės žemėje. Lietuvos sidabro lydiniai, vadinamieji rubliai, apie 100 g, yra trejopos formos: pirma, kaltiniai, spiraliniai, paplitę Žemaitijoje II tūkstantmečio pirmaisiais amžiais, rasti šešiuose lobiuose; vėliau jų aptikta dar dviejuose lobiuose [156]; antra, piršto formos — žinomi iš aštuonių rytų Lietuvos ir Baltarusijos lobių [157], datuojamų X—XIV a.; trečia, trikampio piūvio lazdelės formos lydiniai, vartoti visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, atrasti septyniolikoje lobių.

Lietuviškos monetos iš penkių lobių datuojamos Kęstučio valdymo metais; paplitimo arealas Trakai—Kaunas [158]. Sidabriniai lydiniai buvo naudojami ir pagal svorį. Dvidešimtyje Lietuvos vietovių aptikta daugiau

---

154 *Р. Волкайте-Куликаускене₂*, стр. 29.
155 Žr. *I. Sadauskaitė₁*, p. 57—76.
156 *A. Tautavičius₃*, p. 67—84.
157 Smulkiau žr. *B. H. Рябкович₁*, p. 7.
158 *G. B. Fedorovas₁*, p. 181—228 ir žemėlapis; *Г. Б. Федоров₁*, стр. 114—115. Beje, šią nuomonę pagrįstai atmeta numizmatikai, lietuviškus grašius datuodami XIII a. žr. *M. П. Сотникова₁*, p. 15—18.

kaip 40 specialių svarstyklių jų svėrimui, be to, apie 90 svarelių. Šie radiniai paprastai būdingi ypač turtingiems palaidojimams; iš to, atrodo, galima padaryti išvadą, jog apie II tūkstantmečio pradžią prekyba buvo diduomenės rankose [159]. Nors turtingiausi Lietuvos monetų lobiai dar nepakankamai ištyrinėti, vis tik aišku, kad numizmatika paremia mūsų plėtojamą mintį apie Lietuvos ūkio lygį. Įsidėmėtina ir tai, jog 1410 m. Naugarde buvo nutarta vartoti Lietuvos „grašius“[160].

XIII a. auksas, sidabras tiek Prūsuose, tiek Žemaičiuose, tiek Aukštaičiuose yra ir mokėjimo priemonė, ir turtas. Štai pavyzdžių. Vokiečių riteriai, užpuolę lietuvių didiko namą tuo metu, kai ten svečiavosi kiti kilmingieji, „išsivedė šimtą arklių su auksu ir sidabru ir visokia kitokia namų manta“[161]; išpirkos už lietuvių kilmingąjį Lengvenį jo „draugai“ sumokėjo 250 grivinų (500 ozeringų)[162]; už septynis patekusius į nelaisvę jotvingių kunigaikščius sumokėta didžiulė 4900 grivinų išpirka [163]; Žemaičių kunigaikštis Vykintas susilaukė paramos iš jotvingių, t. y., suprantama, iš jų kilmingųjų, „už sidabrą ir daugybę dovanų“[164]; kunigaikštis Mindaugas, savo ruožtu, juos prisiviliojo „sidabro gausybe“[165].

Auksas ir sidabras negulėjo nenaudojamas. Kai jotvingių žemėje buvo badas, iš ten į Vladimirą atvyko pasiuntiniai, prašydami parduoti grūdų už vašką, kailį ir sidabrą [166]. Didysis kunigaikštis Mindaugas, norėdamas papirkti magistrą, pasiuntė jam „daug aukso ir sidabro ir sidabrinių indų ir brangenybių“[167]. Kuni-

---

159 *Р. Волкайте-Куликаускене₂*, стр. 30.
160 НПЛ, стр. 402.
161 PD, p. 149.
162 LR, p. 71, plg. p. 136 (lietuvių dalinys, vienoje pilyje apsuptas, turėjo duoti [250 grivinų] ir dar sidabro bei aukso).
163 Codex diplomaticus Masoviae, Nr. 407 (1241 m.).
164 ПСРЛ, т. II, стб. 816.
165 Ten pat, st. 820.
166 Ten pat, st. 879.
167 Ten pat, st. 816.

gaikštis Vytenis už 300 markių nupirko iš Ordino Daugpilio tvirtovę[168]. Visų šių turtų šaltinis — ne tiek grobimai, kiek kilmingųjų žemės valdos, suteikusios jiems priemonių turtui krašto viduje kaupti ir duoklėms bei prekybinėms pajamoms iš kaimyninių žemių gauti. Sidabras kaip mainų priemonė turėjo būti seniai ir tvirtai įėjęs į apyvartą, sprendžiant iš to, kad jau 1387 m. „sidabrinė" tapo valstybiniu mokesčiu. Taigi Lietuvoje jau seniai veikia vertės dėsnis, pasisavinimo, privačios nuosavybės dėsnis, ir darbo įrankių, žemės bei pačios darbo jėgos ekonominio pasisavinimo galimybė[169].

Pradinės Lietuvos prekybos formos siejasi su plėšikavimu, grobikiškais kaimyninių šalių puldinėjimais. Jau šie antpuoliai parodo dideles permainas Lietuvos visuomenėje; joje iškilo gyventojų sluoksnis, siekiantis iš pradžių natūraliai pasisavinti svetimo darbo produktus, o vėliau, stiprėjant socialinei nelygybei krašte, ir svetimą darbo jėgą.

Nuomonė, kad plačių Lietuvos užkariaujamų žygių priežastimi buvęs šio krašto ekonominis nepajėgumas, yra neįtikinama[170]. Reikalas ne tas, kad iki XII a. pabaigos lietuviams užteko duonos, o vėliau jos trūko ir reikėjo pasirinkti — pirkti ar grobti. Juk išsivesdavo jie ne tik gyvulių, bet ir žmonių (santykis 1,5:1), išsiveždavo vežimus, prikrautus ne grūdų ir ropių, o pilnus visokiausių gėrybių, kuriomis bado nenumalšinsi. Lietuvių kilmingieji, vadovavę kaimynų apiplėšimams, tikėjosi šiam prisiplėštam turtui rinką rasti savo krašte, kur panašios gėrybės jau seniai buvo vertinamos. Grobimų pobūdį lėmė gamybos būdas. O gyventojų dalies, įtraukiamos į žygius, ūkinis nepajėgumas priklausė nuo pasikeitusio pajamų, gaunamų iš žemės, paskirstymo. Atsiradus privačiai nuosavybei, tai neišvengiama.

---

168 LUB, t. II, Nr. 616, p. 27 (1305 m.).

169 Žr. įdomius sidabro kaip vertės mato augimo reikšmės tyrinėjimus.— *L. Nakaitė*$_1$, p. 33—45.

170 *H. Paszkiewicz*$_8$, p. 26.

Reikia neužmiršti, kad Lietuvą iš pradžių puolė Rusia, taip pat ir normanai — švedų ir danų vikingai,— niokoję rytų baltų Pamario teritoriją, ypač sembų, kuršių, žiemgalių, estų žemes. Apie tai yra daug žinių runų įrašuose, sagose ir danų bei vokiečių kronikose [171]. Nors normanų antpuoliai ir nesiekė Lietuvos [172], betgi jie kėlė grėsmę išėjimui į jūrą ties Dauguvos, Lielupės ir Nemuno žiotimis. Tačiau šie antpuoliai negalėjo nutraukti lietuvių prekybos su kitomis Pabaltijo tautomis.

Šaltiniai leidžia susidaryti Lietuvos vidaus ir užsienio prekybos vaizdą.

Visų pirma vyko prekyba tarp Žemaitijos ir Aukštaitijos. Kai XIV a. Ordino valdžia mėgino nutraukti Žemaitijos prekybą su kitomis Lietuvos dalimis grūdais, lašiniais, medum, gyvuliais, arkliais, šeimyna [173], tai Vytautas pasipriešino, primindamas, kad tokio pobūdžio prekyba buvo „nuo seno“[174].

XIII a. Žemaitija prekiavo su Livonijos ordinu. Tai matyti iš Eiliuotosios kronikos pranešimo apie tos prekybos atnaujinimą dviejų metų taikos su Ordinu laikotarpiu (1257—1259 m.)[175]. Ši prekyba ir vėliau vargu ar buvo visai apmirusi, sprendžiant pagal Karaliaučiaus taikos traktato (1390 m.) pirmąją sąlygą, pasirašytą septynių Žemaičių žemių atstovų-kilmingųjų: „taigi, kad Prūsijos žmonės galėtų į Žemaičių kraštą keliauti, taip pat ir prekiauti, o mes taip pat galėtume iš Žemaičių keliauti į Jurbarką, į Ragainę ir prie Nemuno į jų kraštą“[176].

---

[171] Žr. apie tai *A. Bezzenberger*$_2$, p. 323—324; *O. Montelius*$_1$, p. 140—141 ir sek.; *B. Nerman*$_1$, p. 58.

[172] *H. Łowmiański*$_2$, t. I, p. 13.

[173] CEV, Nr. 285, p. 97 (1404 m.) Racionžo sutartyje išvardyta: grūdai, druska, geležis; Nr. 389, p. 165 (1409 m.).

[174] CEV, Nr. 391, p. 166.

[175] LR, p. 107 („kad jie galėtų anksti ir vėlai be pavojaus keliauti, dvejus metus laisvai prekiauti“).

[176] CEV, Nr. 67; plg. *H. Łowmiański*$_2$, t. I, p. 166—167; *J. Remeika*$_1$, p. 401.

Matyt, jau XIII a. tarp žemaičių ir aukštaičių yra buvę prekybinių ryšių.

Buvo prekiaujama ir su Pamario — prūsų, lenkų, vokiečių — miestais. XIII a. pradžioje popiežiaus kurija sulaikė prekybą Lielupės upe Žiemgaloje. Dauguva buvo Rygos tvirtovės atkirsta. XIII a. viduryje toks pat likimas ištiko ir Nemuną; beje, nurodoma, kad Klaipėda (Memelburgas) buvo įkurta sutrukdyti pagonims Nemunu druskos, geležies, drabužių ir kitų prekių tiekimą („ta [upe] paprastai vadinama Nemunu (Memole), kad pablogintų tikinčiųjų į Kristų padėtį, tų kraštų pagonims laivais gabenami ginklai, drabužiai, druska ir daugelis kitų jų gyvenimui būtinų dalykų")[177].

Prekyba vyko ir su Rusia, su Pskovu. Kai 1343 m. kilo konfliktas, Algirdas pasielgė griežtai: kurie iš pskoviečių svečiavosi Polocke ar Lietuvoje, tuos Algirdas ir jo sūnus Andrius suėmė, visas prekes bei arklius iš jų atėmė, o juos pačius, paėmę išpirką, išvarė[178]. Tur būt, nereikia abejoti juos buvus pirmaisiais Lietuvai pavaldžiame Polocke ir Lietuvoje.

Glaudūs Lietuvos prekybiniai santykiai su Pskovu matyti ir iš 1335 m. Liubeko pasiuntinio skundo Naugardui. Jame rašoma, kad neseniai pskoviečiai, eidami išvien su lietuviais, atėmę iš vokiečių pirklių daug pinigų[179].

Čia vėl tenka užsiminti apie Lietuvai pavaldžius Rusios miestus ir jų reikšmę jos ekonomikoje. Yra žinoma, kad popiežiaus kurija XIII a. paskelbė Lietuvai ekonominę blokadą. Betgi kyla klausimas, ar buvo ji veiksminga? Lietuva tebeprekiavo su Rusia, ir ne vien

---

[177] ГЛ, IV, 7 (1200 m.); PUB, I_1, Nr. 25 (Honorijaus III 1218 m. bulė); PUB, I_1, Nr. 275 (Inocento IV 1253 m. bulė); plg. LUB, I, Nr. 371 (popiežiaus Urbono IV 1262 m. gruodžio 3 d. bulė).

[178] ПЛ, в. I, стр. 21; в. II, стр. 27, 99.

[179] LUB, t. VI, Nr. 2804, Reg. 904 b.; plg. Nr. 2770, Reg. 733 b (nuo 1311 m. apie panašius bendrus veiksmus 1298 m.) ir t. II, Reg. 714, p. 17 (1306 m.). Žr. taip pat *М. Бережков*$_2$, p. 202.

tik su Pskovu. Nenutrūko ir seni jos ryšiai su Haličo—Volynės Rusia. Dusburgas mini riterių užgrobtą lietuvių prekybinį laivą Bugo upėje. Šios akcijos dalyviai nuplukdę laivą į Torunę, kur, prekes pardavę, kiekvienas gavo po 20 markių [180]. Apie nenutrūkusius prekybinius santykius galima spręsti ir iš to, jog 1325—1326 m. Ordinas buvo suėmęs Boleslovo-Jurijaus rusų atstovus, grįžtančius „su savo reikalais" iš Lietuvos [181]. Maskvos archyve ankstyvųjų Lietuvos—Naugardo sutarčių nėra [182]. Pagal išlikusį 1431 m. Švitrigailos su Naugardu traktatą, rusams buvo leista „be trukdymų po visą Lietuvos žemę" keliauti [183]. XIV a. ketvirtojo dešimtmečio susitarimas dėl Lietuvos įsipareigojimo saugoti pagrindinį Naugardo prekybos kelią į Vakarus leidžia manyti tarp Lietuvos ir Naugardo buvus senų prekybinių ryšių. Ankstyviausia iš išlikusių sutarčių tarp Lietuvos ir Maskvos kunigaikščių — 1371 m. Algirdo ir Kęstučio sutartis su Dmitrijum Ivanovičium, kuria abi pusės įsipareigoja užtikrinti „pirkliams laisvą kelią"[184]. Neaišku, kada prasidėjo prekyba su Tvere, betgi iš 1427 m. kunigaikščio Boriso Aleksandrovičiaus sutarties su Vytautu matome lietuvių pirklius „kaip nuo seno"[185] prekiavus Tverėje, Kašine, Gorodoke, Zubcove ir visoje Tverės kunigaikštystėje. Jeigu turėtume galvoje politinius ir matrimonialinius ryšius, dar nuo XIII a.[186], tai galima būtų tarti tokio pat senumo buvus ir prekybinius santykius. Naujausieji O. Navickaitės-Kuncienės ir J. Antonevičiaus tyrinėjimai, kuriuose remiamasi lietuvių (ir net prūsų) lobiuose rastais XII a. rusų dirbiniais, tai įtikinamai patvirtino [187]. Lietuvių—

---

[180] PD, III, 229 (XIII a. devintasis dešimtmetis).
[181] *M. Perlbach*$_2$, p. 80—81.
[182] *Л. В. Черепнин*$_2$, ч. I, стр. 323—324.
[183] ГВН и П, № 63, стр. 105.
[184] ДДГ, № 6, стр. 22.
[185] АЗР, т. I, № 33; plg. 51, 79.
[186] *В. С. Борзаковский*$_1$, стр. 61.
[187] *O. Navickaitė-Kuncienė*$_1$, p. 123—129; *J. Antoniewicz*$_4$, p. 540—550.

rusų prekyba siekė ir Žemaitiją: 1408 m. vietinis fochtas pranešė magistrui, kad Žemaitijoje esą daugybė rusų ir prašė uždrausti jiems čia lankytis[188]. XV a. pradžioje „lietuvių kelias" ėjo per Serpuchovo kunigaikštystę[189]. Visi mums žinomi šaltiniai kalba apie prekybinių ryšių senumą.

Betgi iš tikrųjų lietuvių—rusų prekyba yra tik viena reikalo pusė.

Lietuvos priklausomybėn pateko miestai, nuo seno turėję prekybinių ryšių su stambiais kaimyninių Rytų Europos šalių ekonominiais centrais: Šlezvigo (Liubeko miestu), Vestfalijos (Miunsterio)[190] ir kt. Kryžiuočių įsiveržimas nenutraukė šių Naugardo, Polocko, Smolensko ryšių. Polockas sudarė sutartis su Ryga laisvos tarpusavio prekybos sąlygomis jau 1210, 1212 m., o Smolenskas (kartu su Polocku ir Vitebsku) — 1299 m.[191] Smolensko sutartis tapo vėlesnių šios rūšies sutarčių pagrindu. Rusai gyvai prekiavo su Ryga, kur jie minimi jau 1209 m.[192], kur XIII a. pabaigoje kai kuriems iš jų buvo suteiktos miestiečių teisės. Rygos skolų knygoje (1286—1352 m.) iš 150 nevokiškų vardų — 80 rusų[193].

Panagrinėkime Lietuvos prekybinės politikos istoriją jau palyginti vieningos valstybės sąlygomis. Valstybė tam ir buvo sukurta, kad tarnautų visų pirma interesams tų, kurie turėjo ką parduot ir už ką pirkti.

Lietuvos vyriausybė, XIII a. antrojoje pusėje — XIV a. pradžioje paėmusi į savo valdžią Polocką ir Vitebską, anaiptol nemėgino varžyti jų užsienio prekybos, priešingai, stengėsi palaikyti ir stiprinti ankstesnius prekybinius ryšius, puikiai suprasdama realią naudą iš tokios „senovės" išsaugojimo.

---

188 CEV, Nr. 388, p. 164—165.
189 ДДГ, № 17, стр. 46.
190 *А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто*[1], стр. 81—108.
191 ПРП, l. 2, p. 54 ir sek.
192 LUB, t. I, Nr. 15.
193 *H. G. Schröder*[1], p. 32.

Feodalinio susiskaldymo laikotarpio rusų miesto struktūrai tirti puikiausios medžiagos duoda Polocko, Vitebsko, Smolensko, Kijevo ir kitų miestų, jų priklausomybės Lietuvai metu, istorija. Lietuvos vyriausybė šių miestų institutų iš esmės nekeitė, jai visų pirma rūpėjo jų fiskalinė, prekybinė ir karinė reikšmė, todėl ji ir vadovavosi formule: „...mes senovės nejudiname, o naujovių neįvedame"; „senovės" pažeidimas skatino politinį separatizmą. „Senovė" buvo tvirtinama ir saugoma nuostatiniais ir valdovų raštais [194]. Šioje „senovėje" aiškiai matyti žinoma iš XI—XIII a. šaltinių feodalinė bajorų viečės valdžios struktūra, sustiprėjusi Lietuvos globoje. Jau Polocko—Vitebsko kunigaikščio Gerdenio (1263 m.) sutartyje su Ryga ir Ordinu numatyta tarpusavio prekybos laisvė („Svečiui vokiečiui leidžiama laisvai įvažiuoti į Polocko žemę prekiauti, pirkti ir parduoti. Taipogi polockiečiams ir vitebskiečiams leidžiama svečiuotis Rygoje ir Gotų krante [Gotlando saloje]") ir teismo laisvė [195].

Ir prekyba iš tikrųjų vyko. Po Gerdenio mirties su vokiečiais kažkokią sutartį sudarė Lietuvos didysis kunigaikštis Vaišelga.

Kaip matyti iš Polocko kunigaikščio Iziaslavo „Pasakojimo", patvirtinančio Polocko bei Vitebsko vardu prekybos teisę („Polocko ir Vitebsko gyventojams [priklauso] laisvos prekybos Rygoje, Gotų krante ir Liubeke [teisė]. O kliūčių [prekybai] nedaryti") ir teismo teisę („O iškilus bylai su kuo nors, nagrinėti ją teisme neatidėliojant. O teismo sprendimo nekeisti; ir kiekvienas tegul bylinėjasi ten, kur jam patinka"), sutartis galiojo ir Vaišelgai pavaldžiose Polocko—Vitebsko žemėse.

Kunigaikščio Traidenio valdymo metais sudaryta sutartis neišliko, betgi ji buvo sudaryta su Ryga ir Ordinu tarp 1273—1278 m.[196] Ši sutartis buvo pažeidžiama; tatai matyti iš Rygos arkivyskupo Johano I, Ezelio

---

134 Plg. *А. С. Грушевский*з, p. 4.
195 РЛА, № 25a.
196 LUB, t. I, Nr. 507; HUB, t. I, Nr. 1015.

(Saremos) ir Dorpato (Tartu) vyskupų, Ordino magistro Ernsto, Danijos vietininko Revelyje (Taline) Eilardo ir Rygos miesto laiško (tyrinėtojų datuojamo 1278 m.) visiems įvairių miestų pirkliams, prekiaujantiems Rytų Pabaltijyje[197].

Rašantieji įspėja, kad rusai engia pirklius, grasina jiems ir jų turtui Dauguvos upėje, „suiminėja juos, pažeisdami sutartį", ir perduoda lietuviams; dėl to pastarieji, „gerai aprūpinti ištekliais", gali kariauti prieš Livoniją. Tame pačiame laiške neigiamai traktuojamas ir Naugardas, keliama mintis dėl prekyvietės (forum mercandi) perkėlimo kur nors į Livoniją ar Estiją. Ordino dalyvavimas šiame dokumente rodo jo pastangas nutraukti tradicinius prekybinius ryšius tarp Rygos ir Rusios. Bet iš to mėginimo nieko neišėjo[198], kadangi prekyba su Smolensku tebevyko. Smolenskas reguliavo su Lietuvos vyriausybe savo pirklių kelią per Didžiosios Kunigaikštystės žemes[199] — kitaip nebūtų buvę įmanoma pasirašyti Smolensko—Rygos sutartį 1284 m.[200]

Vykusiai pasinaudodamas tarp Ordino ir arkivyskupo kilusiais nesutarimais, didysis kunigaikštis Vytenis apie 1298 m. sudarė su Ryga naują sutartį. Remdamasis šia sutartimi („sužinojau apie jūsų teisėtą sutartį su mano sūnum Vyteniu") ir nurodydamas buvusias Polocko—vokiečių sutartis, Polocko vyskupas Jakovas (matyt,

---

[197] LUB, t. I, Nr. 452.

[198] Nutraukti vokiečių prekybą su Rusia XIII a. septintajame dešimtmetyje ne kartą buvo mėginta (РЛА, № 28—30, 33); tokių pastangų būta ir 1318 m., ir XIV a. septintajame dešimtmetyje (ten pat, Nr. 92), betgi prekyba nuolat buvo atnaujinama.

[199] ПРП, в. 2, стр. 75; Smolensko susitarimas (§ 24) su Ryga ir su Gotlandu liudija Smolensko vyriausybės nesugebėjimą užtikrinti savo žemėje prekybos saugumą: „Jei kuris iš mano brolių atvyks į Smolenską [juo galėjo būti ir lietuvis „brolis"] ir jums kils kivirčų su jų žmonėmis, tvarkytis su jais teks jums patiems".

[200] LUB, t. I, Nr. 492, Reg. Nr. 561. Vienas kelias iš Dauguvos į Dneprą ėjo į šiaurę, kitas — į pietus nuo Smolensko. *Б. А. Брим*$_1$, стр. 231; *В. П. Таранович*$_1$, стр. 249.

tuo metu kunigaikščio mieste nebuvo) reikalavo, kad Ryga netrukdytų grūdų eksporto į Polocką[201], ir patvirtino ankstesnę teismo laisvę. Tur būt, tuomet ir Smolensko kunigaikštis Aleksandras Glebovičius bus atidaręs vokiečių pirkliams kelią į savo žemę[202]. Kokiomis sunkiomis aplinkybėmis ėjo prekyba, matome iš rygiečių skundo (apie 1298 m.) Vitebsko kunigaikščiui Michailui Konstantinovičiui[203], kuris, galimas daiktas, valdė ir Polocką. Iš šio labai turiningo dokumento matome, kaip vietinis kunigaikštis, sudarinėdamas prekybines sutartis, stengiasi neteisėtai pralobti iš pirklių, kelia muitą, jo bajorai ir diečkus apriboja Vitebske prekybos laisvę ir pažeidinėja pirklių turtines teises. Pats kunigaikštis atėmęs iš pirklių arklį, kainavusį ne mažiau kaip 10 izrojų, jo brolis paėmęs prekių už 30 izrojų, o sumokėjęs tik 17. Neužtikrinęs kunigaikštis pirkliams ir prekybos laisvės su Polocku bei Smolensku.

Dokumente du kartus paminėta ir Lietuva. Kartą, kai „Lietuvių kariuomenė buvo prie miesto", vokiečių pirklys „užsimanė eiti pas lietuvių [karius] ir ten pirkti mergą [nelaisvą moterį]", bet buvęs vitebskiečių sugautas. Vadinasi, lietuviai turėjo pelno, prekiaudami rusų šeimyna. Kronikose nuolat užsimenama apie lietuvių kariaunas, išsivedančias belaisvių. Sprendžiant iš Klemento testamento (ne vėliau, kaip 1270 m.), išpirka už belaisvius sudarė irgi pajamų šaltinį. Testamente, be kita ko, pasakyta: „O Vainiaus sūnui Andriui duodu Samuilo kaimą ir kelmą ir ąžuolą su aviliais [laukinių bičių]". Testatorius paaiškina: „tai aš ne veltui daviau, [juk] už mane . . .anilo ir Vainius [sumokėjo] lietuviams išpirką"[204]. Matyt, „išpirka" buvo nemaža, jeigu Klementas paliko Vainiaus sūnui kaimą. Vokiečių kronikininkas pažymėjo, jog kunigaikštis Vaišelga belaisvius krikščionis išlaisvinęs be išpirkos[205].

---

[201] РЛА, № 38.
[202] Ten pat, Nr. 47.
[203] Ten pat, Nr. 49.
[204] ГВН и П, № 105.
[205] LR, p. 164.

Puldinėdavo lietuviai ir prekybines vilkstines, apie ką rygiečių skunde rašoma: „kartą prisiėjo mūsų broliams važiuoti iš Vitebsko į Smolenską, tuokart lietuviai sulaikė juos pakeliui į tavo, kunigaikšti, miestą, surišo juos ir kankino, ir prekes jų atėmė. Ir tai vyko tavo valsčiuje. Prekių paėmė už 70 grivinų lydyto sidabro ir už 3 sidabrinius“. Vadinasi, Rusios miestų priklausomybė Lietuvai dar neapsaugojo jų nuo plėšikaujančių kariaunų. Kaip tik dėl tos priežasties vokiečių nuostatai draudė pirkliams prekiauti su rusais ir lietuviais kreditan [206]. O iš tikrųjų kreditas buvo plačiai praktikuojamas [207].

Nėra perdėta tai, kad baltarusiškų miestų prijungimas ir prekybinių santykių su Rusia išsaugojimas leido Lietuvai sėkmingai priešintis ekonominei blokadai [208]. Pralaužė šią blokadą sutartis su Ryga, negalėjusia išsiversti be ekonominių ryšių ne tik su Naugardu, bet ir su Polocku, Vitebsku, Smolensku. Ordinas visokiais būdais stengėsi šiuos Rygos ryšius su Rusia ir Lietuva nutraukti. Būdinga, kad 1313 m. Ordino inspiruoti Tartu, Ezelio (Saremos) vyskupai ir Revelio (Talino) vietininkas, stengdamiesi atitraukti Rygą nuo draugystės su Lietuva, tvirtino, kad prekiauti su lietuviais Ryga galinti ir toliau. Lietuviai, kaip ir rusai, gyvenę Rygoje, turėjo miestiečių teises, pavyzdžiui, „Jokūbas, Gedimino auksakalys“ (Jacobo aurifabro regis Lettowie) minimas Rygos skolų knygoje [209]; be Rygos, lietuvių gyventa Veinaloje ir Turaidoje [210], o, gal būt, ir kituose miestuose. 1298 m. rygiečiai prie įėjimo į savo miestą pastatė pilį lietuvių įgulai [211]. Rygos arkivyskupai nuolat pratęsdavo ir reguliuodavo pirklių prekybos Dau-

---

206 РЛА, № 135.

207 Tačiau matyti tame vietinių gyventojų prekybos smukimą netenka (plg. RSch, p. X, XVII).

208 LUB, t. II, Nr. 645, p. 81.

209 RSch, Nr. 682, 1884; žr. taip pat *L. Arbusow*$_2$, p. 77.

210 ГЛ, X, 6 (1206 m.), XXIX, 3 (1225 m.).

211 SRP, t. II, p. 56.

guvos upe teises[212]. Minėtoje Rygos skolų knygoje 1286—1352 m. surašyti apie 35 skolininkai, iš pavardžių atrodo lietuviai[213]; iš tikrųjų Lietuvos prekyba buvo platesnė, nes jos vardu prekiavo nemaža ir rusų. Iš lietuvių pirklių yra ir Kernavės atstovų[214]. Ryga buvo Gedimino bankininkas: jo vardu mokėjo[215], finansavo jo pasiuntinius į Daniją ir Romą[216]; gal būt, auksakalys Jokūbas kalė karaliui pinigus. Galimas daiktas, kad jau tuo metu Trakuose pradėjo kurtis vokiečių dvaras, sprendžiant iš jo aktyvumo XIV a. devintajame dešimtmetyje[217].

Įdomu, kad Ordinas, trukdydamas Lietuvos—Rygos prekybą ir visaip kaltindamas rygiečius prieš Europos diplomatiją, pats organizavo slaptą prekybą su Lietuva. Vertingų žinių apie tai randame liudininkų parodymuose ryšium su 1312 m. Ordino—Rygos ginču. Vienas iš liudininkų parodė, kad „broliai... jiems [pagonims] parduoda geležį, ginklus ir kitokias prekes"; kitas pranešė: „Livonijoje pasklido gandas, kad minėtieji broliai įvairiose vietose prekiauja su pagonimis, kliudydami kitiems krikščionims"[218].

Skunde popiežiaus kurijai rygiečiai kaltino Ordiną, kad jis trukdąs prekybos laisvę, keliąs muitus, sudarinėjąs prekybines sutartis su pagonimis, kviečiąs juos į sutartus punktus, sudarinėjąs Rygos nenaudai sandėrius. Be didelės prekybos, Ordinas varęs ir smulkesnę: pardavinėjęs kaip smulkus prekiautojas (penesticus) vaisius, kopūstus, ropes, svogūnus ir pan.[219]

---

[212] LUB, t. I, Nr. 213, 251, 291, 440, 453, 561 (1250, 1253, 1256, 1275, 1277 m. kartu su Ordinu, 1295 m.).

[213] *Z. Ivinskis*$_{10}$, p. 276. Anm. 3.

[214] RSch, Nr. 1267, 1284, 1374.

[215] Ten pat, Nr. 1886.

[216] LUB, t. III, Nr. 1044a, p. 179—180.

[217] *Z. Ivinskis*$_{10}$, p. 283.

[218] „Liudininkų tardymo" Pranciškaus de Moliano medžiaga (1312 m.) — *A. Seraphim*$_{1}$, p. 7, 26, 36, 40, 70, 99, 157 ir kt. (VII, 26; VII, 36).

[219] LUB, t. I, Nr. 585, p. 750; *A. Seraphim*$_{1}$, p. 157, Beil. II, 47.

Pirmajame savo 1323 m. sausio 25 d. laiške į Liubeko, Štralzundo, Bremeno, Magdeburgo ir Kelno miestus Gediminas plačiai atvėrė savo šalį pirkliams: „Pirkliai teatvyksta ir išvyksta laisvai, be jokių rinkliavų ir muitų, visai be jokių kliūčių". Jis praneša, kad visi atvykstantieji galės naudotis „civiline Rygos miesto teise, jei paskui nebus geriau sumanyta išmintingųjų tarybos"[220]. Iš teksto matyti akivaizdūs Lietuvos ryšiai su Ryga. 1323 m. gegužės 26 d. laiške Liubeko, Rostoko, Štralzundo, Greifsvaldo, Štetino ir Visbi miestams Gediminas pabrėžia buvus senus draugiškus savo protėvių santykius su vokiečių pirkliais, tačiau už tai,— pažymi Gediminas,— iki šiol nebuvę parodyta jokio dėkingumo, „net nė šuo iš jūsų pusės su padėka neatsiliepė dėl tų pasiūlymų"[221].

Tokiomis aplinkybėmis Gedimino vyriausybė ir ėmėsi diplomatinio žingsnio, atvedusio prie 1323 m. sutarties su vokiečiais sudarymo.

1323 m. lietuvių sutartis su vokiečiais — Lietuvos vyriausybės įtemptų diplomatinių pastangų vaisius. Lietuva pasinaudojo didėjančiais prieštaravimais tarp Ordino, iš vienos pusės, ir Rygos bei dar keleto miestų, iš kitos pusės, taip pat Ordino ir miestų suinteresuotumu palaikyti ekonominius ryšius su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėmis.

Panagrinėkime sutarties turinį[222]. Jį sudarė „de koning van Lethowen" Gediminas „mūsų išmintingųjų tarybos patarimu" (mit rade unde mit vulborde unser wisesten). Tekstas surašytas Vilniaus karališkojoje pilyje (uppe unsere hus to de Vilne) ir užantspauduotas karališkuoju antspaudu (so hebbe wi unse koninglike inghezegel tho dessen breven gehangen). Sutartis sudaryta su Rygos, Ordino, Danijos karaliaus vietininku Revelyje (Taline), Dorpato (Tartu) ir Ezelio (Saremos) vyskupais. Politinės sutarties prasmė ta, kad ji nustatė

[220] GL, Nr. 3, p. 33, 35.
[221] GL, Nr. 4, p. 39.
[222] GL, Nr. 8, p. 65—75.

tarp pasirašiusių šalių taiką. Bet tai tik viena reikalo pusė.

Sutartis išryškina abiejų pusių ekonominius ir politinius interesus. Pirmuoju sutarties straipsniu patvirtinama abiejų šalių gyventojams vandens ir sausumos prekybos laisvė. Iš lietuvių pusės ši sutartis apėmė Aukštaitiją, Žemaitiją, Polocką „ir visus rusų kraštus, kurie yra mūsų valdžioje"; iš vokiečių pusės — visų sutartyje dalyvaujančių žemes. Tos žemės vėlgi tiksliai išvardijamos, iš ko, atrodo, galima būtų padaryti išvadą, jog Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei prekybos keliai Dauguva ir Nemunu buvo žinomi ir įprasti taip pat, kaip ir keliai į Tartu, Taliną, Saremos salą. Įsidėmėtina, kad Lietuvos karalius pažada Rygos teisę visiems, kurie imtųsi prekiauti jo krašte.

Kita straipsnių dalis skirta abipusėms nuosavybės teisėms saugoti, atsakomybei už jų pažeidimą (viename straipsnyje pasakyta: „jei koks nors turtas bus išgabentas į kitą kraštą, jis turi būti grąžintas, kai tik bus paieškotas"; kitas analogiškas straipsnis nustato: „Jei bus ir taip, kad vienas žmogus kito [žmogaus] turtą ar kokį nors daiktą išgabentų į kitą kraštą, tai turi būti grąžinta, kai tik bus pareikalauta").

Ypač įdomūs straipsniai, kuriuose aptariamos laisvų ir nelaisvų žmonių iš vieno krašto į kitą persikėlimo galimybės. Laisvieji turi tokią teisę: „Jei laisvasis žmogus nori keliauti iš vieno krašto į kitą, jis gali tai laisvai daryti". Tuo tarpu nelaisvieji turi būti, šalims pareikalavus, išduoti: „Jei pabėga iš vieno krašto į kitą vergas, jis turi būti sugrąžintas, kai tik jo bus pareikalauta". Straipsnių turinys nekelia abejonių: pirma, kad vergų buvo tiek Lietuvoje, tiek ir Ordino žemėje ir, antra, kad Lietuvos karalius, jo patarėjai, visa jų atstovaujama klasė buvo suinteresuota pasilaikyti nelaisvuosius žmones ir pritraukti į savo žemę laisvųjų žmonių.

Pagaliau dar yra straipsnių, užtikrinančių šalių dalyvių teismines teises. Vienas iš straipsnių skelbia:

„Jeigu bus taip, kad vienas žmogus pasielgs neteisingai su kitu, tai tasai gali pareikalauti iš to, kuris jam padarys neteisybę [atsiteisti], taip pat reikalauti; kad jo byla [būtų išspręsta] pagal to krašto teisę“, t. y. nukentėjusis turi teisę išreikalauti iš nusikaltusio pagal tos šalies teisę, kurioje įvyko konfliktas. Tuo atveju, kai nukentėjusis negali nieko pasiekti vietinio teismo instancijoje, jis gali kreiptis į aukštesniąją: „Tačiau, jeigu bus taip, kad negalėtų jo patenkinti toks sprendimas, tai jis gali su savo reikalu kreiptis į valdovus to krašto, kuriame tas neteisingumas jam buvo padarytas: jie turi jam padėti pasiekti visišką teisingumą“.

Straipsniai apie teismines teises visiškai atitinka sutartyje atsispindinčias išsivysčiusias privatinę nuosavybę ir socialinę nelygybę; šie straipsniai įdomūs tuo, kad jie parodo, jog Lietuva yra kraštas su teisena, priklausančia nuo „žemės viešpačių“.

Sutartis išryškina ir vieną iš lietuvių ir rusų visuomeninių santykių sintezės elementų: Lietuvos vyriausybė, pasinaudodama tvirtai susiklosčiusiais rusų—vokiečių prekybiniais ryšiais, išplečia juos ir Lietuvos žemėms.

Karalius atvėrė vokiečių miestams laisvą kelią per lietuvių žemes į Naugardą ir Pskovą. Ryga sveikino sutartį, tuo tarpu Ordinas stengėsi nutraukti ją. Ordino tikslus parodo Rygos tarybos laiškas Liubekui, kuriame pasakyta, kad Ordinas nutraukia su Lietuva taiką dėlei pačios prekybos su ja iš Daugpilio, Mintaujos, Rozytės (Rėzeknės) ir kitų pilių [223].

Ekonominiai Rygos ir Ordino interesai Lietuvoje buvo panašūs. Ir dėl to nenuostabu, kad, sustiprinęs savo pozicijas Rygoje (1330 m. sutartimi), pats Ordinas 1338 m. buvo priverstas sudaryti su Lietuva prekybinę sutartį.

---

[223] РЛА, № 62, стр. 40.

1338 m. sutartį[224] tyrinėjo L. Tichomirovas, L. Getzas, H. Šrederis, J. Remeika ir kt., nagrinėjantys rusų, vokiečių ir lietuvių prekybos istoriją. Tačiau šį tyrinėjimą jokiu būdu negalima laikyti užbaigtu. Mums sutartis svarbi tuo, kad ji konkrečiai apibūdina Lietuvos vyriausybės politiką, parodo vieną iš lietuvių ir rusų ekonomikos sintezės formų, ji primena ankstesnes rusų—vokiečių sutartis, pritaikytas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sąlygoms. Kartu su kitais šaltiniais sutartis leidžia spręsti apie Lietuvos prekybos pobūdį ir apimtį.

Sutartis sudaryta Lietuvos karaliaus Gedimino, jo vaikų ir bajorų, tikriausiai lietuvių, sutikimu (vulbort des koninghes van Lettowen unde siner kindere unde alle siner boyarlen). Rusų reikšmė pabrėžta kitoje frazėje, kur paminėta Polocko vyskupas, Polocko ir Vitebsko kunigaikščiai ir patys tie miestai (unde mit vulbort des biscopes van Ploscowe, des koninghes unde des stades van Ploscowe unde des koninghes van Vytebeke unde des stades van Vytebeke). Sutartis pasirašyta su Ordino ir Rygos atstovais dešimčiai metų. Joje yra užuomina —„pagal senąją taiką“ (an den olden wrede) (2 straipsnis).

Sutarties esmė — abipusės normalios prekybos užtikrinimas. Dėl to sutartyje numatyta, kaip apsaugoti prekybos kelią Dauguvos upe. Buvo nuspręsta sukurti prie Dauguvos upės, nuo Eviastos upės žiočių, Nicevros (Nycevre), iki Uspaldės (hofstede... Uspalde) ir Stripainių kaimo (dorpe, dat het Stripayne), taikos zoną (vredelant). Buvo išskirta taip pat taikos zona Lietuvoje, ėjusi per Balninkus (Balnike), Giedraičius (Ketrayche), Nemenčinę (Nemensyane) (žr. 1 str., plg. ten pat, 2 str.). Pagal sutartį, Dauguva aukštyn ir žemyn turėjo būti laisvai prieinama pirkliams, krikščionims ir pagonims (3 str.); leidžiama laisvai prekiauti Dauguva ir jos intakais aukštyn nuo Eviastos upės, o žemyn

[224] GL, Nr. 18, p. 187—195.

nuo Eviastos upės pirkliams buvo leista laisvai keliauti upės krantais tiek, kiek galima nusviesti ietį (Vort scal over van beyden syden der Dune benedder der Eweste nedderwart veligh wesen eneme jeweliken kopmanne also verne, alse he myt ener keygen werpen magh. 5 str.)

Ypatingas rūpinimasis pirklių saugumu Dauguvos upėje, kur nuo seno grobdami susidurdavo riteriai su miestiečiais ir lietuviais, siejamas su besitariančiųjų šalių prekybos laisve tiems, kas laimingai su prekėmis pravažiuos šią taikos zoną ir pasieks Polocką, Vilnių, Rygą ir kitus centrus. Jiems pagal 7 straipsnį užtikrinamas vrighen (loyse) wegh („laisvas kelias"): „kai atvyksta vokiečių pirklys į Lietuvos kraštą arba Rusią, tai jis gali keliauti, kur jis nori. Lygiai taip pat rusų arba lietuvių pirklys, kai jis atvyksta į Rygą, gali keliauti Livonijos krašte, kur jis nori, ir taip toli, kiek siekia magistro valdžia" (plg. 4 straipsnį, kuriame pabrėžiama „gyvybės ir turto" (lyves unde ghudes) saugumo garantija).

Įdomios pastabos dėl „taikos žemės" prie Dauguvos: taikos pažeidėjui šioje žemėje grėsė mirtis, betgi „taikos žemės" gyventojas, žuvęs ne toje žemėje, neapsaugomas sutartimi (6 str.); lygiai taip pat neapsaugomas ir pirklys, jeigu jis žuvo kaimyninėje, sutartį pasirašiusioje šalyje, kai į ją žygiavo jo valstybės kariuomenė (8 str.).

Sutartis draudė taikos žeme pasinaudoti abiejų šalių bėgliams. Jų pavogtas turtas, pareikalavus, turi būti sugrąžintas, nors apie vagies atsakomybę sutartyje neužsimenama. Pavogtas turtas, bėglio išvežtas per taikoje neminėtą žemę, gali būti negrąžinamas (žr. 12 str.)[225]. Galima padaryti išvadą, jog kelias Dauguva vis dėlto buvo saugomas.

---

[225] HUB leidinyje kai kurie skirtingi straipsniai sujungti. Plg. 1367 m. lapkričio 7 d. sutartį — LUB, II, Nr. 1041; GL, Nr. 18, p. 187—195.

Nustatyta teismo procedūros tvarka ir konfliktams tarp pirklių spręsti. Abiejų šalių besiginčijančių pirklių, apkaltintų ir vagyste, byla turėjo būti nagrinėjama „ten, kur tai įvyksta" (dar dat schut) (9 str., pirmoji dalis ir 10 str., pirmoji dalis). Iškėlus ieškinį dėl senų dalykų (umme olde sake) (14 str.), reikia kreiptis į teismą pagal kaltinamojo gyvenamąją vietą, bet nesavivaliauti (nene pandinge don)[226]. Vokiečių pirkliams susiginčijus Lietuvoje ar Rusioje, sprendimas atidedamas iki jų sugrįžimo į Rygą; analogiškomis aplinkybėmis susiginčijus lietuvių ar rusų pirkliams, sprendimas priklauso nuo jų vyresniųjų (dat scholen se thogeren wente vor eren oversten) (10 str.).

Sutartyje atsispindi didžiausi prieštaravimai tarp lietuvių—vokiečių ir rusų—vokiečių. Pažymėtina ir tai, kad Lietuvos atstovams pavyko pasiekti kai kurių prekybos kelio Dauguvos upe saugumo garantijų. Šia sutartimi Lietuvos vyriausybė, pasinaudodama dideliu Ordino suinteresuotumu palaikyti prekybą su Didžiosios Kunigaikštystės rusų ir lietuvių žemėmis, pasiekė nemaža laimėjimų — savo prekybos teisių Rytų Pabaltijyje oficialaus pripažinimo. Nėra reikalo aiškinti, kad ir pagal formuliarą, ir sutarties turinį Lietuva iškyla ne kaip karinė grobuoniška kažkokio kunigaikščio valstybė, o kaip šalis su pastovia valstybine santvarka ir vyriausybe, nuosekliai vykdanti nustatytąją politiką[227].

Šioji sutartis, kaip ir ankstesnės, turėjo reikšmės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėms. Tais pačiais metais tarp Polocko (kur paminėti vyskupas Grigorijus ir kunigaikštis Glebas-Narimantas) ir Rygos buvo susitarta dėl svarstyklių ir vaško pardavimo[228]. 1338 m.

---

[226] Taip šį straipsnį interpretuoja *L. K. Goetz*$_1$, p. 277; I. Tichomirovo nuomone, jame kalbama apie užstato draudimą.

[227] Genetiškai kai kurie sutarties straipsniai panašūs į ankstesnius rusų—vokiečių dokumentus, plg., pavyzdžiui, 3 str. su 1229 m. Smolensko—Ordino sutarties 36 str. (ПРП, в. 2, p. 68), tos pačios sutarties 7 str. su 20 str. (ten pat, p. 64; plg. Smolensko susitarimo su Ryga ir Gotlandu 20 str., ten pat, p. 74—75).

[228] РЛА, № 74.

sutartimi Ordinas pripažino Lietuvą juridiškai atsakinga už visą rusų prekybą Dauguvos upe, ir tai pirmąkart atsispindėjo 1340 m. Smolensko—vokiečių sutartyje, kurią kunigaikštis Ivanas Aleksandrovičius sudarė, remdamasis lietuvių—vokiečių sutartimi: „sudariau aš taikos sutartį, tolygią savo senelio sutarčiai, kurią sudarė mano vyresnysis brolis Gediminas ir jo vaikai Glebas ir Algirdas“[229].

Lietuva pasiekė didelį užsienio politikos laimėjimą; jos vyriausybė paskatino krašto ekonominį plėtojimąsi. Ekonominis suinteresuotumas pasirodė besąs stipresnis nei karas[230]. Tiesa, Ordino agresija nesiliovė, ji darė Lietuvos ekonomikai didžiulę žalą. Skelbdami švietėjiškos misijos Rytuose didingumą, už šį „teisėtą“ reikalą aukštai keldami kryžių, riteriai ir pirkliai tuo pačiu metu gyvai prekiavo su Kristaus mokslo priešininkais.

Negalėjo būti nutraukti seni lietuvių ryšiai su rusų žemėmis ir su Lenkija. Užmegztais rusų—mozūrų ekonominiais santykiais taip pat pasinaudojo Lietuvos vyriausybė; neatsitiktinai laiškuose miestams Gediminas siūlo pirkliams vykti į Lietuvą per Mozūriją[231].

Pagaliau turėjo būti sutvarkyti prekybiniai santykiai ir su Orda, kuri vokiečių pirkliams jau XIII a. septintajame—aštuntajame dešimtmečiais[232] atvėrė kelią per rusų žemes į „didžiąją jurtą“. Gedimino vyriausybė palaikė diplomatinius ryšius su Orda. Matyt, maždaug tuo pačiu metu nustatomi ir prekybiniai kontaktai. Iš Tochtamišo jarlyko (1393 m. gegužės 20 d.) Jogailai galima spręsti, jog kelias tarp Lietuvos ir Ordos „nuo seno“ atviras ir saugus[233]. Jeigu čia kas ir perdėta, tai ne per daugiausia.

---

229 LUB, t. II, Nr. 796, p. 333.
230 Žr. *Z. Ivinskis*$_{10}$, p. 280.
231 GL, Nr. 4, p. 45.
232 ГВНиП, № 30.
233 *М. А. Оболенский*$_{1}$, стр. 22.

Nemažą reikšmę Lietuvos ūkiui apibūdinti turi įvežamos ir išvežamos prekės. Pagal Rygos skolų knygą, ketvirtadalį Lietuvos išvežamų prekių sudaro vaškas (cera Letowica)[234], po to kailiai (ill timmer varii operis de Lettowia)[235]. Įsidėmėtiną konfliktą yra turėjęs Vytautas su rygiečiais 1400 m., kai tie atsisakė jam duoti į skolą gelumbės. Tuomet jis nutraukė prekybą ir, be to, uždraudė vokiečiams prekiauti smulkiomis prekėmis bei pirkti gyvulių, grūdų, medaus ir maisto produktų („maisto produktus, kurių mums reikia, mes turime pirkti slaptai")[236]. Taigi lietuvių prekiauta ne tik vašku ir kailiais.

Pagal XIV a. pabaigos—XV a. pradžios šaltinius, J. Remeika taip apibūdino Lietuvos eksportą: mediena, potašas (pelenai), kailiai, neišdirbtos odos ir medus; dovanos — sakalai, vanagai, stumbrai, žuvys. Be to, 1327 m. Vroclavo dokumente rašoma apie „pagonių jaučius"[237].

Kad buvo prekiaujama šeimyna, jau matėme iš rygiečių skundo Vitebsko kunigaikščiui. Ir vėliau, 1387 m., Ordino vyriausybė kaltino Jogailą, kad Lietuva parduodanti vokiečių belaisvius Rusiai į vergiją: „Jogaila laiko mūsų belaisvius ir parduoda juos rusams, lyg jie būtų jo"[238].

Baltarusijos miestų dokumentai padeda kiek plačiau nusakyti eksportą. Iš 1338 m. Polocko—Ordino susitarimo matyti, kad mainų objektais yra buvę: vaškas, smala, taukai, apyniai, druska, varis, alavas[239]. Iš Smolensko (sprendžiant pagal jo eksportą į vokiečių

---

234 RSch, Nr. 287 (cere Letowice), 1187 (Lietuvos vaško svaras (punt Letowice cere), 1267 (X punt cere), 1284 (IIII punt cere), 1318, 1364, 1374 („3 Livonijos svarai (liverschpunt) vaško").

235 Ten pat, Nr. 216.

236 РЛА, № 135—136. Šaltiniuose apie Polocko, Smolensko, Lietuvos žemes.

237 *J. Remeika*$_1$, p. 426.

238 LUB, t. III, Nr. 1240, p. 493.

239 РЛА, № 74.

žemes) Lietuva galėjo gauti ir maisto produktų, ir amatininkų gaminių[240]; iš Rygos (sprendžiant pagal jos eksportą į Smolenską) — gelumbės, druskos, vyno, migdolų, amatininkų gaminių[241].

Pagal XIV a. pabaigos—XV a. pradžios duomenis, Lietuvos importas iš esmės nepasikeitė, buvo įvežama: druskos, audinių, drabužių, ginklų, arklių, amatų gaminių (varinių katilų, alavinių puodelių ir pan.), maisto produktų (grūdų, miltų, cukraus, vyno)[242].

Iš šaltinių matyti, kad, puldami kaimynines žemes, lietuviai vis dažniau grobia šeimyną — taigi didėja darbo jėgos vertė pačioje Lietuvoje. Apie šį procesą galima spręsti ir iš aktų medžiagos: 1325 m. Rygos arkivyskupas kaltino Livonijos valdžią, kad ji pardavinėjusi Lietuvai ir „schizmatikams", t. y. rusams, šeimynas[243].

Kol kas palyginti šykščios yra mūsų žinios apie ūkį. Jas išanalizavus, galima padaryti tokias išvadas apie ūkio padėtį valstybės formavimosi ir jos stiprėjimo metu.

1. Krašte vyrauja žemdirbystė; nuo lydyminės ir dirvoninės pereinama prie pūdyminės sistemos. Sėjamos visos svarbiausios žemės ūkio kultūros. Plačiai paplitusi gyvulininkystė. Medžioklė ir verslai ūkyje antraeiliai.

2. Amatų pagrindas — geležies dirbinių gamyba; amatininkai duoda kraštui svarbiausių žemės ūkio įrankių, buitinių reikmenų ir ginklų. I tūkstantmečio pabaigos ir II tūkstantmečio pradžios archeologinėje medžiagoje matyti ryški ir vis didėjanti turtinė diferenciacija.

3. Laisvieji bendruomeniniai piliakalniai pilys ir įtvirtintos kilmingųjų sodybos virsta didžiųjų kunigaikš-

---

[240] РЛА, № 135; *П. В. Голубовский*$_3$, стр. 91; *Н. Усачев*$_1$, p. II ir sek.

[241] *П. В. Голубовский*$_2$, стр. 136—137.

[242] *J. Remeika*$_1$, p. 426—428.

[243] LUB, t. II, Nr. 710.

čių pilimis, kartais visai panašiomis į amatų-prekybos gyvenvietes (pavyzdžiui, Vilniuje).

4. Ankstyvieji mainai, susiję su grobimais, virsta valstybės kontroliuojama vidaus ir užsienio prekyba.

5. Valstybei kuriantis vyriausybė deda daug pastangų žemdirbystei, amatams, miestams ir prekybai šalyje ugdyti, valstybės savarankiškumui saugoti.

6. Baltarusiškų žemių prijungimas prie Lietuvos skatina jos ekonomikos raidą, padeda atsilaikyti kovoje prieš popiežiaus kurijos paskelbtą prekybos blokadą, palengvina lietuvių tautos kovą už nepriklausomybės išsaugojimą.

ANTRAS SKYRIUS

FEODALINIŲ VISUOMENINIŲ SANTYKIŲ FORMAVIMASIS

Priartėjome prie sunkiausios tyrinėjimo dalies. Reikia nustatyti, kokia buvo visuomenė Lietuvoje prieš valstybės atsiradimą; kokiomis sąlygomis gyveno žemdirbiai ir amatininkai, palikę savo darbo įrankių; išaiškinti, kodėl buvusią turtinę lygybę pakeičia sparčiai besivystanti turtinė diferenciacija ir kokia Lietuvoje susiformuoja visuomeninė santvarka. Tai toli gražu nėra lengva, turint galvoje mūsų šaltinius. Archeologinė ir kita medžiaga praskleidė uždangą, parodydama Lietuvos ekonomikos evoliuciją. Tačiau archeologija ne viską gali. Visuomenės sandarai suprasti reikia rašytinių šaltinių.

§ 1. FEODALIZMO GENEZĖ PAGAL PRŪSŲ IR LIETUVIŲ AKTUS

Etnografų ir istorikų įrodyta, kad anksčiau už klasinę valstybinę visuomenės organizaciją yra buvusi ikiklasinė epocha, kuriai baigiantis žmonės gyveno, jungdamiesi į patriarchalines namų ir kaimų bendruomenes. Tai — bendruomeninė santvarka.

Turime dvi šaltinių (teisinių ir pasakojamojo pobūdžio) grupes apie lietuvius ir prūsus. Jei mums pavyktų įrodyti prūsų ir lietuvių visuomeninių santykių panašumą, turėtume teisę prūsiškąją medžiagą analizuoti.

Tarybinius ankstyvųjų viduramžių tyrinėtojus labai domina ikifeodalinio laikotarpio tautų visuomeninė ir politinė santvarka, ypač feodalinės nuosavybės, klasių, valstybės genezė.

Dėl šios problemos šaltinių negausumo tenka imtis kompleksinio jos tyrinėjimo, panaudoti įvairių šalių medžiagą. Tai suprantama, kadangi ankstyvojo feodalizmo teisės paminklai, priklausomai nuo vietinių istorinių sąlygų, vieni daugiau, kiti mažiau, atskleidžia tuos ar kitus etapus, visuomenines ir politines tautų gyvenimo puses. Apskritai, kreipiant didelį dėmesį į baudžiamąją teisę, vienuose iš tų paminklų pateikiama žinių iš patriarchalinės namų bendruomenės istorijos, kituose — iš kaimo bendruomenės gyvenimo; vienuose atsispindi viečės ir viešpačių funkcijos, kituose, vos prabėgom užsiminus apie šiuos institutus, traktuojama paveldimoji teisė ir t. t.

Betgi krinta į akis tai, kad šiuo metu turimi rusiškieji dokumentai — sutartys su Bizantija, Rusų Tiesa — yra iš feodalinės diduomenės viešpatavimo gana vieningoje šalyje laikotarpio ir todėl, nepaisant jų didžios vertės ankstyvojo feodalizmo istorijai, juose maža žinių apie visuomeninę ir politinę ikifeodalinio laikotarpio istoriją [1].

X a. buvo individuali šeima, susiformavęs kilnojamosios ir nekilnojamosios nuosavybės paveldėjimo institutas, politiškai gana vieninga šalis, valdoma diduomenės, turėjusios savo rankose žemę ir miestus,—

---

[1] Ikifeodaliniu laikotarpiu vadiname pirmykštės bendruomenės formacijos pabaigą, kuomet paveldimoji (šeimoje) nuosavybė alodas — neginčijamas faktas; iš alodo išauga feodalinė nuosavybė ir gausėjančių žemės savininkų politinė valdžia. Pastarieji tuo tarpu veikia buvusiose gentinėse teritorijose, kuriose išlikę daugybė patriarchalinės-bendruomeninės santvarkos bruožų. Vyksta feodalizacijos procesas, betgi feodalų ir valstiečių luomų formavimasis dar nesuskaldė visuomenės į klases ir įvairūs vietinės diduomenės valdžios institutai nevirto ankstyvosios feodalinės valstybės valdžios ir administracijos organais.

visa tai, nors ir labai svarbu, neparodo, kaip visi šie reiškiniai atsirado.

Todėl istorikai, pripažindami socialinį-ekonominį valstybės atsiradimo sąlygotumą, atsidėję ieško naujų, iš jų ir archeologinių, šaltinių, lygindami juos, nagrinėja procesus įvairiose šalyse. Tuo tarpu kiti istorikai nepripažįsta marksistiškai suvokiamo ilgo ir sudėtingo valstybės susidarymo, linkę atkakliai laikytis „išorinio veiksnio" ir kritikuoti tarybinę „B. Grekovo mokyklą" už tai, kad ji, atmesdama normanizmą[2], neatskleidžianti laisvųjų bendruomenių visuomenės raidos[3] ir įžiūrinti feodalizmą ten, kur jo nėra[4].

Polemika naudinga tik tuo atveju, jeigu ji paskatina polemizuojančius ieškoti naujų argumentų, šaltinių. Diskusija būtų vaisingesnė, jeigu mūsų oponentai temą traktuotų plačiau ir atkreiptų dėmesį į tarybinių mokslininkų panaudotą kitų tautų istorijos medžiagą iš feodalizmo genezės, valstybės formavimosi. Tuomet, gal būt, jie pastebėtų, jog visur šio imanentinio proceso pagrindą sudarė laisvųjų žemdirbių visuomenės, pagrįstos kolektyvine nuosavybe ir laisve, virtimas visuomene, suskaldyta į priešingas klases, visuomene, paremta vienokia ar kitokia feodalinės žemės nuosavybės forma.

Kol kas neįmanoma parodyti šio proceso eigos Rusijoje. Bet pagrindinės jo gairės ir rezultatai žinomi; jie tokie patys, kaip ir kitų tautų. Šis procesas vyko ikifeodalinėse kunigaikštystėse (kunigaikštystės — savotiškos sričių konfederacijos), buvusiose genčių žemėse. Atrodo, kad senųjų prūsų istorijos šaltiniai leidžia šiek tiek parodyti, kokie sudėtingi socialiniai-ekonominiai poslinkiai yra vykę jų visuomenėje analoginiu istorijos laikotarpiu — ikifeodalinių sričių konfederacijos metu.

---

[2] Žr. *A. Stender-Petersen*₁, p. 165 ir sek.
[3] *A. Vuginich*₁, p. 324—339.
[4] *G. Vernadsky*₁, p. 3—14.

Senųjų lietuvių ir prūsų istorija mums ypač įdomi todėl, kad valstybės kūrimasis čia vyko vėliau, negu kitose Europos tautose, ir jis labiau atsispindėjo šaltiniuose. Svarbu tačiau, kad kaip tik toji šaltinių turinio pusė nesudomino buržuazinių Lietuvos istorikų, nesutinkančių su tais, kurie teigia, jog svarbiausia nagrinėjamo laikotarpio istorijoje — valstiečių ir amatininkų gyvenimas, kaip jie, iki tol buvę laisvi, pateko žemės savininkų, stovėjusių feodalinės valstybės priešakyje, priklausomybėn.

Nepakankamas dėmesys socialinei-ekonominei pusei, bendruomeninės nuosavybės virtimo feodaline nuosavybe procesui — tai požymis, būdingas visai senosios Lietuvos buržuazinei istoriografijai ir tiems autoriams, kuriuos visų pirma domina Lietuvos politinė istorija (J. Totoraitis, M. Liubavskis, H. Paškevičius, S. Zajončkovskis ir kt.), ir tiems, kurie tyrinėja luomų istoriją (Z. Ivinskis, K. Avižonis ir kt.), ir tiems, kuriems artimesnė lietuvių liaudies dvasinio gyvenimo istorija (M. Alseikaitė-Gimbutienė, J. Balys ir kt.).

Šie ir kiti autoriai parašė nemaža įdomių ir vertingų studijų iš senosios Lietuvos istorijos, bet keista, kad iki šiol lietuvių istoriografijoje nėra knygos, kurioje valstybės atsiradimo istorija būtų siejama su klasių ir luomų istorija.

Lietuvių ir prūsų žemės dalijosi į keletą stambių genčių sąjungų — Aukštaitiją, Prūsiją ir, gal būt, Galindą. Skirtingai nuo beveik neįmanomos detalios polianų ar drevlianų gentinių junginių analizės, galime be jokio vargo išvardyti vienuolika sričių, teritorinių-politinių vienetų, XIII a. sudariusių Prūsiją, anksčiau buvusią genčių sąjungą. Maža to, šaltiniai leidžia pažvelgti ir į vidinį kai kurių iš šių sričių, pavyzdžiui, Pamedės, Varmės, Sembos, Jotvingių (Sūduvos), gyvenimą.

Nagrinėdami pagrindinę prūsų istorijos medžiagą, pavyzdžiui, Tacito (I a.), Vulfstano (IX a.) žinias, Vaitiekaus ir Brunono gyvenimo aprašymus (XI a.),

Christburgo sutartį (1249 m.), Ordino privilegijas prūsų kilmingiesiems (XIII—XIV a.) ir Prūsų Teisyną (XIV—XV a.), remiamės tokiais samprotavimais.

Pirma, prūsai — kaimyninė ir pati artimiausia lietuviams etninė grupė [5]. Antra, dalis prūsų persikėlė į Lietuvą (XIII a. ir vėliau) ir įėjo kaip vienas iš komponentų į besiformuojančią lietuvių tautybę. Trečia, lietuvių ir prūsų istorinis likimas glaudžiai susijęs: didvyriška prūsų kova susilpnino Ordino veržimąsi į Lietuvą, o daugkartiniai lietuvių kariuomenės žygiai į Prūsų žemę prieš Ordiną nors ir neišlaisvino jos iš svetimšalių valdžios, betgi tramdė Ordiną ir pratęsė prūsų gyvavimo istoriją.

Pagaliau, ir tai svarbiausia, neidentifikuodami prūsų su lietuviais, turime teisę pasinaudoti prūsų istorijos medžiaga, leidžiančia pasekti šios tautybės gyvenimą patriarchalinės bendruomenės sąlygomis dar be valstybinių politinių formų. Taip pasielgti turime teisę, atsižvelgdami į lietuvių ir prūsų gyvenimo panašumą; beje, lietuviai savo visuomenine raida kaimynus šiek tiek aplenkė. Be to, prūsų juridinės gyvenimo normos modifikuotai buvo panaudotos ir lietuvių žemių juridinėje buityje. Dėl to prūsų istoriją su lietuvių istorija ne tik galima, bet netgi būtina lyginti.

Prūsų istorijos šaltinių panaudojimas leidžia tyrinėtojui pilniau atstatyti tai, ko trūksta iš ikifeodalinio, ikivalstybinio Lietuvos istorijos laikotarpio.

Vakarų Europoje apie prūsus sužinota anksčiau, nei apie lietuvius. Prūsai (žinomi aisčių vardu) rinko gintarą, graikų-romėnų pasaulyje prilygintą auksui [6]. Strabono (I a. p. m. e.—I m. e. a.) atpasakojime yra išlikęs Pitėjo (Phyteas) iš Masilijos (Marselio) pra-

---

[5] Apie etninį lietuvių ir prūsų panašumą žr. *P. Pakarklis*$_4$, p. 15—23. Prūsai savo kalba priklauso lietuvių—prūsų—latvių grupei. Žr. *G. Gerullis*$_1$, p. 44—51.

[6] Žr. «Гомер» V. Veresajevo vertimą (M., 1953, giesmė XV, eil. 453—460). Herodotas girdėjęs, jog gintaras randamas Eridane, bet tuo nepatikėjęs: „Apie vakarinius Europos pakraščius,— sako jis,— nieko tikro negaliu pasakyti, nes aš netikiu esant upei, kurią

nešimas, apibūdinąs Ostiaioi (=Ostimioi) tautą, besiverčiančią žemdirbyste ir gyvulininkyste: „toje šaltoje šalyje“ žmonės „maitinasi sora ir kitomis žolėmis, šaknimis ir šakniavaisiais“; iš naminių gyvulių jie augina „tik kai kuriuos“. Turėdami medaus ir grūdų, gamina iš jo tam tikrą gėrimą. Jie mala grūdus „erdviuose pastatuose, kur suveža varpas, nes lauke jos žūtų nuo lietaus“[7].

Jeigu dėl šios žinios mokslininkai abejoja,— jų manymu, graikai savo laivais nesiekę Baltijos jūros, o tik Šiaurės jūrą[8],— tai patikimesnė Plinijaus Vyresniojo (I m. e. a.) žinia. Jis rašė, jog Nerono laikais vienas romėnas buvęs pasiųstas parvežti gintaro gladiatoriams dekoruoti ir atvežęs jo daug iš gintaro pakrantės, buvusios maždaug už 600 romėnų mylių nuo Karnuntumo (Panonijoje). Numizmatiniai ir kiti radiniai Prūsų žemėje lyg ir paremia mintį apie senus prūsų romėnų prekybinius ryšius[9]. Bet apskritai Rytų Pabaltijys, sprendžiant iš Pomponijaus Melo geografinio traktato „De situ Orbis“, buvo mažai žinomas. Tame veikale rašoma apie gyvenusias į rytus nuo Vislos kažkokias pabaisas (Oaenas), kurios maitinęsi avižomis ir kt., taip pat apie kitus su arklio kojomis (equinis pedibus Hippopodas) ir pagaliau apie ilgaausius (Panotas), užsidengiančius ausimis savo nuogumą[10].

---

barbarai vadina Eridanu, neva įtekančiai į Šiaurės jūrą, ir nuo kurios, kaip kalbama, ateina gintaras. . . Pirma, pats Eridano pavadinimas, kažkokio poeto sukurtas, parodo helenišką, o ne barbarišką jo kilmę; antra, nežiūrint į visas mano pastangas, negalėjau rasti nė vieno mačiusiojo, kursai paliudytų ir anoje Europos dalyje dar esančią jūrą. Kaip ten bebūtų, alavas ir gintaras mus pasiekia iš pakraščio“. *Геродот,* III, 115; žr. *A. Сапунов*$_1$, p. 13—14. Eridanas identifikuojamas su Ptolomėjaus Rudonu, t. y. su Nemunu. Žr. *A. Д. Удальцов*$_2$, p. 6; *K. Papečkys*$_1$, p. 34.

[7] *Страбон,* География, кн. IV, 5. Plinii naturalis historia, IV, 94—95, XXXVII, 35, 39. Žr. taip pat *N. Busch*$_1$, p. 192—194.

[8] Žr. *P. Klimas*$_2$, p. 19 ir sek.

[9] *J. Antoniewicz*$_2$, p. 123 ir sek.

[10] *Pomponii Melae,* De situ Orbis, Lipsiae, 1831, lib. III, cap. 6, p. 63.

Pirmutinės žinios apie aisčius ir gintarą — iš Tacito apžvalgos apie germanus. Keturiasdešimt penktame skyriuje jis rašo: „Dešiniajame Svebų jūros krante jūra plauna aisčių gentis, kurių papročiai ir išvaizda tokie, kaip ir svebų, o kalba — panašesnė į britų. Aisčiai garbina dievų motiną ir kaip skiriamąjį savo kulto ženklą nešioja šernų statulėles, kurios atstoja jiems ginklus. Jie nepalieka deivės garbintojų net priešų tankumyne. Kalavijas — retenybė, dažniausiai turi [medžio] lazdas. Javus ir kitokius vaisius augina rūpestingiau, negu tingūs germanai. Bet jie nenurimsta ir jūroje, ir krante; tik jie vieni iš visų seklumose ir pačiame krante renka gintarą, kurį patys vadina „glesum". Būdami barbarai, nesidomėjo ir nežino, kokia jo [gintaro] prigimtis, kokia jo kilmė. Juk jis ilgai tarp kitų jūros išmetamų daiktų buvo nejudinamas, kol mūsų noras puoštis nesuteikė ir jam vertės. Jiems jis atrodo bevertis; renka, kokį randa, tokį atiduoda mūsų pirkliams ir stebėdamiesi priima atlyginimą". Toliau Tacitas samprotauja apie gintaro kilmę, kuris jį labiau domina, negu aisčiai [11]. Tokia ši žinia, ne kartą istorikų komentuota [12]. Taigi to meto prūsų (o, gal būt, ir lietuvių) ekonomika iš esmės nesiskyrė nuo germanų genčių ekonomikos.

Dar daugiau, palyginus Tacito paaiškinimą apie aisčių pranašumą prieš germanus su tuo, ką jis rašo 26 skyriuje, galima spręsti, kad aisčiai, kultivuodami ariamąją žemdirbystę, turėjo ne tik rugių, bet ir kitokių javų bei vaisių [13]. Jeigu palyginsime kitą paaiškinimą (aisčių „papročiai ir išvaizda" panašūs į svebų) su žiniomis apie svebus 38,9 ir 39 skyriuose, tai matysime, jog aisčiai, be dievų motinos, galėję garbinti dar vyriausią dievybę — mišką, kaip liaudies lopšį (ga-

---

[11] *Корнелий Тацит,* О происхождении.., гл. 45.

[12] Žr. literatūrą: *Tacitus,* Germania, ed. *W. Reeb,* Leipzig—Berlin, 1930.

[13] *Корнелий Тацит,* гл. 26.

limas daiktas, paskirdami dievams miškus ir gojus), atnašaudami jame aukas, netgi žmones [14].

Kiek šie Tacito pastebėjimai patikimi, sunku pasakyti. Susidaro įspūdis, kad germanus jis geriau pažinojo, negu svebus, o svebus geriau, negu aisčius. Reikia turėti galvoje, kad žinios apie Rytų Pabaltijį tada negalėjo būti išsamios, sprendžiant iš paties Tacito žodžių. Jis netgi Elbę (Labą) — upę „garsią" ir kadaise „gerai žinomą" — dabar žinąs „tik iš vardo"[15]. Jei taip buvo su Elbe, tai ką bekalbėti apie Vislą ir Nemuną.

Be to, Tacitas aisčių vardu galėjo vadinti įvairias, ne vien prūsų ar lietuvių, gentis.

Dėmesio nusipelno Tacito žinia apie venetų (slavų protėvių genčių, kurias jis mano buvus sėsliais žemdirbiais) tarpusavio santykius bei su kaimyninėmis gentimis, iš jų ir pabaltijiečiais: venetai, „ieškodami grobio, slankioja po miškus ir kalnus, kokie tik pasitaiko tarp peukinų ir fenų" [16], t. y. tarp Karpatų ir Pabaltijo. Pamažu baltų kalbų grupės gentys atsiribojo nuo venetų [17]; šykščiuose šaltinių pranešimuose pradedamos išskirti atskiros žemės, įėjusios į prūsų genčių sąjungą. Ptolomėjus (II a.) mini į rytus nuo Vislos gyvenusius galindus ir sūduvius [18].

Pagal tendencingą (VI a.) žinią, IV a. viduryje ostgotų karalius Ermanrikas pajungęs aisčius ir jų kaimynus vidivarijus. Įdomi jo pastaba dėl aisčių taikingumo: už Pavislyje gyvenančių vidivarijų „jūros

---

[14] Ten pat, skyr. 39 ir 9; tai, kad aisčių dalis nešiojusi šukuoseną, kaip laisvų svebų, matyti iš 38 skyriaus; plg.— marsignai ir burai, Tacito nuomone, „kalba ir gyvenimo būdu panašūs į svebus" (ten pat, skyr. 43).

[15] Ten pat, skyr. 41; plg. ŽML, t. I, p. 5—33.

[16] Ten pat, skyr. 46; žr. *А. Д. Удальцов*$_2$, p. 8.

[17] *А. Д. Удальцов*$_1$, стр. 50.

[18] *Клавдий Птоломей,* География, III, кн. 5, § 9. Naujausias leidimas —«Вестник древней истории», Nr. 2, 1948, p. 236—237; žr. *А. Д. Удальцов*$_1$, p. 43, 50; žr. taip pat *А. Ясінскі*$_2$, p. 210; *H. Łowmiański*$_{16}$, p. 37—47.

krante įsikūrę aisčiai, visiškai taiki tauta“[19]. Dabar panagrinėkime garsaus IX a. jūros keliautojo Vulfstano pranešimą [20].

Jo žinios labai įdomios. Jis atplaukė laivu iš Šlezvigo į Vislos užutekį. Pamini netoli buvusį Truso miestą. Kur beieškotume šio miesto, viena aišku, kad Vulfstanas pabuvojo Pamedėje, Pagudėje ir, gal būt, Varmėje. Apie aisčių žemę, į rytus nuo Vislos, Vulfstanas sako, kad ji „labai didelė. Joje daug pilių, ir kiekvienoje yra kunigaikštis (cyninge). Ir tenai labai daug medaus ir žuvų. Kunigaikštis ir diduomenė geria kumelių pieną, neturtingieji ir vergai geria midų. Tarp jų daug karų. Aisčiai alaus nedaro, bet yra užtenkamai midaus“[21]. Taigi jau IX a. galima pasekti pavislio Prūsuose klasių susidarymo procesą. Išsiskyrė viešpataujanti viršūnė: „karaliai“ ir „turtingieji“ žmonės, ne vergai ir vergai.

Vulfstanas taip pat paliko žinių apie vieną įdomų paprotį, šiek tiek apibūdinantį ir klasinio susiskaldymo raidą. „Aisčiai turi paprotį,— praneša jis,— numirėlį nesudegintą palikti gulėti tarp giminių (magum) ir draugų (freondum) vieną mėnesį, kartais — du mėnesius. Kunigaikščius ir kitus aukštos kilmės žmones (heah- ðungene men) tuo ilgiau palieka nesudegintus gulėti, kuo daugiau jie turi turtų (speda), kartais iki pusmečio, ir lieka jie nesudeginti, ir guli ant žemės savo namuose (husum). Ir visą laiką, lavonui viduje gulint, turi būti geriama ir žaidžiama iki tos dienos, kada jis sudeginamas. Tą dieną, kai numirėlį nori nešti ant laužo, po gėrimų ir žaidimų padalija likusią jo nuosavybę į 5 ar 6 dalis, kartais ir į daugiau dalių, žiūrint, kiek yra nuosavybės. Po to maždaug už vienos mylios nuo namų, prieš miestą, padeda didžiausią

---

[19] Иордан, гл. 36, стр. 72; žr. *П. Н. Третьяков*₁, p. 146—147.
[20] Smulkiau žr. *В. Т. Пашуто*₄, p. 8—11.
[21] *K. Körner,* Einleitung in das Studium des Angelsächsischen, II Theil, Angelsächsische Texte. Mit Übersetzung, Anmerkungen und Glossar, Heilbronn, 1888, p. 51—54.

dalį, paskui antrą, paskui trečią, kol viskas toje vienoje mylioje padalyta. Ir menkiausia dalis turi būti arčiausiai tos vietos, kur yra numirėlis. Po to privalo susirinkti visi vyrai, kurių greičiausi žirgai, už 5 ar 6 mylių nuo to lobio.

Tada visi raiti skuba prie lobio. Vyras su greičiausiu žirgu prijoja pirmą ir didžiausią dalį, ir toliau vienas po kito, kol viskas esti paimta. Ir mažiausią dalį pasiima tas, kuris pasiekia artimiausią prie namų. Tada nujoja kiekvienas su laimikiu savo keliu. Dėl to tenai greiti žirgai labai brangūs. Ir kai tokiu būdu numirėlio nuosavybė yra padalyta, išneša lavoną ir sudegina jį kartu su ginklais ir drabužiais. Jo turtas dažniausiai iššvaistomas, lavonui viduje begulint, padedant prie kelio svetimiems laimėti ir pasiimti. Ir yra paprotys, kad bet kurios kilmės žmonės turi būti sudeginami. Jeigu randamas nesudegintas kaulas, reikia nusikaltimą išpirkti".

Iš karto gali pasirodyti, kad Vulfstano aprašytas paprotys liudija buvus aisčiuose visuotinę lygybę. Tačiau taip nėra.

Pirma, turima galvoje tik kilnojamasis turtas. Vien jis pasidalijamas žirgų lenktynėse dalyvavusių. Antra, į šias dalybas patenka mažoji palikimo dalis, kaip tik toji, kuri lieka po ilgai trukusių gėrimų ir žaidimų numirėlio namuose, kur svarbiausias vaidmuo priklauso jo artimiesiems ir draugams. Trečia, tikėtis pasisekimo tose rungtynėse tegalėjo turintis greitą žirgą. Vulfstanas rašo, kad greiti žirgai buvę labai brangūs. Vadinasi, rungtynėse galėjo dalyvauti tik pasiturintis žmogus.

Taigi galima manyti, jog Vulfstanas kalba apie seno papročio atgyveną. Bet jo metu šis paprotys jau prisidėjo prie turtinės diduomenės padėties stiprinimo. Dažni vidaus karai siekė to paties. Kas vyko mirusiojo namuose per gėrimus ir žaidimus, nežinome, bet neabejotina, kad kaip tik giminės ir kariauninkai buvo privilegijuotoje padėtyje, dalijantis didžiąją mirusiojo tur-

to dalį. Vulfstanas nenurodo, kaip buvo dalijama žemė, sudariusi prūsų turto pagrindą.

Pereikime prie Vaitiekaus ir Brunono „gyvenimo aprašymų“, papildančių Vulfstano informaciją. Šie šaltiniai ne kartą domino mokslininkus, svarbiausi jų tyrinėjimai priklauso H. Foigtui.

Vaitiekus-Adalbertas, vienas žymesnių katalikybės skelbėjų, popiežiaus kurijos emisarų, atvyko į prūsų žemę per Gdanską iš Lenkijos ir žuvo 997 m., matyt, Pamedėje. Kaip ten bebūtų, tradicija, siekianti XIII a., nurodo ten buvus Chomor sancti Adalberti [22]. Gyvenimo aprašymas yra žinomas iš dviejų pagrindinių redakcijų, priklausiusių jo jaunesniems amžininkams — Kanaparijui ir Brunonui (rašiusiam 1004 m.). Nežiūrint į esančius tarp jų kai kuriuos nevienodumus (į ką yra atkreipęs dėmesį H. Foigtas [23]), abi redakcijos — tipiški katalikų propagandos kūriniai, kuriems, beje, netrūksta realijų, ypač iš Adalberto gyvenimo ir ne vien iki jo atvykimo į Prūsų žemę, bet ir apie pačius prūsus [24].

Išskirsime žinias, padedančias suprasti senųjų prūsų visuomeninę santvarką. Pagal Kanapariją (cap. 28), Vaitiekus su savo palydovais atvykęs į mažą salelę, buvusią, matyt, upės žiotyse ar įlankoje. Betgi ten susirinkę „tos vietos valdytojai“, grasindami muštynėmis, išvijnamed atvykėlius. Vėliau, persikėlusius per upę, pasitikęs „kaimo valdytojas“ (dominus vilae). Jis nusivedęs juos į kaimą (pagal Brunoną (cap. 25). Tai buvusi „prekyvietė, kur buvo suplaukusios žmonių minios“), ir ten Vaitiekus juos supažindinęs su misija. Tačiau susirinkusieji žmonės pareiškę: „Tavo laimė, kad nenubaustas ligi čia atvykai, ir jeigu greitai pasuksi atgal, gali turėti viltį išlikti gyvas, bet vos pajudėsi į priekį, bus tau galas. Mus ir visą šią karalystę, kurios angą mes sudarome, valdo bendri įstaty-

[22] *H. G. Voigt*₁, 149—152.
[23] Ten pat, p. 172.
[24] Ten pat, p. 157.

mai ir vienodi gyvenimo papročiai (communis lex imperat et unus ordo vivendi)". Misionieriams, kaip „nežinomų papročių" žmonėms, gresianti mirtis.

Brunono teigimu (cap. 25), prūsai taip motyvavę savo reikalavimą: „Dėl tokių žmonių [sakė susirinkusieji] mūsų žemė neduos vaisių, medžiai sėklų, negims jauniklių, o senieji [gyvuliai] kris. Išeikite tučtuojau iš mūsų žemės (ex euntes exite de finibus nostris)".

Įdomus ir kitas papildymas, liudijąs, kad prūsų bendruomenininkų tarpe dar buvęs gyvas paprotys siaubti ir plėšti: „Tam gi, kuris prie karalystės įėjimo pastatytas" leido jiems praeiti iki tos vietos, „mirtimi grasinę" ir pykčio apimti žadėję „namą padegti: turtą pasidalyti, žmonas ir sūnus parduoti". Šis paprotys patvirtinamas ir Christburgo sutartyje.

Pagal Brunoną (cap. 30), Adalbertas žuvęs nuo vieno iš „barbarų", kurio brolis „buvo lenkų užmuštas"; tas barbaras atjojo su septynių žmonių būriu. Pagal Kanaparijų (cap. 29), Sikas (Sicco) žudikų vadas — „pagonių žynys ir tos sąmokslininkų minios vadas, todėl lyg iš pareigos pirmasis jį [Adalbertą] sužeidžia". Žinia, kad minios vadas buvęs kartu ir žyniu, minima ir vėlesniuose šaltiniuose, rusų metraštyje. Tokie yra Vaitiekaus-Adalberto „gyvenimo aprašymo" duomenys.

Paties Brunono „gyvenimo aprašyme" faktų mūsų temai kur kas mažiau. Brunonas — žymus XI a. diplomatas, figūra, įdomi tyrinėjančiam senovės Rusios užsienio politiką ir ypač jos santykius su pečenegais, Vengrija, Lenkija, Vokietija ir popiežiaus kurija[25]. Aplankęs pečenegus (1008 m.), pabuvojęs Vladimiro Sviatoslavičiaus ir Boleslovo I Narsiojo dvaruose, jis nuvyko į Prūsų žemę, kur ir žuvo (1009 m.), kaip pirmąkart pažymėta Kvedlinburgo analuose, „Rusios ir Lietuvos (Lituae) pasienyje"[26]. Tai galėjo būti Jotvingių žemė.

---

[25] Žr. *H. G. Voigt*₃, p. 145—149.

[26] Annales Quedlinburgenses, ad ann. 1009—MGH SS, t. III, p. 80.

Jo „gyvenimo aprašymo“ šaltiniai tiksliai nėra žinomi. Plataus atgarsio sulaukęs pranešimas apie Brunono mirtį yra iš „šv. Romualdo gyvenimo aprašymo“, sudaryto (apie 1037 m.) Petro Damijano. Šis „aprašymas“ užbaigtas buvo išplėstoje XI a. pabaigai priskirtinoje Viberto redakcijoje (panaudojant, tur būt, 1020 m. tekstą). Autorius pasakoja kapeliono, misijos dalyvio, vardu. Jo žiniomis, Brunonas atvykęs pas karalių Netimerą (Nethimer), kuris pažadėjęs „padaryti [jį] turtingu“, jeigu jis atsižadėsiąs savo įsitikinimų. Tačiau Brunonas savo įsitikinimų neatsižadėjęs. Tuomet karalius kartu su trimis šimtais žmonių priėmęs krikščionybę ir nusprendęs perduoti valdžią sūnui, o pats atsidėti tikėjimui. Brunonui išvykus, užmušęs dar gyvenusį pas jį savo jaunesnį brolį už bedievybę. Kitas karaliaus brolis, gyvenęs jau atskirai nuo jo, liepęs užmušti atėjusį pas jį Brunoną. Karalius, tai sužinojęs, buvo beketinąs jį nužudyti, bet nusprendęs dar pasimelsti, tuomet žudikai ėmę atgailauti ir taip pat priėmę krikščionybę.

Sunku pasakyti, kiek ši istorija yra patikima [27], nors XI a. jotvingių tarpe jau galėjo būti besivaidijančių kunigaikščių. Trys šimtai žmonių — tai nedidelio kunigaikštuko, kokių vėliau ne kartą sutiksime, šeima, palyda ir šeimyna.

Taigi čia ne kas kita, kaip prūsų žemdirbių gyvenvietės, besiremiančios vieningumu ir besilaikančios bendruomeninių papročių, pavaldžios gyvenviečių karaliams-vyresniesiems, perduodantiems savo valdžią paveldėtinai. Iškilus reikalui spręsti svetimšalių likimo klausimą, jie kreipiasi į liaudį, kuri svarsto jų pasiūlymus prekyvietėje. Visa tai labai panašu į Vulfstano pasakojimą apie aisčių papročius; analogijų tam galima rasti ir XIII—XIV a. aktuose bei kronikose [28].

---

[27] *H. G. Voigt*$_3$, p. 129—131.

[28] Vadinamoje antrojoje redakcijoje (Passio s. Adalberti mortiris, apie 1015 m.) sakoma, kad Vaitiekus atėjęs prie Kalino miesto (urbi quoque Cholinum appropinquans), bet jo ten neįsileidęs

Adomas Bremenietis (antroji XI a. pusė) taip yra apibūdinęs prūsus-sembus: „Trečioji [sala] yra vadinamoji Semba (Semland), susisiekianti su rusais ir lenkais". Joje gyvena „žmonės žydrų akių, rusvo veido ir apaugę plaukais", tai „sembai (Sembi) arba prūsai (Pruzzi), labai humaniški žmonės (homines humanissimi), kurie vyksta pagelbėti tiems, kurie jūroje atsiduria pavojuje ar užpuolami piratų".

Prūsai „valgo arklių mėsą. Jų pieną ir kraują geria taip, kad, sako, ir pasigeria". „Auksą ir sidabrą labai mažai vertina", visiškai jų nebranginami esą ir puikūs kailiai, kurių turį didelę gausybę ir mielai atiduodą brangius kiaunių kailiukus mainais už vilnonius drabužius.

Būdami pagonys, jie bendraują su krikščionimis, neprileisdami tačiau jų prie gojų ir šaltinių, saugodami tas vietas nuo užteršimo. Pagaliau „neprieinami, apsisaugoję pelkėmis, nenori pakęsti tarp savęs jokio viešpaties"[29]. Visiško užsieniečių žinių apie prūsus sutapimo netenka laukti, nes kalbama apie skirtingas žemes, be to, nevienodi tų žinių šaltiniai. Bet aplamai Adomo Bremeniečio žinios neprieštarauja kitų pranešimams. Prūsai vertėsi žemės ūkiu, medžiokle, amatais ir prekyba. Jų visuomeninė santvarka buvo dar patriarchalinė: valstybės jie neturėjo.

Apie tai, kaip buvo paskirstoma žemė — prūsų gerovės pagrindas — žinių randame lenkų metraštininko Galo Anonimo (XI a.) pasakojime. Stebėdamas labiau atsilikusio (nei Vulfstano aprašyto) Prūsų galindų ir sasnų krašto gyvenimą, metraštininkas teigia, kad jie „užsispyrę gyvena be karaliaus ir be įstatymų" (sine rege, sine lege persistunt). Kitaip metraštininkas ir ne-

„miesto sargas" (urbanus custos), „viršininінkui" (primas) paliepus. (*H. G. Voigt*$_3$, p. 444—450; MPH, t. I, p. 151 ir sek.); žr. taip pat *G. Labuda*$_5$, t. I(1), p. 284, 408.

[29] Adamus Bremensis, Gesta Hammaburgensis, I, c. IV, 18; apie tai, kad į Birką atplaukdavo slavų ir sembų laivai, žr. ten pat, I, c. I, 62; II, 19.

galėjo pasakyti — juk jie neturėjo nei karaliaus, nei rašytinio įstatymo; jis rašė, kad ten nebuvę nei miestų, nei tvirtovių. Bet kartu dėmesio nusipelno jo pastaba, jog žemė ten „paveldima burtų keliu (per sortes hereditarios) paskirstyta tarp žemdirbių (ruricolis) ir gyventojų (habitatoribus)".

Paveldimumas burtų keliu — žingsnis pirmyn, plintant privačiai žemės nuosavybei,— sutinkamas ir kitose to paties istorinio etapo tautose. Tai, matyt, kaimyninė bendruomenė, savo raidoje jau praėjusi periodiškų dirbamos žemės pasidalijimų stadiją. O žemdirbystė ir čia sudarė ūkio pagrindą. Tas pats metraštininkas nurodo buvus tame krašte kaimų ir greičiausiai įtvirtintų pastatų, kurie lenkų kariuomenės buvę naikinami: kunigaikštis Boleslovas „sudegino daugybę kaimų ir pastatų".

Kalbėdamas apie prūsus, paimtus Boleslovo kariuomenės į nelaisvę, Galas Anonimas patikslina, kad į nelaisvę pateko daug „laisvų vyrų ir moterų, berniukų ir mergaičių, vergų ir vergių (viros et mulieres, pueros et puellas, servos et ancillas)"[30]. Tiek tarp galindų ir sasnų, tiek lygiai ir tarp Pavislio prūsų (Vulfstano žiniomis) neabejotinai atrodo buvus turtinės ir socialinės nelygybės (taip pat ir patriarchalinės vergovės).

Reikia pažymėti, kad II tūkstantmečio pradžioje gamybinės jėgos (archeologiškai ištyrinėtos labiau išsivysčiusiose prūsų srityse) buvo pasiekusios tą lygį, kai tarpusavio mainai stiprino privačią nuosavybę ir eksploataciją. Jau galima kalbėti apie išplitusią žemdirbystę (geležinis noragas), įvairius amatus, pagrįstus geležies apdirbimu ir t. t.[31]

Šiuo atveju būdingas vokiečių—prūsų žodynas (XIV a. pabaigos—XV a. pradžios) su išlikusiais senai-

---

[30] MPH, t. I, p. 478; plg. *В. Б. Антонович*$_1$, p. 11; *H. Łowmiański*$_2$, t. I, p. 397, prier. I.

[31] Žr. *Х. Моора*$_4$, p. 110 ir kt.; plg. *В. Т. Пашуто*$_4$, p. 12—14. Apie prūsų ir lietuvių materialinės kultūros panašumą žr. *Х. Моора*$_1$, p. 34 ir sek.

siais (mat, Ordinas, užgrobęs valdžią, nušalino prūsus nuo amatų ir miesto gyvenimo) terminais ir metalų bei įvairių amatininkiškų profesijų (kurpių, siuvėjų, balnių, odininkų ir kt.) pavadinimais. Tik kalvio specialybei pažymėti žodyne yra 25 terminai (instrumentų, įrankių, gaminių ir pan.)[32].

Žodyne įdomūs ir terminai, būdingi visuomeninei santvarkai, šeimai (namui, kiemui), jie atsispindi asmenvardžiuose, pavyzdžiui, Slobote — „namo šlovė", Kaybitte — „taiką suteikiantis namui". Yra ir įvairių visuomenės grupių pavadinimų: tollokiniskis — laisvas; laukiniskis, kumetis — valstietis; rikis, waldwico — ponas; konagis — karalius ir kt.[33]

Suprasti socialinę-ekonominę vietinių karalių (nobilių) prigimtį padeda kiti šaltiniai, ypač XIII—XIV a. prūsų aktai. Platus, nuo 1882 m. užtrukęs tų aktų leidimas patraukė žymių vokiečių istoriografų dėmesį (R. Filipas, K. P. Velkis, E. Maškė, M. Heinas, H. Kepenas); kol kas prieita iki 1345 m.[34] Tačiau leidinys skirtas ne prūsų istorijai ir netgi ne Ordino politikai jų žemėje, o tik Ordino politinei istorijai, „Ordino valstybės susidarymui". Tendencingas dokumentų atrinkimas turi tikslą parodyti „misijinę" Ordino, „kulturtrėgerio" ir švietėjo, veiklą, o kuriją — kaip tos jo veiklos organizatorių ir vadovą.

Iš daugiau kaip 2500 atspausdintų aktų didžiausią dalį sudaro dokumentai apie kryžiaus žygių organizavimą į pamarėnų, prūsų, lietuvių žemes (bulės, atsišaukimai, diplomatiniai dokumentai ir pan.), privilegijos Ordinui, vyskupams, miestams, atskiriems feodalams, ginčų dėl žemės tarp nukariautojų, žemių keitimo, pardavimo ir pan. aktai; dokumentai iš diplomatinių san-

---

[32] Ein deutsch-preussisches Vokabularium aus dem Anfange des 15. Jahrhunderts, ed. *Nesselmann,* p. 465 ir sek.; žr. taip pat *K. Lohmeyer*₁ p. 49—52; plg. *B. Martiny*₁, p. 335—346.

[33] Žr. *A. Bezzenberger*₁, p. 385; plg. Alberiko pranešimą (SRP, t. I, p. 214) ir prūsų „kunic" paminėjimą XIII a. epe (Biterolf und Dietleib, v. 3976).

[34] PUB, Bd. I—III, Königsberg—Marburg, 1882—1958.

tykių su Rusia, Lietuva, Lenkija ir kt. Leidinyje beveik nėra dokumentų apie Ordino ir popiežiaus kurijos pajamas iš prūsų žemių, labai nepilna medžiaga apie žemės santykius tarp prūsų ir pan. Iš dalies šią spragą galima užpildyti medžiaga iš Pamedės, Varmės ir Sembos vyskupysčių istorijos.

Prūsų aktuose dėmesį patraukia dvejopi duomenys. Pirma, medžiaga apie prūsų visuomeninę santvarką iki riterių invazijos. Tai žinios apie prūsų nobilių, dar laisvų savininkų, žemių dovanojimą svetimšaliams, apie jų sutartis su Ordinu ir visų pirma 1249 m. Christburgo sutartį — tam tikrą Ordino nominalios laisvės visiems prūsų kilmingiesiems dovanojimą, apribojant savo naudai nuosavybės teisę, ir pagaliau Ordino dovanojimo raštai nedidelei prūsų kilmingųjų daliai, pripažįstant jiems feodalinę laisvę.

Antra, itin įdomūs Ordino dovanojimo raštai lietuvių kilmingiesiems emigrantams, ieškojusiems vokiečių paramos savo teisėms, uzurpuotoms didžiųjų kunigaikščių Lietuvoje, atgauti. Šių dviejų aktų kategorijų gretinimas padeda nustatyti pačių prūsų visuomeninę santvarką ir jos panašumą į lietuvių visuomeninę santvarką. Pirmiausia panagrinėsime Christburgo sutartį ir su ja susijusius aktų ir metraščių šaltinius.

1249 m. Christburgo (Kišporko) sutartis — vienas vertingiausių Europos viduramžių tarptautinės teisės paminklų, turtingas medžiagos ikifeodalinio laikotarpio visuomeninių santykių istorijai nušviesti.

Geriausią Christburgo sutarties leidimą parengė 1882 m. R. Filipas ir K. P. Velkis [35]. Kaip pažymėjo leidėjai, pagrindinio varianto A tekstas (prūsų kopija) išliko Karaliaučiaus valstybiniame archyve su nurody-

---

[35] PUB, I_1, Nr. 218, p. 158—165. Iš to paties egzemplioriaus sutartis buvo atspausdinta rinkinyje Codex Diplomaticus Warmiensis, Bd. I, ed. *K. P. Woelky* und *J. M. Saage,* Nr. 19, p. 28—41; iš XVI a. kopijos ji buvo atspausdinta rinkinyje Codex Diplomaticus Pomeraniae, Bd. I, ed. *F. Dreger,* Stettin, 1748, Nr. 191.

mu kitoje pusėje, kad tai — 1420 m. kopija, t. y. iš to meto, kai, galimas daiktas, dar buvo išlikęs originalas. Ši „Originalkopie“ (alterum originale) — 51×38 cm pergamento lapas, kuriame yra 63 suglausto rašto eilutės, su įpiovomis penkioms virvelėms, kurios, atrodo, niekada nėra buvusios įvertos. Iš varianto B teksto (Ordino kopija) išliko tiktai dalelės lygiagretaus teksto vienoje 1453 m. kopijoje; iš dalelių matyti, kokiais antspaudais tekstas buvo patvirtintas.

Dabar žinių apie minėtus buvusio Karaliaučiaus archyvo dokumentus neturime.

Šiuo metu žinomas dar vienas šios sutarties egzempliorius, rastas 1956 m. Lietuvos TSR MA Istorijos instituto mokslinio bendradarbio M. Jučo. Tai — sutarties A teksto kopija dokumentų rinkinyje, pavadintame Sammlung von Urkunden, Auszügen und Abhandlungen zur Geschichte, Staatsrecht und Statistik Preussens gesammelt von Ludvig von Baczko, Erster Band. Jį sudarė žymus Prūsijos XVIII a. istorikas L. Bačko. Rinkinyje, esančiame Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinėje bibliotekoje — MLF (Mažosios Lietuvos Fondas), Nr. 70, yra XIII—XVIII a. dokumentų kopijos. Mums svarbi kopija — tarp XVII a. dokumentų (102—114 lapai).

Christburgo sutarties istoriografija nedidelė. Prūsų istorija ir ypač jų kova už nepriklausomybę, šios tautos didvyriškumas iki šiol nebuvo tinkamai moksliškai nušviesta [36]. Senoji vokiečių istoriografija (L. Bačko [37], J. Foigtas [38], A. Evaldas [39] ir kt.) panaudojo plačią prūsų istorijos, iš jos ir Christburgo sutarties, medžiagą, bet interpretavo ją, šlovindami kryžiuočius.

Vėlesniuose vokiečių buržuazinių istorikų darbuose (E. Kasparo, E. Maškės, F. Blankės ir kt.) buvo pla-

---

[36] Tai teisingai pastebėjo H. Lovmianskis specialioje senųjų prūsų istoriografijos apžvalgoje.— *H. Łowmiański*₈, p. 2—3, 18.

[37] *L. Baczko*₁, Bd. I, p. 236—239, 269—278.

[38] *J. Voigt*₁, Bd. II, p. 620.

[39] *A. L. Ewald*₁, Bd. II, p. 232 ir sek.

čiau analizuojamos istorinės sutarties pasirodymo sąlygos, betgi siekimas matyti joje ne prūsų kovos už nepriklausomybę dokumentą, o visų pirma kovos tarp „vienuolių“ ir „riterių“ dėl skirtingų jų „misijos“ kelių tarp pagonių liudijimą, neleido šiems mokslininkams pažinti ją kaip prūsų istorijos šaltinį[40]. Naujoji H. Patzės studija parašyta ta pačia dvasia[41].

Lenkų prūsiškoji istoriografija (H. Lovmianskis, K. Timeneckis, S. Zajončkovskis ir kt.) panaudojo Christburgo sutartį, teisingai pažymėdama jos svarbią reikšmę lenkų—prūsų istoriniams ryšiams ir prūsų kovai už nepriklausomybę apibūdinti. Lenkų katalikų istorikų darbuose (S. Kujotas[42] ir kt.) šia sutartimi mėginama apologizuoti popiežiaus kurijos Pabaltijyje politikos vaidmenį.

Žymiai daugiau nuveikta, nagrinėjant, remiantis sutarties medžiaga, prūsų ideologiją, pagonybę, pvz., V. Manharto[43], A. Mežinskio[44], F. Bujako[45], A. Briuknerio[46] ir kt.

Tarybinėje istoriografijoje sutartį nagrinėjo P. Pakarklis[47], teisingai įvertinęs ją kaip vieną iš šaltinių,

---

[40] Ordino garbinimo viršūnę pasiekė, atrodo, M. Tumleris, kurio nuomone, Christburgo sutartį sudaryti padėjo tai, kad „iš visų pusių viešpatavo sielą aukštinantis taikingumo jausmas ir vieningas Ordino siekimas įgyvendinti valdymą, paremtą teisingumu bei tvarka. Tuo būdu šis dokumentas, nepaisant įvairių nemažų jo trūkumų, yra iš tiesų „Magna Charta“ (*M. Tumler*$_1$, p. 271; šios knygos priede yra sutarties vertimas į vokiečių kalbą.— Ten pat, p. 595—602); žr. *B. T. Пашуто*$_7$, p. 54 ir sek.

[41] *H. Patze*$_1$, p. 39—91.

[42] Veikalas kupinas siekimo pateisinti kuriją, parodyti, kad ji tramdė Ordino žiaurumus (žr. *S. Kujot*$_1$, p. 704). Bet netgi iš autoriaus pateiktosios medžiagos ne tik Grigalius IX, bet ir Inocentas IV iškyla kaip uolūs Ordino globėjai (žr. *S. Kujot*$_1$, p. 724, 739, pastaba I ir kt.).

[43] *W. Mannhardt*$_1$.

[44] Žr. ŽML, t. I, p. 88—97.

[45] *F. Bujak*$_1$, p. 28—43.

[46] *A. Brükner*$_5$, p. 506—539.

[47] *П. Пакарклис*$_5$, стр. 19—20; plg. *P. Pakarklis*$_4$, p. 238—242. Šios knygos priede yra Christburgo sutarties vertimas į lie-

nusakančių kryžiuočių agresiją Prūsijoje, ir pažymėjęs kai kurių jos normų bendrumą su lietuvių teisės normomis. V. Percevas panaudojo kai kuriuos sutarties straipsnius leidinyje, skirtame senųjų prūsų kultūrai ir religijai [48]. Bet iš viso Christburgo sutartis kaip istorinis šaltinis, apibūdinantis prūsų santvarką, nebuvo nagrinėjama. Tačiau jau padarytas darbas teikia galimybę atlikti tokį tyrinėjimą.

Sutartis sudaryta tarp trijų prūsų žemių atstovų — Pamedės, Varmės ir Notangos — ir Ordino, tarpininkaujant popiežiaus legatui Jokūbui iš Liežo (Liuticho).

Rytų Pabaltijo tautų sutartys su Ordinu ir kitomis valstybėmis tuo metu — ne retenybė. Jas mini vokiečių ir lenkų kronikos, rusų metraščiai. Išliko sutarčių tarp Livonijos ordino ir kuršių (1230, 1231, 1267)[49], Saremos salos gyventojų (1241, 1255, 1284 m.)[50], žiemgalių (1272 m.)[51], taipogi sutartis tarp Lietuvos ir vokiečių (1323 m.), bet ji kitokio pobūdžio, kadangi Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo suvereni valstybė.

Minėtos sutartys svarbiausia gina aborigeninių tautų teises ir yra vertingi dokumentai jų istorijai pažinti. Kai kurios šių sutarčių normos sutampa su Christburgo traktato normomis.

Prūsai irgi sudarinėjo sutartis su kryžiuočiais. Pirmoji sutartis (1233 m.), sudaryta tarp Pamedės ir Ordino, neišlikusi, bet ji, matyt, pripažino kai kurias teises pamedėnams ir buvo pavyzdžiu kitoms prūsų žemėms; tai aiškėja iš Petro Dusburgo pranešimų [52].

Iš visų minėtų paminklų Christburgo sutartyje yra daugiausia žinių apie to meto prūsų visuomenės gyve-

---

tuvių kalbą. Anksčiau sutartį yra nagrinėjęs *I. Jonynas*₁, sk. 459—464.

[48] *В. Н. Перцев*₃, стр. 348, 354, 375.

[49] LUB, I, Nr. 103—105, 405.

[50] Ten pat, Nr. 169, 285, 490.

[51] Ten pat, Nr. 430.

[52] PD, III, 14: „Pagal sutartis ir pilietines laisves, kurios jiems tada buvo suteikiamos, buvo valdomi ir kiti naujakrikštai"; plg. ten pat, III, 67.

nimą; tai priklausė nuo sudėtingų istorinių jos sudarymo sąlygų.

Christburgo sutartis — įnirtingos prūsų išsivadavimo kovos prieš Ordiną, palaikomą popiežiaus kurijos, Vokietijos imperijos ir daugelio kitų Europos valstybių, vaisius. Nesėkmingi Danijos ir Lenkijos valdovų X—XII a. žygiai į prūsų žemes nesutrikdė kurijos, kuri XIII a. pradžioje atsiuntė čia misijoms savo agentą Kristijoną, netrukus gavusį prūsų vyskupo titulą [53].

Kurijos veiksmai prie Vislos buvo toli gražu neizoliuoti, o bendros imperijos ir popiežiaus politikos — veržimosi į Pabaltijo žemes — dalis. Tačiau pirmajam prūsų vyskupui prie Vislos sekėsi nepalyginti blogiau, negu jo amžininkui vyskupui Albertui prie Dauguvos. Pastarajam gana greit pavyko įkurti karinę organizaciją — Kalavijuočių ordiną, kuris, jau bent iš pradžių, ekonomiškai ir politiškai priklausė nuo vyskupo ir padėjo jam įsitvirtinti užgrobtose latvių ir estų žemėse.

Prūsų žemėje reikalai kitaip susiklostė. Tiesa, Kristijonui pavyko patraukti savo pusėn ir apkrikštyti kai kuriuos iš prūsų diduomenės bei prastuomenės, daugiausia Pamedėje ir Pagudėje. Iš popiežiaus Inocento III (1198—1216) rašto žinomi du prūsų nobiliai (Survabunas ir Varpoda), krikštijęsi Romoje, kurie su savo giminaičių sutikimu apdovanojo naująjį vyskupą nemažomis valdomis [54]. Karčios patirties pamokyta, kurija jau iš pat pradžių perspėjo vyskupą ir jo sąjungininkus lenkų feodalus nepulti išnaudoti prūsus, patarė neperkrauti jų prievolėmis, neatimti jiems laisvės ir pan.[55] Betgi panašūs patarimai nepadėjo. Prūsai greit suprato, kad Kristijonas ne apaštalas, o grobikas.

---

[53] Apie pranciškonų ir dominikonų (gavusių 1230 m. autonominį misijų rajoną Pamedėje) vaidmenį, organizuojant invaziją į prūsų žemę, žr. *T. Manteuffel*$_1$, p. 165 ir sek. Žr. taip pat *В. Н. Перцау*$_2$, p. 93 ir sek.

[54] PUB, I$_1$, Nr. 9, 10 (1216 m. vasario 18 d. Inocento III dok.).

[55] Ten pat, Nr. 7 (1212 m. rugpiūčio 13 d. Inocento III dok.).

1212—1218 m. įvyko prūsų sukilimas prieš savo diduomenės dalį, susidėjusią su Lenkija ir kurija, prieš patį Kristijoną ir jo sąjungininkus lenkų riterius. Popiežius Honorijus III (1216—1227), sužinojęs, kad, nepatenkinti didelėmis prievolėmis, prūsai sukilo prieš vyskupą, skubėjo paskelbti Vokietijos, Čekijos, Moravijos, Danijos, Lenkijos ir Pomeranijos riterių kryžiaus žygį į prūsų žemes[56], o kartu ir prekybinę prūsų pakrančių blokadą, uždrausdamas kurijos „globotiniams" prūsams pristatyti pirmiausia ginklų, geležies ir druskos[57]. Tatai nesukliudė kiek vėliau popiežiui paskelbti veidmainišką atsišaukimą, raginantį elgtis švelniai[58] su kurijos globojamais[59] neofitais.

Prūsai atkakliai priešinosi visokiems vietinės diduomenės mėginimams ginklu palaikyti vyskupą bei jo sąjungininkus ir patys puldavo lenkų žemes. Mozūrų kunigaikščio Konrado, įkūrusio Dobrynėje (1228 m.) savo riterių ordiną, pastangos pakeisti dalykų padėtį nepasiekė tikslo[60]. Konrado kreipimasis į Teutonų ordiną, tikint, kad pakvietimas leis sustiprinti savo pozicijas Pamaryje, buvo lemtinga politine klaida, brangiai kainavusia ne tik lenkų tautai[61].

Pasiglemžęs Chelmo (Kulmo) žemę (1233 m.), remiamas lenkų kunigaikščių Vokiečių ordinas, naudoda-

---

[56] Ten pat, Nr. 26 (1218 m. gegužės 16 d. Honorijaus III bulė), plg. Nr. 15.

[57] Ten pat, Nr. 25 (1218 m. gegužės 15 d. Honorijaus III bulė), plg. Nr. 39, 81.

[58] Ten pat, Nr. 54 (1225 m. sausio 3 d. Honorijaus III bulė), plg. Nr. 60.

[59] Matyt, paveiktas panašių Fridricho II veiksmų; Fridrichas II savo (1224 m. kovo mėn.) atsišaukimu paskelbė Livonijos, Estijos, Sembos, Prūsijos, Žiemgalos ir kaimyninių žemių gyventojams imperijos globą, užtikrindamas jiems laisvę „su visu jų turtu" (cum omnibus bonis eorum) (ten pat, Nr. 52).

[60] Žr. *W. Polkowska-Markowska*$_1$, p. 145—210.

[61] *W. Kętrzyński*$_4$, p. 64; plg. *S. Kujot*$_1$, p. 503—647; apie politinius ir bažnytinius Lenkijos ryšius su Prūsų Pamariu žr. taip pat naujausius tyrinėjimus.— *J. Powierski*$_1$, p. 7—33 ir kt. to paties autoriaus straipsnius.

masis prūsų žemių nevieningumu ir prūsų diduomenės dalies išdavyste, sugebėjo įsigalėti nemažoje Pamedės (1236 m.)[62], Pagudės (1237 m.)[63], Varmės, Notangos ir Bartos (1240 m.)[64] teritorijoje. Ordinas kraujyje paskandino klestinčias prūsų žemes, negailestingai nusiaubė jų pilis — Raguvą, Pasteliną, Balgą, Pipino pilį ir kitas, naikindamas įgulas, žudydamas gyventojus. Užgrobtoje žemėje riteriai statė savo pilis — Kulmą (Chelmą), Torną (Torunę), Marienverderį (Kvidziną) ir kt.

Kai dėl vyskupo Kristijono, tai jis buvo nustumtas į antrąjį planą. Dar 1233 m. vyskupas pakliuvo prūsams į nelaisvę. Ordinas nieko nedarė, kad išlaisvintų buvusį Semboje savo konkurentą; vyskupui pavyko ištrūkti į laisvę tik 1238 m. Stengdamasis atstatyti savo padėtį, jis ėmėsi kurijoje demaskuoti Ordiną.

Vyskupo kaltinimai ir kiti panašūs šaltiniai pateikia kai kurių duomenų apie tikruosius riterių tikslus. Nurodydamas Ordino priespaudą prūsuose, Kristijonas pasisakė neabejojąs, kad Ordinas sąmoningai trukdė prūsams priimti krikščionybę, iš baimės, „jog pagonių ponai gali pasidaryti stipresniais už krikščionių ponus“[65]. Prisiminus Ordino politiką Lietuvos christianizacijos atžvilgiu, šis tvirtinimas neparadoksalus. Galų gale vaidai tarp grobikų, bažnyčios ir valstybės atstovų, buvo kurijos sureguliuoti, tarpininkaujant kurijos legatui Vilhelmui iš Modenos, ir pasiektas susitarimas, pagal kurį du trečdaliai pajamų iš žemės (ir dešimtinė) ėjo Ordinui, o vienas trečdalis — vyskupui, kurio bažnytinė valdžia išliko visoje užgrobtoje teritorijoje[66].

Popiežiaus kurija (Grigalius IX—1227—1241) pasikliovė Ordinu. Ji daug jam padėjo ne tik pinigais, vis

---

[62] PD, III, 11—14.

[63] Ten pat, 15—17.

[64] Ten pat, 19—26.

[65] PUB, I_1, Nr. 134 (1240 m. balandžio 11 d. Grigaliaus IX dok.).

[66] CDP, I, Nr. 41.

neužmiršdama paraginti laikytis humaniškumo. Tokia pozicija buvo pakankamai įžvalgi, ji padėjo kurijai išsaugoti tariamąjį bešališkumą ir sunkiais Ordinui momentais prisiimti aukščiausiojo trečiojo teisėjo vaidmenį. Tačiau iki užsibrėžtojo tikslo užkariautojams buvo dar toli.

Lietuvos valstybės stiprėjimas ir jos karai su Livonijos ordinu, puiki lietuvių pergalė prie Šiaulių (1236 m.), Ordino riterių sutriuškinimas ant Peipuso (Čiudų) ežero — išjudino prūsus. Su nauja jėga įsižiebė visų Teutonų ordino užgrobtų vakarinių prūsų žemių išsivadavimo kova. 1242—1249 m. sukilę prūsai, ne kartą remiami Pamario kunigaikščio Sventopelko ir Lietuvos [67], beveik visiškai išvadavo savo žemes nuo riterių, kurie prarado Marienverderį ir kitas tvirtoves, be Kulmo, Torno, Redeno, Balgos ir Elbingo. Jų nuostoliai siekė iki 4 tūkst. žmonių [68]. Prūsų ir pamarėnų kariuomenė puldinėjo Chelmo žemę (1242—1243 m.) [69]. Mūšyje prie Reizeno ežero 1243 m. birželio 15 d. jie, Sventopelko vadovaujami, visiškai sumušė riterius, netekusius čia ir savo krašto magistro Berlivino, ir Ordino vėliavos [70]. Žygiavo prūsai ir į Kujaviją (1244 m.) [71]. Ir nors jėgų susiskaldymas sutrukdė visai likviduoti Ordino valdžią, kovos vyko pagal visą Vislos žemupį. Ordinui reikėjo skubios pagalbos. Ją suteikė kurija.

Keletą metų prūsų atstovai kovojo su Ordinu ir diplomatinę kovą [72]. 1245 m. Lijono suvažiavime Sventopelko ir apsikrikštijusių prūsų įgaliotiniai reikalavo, kad popiežius įsikištų į konfliktą ir sutramdytų Ordiną. Tada Inocentas IV vėl pasiuntė į Pabaltijį savo legatą Opizą iš Mesanos, pavedęs jam sudaryti su prūsais

[67] PUB, I_1, Nr. 160 (1245 m. vasario 1 d. Inocento IV bulė), plg. Nr. 161—162.

[68] PD, III, 35.

[69] Ten pat, 40, 44.

[70] Ten pat, 40.

[71] Ten pat, 45.

[72] Žr. PUB, I_1, Nr. 84 (1231 m.), Nr. 95 (1233 m.).

paliaubas, pažadant sukilėliams palikti visas jų laisves, užtikrintas dar jo pirmtako [73]. Tuo pačiu metu kurija spaudė Pamario kunigaikštį, grasindama dangaus ir žemės bausmėmis už jo ryšius su prūsais ir lietuviais [74], siundė prieš jį kitus lenkų kunigaikščius, kryžiuočius ir pan. Tačiau legato Opizo misija sužlugo.

Betgi kurija nesiliovė ir po to, kai vokiečių ir lenkų kariuomenei pavyko užimti Pamedėnų miestą Kišporką (matyt, prūso Kirso pilį — vokiečių k.— Kirsburg) ir suduoti Pamario kunigaikščio kariuomenei ne vieną smūgį. 1247 m. pabaigoje kurija pasiuntė į Pabaltijį naują legatą Lenkijai, Prūsijai ir Pomeranijai — Jokūbą iš Lježo, Inocento IV patikėtinį. Ordino pozicijų prie Vislos stiprinimas buvo viena iš daugelio kurijos priemonių Rytų Europoje po patirtų nesėkmių jos veržimosi į Rusią ir kitas žemes politikoje [75].

Naujajam legatui buvo suteikti platūs įgaliojimai [76]. Jam buvo pavesta atstatyti taiką tarp Ordino ir jo sąjungininkų lenkų kunigaikščių, iš vienos pusės, ir tarp Pamario kunigaikščio Sventopelko ir prūsų — iš antros [77]. Tuo pačiu metu, kaip matyti iš Christburgo sutarties teksto, Romoje tebebuvo prūsų ir pamedėnų [78] atstovai, kurie kaltino Ordiną pažeidus turtines bei kitokias neofitų teises. Naujasis legatas (vėliau jis tapo popiežium Urbonu IV) pasirodė esąs labai energingas ir apsukrus diplomatas. Jam pasisekė palenkti kuni-

[73] Ten pat, Nr. 172, plg. Nr. 173.
[74] Ten pat, Nr. 160, plg, Nr. 162.
[75] *B. T. Пашуто*$_2$, p. 244 ir sek.
[76] PUB, I_1, Nr. 195—199 (1247 m.).
[77] Ten pat, Nr. 200 (1247 m.).
[78] Plg. PUB, I_1, Nr. 174 (1245 m.). Plg. *W. Mannhardt*$_1$, p. 20—21. Šio veikalo (parašyto dar XIX a. aštuntajame dešimtmetyje) autorius teisingai pažymėjo Pamedės vaidmenį pasitarimuose su kurija ir Ordinu. Apie jos vaidmenį galima spręsti ir iš to, kad ji paminėta Christburgo sutarties pabaigoje. Tačiau jis klydo, teigdamas, jog prūsai sukilę, tik Ordinui pažeidus tas teises, kurias jiems žadėjusi kurija. Prūsų tikslas buvo visiška laisvė, o sutarties sąlygų priėmimas — priverstinis kompromisas, kurį priėmė prūsų, visų pirma pamedėnų, atstovai nobiliai.

gaikštį Sventopelką, kurio politika nepasižymėjo nuoseklumu, atsisakyti nuo paramos prūsams ir pasirašyti su Ordinu taiką [79].

Vakarinių sričių prūsai ir visų pirma Pamedės, iš dalies Varmės ir Notangos, gyventojai, patyrę sunkiausius priešo smūgius, buvo priversti pasirašyti Kišporke (būsimajame Christburge) taikos sutartį, pasiūlytą jiems po ilgų pasitarimų popiežiaus legato Prūsijos didžiojo magistro Henriko fon Honšteino vardu, dalyvaujant liudytojui Kulmo vyskupui Heidenreichui. Tokiomis tad aplinkybėmis atsirado sutartis, kurią čia ir panagrinėsime.

Sutarties tekstas suskirstytas į tris dalis. Pirmojoje, po preambulės, kalbama apie teises, Vokiečių ordino suteiktas trijų nukariautų žemių gyventojams; antrojoje — apie prūsų prisiimtuosius bažnytinius įsipareigojimus: atsisakymą nuo daugelio pagoniškų apeigų ir tikėjimų; trečioji skirta prūsų prisiimtiems politiniams įsipareigojimams.

Kaip matyti iš sutarties preambulės, pasitarimai Kišporke buvo tąsa ginčų, kuriuos vedė su Ordino administracija popiežiaus kurijoje prūsų atstovai, atvykę ten su skundu prieš teutonus. Galų gale po ilgai trukusios kovos prūsų atstovai sutiko apsikrikštyti ir pripažinti riterių valdžią. „Nuožmūs nesutarimai" su Ordinu kilo dėl to, kad pastarasis, pažeisdamas minėtas popiežių Inocento III, Honorijaus III ir Grigaliaus IX deklaracijas, atėmė iš prūsų, netgi apsikrikštijusių, teises, užtikrinančias, jų nuomone, laisvę. Sutartyje, matyt, atsispindi atkaklūs prūsų atstovų reikalavimai; jos pagrindinė prasmė — atstatyti prūsų asmens laisvę kurijai priklausančio Ordino valdžioje.

Sutartis nustatė, jog popiežiaus kurija „sutiko" (sutarties stilius tipiškas kurijos raštams; kurija kiekvieną savo veiksmą kvalifikavo kaip dovanojimą, nuolaidą), kad apsikrikštiję prūsai „pasiliktų laisvi ir nie-

[79] PUB, I₁, Nr. 213 (1248 m. lapkričio 24 d.).

kam nepavaldūs“, išskyrus tik dievą, ir būtų paklusnūs Romos bažnyčiai. Toliau buvo konstatuota, kad po įsiveržimo Ordinas, „pažeisdamas tokį“ kurijos „leidimą“, „engė“ prūsus „sunkia vergovine priespauda“ (duris servitutibus opprimebant), sukeldamas kaimyninių žemių neapykantą, arba, kaip diplomatiškai išsireiškė legatas, engė taip, kad kaimynai pagonys „girdėdami apie jų priespaudą, ėmė baimintis malonaus viešpaties jungo“.

Kurija visuomet stengėsi kontroliuoti Ordino veiklą ir didinti savo pajamas, neleisti „kraštutinumų“, galinčių pakenkti pačiai „misijos“ Rytuose idėjai. Kurija buvo pasirengusi pasinaudoti dalies apsikrikštijusių prūsų, pirmiausia iš kilmingųjų, sutikimu sudaryti su Ordinu taiką, nes suprato, jog tai jai padės, apsimetus „taikos skelbėja“, suskaldyti prūsus ir šitaip parengti naują puolimą.

Dėl minėtų aplinkybių sutartis visų pirma įdomi tuo, kad ji leidžia nustatyti, kaip prūsų atstovai suprato laisvę, kurią turėjo jų visuomenė ikivalstybinėje sričių konfederacijoje.

Panagrinėkime iš esmės tas teises, kurių laikytis reikalavo prūsų atstovai. Nagrinėdami atsižvelgsime į pagrindinę dokumento struktūrą, kur būtina, pažymėsime analoginius reiškinius įvairiose jo dalyse.

Pradėsime nuo turtinių teisių, kurioms skirta pirmoji sutarties dalis.

1. Apie prūsų kilnojamąjį turtą.

a. Apie kilnojamojo turto laisvo pirkimo ir pardavimo teisę.

Ordino atstovai turėjo sutikti (I, str. I), kad „būtų leista“ prūsams „pirkti bet kokius daiktus iš ko tik panorės. Taip pat valia jiems įsigyti daiktų kitais teisėtais būdais, kiek norės ir galės“, ir su jais elgtis savo nuožiūra. Taigi pirma, ko reikalavo prūsų atstovai,— nekilnojamojo turto laisvos pirkimo ir pardavimo teisės, kurios Ordinas, sprendžiant iš popiežiaus bulių, stengėsi jiems neduoti. Be šios teisės nėra laisvės; jos

atėmimas — viena iš „vergovinės priespaudos" išraiškų.

Tai reikšmingas liudijimas. Jis aiškiai prieštarauja prigijusiai rusų istoriografijoje pažiūrai į prekinius-piniginius santykius ikifeodaliniame laikotarpyje. Mūsų žinios apie to meto prūsų ekonomikos padėtį visai atitinka sutarties turinį [80].

Išsireiškimas „teisėtais būdais" (iustis modis) galėtų reikšti arba tai, kad popiežiaus legatas panaudojo įprastinį jam ir Ordinui terminą, arba, kad prūsai manė jųjų teisę buvus teisėta.

b. Apie kilnojamojo turto paveldėjimo teisę. Tekstas (I, str. 2) skelbia, jog „tai, ką jie [prūsai] nusipirks ar įsigis [dovanodami, mainydami ir pan.], teįsigyja sau arba savo teisėtiems paveldėtojams" (heredibus suis legitimis). Prie teisėtų paveldėtojų priskiriami sūnus, netekėjusi duktė, turėjusieji, matyt, lygias teises į palikimą (sprendžiant pagal išsireiškimą „tepaveldi"), tėvas, motina, anūkas, brolis, sūnėnas. Šioje dokumento dalyje pažymėta, kad prūsų atstovai „su pasitenkinimu priėmė" šią plačią paveldėjimo teisę, nes, būdami pagonimis, jie „neturėjo [šių teisių], o [pripažino] paveldėtojais tik sūnus".

Iš to galima spręsti, kad prūsai vis dėlto turėjo (nors ir nepakankamai išsivysčiusią) kilnojamojo turto paveldėjimo teisę tiesiogine vyriška linija. Per derybas prūsų atstovai — kaip matysime, žmonės žymūs ir apdovanoti valdžia — išplėtė šią teisę, prisidėdami prie bendruomeninės nuosavybės pakirtimo ir jos koncentracijos ekonomiškai stipresniųjų rankose.

c. Apie kilnojamojo turto palikimo teisę. Šio klausimo (I, str. 4) kontekstas toks: pripažinta, kad prūsai galėjo „laisvai naudotis, skolinti, dovanoti, parduoti ir daryti su savo kilnojamuoju turtu kas patinka tiek būdami gyvi, tiek mirę"; be to, dar kartą (I, str. 6) pasakyta, kad jie turi teisę „sudaryti testamentą savo

---

[80] Žr. *В. Т. Пашуто₂*, p. 32 ir sek.

kilnojamajam ir nekilnojamajam turtui“ (plg. taip pat I, str. 3).

Taigi prūsų visuomenėje, prieš Ordinui ją nukariaujant, galiojo kilnojamojo turto pirkimo ir pardavimo bei jo paveldėjimo (tik sūnums) teisė pagal įstatymą ir (matyt, be apribojimų) pagal testamentą.

2. Apie prūsų nekilnojamąjį turtą.

a. Apie nekilnojamojo turto pirkimo ir pardavimo teisę. Ji suformuluota (I, str. 5) po to, kas pasakyta apie kilnojamąjį turtą: „Be to“, prūsams „buvo leista pagal jų reikalą arba ir pagal savo išskaičiavimą parduoti savo nekilnojamąjį turtą (bona sua) sau lygiems arba teutonams, arba prūsams, arba pamarėnams“— vadinasi, čia matyti aiškus seniai įsigalėjusio nekilnojamojo turto pardavimo įrodymas, t. y. visų pirma žemės nuosavybės pardavimas tiek prūsams, tiek ir pamarėnams bei teutonams.

Sutartyje numatyta šio seno instituto apribojimas viena labai nepalankia prūsams sąlyga. Parduoti leidžiama „su sąlyga, kad jie“ [tur būt, norintieji parduoti] duos Ordinui „pakankamą laidą nuo parduodamo daikto vertės, kad pardavęs nepabėgs pas pagonis ar pas Ordino priešus“.

Išeina, kad nekilnojamosios nuosavybės pardavimas apribojamas Ordino nuožiūra netgi tuo atveju, jei tą straipsnį aiškintume taip, kad parduodantysis duoda užstatą, kurio suma lygi pirkimo ir pardavimo objekto vertei. Neturėdamas galimybės uždrausti nekilnojamosios nuosavybės pardavimo, Ordinas vėliau leido pirkti ir parduoti tik savo ištikimiausiems šalininkams, ir tai labai apribodamas. Ordinas, kaip galima spręsti ir iš jo nedidelių prūsų diduomenės apdovanojimų, stropiai saugojo savo ekonomines privilegijas ir trukdė išlikusiems besiformuojančio prūsų viešpataujančio luomo atstovams stiprėti (žr. toliau).

b. Apie nekilnojamojo turto paveldėjimo teisę. Kadangi sutartyje pasakyta (I, str. 2), kad visa, kas prūsų pirkta ar kitaip įsigyta, „teįsigyja sau arba savo teisė-

tiems paveldėtojams", nekilnojamojo turto paveldėjimas nekelia abejonių. Nesant paveldėtojų, numatytų sutarties straipsniu apie kilnojamąjį turtą, išmarinis turtas (kilnojamasis ir nekilnojamasis) visų pirma pereidavo Ordinui. „Jeigu kas iš jų arba iš jų paveldėtojų numirs ir nepaliks gyvo nė vieno iš aukščiau minėtų paveldėtojų, visą savo nekilnojamąjį turtą" perduoda Ordinui ir „kitiems savo ponams, kurių valdžioje" jie buvo.

Tos pačios taisyklės galiojo kilnojamajam turtui, „jeigu tik patys naujakrikštai, gyvi būdami ar mirdami, nebus nustatę tvarkos jam kitaip panaudoti". Ordinas, įvedęs krašte savo valdžią, uzurpavo mirusios rankos teisę. Anksčiau išmarinis turtas galėjo atitekti bendruomenei.

c) Apie nekilnojamosios nuosavybės palikimo testamentu teisę. Pagal vieno iš straipsnių (I, str. 6) žodžius, kad prūsai „turėjo teisę sudaryti testamentą savo kilnojamajam ir nekilnojamajam turtui", reikia pripažinti ir šio instituto buvimą. Tačiau nesunku pastebėti, kad šis straipsnis prieštarauja aukščiau paminėtajam, apie mirusios rankos teisę. Galima išvengti prieštaravimo tariant, kad Ordinas sutiko išplėsti paveldėtojų skaičių, norėdamas tuo apriboti nekilnojamosios nuosavybės palikimo teisę.

Minėtame straipsnyje aiškus tik vienas apribojimas, nusakantis jau ne tiek visuomeninius prūsų santykius, kiek kovą dėl prūsų žemių tarp Teutonų ordino ir prūsų vyskupo. Skirtingai nuo Livonijos ordino, teutonai, apkarpę vietinio vyskupo teises, greitai sugebėjo užimti privilegijuotą padėtį ekonominiu ir politiniu atžvilgiu. Tai matyti iš sutarties straipsnio (I, str. 6), smarkiai apribojusio prūsų teisę užrašyti nekilnojamąjį turtą bažnyčiai. Šios dalies sutartyje skelbiama: „jeigu kas nors testamentu paskirs savo nekilnojamąjį turtą kuriai nors bažnyčiai arba bažnytiniam asmeniui", toji bažnyčia arba asmuo privalo parduoti tą turtą „per vienerius metus velionio paveldėtojams arba kitiems"

ir „tegul tos bažnyčios ir tie asmenys pasilaiko pinigus, gautus už parduotą turtą“; jeigu per metus bažnyčiai atitekęs nekilnojamasis turtas „dėl apsileidimo“ nebus parduotas, tai jis pereina Ordinui. Vadinasi, bažnyčia galėjo naudotis prūsų žemės valdomis tik vienerius metus.

Giminines išpirkos teisės sutartyje nėra. Giminės-paveldėtojai minimi kartu su kitais, norinčiais nupirkti iš bažnyčios pardavimui skirtą nekilnojamąjį turtą. Dar daugiau, tokios rūšies turtui nupirkti iš bažnyčios pirmumo teisę turi Ordinas. Šalys susitarė (I, str. 6), kad „visais minėtais pardavimo atvejais“ riteriai, mokėdami už daiktą tiek, „kiek ir kitas“ pirkėjas, turi pirkimo pirmenybės teisę („broliams turi būti atiduodama pirmenybė“). Be to, riteriai pasižadėjo „nedaryti kliūčių ir nesistengti nei viešai, nei slaptai, kad kiti už tą daiktą siūlytų mažiau, negu jis yra vertas“, t. y. pasižadėjo nenumušti kainos; toks pažadas vargu ar ką nors reiškia.

Vyskupo žemės valdų didėjimo apribojimą riteriai sutartyje mėgina pagrįsti tuo, kad bažnyčia esanti vieninga ir t. t., bet iš esmės tai ryškus kovos dėl prūsų žemių tarp įvairių grupių nukariautojų pavyzdys.

Nagrinėtieji straipsniai sudaro pirmosios sutarties dalies esmę. Prūsų atstovai puikiai suprato, kad jų asmens laisvės pagrindą sudarė ne abstrakčios deklaracijos apie laisvę, kurių pilna popiežių bulėse, o jų ekonominės teisės ir visų pirma kilnojamosios ir nekilnojamosios (alodo) nuosavybės disponavimo teisė.

Tiesioginiai šaltinio nurodymai į nekilnojamojo turto pirkimo ir pardavimo teisę, t. y. į alodo pavirtimą preke, aiškiai rodo, kad buvo sustiprėjęs feodalizacijos procesas. Neatsitiktinai tarybinėje istoriografijoje susidomėta šių dviejų reiškinių — nuosavybės ir laisvės ikifeodaliniame ir ankstyvajame feodaliniame laikotarpyje — tarpusavio ryšiu [81]. Pagrindą tam duoda Christ-

---

[81] Žr. *А. И. Неусыхин*, p. 34—35.

burgo sutartis. Vėliau stabtelėsime prie tolesnio prūsų alodo likimo, o dabar pažvelgsime į tas politines teises, kurios buvo pripažintos prūsams pirmojoje sutarties dalyje.

3. Apie santuokos teisę. Pagal sutartį (I, str. 7), prūsai galėjo „laisvai tuoktis su bet kuo, turinčiu teisę sudaryti teisėtą santuoką". Šis straipsnis tapo prūsams būtinu todėl, kad tolesniuose sutarties straipsniuose numatyta panaikinti įvairius pagoniškus papročius. Riteriai pabrėžė, kad tai liečia tik priėmusius krikščionybę ir sudarančius teisėtą santuoką.

4. Apie teismines teises. Sutartyje numatyta, kad prūsai turi būti pripažinti (I, str. 8) pilnateisiais bet kurio teisminio proceso dalyviais: „būti pusėmis (procuratores) visose [teisminėse] bylose ir kelti bylą prieš bet ką, ir ginti savo teisę". Terminas „procurator", atrodo, identiškas vokiškai užrašytam „sachwalder" [82]. Pripažinta taip pat (I, str. 9), kad prūsai, „kaip teisėti asmenys, būtų prileisti prie visų teisėtų veiksmų prieš bet kokius teisėjus: tiek bažnytiniame teisme, tiek pasaulietiniame". Šie straipsniai aiškūs — prūsai stengėsi apsisaugoti nuo Ordino valdžios teisminio savavaliavimo.

5. Apie teisę būti dvasininkais. Šis straipsnis (I, str. 10) numato, kad prūsai „ir jų teisėti sūnūs gali tapti klierikais ir atlikti religines pareigas". Suprantamas prūsų atstovų siekimas užkirsti kelią Ordino mėginimams trukdyti krašto christianizaciją ir panaudoti ją kaip pretekstą grobimams. Be to, prūsų nobiliteto dalis politinio savo pozicijų stiprinimo galėjo siekti, bendraudama ne tik su Ordinu, bet taip pat ir su vyskupu.

6. Apie riterių teisę. Šis labai įdomus straipsnis (I, str. 11) skelbia: „ir kad tie iš naujakrikštų, kurie yra arba bus gimę iš kilmingos giminės (qui sunt vel erunt ex nobili prosapia procreati), galėtų apsijuosti

---

[82] Matyt, dėl to reikia būtinai pataisyti ankstesnę mūsų šio klausimo traktuotę (žr. *B. T. Пашуто*$_2$, p. 75). Vokiečių teisėje žinomi terminai Sachwältige (sakewolde, sakeweldige) — besibylinėjančių pusių atstovai. Žr. *F. G. Bunge*$_1$, p. 27.

kariniu diržu [riterio diržu]". Taigi straipsnis leidžia teigti, kad prūsų nobilitetas (žinomas tuo metu ir iš kitų šaltinių) buvo pasiekęs tokią visuomeninę padėtį, jog galėjo reikalauti pripažinti riterių teises oficialiame dokumente. Vėliau XIII a. šaltiniai mini prūsų didikus, perėjusius Ordino pusėn ir gavusius riterių titulą pagal Kulmo ir Prūsų teisę (žr. toliau).

Susumuodami visas ekonomines ir politines prūsų teises, patvirtintas šioje sutarties dalyje, jos sudarytojai pažymėjo, kad riteriai tokiu būdu sutikę pripažinti prūsams „visokeriopą asmeninę laisvę", kuria jie galės naudotis tol, kol bus ištikimi katalikų bažnyčiai ir Ordinui. Bet jeigu „kuri nors bendruomenė (patria) ar asmuo (vel persona) dėl ko nors atsimes, jie visiškai netektų minėtosios laisvės".

Beje, galima pažymėti, kad prūsų atstovai sudarė sutartį visuomenės vardu. Tuo tarpu visuomenė buvo suskirstyta į bendruomenes (jeigu tik teisingai suprastas terminas) ir į atskirus asmenis, matyt, į tuos pačius nobilius, kurie kituose šaltiniuose minimi ekonominiu požiūriu kaip smulkūs žemvaldžiai, o politiniu — kaip pilių valdytojai, kaip asmenys, užsiiminėją taikos ir karo klausimais, o kartais besinaudoją ir žynių teisėmis. Kai dėl bendruomenių, tai, kaip toliau matysime, jos turėjo kažkokį ryšį su vietiniais centrais —„gyvenvietėmis" ir „vietovėmis". Pamedėnų teisėje tos bendruomenės minimos kaip kaimo bendruomenės [83].

7. Apie lenkų teisę. Pagaliau labai svarbus pirmojoje sutarties dalyje yra 13 straipsnis apie „visuotinį įstatymą". Prūsų atstovams čia teko pasirinkti tą „visuotinį įstatymą" arba tuos „pasaulietinius teismus", kuriais jie norėtų vadovautis ateityje. „Pasitarę tarpusavyje", prūsų atstovai išsirinko „savo kaimynų lenkų" „įstatymą" ir „teismus", bet be įkaitintos geležies teismo.

Šis straipsnis įdomus daugeliu atvejų. Pirma, tuo, kad prūsų ikifeodalinei, ikivalstybinei visuomeninei-

[83] *В. Т. Пашуто₂*, стр. 39—41.

politinei santvarkai pravertė feodalinės Lenkijos valstybės įstatymai; antra, tuo, kad glaudūs istoriniai prūsų ryšiai su Lenkija buvę, matyt, seni, jei prūsų atstovai, visų pirma *kilmingieji*, pakankamai gerai žinojo lenkų teisę: ir įstatymus, ir teisminius nuostatus.

Greičiausiai prūsų atstovai buvo tos nuomonės, kad lenkų teisė padės kaip nors apginti prūsų, ir visų pirma kilmingųjų, turtą nuo užkariautojo užmačių. Taip tikriausiai ir buvo, kadangi papildomas straipsnis (I, str. 14), jeigu mūsų konjektūra teisinga, vėl pabrėžia riterių pasižadėjimą „nesisavinti neteisėtai iš minėtų naujakrikštų turto, o paimti tik pagal protingą įstatymo [vadinamojo visuotiniu] teismą“.

Turime omenyje prūsų kilminguosius, kurie sutartyje paminimi tik kartą, betgi visai nedviprasmiškai (I, str. 11). Kaip tik juos pirmiausia turėjo dominti sutartimi suteikiamos teisės [84]. Šie kilmingieji gerai žinomi ne tik iš to meto kronikų, bet ir iš vienalaikių sutarčiai Ordino ir vyskupų dovanojimo aktų.

Sutartyje detaliau prūsų diduomenės teisės ir prūsų valstietijos priklausomumo nuo jos normos nereglamentuojamos, ir tai suprantama, todėl, kad sutartimi įvedama lenkų teisė, kurioje tokios normos yra buvusios, o, be to, formaliai (kad ir nenuosekliai) ji pripažįsta visų prūsų teisę į laisvę ir žemės nuosavybės teisę.

Betgi juridinė asmeninė laisvė tebuvo priedanga: prūsuose jau kilo žemės nuosavybe disponuojanti diduomenė ir radosi ankstyvosios mažiau pasiturinčių žemės savininkų priklausomybės nuo turtingesnių, neretai virtusių smulkiais, o kai kada ir stambiais feodalais žemvaldžiais, formos. Anksčiau pateikėme duomenų apie dviejų prūsų didikų žemių dovanojimus vyskupui, minėjome ir kai kurias Ordino sugriautas prūsų kilmin-

[84] Žr. 1272 m. sutartį tarp žiemgalių ir Ordino, sudarytą „eldesten des landes“ (LUB, I, Nr. 430) vardu, plg. „vyresniųjų tarybos“ paminėjimą 1241 m. saremiečių ir Ordino sutartyje (LUB, I, Nr. 169).

gųjų pilis[85]. Visa tai neturėtų stebinti: tomis aplinkybėmis, kai žemė yra pirkimo ir pardavimo objektas, turtinė nelygybė neišvengiama. Ji ypač išryškėja šaltiniuose tuomet, kai naujas prūsų sukilimas (1260—1283 m.) sukrečia Ordino valdžią ir jų bendrininkų iš prūsų diduomenės padėtį. Stengdamasis patraukti savo pusėn prūsų nobilitetą, Ordinas, atimdamas iš prūsų laisvę, nešykšti teisių ir žemių ištikimiems kilmingiesiems, ieškojusiems išsigelbėjimo nuo sukilėlių Karaliaučiuje, Elbinge, Christburge ir kitose vokiečių pilyse. Įformindavo Ordinas tuos dovanojimus pagal prūsų (rečiau Kulmo ar kitokią) teisę.

Antroji sutarties dalis, kurioje aptariamas prūsų atsisakymas pagoniškų papročių bei tikėjimų ir krikščioniškų bažnytinių apeigų priėmimas, nepaprastai įdomi sufeodalintos visuomenės ideologijai, teritorinei prūsų sričių struktūrai pažinti. Peržiūrėkime Christburgo sutarties straipsnius šia tema. Jie ypač vertingi todėl, kad įrašyti į tekstą riterių, mačiusių prūsų (iš dalies Pamedės, buvusios Ordino valdžioje 1236—1242 m.) gyvenimą.

1. Apie laidotuvių apeigas. Viename straipsnyje (II, str. 1) yra prūsų įsipareigojimas „nesilaikyti [papročių] mirusiuosius deginti arba laidoti su žirgais ar su žmonėmis, ar su ginklais, ar drabužiais, arba su kokiomis brangenybėmis, ar kokiomis kitokiomis apeigomis, nesilaikyti pagoniškų papročių (ritus gentilium), bet savo mirusiuosius krikščioniškai laidoti kapinėse, o ne šalia jų“. Taigi prūsuose buvęs ir mirusiųjų deginimo, ir laidojimo paprotys. Tai visiškai patvirtina lietuvių ir prūsų archeologinė ir etnografinė medžiaga[86].

Sutartyje kalbama apie atsisakymą nuo senųjų papročių; jie pailiustruoti pavyzdžiais iš diduomenės gyvenimo: tik didikai galėjo būti laidojami kartu su žirgais, vergais (kadangi tik vergai, jų viešpačiui mirus,

---

[85] Žr. taip pat *В. Т. Пашуто*$_4$, p. 48—52.

[86] Žr. *П. Куликаускас*$_5$, p. 36—46; *П. Куликаускас*$_4$, p. 92—107.

galėjo būti nužudomi), su ginklais, brangiais drabužiais ir įvairiais brangiais daiktais [87]. Bet patriarchalinių vergų tame laikotarpyje turėjo ne vien kilmingieji, o apskritai laisvieji, todėl šis straipsnis tinka ir visiems kitiems prūsams.

Kad sutartis teisingai fiksuoja buvus prūsuose turtinę ir socialinę nelygybę, lengva nustatyti, palyginus ją su vokiečių metraštininko Petro Dusburgo 1326 m. užbaigtos „Prūsų žemės kronikos" pranešimu. Šios kronikos skyriuje, sudarytame remiantis kryžiuočių, žygių dalyvių [88], parodymais ir pavadintame „Apie prūsų stabų garbinimą, apeigas ir papročius", metraštininkas skelbė, kad prūsai „tikėjo į kūno prisikėlimą, bet vis dėlto ne taip, kaip reikėtų tikėti. Jie tikėjo, kad kas šiame gyvenime yra buvęs kilmingu (nobilis) ar nekilmingu (ignobilis), turtingu (dives) ar vargšu (pauper), galingu (potens) ar menku (impotens), toks pasiliks ir prisikėlęs amžinajam gyvenimui. Dėl to drauge su mirusiais kilmingaisiais (nobilibus) būdavo sudeginami jų ginklai, žirgai, vergai ir vergės (servi et ancille), drabužiai, medžiokliniai šunys, plėšrieji paukščiai ir visa kita kariška (ad miliciam). Su nekilmingaisiais (ignobilibus) sudegindavo drauge visa tai, kas buvo susiję su kasdieniniu jų darbu (ad officium suum)" [89]. Taigi turtinė nelygybė prūsuose, matyt, yra tiek sena, kad atsispindi ir jų ideologijoje. Įsidėmėtina ir tai, kad diduomenė buvo užėmusi vadovaujančią padėtį kariuomenėje. Iš čia ir užuomina apie jos „karinę tarnybą", iš vienos pusės, ir nekilmingųjų žmonių „pareigas", iš kitos.

2. Apie stabus. Prūsų pagonybė nebuvo primityvi, ji nuėjo ilgą kelią; pirmosios žinios apie ją siekia dar Tacitą. Pagal straipsnį (II, str. 2) apie stabų garbinimo nutraukimą, prūsai pasižadėję nebeaukoti daugiau

---

[87] Tokios pat nuomonės yra ir archeologai.— Žr. *P. Кулкаускене*$_2$, p. 108—122.

[88] *W. Mannhardt*$_1$, p. 90.

[89] PD, III, 5, 53—54.

aukų stabui Kurche (Curche) (paprotys kiekvienais metais aukoti, nuėmus derlių)[90], nebegarbinti ir kitų dievų, „kurie nesukūrė nei dangaus, nei žemės". Kitų dievų paminėjimas — ne atsitiktinumas. Pagal Dusburgą, „kaip dievą jie garbino visokeriopą kūrinį, pavyzdžiui: saulę, mėnulį ir žvaigždes, griaustinį, sparnuočius ir net keturkojus, neišskiriant nė rupūžės. Jie turėjo šventuosius miškelius, laukus ir vandenis, ir juose niekas nedrįso medžio kirsti, laukų dirbti ar žvejoti".

Dusburgo duomenų sugretinimas su kitais šaltiniais, pavyzdžiui, su rusų, leidžia daryti išvadą, kad tiek lietuvių, tiek ir slavų-rusų pagonybė[91] jau buvo iškopusi iš totemizmo.

Gal būt, buvo sukurtas ir dievų panteonas su Diveriksu (Dievu Rikiu) priešakyje. Į jį, atrodo, įėjo ir Kalvelis („Kalevelis") — dievas kalvis, nukalęs saulę, kultūros nešėjas, panašus į slavų Svarogą; židinio globėjas — Namų dievas; miško ir medžioklės globėjai — Medeina ir zuikių dievas. Sudievinami buvo griaustinis — Perkūnas, žinomas ir slavams-rusams Peruno (griausmavaldžio) vardu, ir žvaigždės — Šuns žvaigždynas ir kt.[92] Kai kuriems iš šių dievų, kaip skelbia Volynės metraštis, „aukojo" Lietuvos didysis kunigaikštis Mindaugas[93], kiti minimi Joano Malalos sirijiečių kronikos puikioje XIII a. rusų slaviškojo vertimo glosoje. Joje kalbama apie vadinamąją Sovijaus ereziją — kūno sudeginimą, plačiai išplitusį lietuvių, prūsų ir kitose Pabaltijo tautose[94].

3. Apie žynius. Išsivysčiusią pagonišką ideologiją atitiko ir žynių institutas, kurį likviduoti buvo numaty-

---

[90] *W. Mannhardt*₁, p. 46—47.

[91] *Б. Д. Греков*₁, т. I, стр. 308.

[92] Žodžių, reiškiančių dievybes, etimologija ir dievybių funkcijų supratimas aiškinamas skirtingai. Žr. *W. Mannhardt*₁, p. 49—68; ŽML, t. I, p. 126—152; plg. *A. Brückner*₅, p. 506—539. Plg. *Э. Вольтер*₁, p. 173—179; *П. Прейс*₂, p. 32—34; *П. Дундулене*₆, p. 8.

[93] ПСРЛ, т. II, стб. 817.

[94] *Э. Вольтер*₁, стр. 173—179.

ta sutartyje (II, str. 3). Žyniai visuomenėje turėjo didelę įtaką. Prūsai žadėjo nelaikyti savo tarpe „tulisonių arba ligusonių", žmonių, kaip pasakyta sutartyje, „didžiai melagingų, veidmainių. Jie kaip pagonių (gentilium) žyniai dalyvauja mirusiųjų laidotuvėse". Šių žynių veikla pavaizduota spalvingai, bet nepakankamai aiškiai [95]; sutartyje jie koneveikiami, panašiai kaip anksčiau Kijevo metraštininkas juodino burtininkus.

Prūsų žyniai „blogį vadina gėriu, mirusius giria už jų vagystes ir plėšimus, nešvarius darbus, grobimus ir kitas ydas bei padarytas nuodėmes". Tie žyniai per laidotuvių apeigas sakydavo kažkokias kalbas: „pakėlę į dangų akis, jie šaukia, melagingai tvirtindami, matą velionį skriejantį ant žirgo per dangų į kitą pasaulį, pasipuošusį žvilgančiais ginklais, sakalą nešantį rankoje ir su dideliu būriu palydos". Sakydavo jie ir kitokių kalbų, nes toliau skaitome, kad „tokiomis ir panašiomis melagystėmis jie klaidina žmones ir traukia atgal į pagonių papročius". Betgi tai tebuvo eiliniai žyniai. Apie vyresniuosius žinių pateikia Dusburgas, vargu ar pagrįstai kai kurių tyrinėtojų ignoruojamas.

Dusburgas rašo, jog Prūsų šalies viduryje, Nadruvoje, vietovėje Romuva (Romovo), gyveno vyriausias žynys Krivis, kurį labai gerbė (kronikininkas jo autoritetą lygina su popiežiaus) ne tiktai prūsai, bet ir lietuviai, ir Livonijos žemės gyventojai (matyt, kuršiai, žiemgaliai ir kt.). Jo valdžia buvusi, atrodo, paveldima. Jeigu jis pats arba kas nors iš jo „gentainių" peržengdavo prūsų žemių ribas, tai jie visur buvo priimami „su didele pagarba karalių (regibus), kilmingųjų (nobilibus) ir prastuomenės (communi populo)". Su didele pagarba žemių valdytojai priimdavo ir jo šauklį su krivule ar kuriuo kitu skirties ženklu.

Nepaisant perdėjimo, būdingo informavusiems kronikininką, jo žinios visiškai patikimos. Ne tik didieji

95 *W. Mannhardt*[1], p. 45 ir sek. Terminą „tulisonis" autorius prilygina slavų, lenkų „tuliczyne"— ramintojas; o termine „ligusonis" mato jo prūsišką sinonimą; plg. *B. H. Перцев*[3], p. 365.

Lietuvos kunigaikščiai, pavyzdžiui Mindaugas, bet ir kai kurie iš stambiųjų nobilių galėjo eiti žynių pareigas; antai iš metraščio žinomas jotvingis Skomantas „buvo ypatingas raganius ir piktadarys“[96]. Visiškai įtikėtina, kad dėl ilgo tulisonių ir į juos panašių buvimo galėjo atsirasti ir aukščiausias žynių sluoksnis, esant palyginti išsivysčiusiai pagonybės ideologijai.

Pagal seną paprotį krivis kūreno amžinąją ugnį. Paprašius mirusiojo giminėms, žynys imdavosi nusakyti jo likimą aname gyvenime. Jis „nurodydavo, kokioje padėtyje buvo mirusysis su drabužiais, ginklu, žirgu ir tarnais“. Sunku pasakyti, kas sudarė žynių pajamas. Žinoma tačiau, kad po pergalės prūsai aukojo savo dievams aukų, be to, trečdalį grobio atiduodavo kriviui, kuris jį, esą, sudegindavo. Aišku, kad tokiomis sąlygomis žyniai sudarė savotišką nobiliteto grupę.

Kalbant apie to meto prūsų-lietuvių ideologiją, negalima nepažymėti jos didelio panašumo su slavų-rusų pagonybe. Šis panašumas ryškėja ne tiktai dievų panteone, bet ir apeigose, sakysim, laidotuvių. Užtenka šiuo atžvilgiu palyginti Vulfstano (IX a.) pranešimą, Christburgo sutartį ir Petro Dusburgo kroniką su tuo, ką rašė Ibn-Fadlanas (X a.) apie senovės rusus. Rusų ir prūsų papročių panašumas jau atkreipė į save mokslininkų dėmesį. Žymus orientalistas V. Minorskis jo paaiškinimo ieškojo avarų įtakoje[97].

Visiškai įtikinamai atsakyti į šį klausimą kol kas neįmanoma. Pavyzdžiui, sunku patikėti, kad tokia didelė avarų įtaka prasiskverbė į Pabaltijį per Galindų ir Nadruvos girias. Optimistiškiau vertinant ekonominę ir politinę slavų-rusų ikifeodalinio meto kunigaikštysčių santykių su jų kaimynais galimybę, prisiminus

---

[96] ПСРЛ, т. II, стб. 799. Plg. Daumanto pareiškimą: „stebuklingas ženklas neleidžia man vykti su jumis“ (ten pat, st. 860).

[97] Žr. Scharaf al-Zaman Tāhir Marvazī, ed. by *V. Minorsky*, London, 1942, p. 35—36, 116—117.

slavų-rusų santykius su prūsais[98] „skitų" (Baltijos) jūroje, kurią anksčiau nuo prūsų-aisčių vardo vadino „Rytų" jūra, taip pat krivičių ir lietuvių gentinius ryšius ir jų bendravimą, minėtasis panašumas, atrodo, neturėtų būti toks stebinantis.

Kituose sutarties straipsniuose ypatingo dėmesio verti du momentai: savo amžių bebaigiančios ryškios patriarchalinių-bendruomeninių santykių atgyvenos ir prūsų nobiliteto stiprėjančios valdžios požymiai. Patriarchalinės-bendruomeninės senovės liekanos matyti iš tokių straipsnių.

4. Apie daugpatystę (II, str. 4) nurodoma, kad prūsai „prisižadėjo neturėti dviejų ar daugiau žmonų", bet pasitenkinti viena, sudarant su ja teisėtą santuoką (kaip sutartyje numatyta, I, str. 7). Daugpatystė yra neabejotina patriarchalinių-bendruomeninių santykių atgyvena.

5. Apie pirktinę santuoką. Dar išraiškingesnis šiuo atveju straipsnis (II, str. 5) apie prūsų atsisakymą nuo papročio parduoti savo ir pirkti svetimas dukteris į žmonas: „toliau niekas iš jų neparduos savo dukters kam nors santuokai", ir „niekas nepirks žmonos nei savo sūnui, nei sau". Įsidėmėtinas šio straipsnio paaiškinimas, padedąs nusakyti prūsų šeimos padėtį: „kai tėvas nupirkdavo už bendrus pinigus kokią nors moterį sau ir savo sūnui, tai [pagal paprotį] po tėvo mirties žmona atitekdavo sūnui, kaip ir kiekvienas kitas paveldimas, už bendrus pinigus nupirktas, daiktas". Tai neabejotinai patriarchalinė namų bendruomenė, gerokai tvirtesnė, nei ta, kuri atsispindi Prūsų Teisyne[99]; bet į ją jau skverbiasi piniginiai santykiai, apėmę kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą. Vargu ar reikia šią sutarties žinią suprasti pažodžiui. Matyt, prūsuose, panašiai kaip ir saksuose[100], motinos globos formos buvo įvairios: ją

[98] *Adam Bremensis,* Gesta Hammaburgensis Ecclesiae pontificum, p. 244—245, plg. p. 75.

[99] *В. Т. Пашуто$_2$,* стр. 41—43.

[100] Plg. *А. И. Неусыхин$_1$*, p. 158.

galėjo globoti sūnus ar jos pirmojo vyro brolis (apie ką užsimenama ir Prūsų Teisyne) ir pan.

Prūsų atstovus labai domino sutarties ekonominis turinys. Greičiausiai dėl to, įvesdami bažnytinę santuoką, riteriai vėl pažymėjo jos reikšmę paveldėjimo teisei, privertę prūsus patvirtinti, kad jie „teisėtais paveldėtojais laikys tik tuos abiejų lyčių įpėdinius, tik tuos prileis prie minėto paveldėjimo, kurie bus gimę iš teisėtos, sukurtos pagal Romos bažnyčios nuostatus, santuokos".

6. Apie tėvo teises. Viena iš ikifeodalinės senovės atgyvenų buvo tėvo teisė atsisakyti savo vaikų ir netgi juos užmušti. Prūsai atsisakė (II, str. 6) šio papročio, pareiškę, jog „niekas savo sūnaus ar dukters niekuomet nei pats, nei per kitą asmenį daugiau nebeišmes, neužmuš viešai ar slaptai ir nepritars, neleis, kad kito [kieno nors] būtų tatai kaip nors daroma". Tokie beišnykstančios patriarchalinės-bendruomeninės santvarkos bruožai.

Dėl sutarties II dalies 4—6 straipsnių lietuvių istorikai yra tos nuomonės, kad juose nepakankamai įvertinta prūsų visuomenės raida. Jie remiasi tuo, kad privati prūsų visuomenės nuosavybė sutartyje parodyta žymiai daugiau išsirutuliojusi, negu šeima; kad santuokos vertinime atsispindėjęs tradicinis Vakarų Europos juristų požiūris — jų šalyse dažniau sutinkama sutartinė santuoka, todėl jie ir rašę apie prūsuose buvusią pirktinę santuoką. Tuo tarpu kraičio institutas ilgai gyvavęs kaimyninėje Lietuvoje, kur įnašas žmonos tėvams sudaręs 30 grašių, o vergė kainavusi kelis šimtus kapų grašių; pagaliau šaltiniai parodo diduomenėje buvus monogaminę šeimą [101].

Prof. K. Jablonskis yra pareiškęs įdomų samprotavimą, kad šiuose straipsniuose galėję būti kalbama apie klaidingai suprastą įkeitimo institutą ir netgi šei-

---

[101] Apie vieną išimtį žr. PD, III, 190.

mos narių pardavimą[102] (ilgai trukęs reiškinys, būdingas feodališkai išsivysčiusioms šalims, iš jų Lietuvai ir Rusiai). Priimdami tokį aiškinimą, turime teisę kalbėti apie buvusį prūsų turtinį susiskaldymą ir apie ankstesniuose klasinės visuomenės etapuose atsiradusias, veikiant pinigams, grubias priespaudos formas, kurias turėjo galvoje F. Engelsas[103].

Tačiau netenka abejoti, kad šalia viso to prūsų visuomenėje, dar nespėjusioje priimti valstybinių formų, nemažos reikšmės turėjo patriarchaliniai-bendruomeniniai santykiai.

Kituose straipsniuose, skirtuose prūsų christianizacijai, norėtųsi atkreipti dėmesį į kitką. Sutartimi buvo numatyta (II, str. 6, 8 ir 10) prūsų apsikrikštijimas ir tai, kad jie laikytųsi pasninko, eitų išpažinties, komunijos, atsisakytų sunkių darbų sekmadieniais ir švenčių dienomis (pastarasis straipsnis būdingas viduramžių bažnytinei jurisdikcijai), kad statytų bažnyčias (II, str. 9).

Įdomu, kaip prūsų atstovai ketino šias naujoves įgyvendinti. Pažymėję, jog „daugelis iš jų dar iki šiol nekrikštyti", prūsų įgaliotiniai pažadėjo (II, str. 8) „tvirtai ir aiškiai", kad „visus ligi šiol nekrikštytus privers (facient) pasikrikštyti per vieną mėnesį". Jie, matyt, savo žemėse naudojosi tam tikra valdžia, kadangi įsipareigojo „nusavinti turtą tėvų", kurie per minėtą laiką nepakrikštys vaikų. Tuo tarpu „suaugusius, kurie užsispyrusiai atsisakys priimti krikštą", „išvaryti nuogus, vienais marškiniais, už krikščionių žemių, kad kitų geri papročiai nebūtų gadinami jų piktų kalbų", o jų turtą konfiskuoti, t. y. nusikaltusius atiduoti nusiaubti (paprotys gerai žinomas ir slavų-rusų teisei).

[102] Naudojamės proga išreikšti padėką šviesios atminties profesoriui K. Jablonskiui ir kolegoms J. Žiugždai, J. Jurginiui, M. Jučui už jų vertingas pastabas, pareikštas Lietuvos TSR MA Istorijos institute per studijos apie Christburgo sutartį aptarimą.

[103] *F. Engelsas*, Anti-Diuringas, Vilnius, 1958, p. 268; *to paties*, Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė, Vilnius, 1970, p. 192.

Vadinasi, prūsų atstovai suprato, kad Kišporko nutarimai galėjo sutikti Pamedėje, taip pat Varmėje ir Notangoje, atkaklų pasipriešinimą, ir numatė jį įveikti ne vien įtikinėjimais, bet ir jėga. Toks pasitikėjimas galėjo būti realus tik tuo atveju, jeigu jie ir jiems tolygūs atstovai viečėje vaidintų vadovaujantį vaidmenį. Žinoma, jie galėjo tikėtis Ordino paramos, bet vargu ar labai didelės, nes Ordinas tebekariavo Notangų ir kitose žemėse, o 1260 m. naujas prūsų sukilimas beveik visur, taip pat ir žymioje dalyje Pamedės, atvirai išsivadavimo kovos nepalaikiusios, nušlavė riterių valdžią. Šiaip ar taip, prūsų įgaliotiniai savo žemėse turėjo tam tikrą valdžią. Už jų pečių stovėjo visuomenė, pasiruošusi perimti ir tuojau pat pritaikyti pasikeitimus savo teisėje tiek praktiškai, tiek teoriškai.

Prūsų sričių vidinei struktūrai ir jų kultūrai pažinti nemažą reikšmę turi straipsnis, skirtas bažnyčių statybai (II, str. 9). Pamedėje buvo numatyta pastatyti trylika bažnyčių, iš jų dvi — Pozolovo [104] ir Pastelinos [105] kaimuose (villa) ir dvi — vietovėse (in locis), pavadintose Lingues [106] ir Lyopiez [107], kitas — vietovėje Chomor sancti Adalberti [108] ir Bobus [109], dvi — vietovėje Geria [110] ir po vieną — Prozile [111], Resia [112], Christburge [113], Raydeze [114] ir Naujajame Christburge.

Varmės atstovai pažadėjo pastatyti šešias bažnyčias, vieną iš jų kaime, kur gyveno Jedunas [115], arba netoli

104 Posilgė, dabar — Žulavka, Štumo paviete.
105 Pestlinas, dabar — Postolinas, Štumo paviete.
106 Linkenas, dabar — Linkai, Štumo paviete.
107 Lipicas, dabar — Lipica prie Dzežgono.
108 Kamerau, dabar — Komorovas, Štumo paviete.
109 Pobursė, dabar — Pobužė, Ostrudos paviete.
110 Vieta nenustatyta.
111 Prenclau, dabar — Preslavekas, Kvidzino paviete.
112 Rizenburgas, dabar — Prabutai, Sušo paviete.
113 Dabar — Kišporkas.
114 Raudnicas, dabar — Rudzičius, Sušo paviete.
115–120 Apie šių punktų buvimo vietą žr. PUB, I_1, p. 162—163; plg. *S. Kujot*$_1$, p. 716, 740—741; *H. Łowmiański*$_2$, t. II, p. 24—28. Kur dabar yra čia paminėtieji punktai, žr. V. Chojnackio žodyne.

to kaimo, kitas — Surimes [116], Slinia [117], Wuntenowe [118], Brusebergue [119] vietovėse. Notangos įgaliotiniai sutiko pastatyti tris bažnyčias — Labegowe [120], netoli Tummonis [121] vietovės ir Sutwierte.

Dabar visų pirma dėl senųjų prūsų gyvenviečių. Toliau sutiksime kaimelį (villula) — tipišką gyvenvietę. Betgi prūsai gyveno ne vien bendruomenių gyvenvietėse. Pemedėje, be dviejų „kaimų" (villa) ir dviejų „vietovių", sutartyje paminėta ne mažiau aštuonių centrų, kuriuose taip pat gyventa. Suprantama, kad nei kurija, nei Ordinas nebūtų statę bažnyčių dykvietėje. Taip pat aišku, kad tie centrai yra buvę nuo seno, o ne iš naujo riterių įkurti: per karus kryžiuočiai geriausiu atveju kai kuriuose iš jų statydinosi pilaites.

Toliau, kiek galima spręsti iš Pamedės diecezijos padalijimo akto [122], išvardytieji sutartyje centrai buvo tolygiai išsidėstę po visą Pamedę, kiek daugiau jų buvo jos šiaurinėje dalyje, kurioje yra ir Kišporkas. Vadinasi, galima teigti, kad Christburgo sutartis pasirašyta prūsų, atstovavusių visai Pamedei. Iš to peršasi mintis, kad Pamedė — viena iš vienuolikos prūsų sričių — savo ruožtu buvo padalyta į keletą bendruomeninių gyvenviečių, bendruomenių grupių. Kiekviena grupė turėjo savo centrą. Du stambesnieji centrai sutartyje vadinami kaimais (villa), du mažesnieji — „vietovėmis", o kiti — tik išvardyti.

Šioje vietoje nebūtina ilgiau apsistoti prie termino „villa". Užtenka pažymėti, kad dėl šio termino interpretavimo (kaip ir vidurinių amžių Vakarų Europos termino „villa" [123]), taikant jį lietuvių ir prūsų žemėms, nėra vieningos nuomonės. Detaliausiai ankstyvąją lietuvių-prūsų gyvenvietę nagrinėjo žinomas Lietuvos istorijos tyrinėtojas H. Lovmianskis. Mums atrodo nepatikima šio mokslininko siūloma bendra gyvenvietės raidos schema, betgi feodalizmo genezei išaiškinti la-

---

[121] Domnau, dabar — Domnavas, Bartošicų paviete.
[122] Žr. PUB, I_1, Nr. 233 (1250 m. kovo 18 d. dok.).
[123] Žr. *Н. П. Грацианский*$_2$, p. 72—81.

bai reikšmingos jo išvados dėl „villa" senumo ir argumentuoti samprotavimai apie tai, jog šis terminas galėjęs reikšti tiek daugelio valstiečių kiemų gyvenvietę, tiek ir vieno kiemo nobilio gyvenvietę, įgavusią šiuo atveju feodalinės valdos (curia, habitatio) bruožų[124]. Tokiai gyvenvietės traktuotei neprieštarauja ir kas aukščiau pasakyta (I, str. 12) dėl sutarties terminų patria ir persona. Daugelio kiemų gyvenvietė (villa) atitinka bendruomenę (patria); vieno kiemo gyvenvietėje (curia) gyvena paprastai kilmingasis (persona).

Taigi nėra pagrindo neigti, kad prūsuose yra buvusi toji pati teritorinė struktūra, kaip ir kitose Rytų Pabaltijo tautose. Pavyzdžiui, estų žemėje kichelkondai — bendruomenių grupės — jungėsi į maakondus, kurių priešakyje stovėjo bendruomenių „vyresnieji". Maakondai turėjo savo centrus — gyventojų sueigos vietas susirinkimams, rengiantis žygiams ir kt. Visai suprantamas ir tvirtovių tose vietose — iš pradžių bendruomeninių, o po to (arba kartu su jomis) beaugančios diduomenės — atsiradimas[125]. Tokie, tur būt, buvo ir Christburgo sutartyje išvardytieji centrai. Sutartyje numatyta, kad „gyventojai tų kaimų (illi de villis), kurie yra ar bus priskirti prie kurios nors bažnyčios", turi rinktis prie jos. Vargu ar kitaip buvo ir su „vietovių" bei „gyvenviečių" gyventojais.

Krinta į akis tai, kad Varmės ir Notangos atstovų įsipareigojimai buvo žymiai kuklesni. Šiose srityse stambių centrų buvo ne mažiau, negu Pamedėje. Kaip rodo tolesnė tų žemių istorija, jos dar nebuvo tiek pajungtos Ordinui, kiek Pamedė, ir jų įsipareigojimai pagal sutartį nedideli.

Pagaliau įdomu, kad prūsai yra turėję nemažas galimybes statyti, apsiėmę palyginti greitai pastatyti nau-

---

124 *H. Łowmiański*$_1$, p. 299, 303, 328—329, 330; plg. *J. Jurginis*$_1$, p. 51—67.

125 Žr. labai įdomų M. Šmidehelm darbą: *М. Х. Шмидехельм*$_1$, p. 233 ir sek; žr. taip pat p. 210 ir sek.; *М. Х. Шмидехельм*$_2$, стр. 172—186.

jas bažnyčias. Šios galimybės nekėlė abejonių kitai sutarties pusei. Dar daugiau, buvo susitarta, kad prūsai pastatysią bažnyčias „tokias garbingas ir puošnias, kad jie, bažnyčiose melsdamiesi ir aukodami, pajus didesnį džiaugsmą, negu miškuose"; be to, jie įsipareigojo kiekvieną bažnyčią „papuošti, parūpinti taurių, knygų ir viso kito, ko reikia".

Sutarties autoriai abejojo dėl ko kito — ar prūsai statys. Abejonė atsispindi ir sutartyje: tuo atveju, jeigu prūsai šio sutarties punkto neįvykdytų, riteriai turėjo teisę per jėgą išieškoti „iš kiekvieno pagal išteklius" „atitinkamą dalį" statybai [126].

Išnagrinėtoji sutarties dalis leidžia teigti, kad pagonybė prūsuose — tai besiformuojančios feodalinės visuomenės ideologija. Joje atsispindi didelė šios visuomenės turtinė ir socialinė diferenciacija; kurį laiką pagonybė derinosi prie diferenciacijos, prie naujos besikylančios bazės, prisitaikydama (palankiomis sąlygomis gana ilgą laiką, ką patvirtina Lietuvos istorija) prie jos poreikių. Taigi pati pagonybė negali būti pagrindinis kriterijus, apibūdinant visuomeninę-politinę šalies raidą.

Paskutinė sutarties dalis apie prūsų ekonominius ir politinius įsipareigojimus. Pirma, nustatoma (III, str. 1) prūsų duoklių mokėjimo tvarka. Straipsnyje skelbiama: kadangi riteriams „labai sunku" būtų apvažiuoti „visus Prūsijos kaimelius savo dešimtinei (suis decimis) iškulti ir atsivežti", tai prūsai privalo patys „kasmet sugabenti dešimtinę į minėtų brolių klėtis iškultą". Tiek šis, tiek ir kai kurie kiti straipsniai, bylojantys apie prūsuose plačiai išplitusią žemdirbystę, atsirado, tur būt, ryšium su Ordinui pavaldžių žemių plėtimu ir išplaukė iš ankstesnio riterių šeimininkavimo Pamedėje ir kitose srityse patyrimo. Stiprėdama prūsuose, vokiečių feodalų valdžia donį pakeičia duokle.

[126] Nenagrinėsime vokiečių dvasininkų ekonominių teisių, kadangi tai neturi tiesioginio ryšio su prūsų visuomenės santvarkos istorija.

Prūsams buvo užkrauti ir sunkūs politiniai įsipareigojimai. Tai visų pirma ištikimybė Ordinui. Prūsai pasižadėjo (III, str. 2) „pagal išgales ir nuoširdžiai saugoti“ riterių „gyvybę, Ordino narius, jų garbę ir teises“: „jie neleis jokios išdavystės prieš juos nei tylomis, nei garsiai, nei viešai, nei slaptai“. Prūsų atstovai, t. y. kilmingieji, pasižadėjo (III, str. 3) aktyviai kovoti prieš bet kokią „išdavystę“, t. y. prieš išsivadavimo judėjimą, pavyzdžiui, tuo atveju, jeigu sužinotų „tokį išdavimą įvykus ar įvyksiant, jie pagal savo išgales trukdys arba taip sumaniai atskleis“, kad riteriai galėtų apsisaugoti.

Pagal kitą straipsnį (III, str. 4) prūsų kilmingieji įsipareigojo nesudarinėti su kitomis valstybėmis priešiškų Ordinui sąjungų: „jie nedarys sąjungų ir [nesidės į] sąmokslą“ „su jokiu krikščioniu ar pagoniu“. Iš vienos pusės, čia buvo turima galvoje pamarėnas Sventopelkas, iš kitos — kaimyninių prūsų sričių valdytojai, o, gal būt, ir Lietuvos didysis kunigaikštis.

Pagaliau prūsai pasižadėjo ginklu tarnauti Ordinui: „Jie eis tinkamai pasiruošę, apsiginklavę pagal išgales į jų [riterių] visus žygius“. Pasižadėjimas būdingas: Ordinas kariavo pačių Pabaltijo tautų jėgomis, pasinaudodamas prieštaravimais tarp Pabaltijo žemių.

Apžvelgtoji sutarties dalis nekelia abejonių, kad prūsai asmens laisvę Christburgo sutartimi išsaugojo, atsisakydami ne vien pagoniškosios ideologijos, bet ir įsipareigodami duoti duokles, atlikti tiksliai nenustatytą karinę prievolę ir mokėti bažnytinę dešimtinę. Nesiliaujant karams ir riteriams savavaliaujant, toji laisvė negalėjo būti tvirta.

Sutartis buvo užtvirtinta vicemagistro „garbės žodžiu“ ir prūsų atstovų priesaika.

Toks šio įdomaus dokumento turinys. Jeigu jo reali reikšmė nebuvo didelė,— jis galiojo tik iki 1260 m., iki naujos prūsų išsivadavimo kovos, nors sutartyje užfiksuotos asmens laisvės normos visai neišnyko, jos atsispindėjo visų pirma prūsų ir lietuvių diduomenės, per-

ėjusios į Ordino pusę, teisėse,— tai neišmatuojamai didesnė jo, kaip feodalinių santykių formavimosi istorijos šaltinio, pažintinė reikšmė.

Padarykime kai kurias išvadas:

1. Prieš mus ikifeodalinė, ikivalstybinė visuomenė. Ją sudaro savotiška sričių konfederacija, iš kurios trys sritys dalyvauja sutarties sudaryme. Kiek galima spręsti iš sutarties, kiekviena iš jų savo ruožtu skirstėsi į grupes kaimų (bendruomenių) su centrais.

Ekonominį šios visuomenės pagrindą sudarė dar bendruomeninė žemės nuosavybė, bet kartu stiprėjo seniai atsiradusi, sutartyje atsispindėjusi, paveldima (šeimoje) žemės nuosavybė — alodas. Nekilnojamoji ir kilnojamoji nuosavybė virto preke — pirkimo-pardavimo objektu. Teisę laisvai disponuoti nekilnojamuoju ir kilnojamuoju turtu senieji prūsai laikė savo laisvės pagrindu.

3. Nors sutartyje ir nėra duomenų apie politinę visuomenės struktūrą, vis dėlto, remdamiesi sutartimi, galime teigti senųjų prūsų teisinę sąmonę buvus gana išprususią.

4. Sutartis duoda ryškios medžiagos prūsų visuomenės pagoniškai ideologijai pažinti; toji ideologija prisitaiko prie bazės pasikeitimų.

5. Ordinui įsiviešpatavus dalyje Prūsijos žemių, labai pasikeičia jos ekonomika, politika ir kultūra. Žiūrint formaliai juridiškai: a) donio rinkliava pakeičiama ankstyvąja duokle; b) įvedama lenkų teisė; c) išplečiama prūsų paveldimoji teisė, kartu apribojant nekilnojamosios nuosavybės pirkimą-pardavimą; d) Ordinas uzurpuoja mirusios rankos teisę; e) vietinė diduomenė įtraukiama į riterių luomą, jai skiriamos dvasininkų pareigos; f) panaikinami pagoniški tikėjimai ir papročiai, įvedama krikščionybė; g) prūsai apkraunami sunkia, tiksliai nenustatyta karine prievole.

Panagrinėjus tikrąją dalykų padėtį, išaiškės, kad visų prūsų teisių garantija labai netvirta —„ištikimybė Ordinui". Ordino savavaliavimas ir smurtas Prūsų že-

mėje sukėlė prūsų tautos nepasitenkinimą, jos sukilimą. Po sukilimo sutartyje numatytos laisvės buvo likviduojamos. Prūsai pateko į feodalinę-kolonijinę priespaudą ir asimiliavosi, išmirė.

Šioji sutartis verčia pagalvoti apie tai, kokį svarbų vaidmenį vaidino sintezė susiformavusių feodalinių-visuomeninių ir patriarchalinių-bendruomeninių santykių paskutinėje jų stadijoje. Mūsų istoriografijoje gana visapusiškai ištyrinėtas patriarchalinių-bendruomeninių santykių derinys, jų sanglauda su vergoviniais ir išaiškinta, jog visa tai labai paspartino feodalinio gamybos būdo formavimąsi. Tuo tarpu susiformavusių feodalinių ir patriarchalinių-bendruomeninių santykių sintezė kol kas dar nepakankamai ištyrinėta.

Lietuvių ir prūsų žemėse ši sintezė galėjo būti įgyvendinta tik dvejopai: arba feodališkai išsivysčiusiai šaliai nukariavus prūsų ir lietuvių žemes, arba lietuviams ir prūsams nukariavus feodališkai išsivysčiusias kaimynines (Lenkijos, Rusios) žemes. Pirmuoju atveju feodalizmo įsigalėjimas buvo susijęs su politine ir nacionaline užkariautų žemių priespauda, pavyzdžiui, Lenkijos ir ypač Ordino nukariautose prūsų žemėse, o kitu atveju — su tokia priespauda nesusijęs. Pastaruoju atveju istorija buvo liudininke spartaus Lietuvos feodalinės valstybės formavimosi, nesvarbu, kaip bevertintume jos įtaką istorinei Rytų Europos tautų lemčiai. Tuo tarpu Žemaitijos istorijoje sintezės reiškinių yra mažiau, dėl ko jos visuomeninėje ir politinėje santvarkoje išryškėja ilgiau išsilaikiusios ankstyvosios feodalinės formos.

Svarbiausioji išvada, kurią galima būtų padaryti remiantis sutartimi, yra ta, jog feodalinių gamybinių santykių atsiradimą reikia susieti ne su buvusių gimininių žemių vienijimosi į palyginti vieningą valstybę laikotarpiu, o su ankstesniu savarankiško jų gyvavimo laikotarpiu. Tai visuomenė su ilgai trukusia patriarchaline-bendruomenine santvarka: ji žymėjo paskutinį tos santvarkos evoliucijos etapą, galutinio diduomenės su-

sitelkimo į viešpataujantį luomą išvakares, susiskaldymo į dvi antagonistines klases — feodalų ir valstiečių — išvakares. Ši išvada — tai mūsų pažiūra į vykstančią diskusiją dėl „ikifeodalinio periodo“[127] esmės ir žemės nuosavybės reikšmės [128], formuojantis ankstyvajai feodalinei monarchijai.

Ordino dovanojimo raštai prūsų diduomenei paremia Christburgo sutarties analizės išvadas. Šie raštai pasirodė XIII a. šeštojo dešimtmečio viduryje [129], naujo prūsų sukilimo išvakarėse. Tokių raštų žinoma per du šimtus.

Išsamiausiai prūsų dovanojimo raštus yra išnagrinėjęs turiningame savo darbe R. Pliumikė. Mokslininkas išaiškino gausią medžiagą apie prūsų kilmingųjų teisinę padėtį, jų valdų dydį. Jo tyrinėjimo išvadas, lygindamas su kita medžiaga, papildo H. Lovmianskis [130], taip pat (apie Varmės žemes) M. Poliakuvna [131]. Ir jeigu mes vėl prie to paties grįžtame, tai tik dėl to, kad negalime pritarti pesimistinei R. Pliumikės išvadai, jog, esant dabartinei šaltinių padėčiai, kilmingųjų kilmės neišspręsime [132].

Peržiūrinėjant raštus, lengva pastebėti formuliarų įvairovę, priklausomai nuo vietos (Karaliaučius, Elbingas, Christburgas, Ragainė, Balga, Marienburgas ir kt.), nuo asmens, kuris dovanoja, pareigų (magistras, vyskupas, komtūras ir kt.) ir nuo dovanojimo laiko. Nepaisant formuliarų įvairumo, visų raštų esmė ta, kad prūsų kilmingiesiems, be žemių su valstiečiais, buvo suteikiama ir „mažojo“ arba „didžiojo“ teismo teisė, su teise išsireikalauti galvapinigius. Nuo valstietiškų prievolių atleisti kilmingieji privalėjo atlikti karinę tarnybą ir kartu su savo valstiečiais ne tiktai eiti į karo žygius, bet ir statyti pilis, tiesti kelius ir kt.

---

[127] *А. И. Неусыхин*₃, стр. 75—87.

[128] *J. Bardach*₂, p. 617—624.

[129] PUB, I_1, Nr. 306 (1255 m.), plg. PUB, I_2, Nr. 84 ir 140.

[130] *H. Łowmiański*₂, t. I, p. 227—329.

[131] *M. Pollakówna*₁, p. 58—61, 124—127.

[132] *R. Plümicke*₁, p. 66.

Dovanojimai buvo prūsų išsivadavimo kovos ir ypač 1260 m. sukilimo vaisius. Sukilimas paskatino Ordiną kiek pripažinti prūsų kilmingųjų teisę į žemę, išskirti jiems dalį pajamų ir tokiu būdu suskaldyti sukilėlių jėgas, nuslopinti judėjimą. Įvykiai rodo, kad Ordinui tai pavyko; ypač jį rėmė Pamedės ir Sembos diduomenė.

Paanalizuokime dovanojamųjų raštų turinį. Antai 1261 m. raštas, kuriuo Karaliaučiaus komtūras apdovanoja sembą Berischą (Berischo) 11 hakų žeme ir 5 šeimomis Sunegogės kaime (villa); žemė ir šeimos jam ir jo palikuonims atitenka kartu „su priklausančiais laukais ir ganyklomis". Dovanojama „su visomis teisėmis", betgi čia turima omenyje „mažosios teisės", kadangi druskos regalija ir „didžiosios teisės" lieka Ordino monopolija („sau paliekame tą mums priklausančią teisminę kaklo arba rankos teisę")[133].

„Mažosios teisės"— tai teisė teisti pavaldinius ir gauti iš jų teismines pajamas už bylas apie „kraują" ir „mėlynes", tas bylas mini ir Prūsų Teisynas. „Didžiosios teisės", kaip matyti iš minėto rašto, liečia bylas, kuriose asmuo, padaręs nusikaltimą, atsako „savo ranka ir kaklu".

Kitame 1261 m. rašte Keršiui (Kerse) ir Nekarkiui dovanojama „didžiosios teisės"—„didžiosios teisės, štai: mirtinas sužalojimas, rankos nukirtimas, mirties nuosprendis..."[134]. Apdovanotieji „didžiosiomis teisėmis" paprastai gaudavo, sprendžiant pagal senuosius aktus, 60 markių galvapinigių[135] (į „didžiąsias teises" neįėjo

---

[133] PUB, I_2, Nr. 137; plg. Nr. 314, 319, 381, 455 ir kt.; PUB, II_1, Nr. 224; PUB, II_2, Nr. 581 ir kt. Apie prūsų padėtį Ordino valdžioje žr. *П. И. Пакарклис*$_2$, p. 361 ir sek., 611 ir sek.

[134] PUB, II_2, 140; plg. Nr. 145, 148 (apdovanoti už tai, kad buvo ištikimi 1260 m., „žemių [gyventojams] atsimetus nuo tikėjimo" (in apostasis terrarum).

[135] PUB, II_3, N.r 733 (1330 m.); ten pat, Nr. 865 (1334 m.: „kelių teisė yra atskirai traktuojama"; plg. *В. Т. Пашуто*$_2$, стр. 90); PUB, III_1, Nr. 339 (1340 m.).

teisė teisti kelių nusikaltėlius; ją pasisavino Ordinas), o apdovanotieji „mažosiomis"— 30 markių[136]: žemiausiai laisvųjų kategorijai skiriama 16 markių galvapinigių[137]. Dovanojimai buvo be investitūrų.

Žemės buvo dovanojamos paveldimos nuosavybės teisėmis: ius hereditarium — tipiškas prūsų teisės požymis, kilęs iš vietos papročio, užfiksuoto Christburgo sutartyje[138]. Taigi prūsų diduomenės dalis, išsaugojusi ir įtvirtinusi savo teisę valdyti žemę, gauti rentos ir teismo pajamų dalį iš gyvenančių toje žemėje valstiečių, pasitenkino Ordino valdžia.

Ar tie dovanojimai sukūrė prūsų feodalų luomą, ar jie tik jį kodifikavo? Iš aukščiau minėtų šaltinių matyti, kad prūsų žemvaldžių diduomenė buvo susiformavusi seniai, Ordinas tik suteikė jai vietos savo valstybės vasalinėje hierarchijoje. Tai patvirtina ir kai kurie aktai. Prūsas Tyrūnas (Tyrune) 1262 m. gavo iš Sembos vyskupo fochto septynias šeimynas su viskuo, kas nuo seno jiems priklausė —„su laukais, pievomis, ganyklomis, miškais ir su visu tuo, kas prie to nuo seno priklauso" ir, be to, dar tas valdas, kurias jis iš savo tėvo paveldėjo (et insuper bona sua, que ipsum ex paterna hereditate contingunt)[139], t. y. už savo ištikimybę Ordinui Tyrūnas ne tik kad išsaugojo savo tėvo palikimą, bet dar gavo septynias buvusias laisvas šeimynas.

---

[136] Žr. PUB, II_3, Nr. 880 (1331—1335 m.), plg. Nr. 799, 866. Griežto vienodumo nebuvo — žr. PUB, III_1, Nr. 390 (1341 m.) — „mažosios teisės" ir 60 markių galvapinigiai.

[137] *R. Plümicke*$_1$, p. 33—34, 40; CDW, I, Nr. 288 (taip buvo baudžiama už seniūno užmušimą); žr. *P. Pakarklis*$_4$, p. 122. Prūsų Teisyne yra 8 markių bauda už neturtingo vokiečio (str. 18) nužudymą; galimas daiktas, už neturtingo prūso nužudymą bauda nebuvo didesnė, t. y. žymaus nobilio gyvybė buvo vertinama 7 kartus labiau nei valstiečio. Palyginimui galima pasakyti, kad XV a. pradžioje arklys kainavo 3 markes, o karvė — 1,5 markės ir daugiau (CEV, Nr. 570 (1414 m.).

[138] Plg., PUB, I_2, Nr. 380 (paveldėjimas ir moteriškąja linija).

[139] PUB, I_2, Nr. 155.

Taigi Ordinas, traukdamas prūsų diduomenės dalį į savo pusę, plačiai mobilizavo valstiečių žemes[140]; dėl to paaštrėjo klasiniai prieštaravimai prūsų visuomenėje ir kilo atkakli klasių kova (valstiečių sukilimas Semboje XIII a. dešimtajame dešimtmetyje). Sprendžiant iš Prūsų Teisyno, Ordinas buvo priverstas pripažinti laisvę ir nemažai eilinių žemdirbių grupei; tuo tarpu didžioji žemdirbių dalis palaipsniui prarado laisvę ir susiliejo su nelaisvaisiais valstiečiais.

Svarbu pažymėti vieną prūsų kilmingųjų ypatybę — dalis jų tik neseniai buvo išėjusi iš turtingų bendruomenininkų ir patys tebedirbo savo žemę. Šių kilmingųjų atleidimą nuo valstietiškų prievolių (pavyzdžiui, nuo dešimtinės ir nuo bendruomeninio lažo) Ordinas traktavo kaip malonę jiems. Pavyzdžiui, 1275 m. prūsui Pomuseliui riteriai „suteikė šią ypatingą malonę, kad jis neprivalo duoti broliams dešimtosios dalies iš laukų, kuriuos jis pats ir su baudžiauninkais (dinsten) apdirbo, ir [atleisti] nuo bendrųjų darbų ir pareigų (šieno piovimo, javų kirtimo, malkų vežimo bei skaldymo ir panašių)“[141]. Pabrėžta panašių dovanojimų išimtis tik įrodo, kad kiti apdovanotieji nobiliai jau anksčiau metė žemdirbystę ir gyveno iš nelaisvųjų žmonių (šeimynos) bei laisvųjų bendruomenininkų eksploatacijos.

Aukščiausios žemės nuosavybės teisės uzurpavimas privedė prie to, kad pasikeitė pati prūsų laisvės sąvoka. Jeigu pagal Christburgo sutartį ji buvo suprantama kaip laisvas disponavimas nekilnojamąja ir kilnojamąja nuosavybe, tai 1262 m. dovanojimo akte prūsų

---

[140] 1301 m. rašte Sanderiui ir kitiems tiesiog pasakyta, jog dovanojamos jiems žemės anksčiau priklausė valstiečiams (ten pat, Nr. 781).

[141] Ten pat, Nr. 329; taip pat žr. Nr. 343 (1276 m.), Nr. 347 (1276 m.: „arba su savo maistu“), Nr. 350 (1276 m.), Nr. 369 (1279 m.: „tiek žemės, kiek jie gali apdirbti“), Nr. 382 (1280 m.); plg. Nr. 387 (1281 m.: nurodant hakų skaičių —„tiek žemės, kiek jie gali apdirbti su trimis žagrėmis“) (myt III hoken).

Tropui (Tropo), kuris gavo žemės („lauką... ir du kaimus“), devynias šeimynas, taip pat „didžiąsias“ ir „mažąsias teises“, pirmąkart pažymėta, kad jis buvo „atleistas nuo dešimtinės ir valstietiškų darbų“ (sine decimus persolvendis et rusticalibus)[142]. Ši nauja laisvės traktuotė Elbingo formuliare — akivaizdus įrodymas, kad prūsų visuomenėje sankcionuota nobiliams laisvė, o valstiečiams — beteisiškumas.

Beje, pastariesiems tuo metu dar buvo palikta kilnojimosi teisė, pažymėta 1263 m. rašte prūsams Preibutui (Preybotto) ir Slavotinui su sūnumis. Tame įdomiame dokumente[143] pasakyta, pirma, kad prūsai — 1260 m. sukilimo dalyviai — prarado laisvės teisę (pripažintą 1249 m. sutartyje), kadangi „Prūsijos naujakrikštai atsimetė nuo krikščionių tikėjimo, vėl mus ir kitus tikinčiuosius žiauriai plėšė, dievo bažnyčią baisiai niokojo“, todėl ir „teisėtai savo laisvę prarado“ (unde domethe billichen ere freyheit vorloren), bet tie, „kurie liko ištikimi“ (die mit uns getruwelich bestunden), turi teisę į laisvę. Todėl jiems dovanojamas „kaimas su laukais ir kitokia nauda amžinos paveldėtinės nuosavybės teisėmis“ (ewiclich zcu erbrechte zcu besitzen). Kaip matome, ši laisvė su sąlyginės paveldėtinės nuosavybės teise[144]. Vėliau formuliare tapo įprastinėmis stereotipinės formulės —„laisvųjų prūsų teise“ arba dar trumpiau —„laisvųjų teise“[145].

Šiems kilmingiesiems pavaldūs valstiečiai privalėjo Ordinui duoti vietoj dešimtinės du šefelius kviečių ir rugių nuo vokiškos žagrės ir nuo hako[146] — šefelį kviečių, taip pat dalyvauti „reizuose“ (reyszen), „gy-

---

[142] Ten pat, Nr. 173.

[143] Ten pat, Nr. 204.

[144] Žr. PUB, II_2, Nr. 603 (1328 m.). Apie 1299 m. privilegiją Sembos kilmingiesiems (SUB, I, Nr. 192) — žr. *R. Plümicke*$_1$, p. 11—15. Tolesnis vietinės diduomenės valdžios stiprinimas susijęs su 1295 m. Sembos valstiečių sukilimu (ten pat, p. 17—18).

[145] Žr. PUB, III_1, Nr. 50 (1336 m.), Nr. 60 (1336 m.) ir kt.

[146] 1 hakas — 11,2 ha.

nyboje“ (zcur lantwere), „namų statyboje ir sargybos punktų stiprinime“. Vėliau kai kurių žemių prievolių sąraše įrašyta dalyvavimas „sargyboje nuo Lietuvos“. Nobilio valdos atleidimas nuo šios prievolės buvo įforminamas dovanojimo raštu [147].

Iš pradžių privačių valdų valstiečiams palikta teisė laisvai kilnotis: „kad mūsų žmonės laisvai galėtų pas juos keltis, kur jiems nurodytose valdose (guttern) būtų patarta gyventi, o jeigu jie vėl panorėtų pas mus grįžti, tatai neturi būti trukdoma“. Beje, 1267 m. rašte (brif — terminas, sutinkamas ir Prūsų Teisyne)[148] prūsui Santirmui ir kitiems nobiliams kilnojimosi teisė jau apribojama 1/4 markės mokesčiu [149].

Šis raštas papildo ir tą Christburgo sutarties straipsnį, kuriame kalbama apie leidimą laisviesiems prūsams parduoti gautą lauką (velt) „tik turintiems tokią pačią teisę, kaip jie“ (wenne sy wellen myt rechte, alz sy ys besessin haben)[150]. Jau iš XIII a. aštuntojo dešimtmečio aktų matyti, kad Ordinas parduodavo prūsams žemes [151].

Santirmas ir kiti nobiliai savo valstiečių (kurie mokėjo Ordinui dešimtinę) atžvilgiu gavo mirusios rankos teisę. Į tai reikia atkreipti dėmesį, nes čia apibūdintas dar vienas iš „valstiečių teisės“ elementų, apie kurį Prūsų Teisyne tik užsimenama [152]. Rašte skaitome: „taip pat po vyrų mirties, kurie su jomis (našlėmis) gyveno ir neturi dabar tikrų paveldėtojų, paveldėjimą jūs galite paimti, bet tai turi būti atlikta dievo akivaizdoje [sąžiningai], ir kiek jums patiks, duokite našlėms, jei-

---

[147] 1333 m. rašte: „ir dėl sargybos nuo lietuvių“ (et de custodia Litwinorum) (PUB, II_3, Nr. 781).

[148] *В. Т. Пашуто*$_2$ стр. 59, 151.

[149] PUB, I_2, Nr. 263.

[150] Plg. ten pat, Nr. 353 (1277 m.): „mes duodame aukščiau žadėtą leidimą parduoti tą lauką, nors jis ir buvo pirmiau paskirtas broliams, bet kuriam žmogui, turinčiam tokią pat teisę“; plg. PUB, II_3, Nr. 732 (1331 m.).

[151] PUB, I_2, Nr. 322 (1274 m.).

[152] *В. Т. Пашуто*$_2$, стр. 44—45.

gu jūs norite,— tai aš palieku jūsų valiai“, t. y. valstiečių našlių aprūpinimas pasidaro priklausomu nuo gavusiojo išmarinį turtą [153].

Kokios buvo prūsų kilmingųjų valdos? H. Lovmianskis nurodė, kad tos valdos nedidelės [154]. Tai ir suprantama: prūsų diduomenė atsiliko nuo savo luomo brolių Žemaitijoje ir Lietuvoje. Bet reikia turėti galvoje ir tai, kad Ordinas — vienas iš pačių grobuoniškiausių viduramžių feodalų — ryžtingai priešinosi vyskupo žemvaldystės plitimui Prūsijoje ir Livonijoje. Suprantama, kad prūsų nobilitetas, netekęs politinės pirmenybės, turėjo tenkintis smulkių tarnybinių žmonių padėtimi (1255 m. rašte prūsui Ibučiui (Iboto) pasakyta: „O iš minėtųjų turtų tegul kiekvienas išsaugo savo palikimą skydu ir ietimi, kaip ir kiti mūsų feodalai buvo įpratę“) [155]. Geriausiu atveju jis gaudavo Kulmo (Chelmo) [156] ir labai retai — Magdeburgo teisę [157].

Taigi prūsų aktai rodo, kad vietos kilmingieji — sena, kilusi iš valstiečių žemdirbių, privilegijuota grupė. Aktuose atsispindi tik tos prūsų nobilių ir bendruomeninės valstietijos viršūnės dalies padėtis, kuri, išdavusi savo tautą, išsaugojo asmens laisvės teisę ir užėmė tam tikrą padėtį Ordino valstybės visuomeninėje struktūroje. Palyginus Ordino raštus prūsų nobiliams su jo dovanojimo raštais lietuvių emigrantams, galima daryti išvadas ir apie pastarųjų socialinę-ekonominę padėtį.

---

153 Plg. PUB, I_2, Nr. 353 (1277 m.).

154 *H. Łowmiański₂*, t. I, p. 258—259; plg. *R. Plümicke₁*, p. 60—63.

155 SUB, Nr. 46; *R. Plümicke₁*, p. 24—26. Plg. PUB, I_2, Nr. 262; 1344 m. dokumente apie Senketo protėvius pasakyta, kad jie „nobiles feodales“ (SUB, Nr. 343).

156 PUB, I_2, Nr. 215 (1262—1263 m.), Nr. 294 (1264—1269 m.), Nr. 295 ir kt.; PUB, III_1, Nr. 240, 248, 256 (visi datuojami 1339 m.).

157 PUB, III_1, Nr. 202 (1338 m.); Nr. 255 (1339 m.), Nr. 282 (1335—1339 m.).

Socialinė-ekonominė ir politinė laisvųjų prūsų padėtis labiausiai atskleista Prūsų Teisyne. Šį šaltinį neseniai esame specialiai ištyrinėję, todėl, nekartodami anksčiau prieitų išvadų, tik pažymėsime, kad Prūsų Teisyno rankraščio ieškojimai užsibaigė sėkmingai. Žinoma, kad rinkiniai, į kuriuos įėjo ir Prūsų Teisynas, saugoti Karaliaučiaus, Elbingo bei kitų miestų archyvuose, taip pat rankraščiai, panaudoti pirmojo Teisyno leidėjo P. Labando 1866 m., buvo dingę per antrąjį pasaulinį karą ir ilgą laiką jų nepavyko surasti. Tik 1957 m. M. Jučas LTSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyriuje XVI a. rinkinyje aptiko Teisyno nuorašą, datuojamą 1590 m.[158]

Ištyrus šį nuorašą, paaiškėjo, kad jis iš ankstesnės Teisyno redakcijos (1340 — anksčiau nei 1433 m.); P. Labando leidinyje jos yra vienas nuorašas (nuorašas S). Naujojo nuorašo (nuorašas Y) turinys patvirtina P. Labando leidinio autoritetą; nuoraše yra ir kai kurių įdomių teisės istorikui papildymų[159]. Mūsų kolegos lenkai savo ruožtu išleido Prūsų Teisyno tekstą ir vertimą, kurį tyrinėjant nemaža nusipelnė J. Matuševskis[160]. Jo naujoji kai kurių straipsnių traktuotė, mūsų nuomone, yra pagrįsta. Tikimės ja pasinaudoti naujame Prūsų Teisyno leidime.

Norėtume pabrėžti Prūsų Teisyno ir kaip šaltinio Lietuvos (ypač Žemaitijos) istorijai reikšmę; jame gausu žinių apie laisvų prūsų ūkį, visuomeninius santykius,

---

[158] Lietuvos TSR MA Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius, 49, MLF — XVI.

[159] Norime nurodyti taip pat kai kuriuos netikslumus Teisyno tekste: p. 14, 11 eilutėje iš viršaus — vietoje *Pamedės* ir *Varmės* turi būti: *Varmės* ir *Notangos;* ten pat, 2 išnašoje, vietoje *p. 106* turi būti: *p. 160*; p. 17, išnašoje 1, 13 eilutėje iš apačios, vietoje *24—24* turi būti: *24—34*; p. 28, eilutėje 5—6 iš apačios, vietoje *heerschafft* turi būti: *herrschafft*; p. 31, 6 eilutėje iš viršaus, vietoje *212* turi būti: *121*; p. 69, 14 eilutėje iš viršaus, vietoje — *dvylika* turi būti: *vienuolika;* ten pat, 16 eilutėje iš viršaus, vietoje — *trijų* turi būti: *dviejų*; p. 103, 19 eilutėje iš viršaus, vietoje *septynių* turi būti: *šešių*.

[160] Jura Prutenorum, ed. *J. Matuszewski,* Toruń, 1963.

klasių kovą ir politinę santvarką. Kuomet Ordinas XIV a. pabaigoje laikinai užvaldė Žemaitiją, vietinė diduomenė (eldestin) ieškojo būdų savo paveldėjimo teisėms apsaugoti.

Kaip tik tuomet Žemaitijos diduomenei Ordinas suteikė prūsų teisę. Įdomi dokumento, užsimenančio apie tai, formuluotė. Pritardamas žemaičių kilmingiesiems, pageidavusiems, kad magistras „bajorus paliktų bajorais, laisvuosius—laisvaisiais, o valstiečius — valstiečiais", Ordinas ir suteikė diduomenei prūsų teisę. Magistras „davė visiems žmonėms dovanojimo raštą ir davė jiems tokią teisę, kokią prūsai turi mūsų krašte"[161]. Betgi žemaičių bajorai tuo nebuvo patenkinti ir, kaip rašo kronikininkas Jonas iš Posilgės, siekė gauti Kulmo (Chelmo) teisę: „Žemaičių žemių vyresnieji nuvyko į Marienburgą su savo vaitu (voithe) ir pageidavo, kad jiems būtų duota Kulmo teisė jų valdose (ere gutter) ir [kad] jie būtų traktuojami taip, kaip riteriai bei jų tarnai Kulmo žemėje"[162].

Visa, kas pasakyta, leidžia operuoti Prūsų Teisynu kaip Žemaitijos istorijai pažinti šaltiniu ir, vadinasi, pripažinti, kad ir žemaičių kilmingieji, panašiai kaip prūsų bei lietuvių, gyveno iš žemės, kad jiems rūpėjo visų pirma, pasinaudojant Ordinu, pajungti valstiečius. Šito pasiekti jie tikėjosi ne tik su prūsų, bet ir su Kulmo teisės pagalba. Ordinui neparodžius noro paisyti jų teisių (tai liudija 1416 m. iškalbingas žemaičių skundas popiežiaus kurijai), vietos kilmingieji pasiekė savo su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinio aparato pagalba.

Baigdami kai kurių svarbiausių prūsų šaltinių apžvalgą (Tacitas, Adalberto ir Brunono gyvenimo aprašymai, Vulfstanas, Ordino dovanojimo raštai kilmingiesiems, Christburgo sutartis ir Prūsų Teisynas), ga-

---

161 CEV, p. 78 (1401 m.). Tais metais Žemaitijos „bestin bayorin", nuvykę į Marienburgą, priėmė krikščionybę (SRP, III, p. 240).
162 SRP, t. III, p. 284 (1407 m.).

lime padaryti tokią bendrą išvadą. Būdami vaizduojamų įvykių bendralaikiais, tie šaltiniai yra nepaprastai vertingi dokumentai turtinei nelygybei, feodalinei nuosavybei, klasių ir valstybės formavimuisi, Lietuvos visuomenės raidos istorijai apibūdinti. Jie parodo ir M. Helmano baiminimosi nepagrįstumą dėl to, kad, esą, tų šaltinių panaudojimas Lietuvos istorijoje pažeistų istorinius pagrindus šaltiniams studijuoti [163].

Dabar panagrinėkime Ordino dovanojimo raštus lietuvių kilmingiesiems ir 1416 m. žemaičių skundą.

Ordino ir vyskupų dovanojimo raštai lietuvių emigrantams tyrinėtojams jau seniai ne naujiena [164], bet, mūsų nuomone, tyrinėtojai nepakankamai yra išstudijavę šio šaltinio turinį, neatkreipę dėmesio į tai, kad lietuvių kilmingųjų ekonominė ir politinė padėtis priklausė nuo žemės ir žmonių valdymo. Lietuvių pabėgėliai valdė žemę ir valstiečius, todėl, netekę jų, tuoj pat prarasdavo savo tariamai visagales užkariautojų savybes ir paramos ieškodavo Ordino žemėje; pastarasis suprato, ko pabėgėliams reikia, ir dovanodavo jiems žemės ir valstiečių.

Tarp Ordino pakalikų Eiliuotoji kronika mini lietuvį Suksę, žuvusį per puolimą į Lietuvą [165]. Yra išlikęs dokumentas, leidžiantis nustatyti jo visuomeninę padėtį. Tai — 1268 m. raštas, pagal kurį „Suxe sive Nicholaus nobilis de Lettovia“ pasidavė Rygos arkivyskupo globai, perdavęs jam „visas savo paveldėtąsias žemes..., kurias, kaip žinoma, įgijęs iš savo prosenelių, valdė Nalšios žemėje“[166].

Kuomet Mindaugo sūnus Vaišelga, o vėliau Traidenis sunaikino Lietuvos vienybės priešininkų Nalšios žemėje lizdus, vietinė diduomenė ieškojo išsigelbėjimo

[163] *M. Hellmann*$_4$, p. 160.

[164] *H. Paszkiewicz*$_8$, p. 46, prier. I; 76, past. I; p. 141, past. 2; p. 161, past. 3; p. 252; betgi kilmingųjų turto šaltinis — grobimas (p. 29).

[165] LR, p. 185, v. 8100.

[166] *M. Perlbach*$_6$, p. 17—18.

užsienyje — Daumantas su 270 žmonių palyda bėgo į Pskovą, o Suksė[167] — į Rygą. Suksė — tai to paties galo, kaip ir mums žinomi iš Eiliuotosios kronikos turtingi didikai Tučė (Tusche), Milgerinas ir Gineika (Gingeike) (žr. toliau). Šaltinis aiškiai liudija, kad Suksės žemės valdos buvo nuo seno, susidariusios pamažu per ilgus amžius, ne staiga atsiradusios kaip jo plėšikavimų vaisius. Suksės protėviai, kaip ir kitų lietuvių kilmingųjų protėviai, kaip ir kai kurie jo amžininkai prūsų nobiliai, dar patys ėjo paskui žagrę, turtėdami visų pirma ne iš kaimyninių tautų, o iš savo mažiau pasiturinčių kaimynų žemdirbių.

Ordino dovanojimo raštai lietuvių ir jotvingių (sūduvių) emigrantams nekelia abejonių dėl jų luominio identiškumo su prūsų kilmingaisiais. Žinomas jotvingių kunigaikštis Skomantas, sprendžiant iš 1285 m. rašto[168], gavo prūsų „kaimą... su visomis nuo seno jam priklausančiomis žemėmis“, taip pat lanką ir lauką. Jam buvo duotos „mažosios teisės“ valstiečių atžvilgiu, turint omenyje ir tuos, kuriuos jis ten apgyvendins („taip pat jei jau minėtieji jotvingiai anksčiau nurodytose valdose apgyvendins kokius nors valstiečius, nes jie tai gali padaryti, tie valstiečiai jiems bus pavaldūs; juk ir mūsiškiai buvo įpratę įsigyti...“). Iš pradžių Ordinas jautėsi labai užtikrintai, matyt, tikėdamasis, įveikęs prūsus, nugalėti žemaičius su aukštaičiais, ir todėl dovanodavo žemių pabėgėliams pačioje Lietuvoje[169]. Šitaip atsirado 1288 m. raštas, kuriuo prūsų magistras apdovanojo Valgūną (Walgune) „mūsų ištikimą... tarną ir jo įpėdinį“ penkiomis šeimynomis ir žeme Lietuvoje („su gera palyda“), pridėjęs prie dokumento tokį iškalbingą paaiškinimą: „jeigu mes lietuvius pavaldiniais (undirtanig) paversime“[170].

---

[167] *Э. А. Вольтерв,* стр. 197.

[168] PUB, I_2, Nr. 464.

[169] Savo svajonėse Ordinas jau buvo padalijęs Žemaitiją. (Žr. PUB, I_2, Nr. 533.)

[170] Ten pat, Nr. 529.

Pradėjus sistemingai Lietuvą puldinėti, atsirado ir lietuvių perbėgėlių. Jiems buvo dovanojama žemių ir Prūsijoje. 1291 m. lietuviui Sirgeliui (Sirgele) iš Ragainės dovanota 10 hakų žemės ir (kaip ir Skomantui) „mažosios teisės" („mažąsias teises" ir išlaikymą, kuris iš to išplaukia"), už ką jis privalėjo „tarnauti raitas ir ginkluotas" (dinen mit pferdin, mit wapin) „pagal krašto paprotį"[171].

Tačiau puolimai nebuvo sėkmingi ir todėl dovanoti žemių Lietuvoje jau buvo per maža: naujuosius Ordino vasalus reikėjo aprūpinti ilgam karo metui. Tuomet dovanojimo forma pasikeitė: pabėgėlius pradėta apdovanoti žemėmis Prūsijoje, nurodant, kad vėliau jos gali būti pakeistos į žemes Lietuvoje. Lietuvis Gygailis (Gygayle), pabėgęs į Ordiną „dėl krikščionių tikėjimo apsaugos", 1303 m. gavo 2 hakus žemės ir, be to, buvo atleistas nuo dešimtinės ir valstietiškų darbų[172]. Prie to pridėtas paaiškinimas: kai „Lietuvių kraštas su dievo malone bei krikščionių tikėjimu bus mūsų brolių pavergtas, tai turės Gygailis atiduoti šiuos 2 hakus su jų naudmenimis ir galės pasiimti palikimą, kurį iki šiol turėjo savo krašte Aukaimyje"[173].

Vadinasi, perėjus Lietuvai lietuvių krikščionių ir vokiečių riterių valdžion, Gygailis turėjo gauti savo paveldėtines valdas ir iš jų dovanotąją žemę grąžinti Ordinui.

Iš šio dokumento galima padaryti išvadą, jog sociline-ekonomine prigimtimi lietuvių kilmingieji tolygūs

---

[171] Ten pat, Nr. 576. Įdomu, kad taip pat buvo apdovanojami ir rusų emigrantai: 1324 m. Christburgo komtūras apdovanojo Marką, Maksimą, Vaitiekų ir Grigorijų žeme bei „mažosiomis teisėmis" (PUB, II_2, Nr. 485). Apie 60 markių galvapinigių suteikimą lietuviui žr. PUB, III_1, Nr. 321 (1340 m.).

[172] Kai kada valstietiškas darbas sutapatinamas su „prūsiškuoju darbu" (lietuvis Kiaudis (Keyde), valdęs vieną haką žemės, 1305 m. buvo atleistas „nuo prūsiškos darbo naštos", PUB, I_2, Nr. 839).

[173] PUB, I_2, Nr. 791. Dokumentas susijęs su Aukaimio žemės nusiaubimais; šioje žemėje buvo Ordino šalininkų.

prūsų nobiliams[174]: jie taip pat priklauso stiprėjančiai feodalų-žemvaldžių klasei. Tai patvirtinama ne vien identiškais dovanojimų formuliarais, bet taipogi atsižvelgiant į jų valdų paminėjimą Lietuvoje. Šie dokumentai neatsitiktini. 1311 m. rašte lietuviui Makučiui (Machute) su broliais, gavusiems 4 hakus žemės, pasakyta: „Po to, kai, dievui padedant, savo palikimą Lietuvoje atgaus, kad galėtų valdyti, nuo tada anksčiau minėtuosius 4 hakus grąžins mūsų namui (nostre domui)“[175].

Buvo iš lietuvių pabėgėlių ir „konige“. Tokiu vardu XIV a. antrojoje pusėje vadinti penki laisvieji, valdę po 2—4 hakus pagal prūsų teisę ir turėję 16—30 markių galvapinigių[176].

Norime pabrėžti, kad tie raštai negali būti šaltinis pabėgėlių žemės nuosavybės dydžiui nustatyti pačioje Lietuvoje, tuo tarpu kai kurie tyrinėtojai daro išvadą, kad Lietuvoje iki unijos su Lenkija stambios žemvaldystės nebuvo. Taip samprotaujant, tektų pripažinti, kad būsimasis Bizantijos imperatorius Andronikas yra turėjęs savo žinioje vos keletą miestų: emigravusiam į Haličą Andronikui vietinis kunigaikštis pavedė keletą miestų „paguodai“[177]; kunigaikštis Danila, slapstęsis Lenkijoje nuo mongolų antplūdžio, yra gavęs iš Boleslovo I, mozūrų kunigaikščio, vieną miestą[178]. Panašių pavyzdžių netrūksta.

Tikriausiai iš Lietuvos bėgdavo (kaip tai matyti iš rusų metraščių) pirmiausia kaip tik stambesnieji feodalai, kurių padėtis susvyravo, stiprėjant didžiųjų ku-

---

[174] Įdomu pažymėti, kad ir apsiginklavimas lietuvių ir prūsų buvo vienodas; todėl 1305 m. rašte pasakyta, kad lietuvis Skuodis (Schodo), gavęs 1 haką žemės, privalo tarnauti „myt Pruschen wopen“ (PUB, I_2, Nr. 838); iš 1285 m. rašto sužinome tą „prūsų ginklą“, tai: „šarvai, šalmai, ietys ir skydai“ (PUB, I_2, Nr. 475).

[175] PUB, II_1, Nr. 30. Plg. PUB, I_2, Nr. 792; plg. su dovanojimais sūduviams — ten pat, 704, 782; PUB, II_1, Nr. 193.

[176] *R. Plümicke*$_1$, p. 63.

[177] ПСРЛ, т. II, стб. 524, (1164 m.).

[178] Ten pat, st. 788.

nigaikščių valdžiai. Jais pasekti galėjo jų vasalai, smulkesnieji feodalai, o tai, atrodo, taip pat atsispindi raštuose.

Šių žmonių atžvilgiu Ordinas praktikavo kitą dovanojimų formą. Pavyzdžiui, 1315 m. raštu Eigutis (Eygotte) ir kiti buvo apdovanoti 6 hakais žemės, pažadėjus jiems vietoj to duoti nukariautoje Lietuvoje jau 9 hakus (Vaitimėnų (Waytemin) lauke)[179]; lietuviai Dampsis (Dampse) ir Plepis (Pleppe) tais pačiais metais gavo 2 hakus, o Lietuvą nukariavus, jiems prižadama duoti 3 hakus[180]; pabėgėlis Lepis (Leppe) gavo pagal 1335 m. raštą 3 hakus „amžinon nuosavybėn", Lietuvą nukariavus jam atitektų 6 hakai (Laiguvos lauke „aplink pilį vienodo naudingumo")[181]. Panašūs apdovanojimai turėjo aiškų tikslą: panaudojant materialinį stimulą, privilioti į Ordino pusę smulkius tarnybinius žmones. Turtingiems didikams, kaip matėme, panašaus skatinimo nereikėjo.

Toks yra dovanojimo raštų lietuvių kilmingiesiems turinys. Šis šaltinis, palyginus jį su prūsų aktais ir metraščių bei kronikų medžiaga, pagilina bei patikslina mūsų žinias apie socialinę-ekonominę lietuvių valdančiosios diduomenės prigimtį.

Vėlesnio laikotarpio aktų medžiagoje mūsų dėmesį itin patraukia vienas šaltinis — 1416 m. žemaičių skundas prieš Ordiną. Vienas jo variantas buvo pasiųstas popiežiaus kurijai, o kitas — pasaulietiniams ir bažnytiniams kunigaikščiams pačiame kovos tarp Lenkijos ir Ordino Konstancos suvažiavimo įkarštyje. Yra išlikęs ir Ordino atsakymas į šį skundą. Šie dokumentai (ne visi) paskelbti A. Prochaskos lotynų kalba[182], o A. Doubeko — visi senąja vokiečių kalba[183].

---

[179] PUB, II_1, Nr. 125.

[180] Ten pat, Nr. 126.

[181] PUB, II_3 Nr. 798; III_1, Nr. 249 (atitinkamai: 2 ir 4 hakai), Nr. 250 (3 ir 6 hakai), Nr. 251 (4 ir 8 hakai), Nr. 261 (3 ir 6 hakai), Nr. 277 (4 ir 8 hakai); visi šie dovanojimai 1339 m.

[182] CEV, p. 1018—1024, 1033—1038.

[183] *A. Doubek*$_1$, p. 873—892.

Tuose dokumentuose mus domina štai kas: kaip patys žemaičių kilmingieji, tik neseniai su Lietuvos pagalba išsivadavę iš Ordino (1409 m.), traktavo savo ekonominę ir visuomeninę padėtį. Nors skundas parašytas XV a. pradžioje, bet, kaip matysime, jame traktuojama mažiausia trijų kartų senaties istorija. Turiniu jis, be abejo, panašus į Christburgo sutartį.

Skunde (kaip ir Christburgo sutartyje) nepasakyta, kad jį būtų surašę kilmingieji, betgi lengva pastebėti, kad kaip tik jie kalba žemaičių vardu. Visų pirma jie tvirtina, „kad mes nuo pačios mūsų kilmės pradžios buvome ir esame kilmingi ir visiškai laisvi, ir mūsų tėvų valdos nuo paveldėjimo pradžios turi paveldėjimo teisę ir su užtikrinta bei visiška laisve jas turėjo ir taikiai paveldėjo, ir niekam nebuvo įsipareigoję tarnauti“[184].

Vokiečių ordinui rūpėjo ne žemaičių sielos, o jų turtas: „jie nebandė mūsų sielų pavesti tikrajam dievui, bet mūsų palikimą ir turtą, ir žemę (vnsere erbe vnd gutere, vnd lande) norėjo paimti ir užkariauti“[185]. Toliau aprašydami Ordino prievartą, skundo sudarytojai iškyla kaip žemvaldžiai feodalai, tokiais tapę dar prieš įsigalint Žemaitijoje didžiojo kunigaikščio valdžiai.

Pirma, riteriai: „atėmė mūsų tėvonijų valdas, kurias gavome iš savo tėvų, senelių ir prosenelių, ir grobė jas savo naudai, o mūsų pelną mažino, atimdami iš mūsų visus bitynus ir kitus mūsų pragyvenimo šaltinius, nepaisydami nei dievo, nei teisėtumo“[186].

Antra: „Toliau palaipsniui ėmė pajungti mūsų kaulus, iš prigimties laisvus, prie vergiškų darbų [ad opera servilia — šis išsireiškimas labai primena prūsų skundą iš Christburgo sutarties] ir krauti mums nepakeliamas įvairiausias naštas, atimdami mums visai neteisėtai tarnus, vergus, valstiečius ir duoklininkus (servis,

---

[184] Ten pat, p. 876.

[185] Ten pat.

[186] Plg. su lotynišku variantu: „ir mūsų valdas, kurias esame gavę iš savo tėvų, senelių ir prosenelių“ ir t. t. (CEV, p. 1021).

proprietariis, rusticis et tributariis nostris), tebeplėšdami iš mūsų visas teises".

Toliau, Ordinas: „draudė mums susisiekti su kaimyninėmis šalimis tiek dėl prekybos, tiek dėl ko kito; lygiai taip pat nenorėjo leisti ir mūsų kaimynams lankyti mus su prekėmis ir kitkuo, ko reikia".

Pagaliau, Ordinas grobęs jų vaikus vietoj įkaitų, plėšęs ir užmušinėjęs kilmingus bajorus ir jų šeimas. Skunde pateikiami faktai panašūs į tuos, kurie žinomi apie kilminguosius iš XIII—XIV a. Pavyzdžiui, „žiauriai apiplėštas" (frewelich berobet) buvo kažkoks Kirkutis, vienas iš galingų bajorų; kitą „kilmingą bajorą" (grosen edlen bayoren) — Visginą (Wissigine) — pagrobė su šeima ir užmušė; „žymaus kilmingo vyro" (namhaftigen edln man) Svalkenio „namus sudegino kartu su jo kaimais ir tų kaimų gyventojais"[187].

Labai svarbu, kad žemaičių kilmingieji šiame dokumente remiasi istoriniu savo brolių prūsų, likusių Ordino valdžioje ir paverstų nelaisvaisiais, pavyzdžiu: „Mes visiškai suprantame ir esame gerai suvokę, kaip tie patys broliai prūsų, kuriuos jie ilgai turėjo pavergę savo valdžioje, neišmokė tikėjimo, kadangi jie jų turtus ir žemę (terris bonis et hereditatibus ipsorum) pasigrobė, taigi ir juos [prūsus] naudojo kaimo darbams (juos pačius pavertė pasigailėtinais vergais ir su jų vaikais [pasmerkė] vergiškiems darbams, kokius tik begali išgalvoti, ir prispaudė nesibaigiančiais darbais")[188].

Kiek Lietuvos vyriausybė atsižvelgė į žemaičių kilmingųjų padėtį, galima daug ką pasakyti iš dovanojimo rašto Žemaitijai (1492 m.), kurio seniausioji dalis yra iš Vytauto laikų[189]. Skundo tekstas, kaip ir kiti mūsų išnagrinėti dokumentai, patvirtina prūsų ir žemaičių visuomeninių santykių panašumą.

---

[187] *A. Doubek*₁, p. 879.

[188] Ten pat, p. 877; CEV, p. 1020 (lotyniškas variantas čia tikslesnis, negu vokiškas).

[189] AЗP, t. I, Nr. 103; ZPL, p. 67—72.

Taigi žemaičių žemvaldžių disponavimas paveldėtinėmis valdomis, paveldėtiniais namais, kaimais ir įvairiais priklausomais žmonėmis yra reiškinys, pagal šaltinį siekiąs tolimą praeitį.

Aktų ir diplomatinė medžiaga, tyrinėjama kompleksiškai, palyginamuoju metodu, įgauna pirmaeilę reikšmę turtinei, socialinės nelygybės ir klasių formavimosi Lietuvoje istorijai nagrinėti (Lietuvos ir Ordino vyriausybių dovanojimo raštai lietuvių kilmingiesiems, Lietuvos vyriausybės ginčo su Ordinu dėl valstiečių dokumentai, žemaičių skundas).

Vadinasi, nustatėme lietuvių ir prūsų kilmingųjų luominį tapatumą, taipogi pažymėjome visuomeninių prūsų ir lietuvių santykių panašumą; jis buvo toks didelis, kad Ordinas, trumpam užkariavęs Žemaitiją, jos kilmingiesiems dovanojo prūsų teisę. Žemaičių diduomenės interesai, išreikšti jos skunde prieš Ordiną 1416 m., beveik sutampa su prūsų reikalavimais, surašytais Christburgo sutartyje, ir pan. Visa, kas pasakyta, duoda pagrindo prūsų teisę, atsispindėjusią Prūsų Teisyne (1340—1433 m.) ir ankstyvesniuose už jį prūsų šaltiniuose, panaudoti Lietuvos visuomeninės santvarkos tyrinėjime.

Kalbėdami apie paskutinį bendruomeninės santvarkos Lietuvoje etapą, nesiimsime perpasakoti ankstesnio Prūsų Teisyno tyrinėjimo turinio, tik, nurodydami jį skaitytojui, čia padarysime svarbiausias išvadas.

Pagrindinė prūsų valstietijos dalis yra feodalinėje priklausomybėje, toji priklausomybė nustatyta „valstietiškos teisės" normų; Teisynas reguliuoja laisvų prūsų — valstiečių ir ne valstiečių — gyvenimą; valstiečiai gyvena kaimo bendruomenėmis; patriarchalinė namų bendruomenė, veikiama naujų visuomeninių santykių, suyra, dabartis ir ateitis priklauso individualiai šeimai; valstiečių įbaudžiavinimas tebestiprėja, atsiranda tokios priklausomų žmonių kategorijos, kaip daržininkai, vergai, tarnai; vietinei prūsų visuomenės viršūnei atstovauja žemvaldžių diduomenė — kilmingieji; vokiečių

feodalai, nukariavę Prūsiją, tampa svarbiausia viešpataujančio luomo dalimi. Prūsų teisės turinys — ne naujiena.

Palyginus Teisyno straipsnius su 1249 m. Christburgo sutartimi ir Ordino dovanojimo raštais prūsų ir lietuvių kilmingiesiems, paaiškėja, kad kilmingieji — tai, iš esmės, smulkūs tėvonys, palyginti neseniai iškilę iš bendruomenininkų žemvaldžių; dalis jų dar tebevaikšto paskui žagrę, kitiems tik neseniai pranyko pūslės nuo delnų.

Žemiau pateikiami duomenys apie bendruomenės evoliuciją Lietuvoje dar labiau įtikina, kad Prūsų Teisynas ne veltui domino Ordino administraciją: tai buvo kodeksas, visiškai tinkamas laisvų žemaičių teisiniams santykiams reguliuoti. Lietuvių bendruomenės istorija — ilga. Vėlesnius kaimo bendruomenės evoliucijos etapus yra kruopščiai ištyrinėjęs D. Pochilevičius [190].

Patriarchalinė-bendruomeninė tvarka taip pat neišnyko be pėdsakų, jų pasitaiko ir Lietuvoje, ir pavaldžioje jai baltarusių žemėje. Jau archeologija konstatuoja buvus kolektyvinių kapų pirmumą: perėjimas prie individualaus (dvigubo) kapo rodo pamažu įsivyraujančią individualią šeimą patriarchalinėje namų bendruomenėje [191].

Lietuviams, tai liudija vokiečių kronikos, buvo žinomas bičiuliavimosi paprotys, pagrįstas priesaika, rankos paspaudimu, kraujo praliejimu [192]. Kronikoje minimas 50 žuvusių lietuvių žmonų nusižudymas — ryški patriarchalinių santykių atgyvena [193]. Patriarchalinė bendruomeninė senovė plačiai atsispindi tautosakoje, pagal kurią visi vieno ir to paties kaimo nevedę vyrai — broliai (broleliai), merginos — sesės (seselės), to-

---

[190] *Д. Л. Похилевич*$_1$, p. 103 ir sek.; *Д. Л. Похилевич*$_3$, стр. 161—162.

[191] *R. Volkaitė-Kulikauskienė*$_1$, p. 135; *P. Kulikauskas*$_1$, p. 315; *X. Моора*$_2$, стр. 15.

[192] LR, v. 4616—4620; plg. *Д. К. Зеленин*$_1$, стр. 49—50.

[193] ГЛ, IX, 5.

dėl iš vieno kaimo ir nesituokiama; užtat iš kito kaimo — bernelis (svečias, jaunikis)[194]. Lietuviams buvo nesvetimas ir vogtinių bei pirktinių vestuvių paprotys[195].

Šaltiniuose yra duomenų apie tokį ryškų bendruomeninį institutą, kaip vagies gaudymo ir kolektyvinės atsakomybės paprotį[196]. Šio senovės papročio liekanų galima pastebėti dar ir 1588 m. Lietuvos Statute[197], tuo tarpu Prūsų Teisynas šį institutą Prūsų žemėje jau buvo anksčiau panaikinęs[198].

Kita atgyvena — tai kuopinis teismas, kuris, sprendžiant pagal 1529 ir 1566 m. statutus, buvo beišnykstąs, bet 1588 m. statute valstybinės valdžios atgaivintas[199].

Šių atgyvenų patvarumas slypi tame, kad patriarchalinė namų bendruomenė, atsiradusi kaip giminės dalis, suklestėjo perėjimo į feodalizmą išvakarėse, o po to, remdamasi privačia nuosavybe, kartu su individualiąja šeima išliko ir feodalizme, kaimo bendruomenėse (tai aiškiai matyti ir iš Prūsų Teisyno).

K. Jablonskis, pasekdamas gausioje vėlyvesnio meto aktų medžiagoje socialinės-ekonominės terminologijos tarpusavio santykiavimą ir kaitą, padarė didžiai vertingų pastabų apie tai, kaip senieji laisvųjų bendruomenių institutai buvo modifikuoti feodalinėmis prievolėmis. Pavyzdžiui, Lietuvoje nuo senų senovės buvo paplitęs minėtas bičiuliavimosi paprotys: jeigu kas dovanojo kitam bičių spiečių, tai, gavęs dovaną, tapdavo ne tik bendru bičių savininku, gaudamas teisę dalytis per pusę medų, bet jie abu tapdavo draugais, bičiuliais. Aktuose tai išreikšta „bačiul, bitnik“ ir kitokiais ter-

---

194 *S. Šimkus*$_1$, p. 7.

195 *J. Baldžius*$_1$, p. 127.

196 *J. Jurginis*$_1$, p. 63.

197 Литовский Статут 1588 г., XI, 26, plg. XIV, 9; žr. *И. Лаппо*$_2$, т. II, p. 408—409, 487.

198 Помезанская Правда, ст. 26; *В. Т. Пашуто*$_2$, стр. 40, 125.

199 *J. Jurginis*$_1$, p. 63; Литовский Статут 1588 г., XIV, 9.

minais, o baltarusių kanceliarinėje kalboje — сябровство пчел, пчелье наполу или пчолник[200].

Dar XVI a. toks bičiuliavimasis buvo nepriklausomas nuo pavaldinystės, bet pamažu ir jis išsigimė į vieną iš priklausomybės nuo pono formų. Tas pats pastebima ir Prūsų žemėje, kur išsireiškimas „pusė medaus pagal krašto paprotį" buvo Ordino panaudotas, įforminant sudarytą su prūsais sutartį, kaip juridinis pretekstas pasigrobti žemių ir pajamų[201].

Panašiai atsirado ir tokia feodalinė prievolė, kaip talka. Iš pradžių tai buvo laisva kaimynų parama, vėliau — neprivaloma pagalba viešpačiui; beje, talkininkai buvo vaišinami lauke. Pamažu išnyko ir savanoriškumas, ir vaišinimas, pasiliko tik terminas, išreiškiantis feodalinę priklausomybę; XVII a. šaltiniuose tai jau гвалт — pavarymas, t. y. priverčiamas darbas[202].

Įsidėmėtina tai, kad žodžio „viešpat(i)s" etimologija rodo jį, tarsi iškilus iš viešės ir atsistojusį jos priešakyje[203].

Patriarchalinių santykių liekanų pastebima ir baltarusių žemėse, pavaldžiose Lietuvai, be to, tos liekanos labai panašios į tas, kurios atsispindi Prūsų Teisyne. Pavyzdžiui, XIV a. pabaigoje Polesėje žinomi valstiečiai duoklininkai (prievolininkai), gyvenę pagal „Volynės teisę" kaimuose (wieś, villa) iš 10—12 kiemų. Kieme gyveno „žmogus su savo gimine"; šeimai didėjant, jos nariai ir toliau „gyveno už vienų vartų", netgi tuo atveju, jeigu buvo linkę „valgyti duoną atskirai"— šitaip, nenutraukdama kieminių ryšių, šeima skaldėsi į dūmus[204]. Panašų reiškinį matome buvus ir

---

200 *K. Jablonskis*$_2$, p. 273—274. Apie apdovanojimą kaip seniausią mainų formą žr. *M. O. Косвен*$_3$, p. 126—127.

201 Apie bičiuliavimosi paprotį yra ir rašytojos Žemaitės apsakyme „Bičiuliai" (1900 m.). Žr. *Žemaitė,* Raštai, t. I, Vilnius, 1956, p. 239—253.

202 *K. Jablonskis*$_2$, p. 274.

203 *E. Fraenkel*$_1$, p. 66.

204 *A. Ефименко*$_1$, стр. 102.

Prūsuose[205]. Šis procesas prasidėjo dar pradinėje turtinio ir klasinio susiskaldymo stadijoje ir, kaip matome, daugelyje vietų tebevyko, jau valstybei atsiradus. Bendruomenė prisitaikė prie valstybės, ir vietiniai valsčiai per „vyresniuosius“ (старцев) „skirstė“ (разметывали) kiemams medaus ir piniginę duoklę[206].

Baltarusių šeimos teisėje ilgam išliko tokių mums žinomų iš Christburgo sutarties santykių liekanų, kaip, pavyzdžiui, žmonos ar sūnaus perdavimas teismui „vietoj teisminio įkaito už vyro ar tėvo skolą“[207]. Taigi kažkada buvo praktikuojama paplitusi tėvo teisė į sūnų, o motinos — į dukterų užstatą: „tėvas — sūnų, motina — dukterį gali parduoti“[208]. Dokumentuose apie Juodąją Rusią, kuriuose kalbama apie valstiečių žemės pirkimą, pažymima, kad pirkimo aktas buvo sudaromas visos šeimos vardu, bet jame nedalyvavo gyvenantis „atskirai nuo tėvo ant savo duonos“[209]; šio akto analogiją galime rasti Prūsų Teisyno 16 ir 53 straipsniuose[210].

Toje pačioje Polesėje, Pinsko žemėje, galima pasekti buvus bendrą kiemų valdymą ir žemių dalijimo burtų keliu liekanų[211]. Todėl nenuostabu, kad, pavyzdžiui, Palenkėje veikė ir pati prūsų teisė: kunigaikštiškųjų Goniondzo, Raigardo ir kitų dvarų aprašyme minimi dvaro (tiagliniai) žmonės ir pasakyta, kad „ten mokesčiai turi būti [mokami] ir tarnyba tų žmonių [atliekama] prūsų papročiu“[212].

Taigi aišku, kad nėra pagrindo neigti buvus Lietuvoje kaimo bendruomenę; neteisinga būtų kalbėti ir

---

205 *В. Т. Пашуто*$_2$, стр. 41.

206 *А. Ефименко*$_1$, стр. 111.

207 *М. Ф. Владимирский-Буданов*$_4$, стр. 18. Analogiški patriarchalinės-bendruomeninės organizacijos evoliucijos reiškiniai pastebimi šiaurės Rusioje XIV—XV a. Žr. *Л. В. Данилова*$_1$, p. 264—275.

208 *М. Ф. Владимирский-Буданов*$_4$, стр. 32.

209 *М. Ф. Владимирский-Буданов*$_6$, стр. 60—61.

210 *В. Т. Пашуто*$_2$, стр. 42.

211 *М. Ф. Владимирский-Буданов*$_5$, стр. 377—378.

212 Археографический сборник документов, относящихся к Северо-западной Руси, т. I, стр. 31.

apie rusų „bendruomeninės tvarkos“ „kovą“ su „Lietuvos valstybės karine-feodaline santvarka“[213]. Kadaise bendruomeninė santvarka yra buvusi ir ten, ir čia[214]. Baltarusijos žemėse, prijungiant jas prie Lietuvos, viešpatavo išsivystęs feodalizmas, kuris, kaip matėme, buvo susijęs su bendruomeniniais institutais, gyvavusiais modifikuotai nuo senų senovės.

Prūsijos istorijos medžiaga (pavyzdžiui, Christburgo sutartis) mus įtikina, kad prūsų laisvės ir gerovės pagrindą sudarė jau privati nuosavybė, pirmiausia tiek nekilnojamojo, tiek ir kilnojamojo turto su paveldėjimo, palikimo, pardavimo teise; vadinasi, laisvės pagrindą sudarė alodas. Tai ir suprantama, prūsų ir lietuvių žemėse ilgiau nei kitur Europoje išliko ikivalstybinė visuomeninė santvarka, ir todėl bendruomeninė nuosavybė čia spėjo išsivystyti į pilnavertį alodą[215]. Tokia alodo evoliucija savo ruožtu galima tik parceliniame ūkyje.

Ar galima nustatyti, kokia nuosavybės forma buvo prieš jam atsirandant? Lietuviškoji medžiaga taip toli nesiekia, bet tai galima padaryti remiantis prūsiškąja medžiaga. Kaip matyti iš didžiai vertingo Galo Anonimo pranešimo, tai buvo žemės, pasidalytos paveldėtinai («наследственные жребии»). Šitokia nuosavybės forma — gerai žinomas istorijos reiškinys. Vokiečių, bizantiečių, rusų bendruomenės istorija rodo, kad paveldėtinės žemės atsirado, pamažu nykstant kolektyvinei bendruomeninei ariamosios žemės nuosavybei, išliekant bendruomeniniams miškams, laukams, dykynėms ir pan. Vadinasi, prieiname prie prūsų ir identiškų jiems lietuvių kilmingųjų ištakų. Gamybos įrankių ir darbo įgūdžių tobulėjimas (nustatomas archeologijos) didino darbo produktyvumą ir kartu bendruomenininkų

---

213 *В. Б. Антонович*₁, стр. 138.

214 Plg. *H. Łowmiański*₂, t. II, p. 137.

215 Alodo brandumas nulėmė smarkų stambiosios žemės nuosavybės vystymąsi, atkaklią savininkų kovą, valstybinei santvarkai formuojantis.

žemvaldžių privatinę nuosavybę (namas ir kiemas pagal Prūsų Teisyną nuo seno buvo žemdirbio privati nuosavybė)[216]. Atskirai dirbdami žemę, pasisavindami jos vaisius, jie sugebėjo išlaikyti papildomą darbo jėgą, o pati toji darbo jėga dabar galėjo gaminti daugiau, negu reikėjo jai išlaikyti.

Štai kodėl parcelinis ūkis — privataus pasisavinimo šaltinis, padedantis laisvajam žemdirbiui sukaupti kilnojamąjį turtą: darbo įrankių, gyvulių, pinigų ir nelaisvųjų žmonių. Pamažu bendruomeninis ariamosios žemės valdymas pakeičiamas atskira daline nuosavybe (žemėmis, pasidalytomis paveldėtinai); tokia nuosavybė, kartą įsigyta burtų keliu, pamažu paverčiama iš pradžių paveldėtine valda, o vėliau — atskirų šeimų privačia nuosavybe. Tai buvo pažanga, kadangi privati nuosavybė, palyginus ją su patriarchaline-bendruomenine, atvėrė daugiau galimybių žemvaldžių iniciatyvai.

Bet šalia to, netekę bendruomenės paramos, dėl šeimų nelygybės, žemės ir darbo nievienodumo, stichinių nelaimių, nederliaus ir panašių priežasčių žemvaldžiai lengvai galėjo netekti savo ankstesnės pilnateisės turtinės ir visuomeninės padėties. Tokiu atveju jie priversti buvo ieškoti laimingesnių kaimynų pagalbos. Kai žemę ir kitą turtą buvo galima lengvai parduoti, užrašyti testamentu, paveldėti, t. y. nusavinti (to pavyzdys — Christburgo sutartis), tai vieni turtėjo, o kiti skurdo. Turtinę diferenciaciją atskleidžia pirmųjų II tūkstantmečio amžių archeologinė medžiaga, visa viduramžių bendruomenės istorija (žr., pavyzdžiui, Prūsų Teisyno straipsnius apie palikimo pardavimą, turto pirkimą-pardavimą)[217].

Kai tik vienas laisvasis žemdirbys ekonomiškai sustiprėdavo tiek, kad pasisavindavo ne tik darbo įrankius, gyvulius, bet ir kelių kaimynų žemes ir pradėdavo gauti iš jų pridedamąjį produktą, įvykdavo tokio žem-

---

216 Помезанская Правда, str. 44, 36 ir kt.; *В. Т. Пашуто₂*, p. 32 ir sek.

217 *В. Т. Пашуто₂*, p. 62 ir sek.

dirbio transformacija, jis virsdavo kilminguoju, būsimu feodalu, o jo naudai dirbę kaimynai — priklausomais žmonėmis, būsimais nelaisvais valstiečiais. Nagrinėtieji prūsų aktai atspindi tik vieną iš šio proceso variantų, kuriam būdingi įvairiausi atspalviai, betgi visoje Lietuvoje ir Prūsijoje jis pagimdė iš esmės vieną ir tą patį: laisvą diduomenę ir priklausomus valstiečius; valstiečiai, dar išsaugoję alodą, užėmė tarpinę padėtį, tačiau jų mažuma buvo valstybinės valdžios prilyginta kilmingiesiems, o dauguma pamažu virto priklausomais nuo privačių ir valstybinių valdų savininkų. Taip formavosi svarbiausias feodalinės nuosavybės požymis — besikuriančios feodalų klasės žemės monopolija.

Reikia turėti galvoje, kad šis ekonominis procesas vyko ikivalstybinėje visuomenėje, kurioje valdė viečė, bet kurioje buvo ir vadų, vyresniųjų, taip pat žynių, mums žinomų iš Vulfstano pasakojimo, gyvenimo aprašymų, Christburgo sutarties. Tie žmonės disponavo, suprantama, didesnėmis turto kaupimo galimybėmis ir ateityje vieni pirmųjų įsitvirtino nobilitete.

Pagaliau dar vienas klasinės diferenciacijos šaltinis buvo žygiuose įsigytas grobis —„nesuskaičiuojama daugybė“ belaisvių, gyvulių, arklių ir kitokio laimikio, kurį pasiimdavo Henriko Latvio minimos lietuvių kariaunos [218]. Prie to reikia pridėti gaunamą iš kitų šalių miestų, pirklių „išpirką“, pajamas už dalyvavimą kaimyninių kraštų karuose [219], pelną iš prekybos ir pan. Būdinga, kad, vystantis Lietuvoje stambiajai žemės nuosavybei, kaimyninių žemių apiplėšimą pakeičia jų teritorijų (pavyzdžiui, Rusios) užėmimas, o tai komplikuoja Lietuvos visuomeninės santvarkos istoriją.

Be abejo, lietuvių kilmingieji ir valstiečiai mūsų akiratyje iškyla vėliau, negu norėtume, bet kartu jų gy-

---

[218] ГЛ, IX, 3 (1205 m.), XI, 5 (1207 m.); LR, p. 35 („gyvulius, arklius, moteris ir vyrus išsivarė“).

[219] Žiemgaliai mokėjo lietuviams už paramą prieš Ordiną (ГЛ, XXIII, 8 — 1220 m.).

venime yra ryškių bendruomeninės praeities liekanų. Lietuvių šaltiniuose kaimas minimas jau šalia įsitvirtinusios kilmingojo sodybos, kuri arba pati, arba valstybės padedama gana sėkmingai stengiasi kuo stipriau pririšti prie savęs aplinkinius žemdirbius.

Lietuvių „kaimas" (villa), taip pat „kaimelis" (villula ir «весь») šaltiniuose dažnai minimi. Norėdami teisingai suprasti šaltinių žinias, pirma, neapsiribokime iš anksto evoliucijos schema — nuo vienkiemio iki kaimo,— kadangi etnografiškai panaši evoliucija nežinoma [220]; antra, reikia atsižvelgti į tai, kad šaltiniuose minimas kaimas yra krašte, kuris jau geras šimtmetis bus turėjęs valstybę, todėl negalėjo būti kaimų, daugiau ar mažiau nepaveiktų valstybinės ar privatinės jurisdikcijos. Jeigu tokių kaimų ir yra buvę, tai tik ten, kur nepasiekė ir kronikininko informatorių žvilgsniai.

Volynės metraštininkas mini jotvingių kaimus. Jo žiniomis, vietinis didikas Ankadas pažadėjęs savo paramą kunigaikščiui Danilui Romanovičiui su sąlyga, „kad jo kaimas nebus sudegintas" [221]. Kaimas buvo valstiečių gyvenamas — tik šitaip ir suprato metraštininkas šį žodį. Metraštyje paminėtas ir Preiviškių kaimas, „viešė" (весь), kurį kunigaikštis Danilas užpuolęs „su nedidele kariauna; jo šauliai apgulę vieną jo „galą" ir jotvingius „išvarę". Kova užvirusi „viduryje" kaimo, bet ir čia jotvingiai neatlaikę ir išbėgę pro „vartus". Kai ten metęsi rusai, tai jotvingiai „pabėgę ir nebesugrįžę". Ką gi čia reiškia kaimas (viešė)? Tai — įtvirtinimas, kuriame slėpėsi kaimyninių valsčių „išdidūs jotvingiai"— zliniai, krismeniai, pakeniai. Užėmus įtvirtinimą, jau nebebuvo vargo sugaudyti jo gyventojus „iš už krūmų", t. y. miško slėptuvių, sudeginti namus ir „paimti į nelaisvę" apylinkės „kaimus", „pilis" ir vietinių didikų „namus" [222].

---

220 *М. О. Косвенз*, p. 121 ir kt.

221 ПСРЛ, т. II, стб. 832.

222 Ten pat, st. 832—834 (Chlebnikovo ir Pogodino nuorašuose tiksliau).

Iš tų kaimų paminėti Korkovičiai, kur buvo apsistojusi rusų kariuomenė po kunigaikščio Stekinto „namo", t. y. įtvirtinimų, nusiaubimo. Buvęs netoli kunigaikščio pilies tas kaimas, matyt, kiek skyrėsi nuo kitų: jame tebuvo du „kiemai", tačiau juose rasta tiek grūdų, kad jų užtekę ne tik visai rusų kariuomenei pamaitinti, arkliams pašerti, bet dar ir likę; greičiausiai ten buvo klojimas su grūdų atsargomis [223].

Jotvingiai — ne lietuviai, bet jie etniškai ir istoriškai glaudžiai susiję su Lietuva, vėliau persikėlė į jos teritoriją. Beje, senojoje Lietuvoje randame panašių gyvenviečių. Štai kai kurios kronikininkų žinios. Vokiečių riteriai, įsiveržę į Lietuvą, „pasidaliję į atskirus būrius, ėjo per sodžius, bet rado juos apleistus: visi žmonės kartu su moterimis ir vaikais gelbėjosi pabėgdami"[224]. Žemaitijoje riteriai sudegino du kaimus Medininkų žemėje ir pagrobė „moterų ir vaikų"[225]; pakeliui iš Gardino, panemunėje, jie sunaikino „lietuvių kaimus"[226]. Lietuvių pilis supo kaimai: apie Aukaimio pilį buvo šeši kaimai [227] ir t. t. 1338 m. lietuvių ir vokiečių sutartyje pažymėta lietuvių sodyba (hofstede) ir Stripainių sodžius padauguvyje [228].

Analizuodamas 1384—1403 m. vokiečių kelių aprašymus (vegeberichtus), H. Lovmianskis Aukštaitijoje ir siaurame prie Rusios prigludusiame ruože suskaičiavo apie 85 vietoves, pavadintas „dorf" ir apie 15— „hof" vardu (Žemaitijoje terminas „hof" paminėtas vos keletą kartų). Beje, aiškiai tie terminai „dorf" ir „hof" («дом», „habitatio") nepriešpastatomi ir tai neatsitiktinai, kadangi kiemai priklausė didžiajam kunigaikščiui, o žemės apsauga rūpinosi tarnybiniai bajorai, ku-

---

223 Ten pat, st. 834.

224 ГЛ, XII, 2 (1208 m.); plg. XVII, 5 (1213 m.: riteriai siaubė sėlių ir lietuvių „kaimus ir valdas" (villas et confinia).

225 PD, III, 330 (1316 m.).

226 Ten pat, 260.

227 Ten pat, 276.

228 GL, Nr. 18, p. 187.

rių kiemai tenykščiuose kaimuose. Žemaitijoje paminėtas Girstauto kaimas, kuriame gyveno Girstautas (Girstawtendorff: do Girstawt wonet); Kušleikos kaime gyveno Kušleika; kaimą valdė ir Saugutas (Sowgutte), savo „kiemą“ turėjo ir Gnetas [229]. Aukštaitijoje minimi Mansto, Ivano (Iwanendorf), Manvydo (Manewyde), Mikulės, Kymanto, Survilos, Songailos ir kt. kaimai [230]. Tuose kaimuose arba tarp jų, tai teisingai nurodo Z. Ivinskis, galėję gyventi kilmingieji, pripažinę valstybinę valdžią [231] ir jos ten palikti vasalais. Jų privati nuosavybė tapo luominė, suskaidyta. Tai smulkūs tarnybiniai žmonės, greičiausiai iškilę iš turtingųjų valstiečių, kurie atiduoti pirmųjų valdžion už tarnybą. Tik vienas bajoras Mingaila (Minigaylo) turėjo du kaimus [232]. Tai visai suprantama — stambioji kilmingoji diduomenė tykojo gardesnių kąsnelių, o ne pavojingo paribio žemės.

Tai, kad bajorų kiemai (hof, dorf, curia) buvo tarp kaimų [233], visai suprantama. Socialiniu atžvilgiu bajoras neįsivaizduojamas be valstiečio. Tarkime, jog šaltinis išplėšė iš tamsos lietuviškos žemės ir pasirodė, kad joje besą valstiečių kaimų, o tarp jų — smulkesnių tarnybinių žmonių ir paties didžiojo kunigaikščio kiemų.

Galima susidaryti vaizdą ir apie Lietuvos kaimų dydį. Šaltinyje minimi penki kaimai prie Nevėžio. Už trijų mylių nuo Karmėlavos prie Nemuno paminėta brasta per Nevėžį, o netoli jos trys kaimai: Babtų kaimas, kuriame šeši namai; tiek pat atitolęs nuo brastos „Grugelndorf“ su aštuoniais namais ir už ketvirčio mylios „Kebendorf“, ten penki namai. Kiekviename kaime yra aptvaras ir dveji vartai [234]. Kiek žemiau yra dar

---

229 Wb, Nr. 7 ir 8, 6 ir 8, 7.

230 Wb, Nr. 78, 81, 87, 92, 95, 97, 99.

231 *Z. Ivinskis*₁, p. 192, 54; plg. *K. Avižonis*₁, p. 17, past. 3.

232 Žr. *H. Łowmiański*₂, t. I, p. 282—285.

233 *H. Łowmiański*₁, p. 330.

234 SRP, t. II, p. 681; Wb, Nr. 37.

viena brasta ir du kaimai: „Simmgailendorf“ (šeši namai, matyt, žiemgalių, persikėlusių į Lietuvą) ir „Misendorf“— penki namai [235].

Kaimai nevienodo dydžio. Prūsijoje, pavyzdžiui, kaimo bendruomenę dažniausiai sudarė 12 kiemų [236]. Lietuvoje yra kaimų iš penkių—aštuonių namų, bet pasitaikydavo ir didelių. Pagal Vygandą Marburgietį, kunigaikštis Kęstutis iš vieno kaimo keliams taisyti pavaręs 150 valstiečių [237]. Vargu ar tai perdėta. Didelių kaimų būta Lietuvos kaimynystėje, pavyzdžiui, Estijoje. Yra ir kitų žinių apie didelius lietuvių kaimus: pasak Dusburgo, riteriai viename kaime nužudę daugybę žmonių [238].

Kaimyniniai lietuvių kaimai buvo kažkaip tarpusavyje susieti ir, panašiai kaip ir Jotvingių krašte, turėjo bendras slėptuves. Vygandas Marburgietis rašo, jog 1364 m. riteriai radę miško tankmėje trijų kaimų (de tribus villis) arba, kaip jis rašo kitoje vietoje, trijų žemių (de tribus terris), gyventojus; tai parodo, kad žemė buvo pagrindinis kaimo požymis [239].

Lietuvių kaimai turėjo savo organizaciją. Vygandas Marburgietis, rašydamas, kad riteriai nužudę daugybę vieno kaimo gyventojų, papildo: „jų tarpe užmuštas vyresnysis (capitaneus)“[240]. Ryšium su tuo visai pravartu prisiminti Prūsų Teisyno 39 straipsnį, kuriame minimas seniūnas [241], ir padaryti išvadą, kad lietuvių kaimo bendruomenė nebuvo kažkas nepaprasta.

J. Jurginis ėmėsi nustatyti termino „dorf“ evoliuciją. Tyrinėtojas neabejoja, kad ir „kaime“, ir „lauke“ gyveno valstiečiai žemdirbiai. Pagal jo šaltinius, kai-

---

235 SRP, t. II, p. 682; Wb, Nr. 38.
236 Prūsų Teisyno 20 str.; *B. T. Пашуто₂*, p. 39 ir sek.
237 SRP, t. II, p. 548.
238 PD, III, 260.
239 SRP, t. II, p. 542.
240 Ten pat, p. 570.
241 *B. T. Пашуто₂*, стр. 129; plg. *H. Łowmiański₂*, t. II, p. 116, 125.

mas — tai visų pirma „bajoro sodyba, kurioje drauge su viešpačio namu buvo jo šeimynos ir baudžiauninkų laukininkų (kaimynų) namai“. Kaimas — tai tvora ar sienomis aptverta tėvonija. Tokia išvada dėsninga: prieš mus dalis bendruomenės, patekusios, sunykus bendruomeninėms pilims slėptuvėms, stambesnio alodisto, tapusio tėvoniu-viešpačiu, valdžion. Neatsitiktinai kronikininkas painioja terminus „dorf“ ir „hof“; gal būt, todėl ir lietuvių kalboje «двор»— kiemas, o «деревня»— kaimas.

Šalia kaimo tebegyvavo ir laisvų didžiojo kunigaikščio valstiečių bendruomeninė gyvenvietė — laukas, toje pačioje buvusio valsčiaus (su pilimi) teritorijoje, kurį sudarė atskiri namai ar nedideli sodžiai [242]. Taip aiškinant darosi suprantama, kodėl laukų daugiau Žemaitijoje, kur mažiau išsivysčiusi stambi feodalinė žemėvalda. Tai patvirtinama ir padėtimi, išaiškėjusia per Lietuvos vyriausybės ginčus su Ordinu, kuriam 1398 m. sutartimi buvo atiduota Žemaitija. Ordinas reikalavo išduoti priklausomus žemaičių valstiečius pabėgėlius, bet pasirodė, kad dauguma čia „bendruomenininkai“ (gemeine luthe), sėdėjusieji ant „bendruomeninės žemės“ (gemeine land)[243]; pagal oficialiąją Lietuvoje įsigalėjusią pažiūrą Vytautas juos laikė laisvais.

J. Jurginis teisingai su tuo sieja permainas bendruomeninių pilių likime. Šaltiniuose tos pilys — jau ne valstiečių nuosavybė; joms vadovaujantieji žmonės arba priklauso didžiojo kunigaikščio administracijai, arba atstovauja vietinei valdžiai. Visi tie Draikai (Drayko), Svirtilai (Swirtil) ir į juos panašūs [244], be abejo, kilmingieji; pastebimas bendruomeninės karinės organizacijos virtimas valstybine; uzurpuodama bendruomenių karines funkcijas, valstybė jau XIV a. pradžioje įvykdė karinę, įgulų reformą. Aukščiau matėme to pro-

---

[242] *J. Jurginis*$_1$, p. 67.
[243] CEV, p. 78.
[244] *J. Jurginis*$_1$, p. 53.

ceso pradžią, atsispindėjusią archeologinėje medžiagoje.

Bendruomeninės sustiprintos viešės (весь) nykimas reiškė vietinių kilmingųjų-tėvonių vaidmens augimą; tai atsispindėjo ir kalboje. Pavyzdžiui ponas — viešpat(i)s, kuriam gyventojai duoda smulkią duoklę, vaišina ir t. t. Plačiau kaimo, patekusio į viešpaties rankas, santykius su pilimi panagrinėsime toliau.

§ 2. STAMBIOSIOS ŽEMĖVALDOS RAIDA

Pirminis jos šaltinis buvo turto kaupimas turtingiausių žemdirbių, bendruomeninės diduomenės rankose; šis procesas gana ryškiai atsispindėjo kronikose. Iš jų matyti, kad krašte daug kur buvo įvairiai vadinamų lietuvių kilmingųjų. Tai rusų metraščių князи, княжицы, Henriko Latvio kronikos seniores, duces, principes, potentes, Petro Dusburgo kronikos nobiles, pociores, domini, seniores, reguli, Eiliuotosios kronikos kunige, eldiste, besten, pagaliau Hermano Vartbergės kronikos satrapi ir magna satrapi. Kad ne visi šie terminai vienareikšmiai, vargu ar galima abejoti, tačiau yra vienas požymis, būdingas jiems visiems.

Iš Henriko Latvio kronikos matėme, kad seniores arba kilmingieji dar gana smulkūs privilegijuoti žemvaldžiai, gyvenantys bendruomenėse; jie tvarko kaimų ir (susijungę į grupes) žemių bei sričių reikalus. Šie kilmingieji dar nesudarė atskiro viešpataujančio luomo. Rusų kunigaikščius kronikininkas visur vadina reges (du kartus apie Viačką ir vieną kartą apie Vladimirą Mstislavičių — regulus)[245], t. y. prilygina juos Danijos, Švedijos, Vokietijos karaliams, o kartais suteikia jiems (kaip pastebėjo S. Aninskis), pavyzdžiui, Naugardo kunigaikščiui, rečiau Polocko kunigaikščiui, ir kartą Kijevo didžiajam kunigaikščiui, netgi magnus

245 ГЛ, IX, 10; XI.9; XV, 13.

rex titulą[246]. Kas kita lietuvių kariaunų vadai — juos Henrikas Latvis pristato „kunigaikščiais ir lietuvių vyresniaisiais“— princeps ac seniores (1213, 1220 m.[247]).

Pamėginkime nustatyti šių terminų prasmę. Latvių ir estų kilmingieji vadinami tais pačiais vardais kaip ir lietuvių kunigaikščiai — senior, retkarčiais princeps ac senior[248]; tik perbėgėlis Kaupas, kronikininko ypač išskiriamas, kartą pavadintas quasi rex et senior[249].

Kokia gi tų žmonių turtinė ir visuomeninė padėtis? Lyvis Kaupas kartą netekęs savo turto. Priešai „jo dvarus (bona eiusdem) sudegino, laukus atėmė, avilius sulaužė“[250]. Estas Lembitas (Lembithu) — vienas iš Sakalos žemės „vyresniųjų“[251]; iš pradžių jis kovojęs ir prieš Ordiną, ir prieš Rusią[252], bet vėliau atkakliai grūmęsis prieš riterius, vadovaudamas maždaug 6 tūkst. kariuomenei[253]. Kronikoje minimas „Lembito kaimas“, kuriame buvusi „maja“— estų sueigos punktas[254]. Jo pilis Leolė, matyt, buvo gerai įtvirtinta, nes jos apgulimui riteriai sugaišę tris dienas; pilį juosęs pylimas buvęs iš žemės ir rąstų. Pilyje slėpęsi nemaža žmonių. Ją užėmus, „klastingasis Lembitas su visais kitais, moterimis, vaikais ir vyrais, buvusiais pilyje, priėmė krikštą“, riterių kariuomenė „pagrobė visą turtą, išsivedė arklius, jaučius ir visus gyvulius, pasiglemžė didelį grobį“, o „pilies vyresniuosius (seniores), Lembitą ir kitus, išsivedė“[255]. Lembitas tikriausiai žymiau-

---

[246] Ten pat, XV, 8; XXI, 2; XXV, 2; XX, 3; XXV, 1 ir p. 455.

[247] Ten pat, IX, 1. Žvelgaitis — homo dives et prepotens; XVII, 6. Steksas — dux et princeps; XIII, 4; XVII, 3. Dangerutis — potentior de Lethowia; XXV, 2.

[248] Ten pat, X, 8; XXI, 2.

[249] Ten pat, VII, 5.

[250] Ten pat, X, 13 (1206 m.); plg. pars Cauponis (XI, 3), pars Dabrelis (XIV, 10).

[251] Ten pat, XV, 1.

[252] Ten pat, XV, 10 (1212 m.).

[253] Ten pat, XXI, 2 (1217 m.).

[254] Ten pat, XV, 7.

[255] Ten pat, XVIII, 7.

sias iš tų vyresniųjų, todėl ir kaimas pavadintas jo vardu. Lembitui kritus mūšyje[256], riteriai užėmę jo kaimą, kur jo brolis prašęs taikos[257], — t. y. akivaizdus paveldėtinės nuosavybės ir valdžios estų diduomenės rankose įrodymas.

Šie senjorai arba kilmingieji[258] — smulkūs patriarchaliniai-feodaliniai žemvaldžiai, gyveną su bendruomenėmis, kurių gyventojai nuo seno turėjo teisę „valdyti kaimus, laukus ir visa kita“[259]. Kaimų grupė sudarė kichelkondą (sritis-provincia), o sričių grupė — žemę[260]. Senjorai ir kilmingieji, iš praturtėjusių bendruomenininkų, tvarkė kaimų, žemių ir sričių reikalus, tačiau dar nebuvo įsijungę į atskirą viešpataujančiųjų klasę. Henriko Latvio kronikoje seniores vadinami ir lietuvių kariaunų vadai.

Pažymėtina tačiau, kad Henriko Latvio laikais apie Lietuvą Rygoje dar buvo gana mažai žinoma. Be to, Lietuva dar ne vieningas kraštas, o žemė, iš kur riterių užgrobtas valdas puldinėdavo atskiri, nieko bendro tarpusavyje neturį, kunigaikščiai.

Iš dovanojimo rašto Suksei ir iš Eiliuotosios kronikos galime susidaryti vaizdą apie keletą šiaurės Lietuvos kilmingųjų: apie Lengvenį ir prieš jį nusiteikusius brolius Tučę, Milgeriną ir Gineiką. Visi jie tėvonys, turintys savo kiemus, šeimynas. Lengvenis, Mindaugo vasalas, minimas ir Volynės metraštyje ryšium su jo žygiais į Rusią[261]. Tai „žinomas žmogus“ (sin name ist manchen wol bekant), daręs daug rūpesčių savo kaimynams: jo širdis buvusi „nerami“ ir jis „daug yra nuveikęs krikščionims bei pagonims“[262].

---

[256] Ten pat, XXI, 3.

[257] Ten pat, XXI, 5.

[258] Saremoje įkaitais ėmė kilmingųjų sūnus. Ten pat, XXX, 5.

[259] ГЛ, IX, 13 (1205 m.).

[260] Tyrinėjimus apie tai žr. *X. Моора*[6], p. 135 ir sek., *М. Х. Шмидехельм*[2], p. 178 ir sek.

[261] ПСРЛ, т. II, стб. 798.

[262] LR, p. 63, v. 2725—2730.

Tvirta Lengvenio padėtis priklausė nuo jo turto ir karaliaus paramos: „jam buvo labai geras aukščiausias karalius, lietuvių žemės valdovas, jis vadinosi Mindaugu (Myndowe)". Kartą Lengvenis su kariuomene užpuolęs trijų „turtingų brolių" Tučės, Milgerino ir Gineikos valdas. Jis įsiveržęs į jų „lant", o jie „vykę į jo šalį"[263], grobdami ir degindami viską grynai feodališkai. Tada Lengvenis, pasikvietęs į pagalbą „aukščiausiąjį karalių", prikalbino jį nubausti savo priešininkus. Sužinoję, kad karalius „nuo jų atsisakė" (hât widersaget), broliai supratę, kad jiems neatsilaikyti (sô moge wir nicht bestân), ir pabėgę į Ordino žemę. Ten jie pranešę, jog karalius norįs juos ištremti iš Lietuvos. Magistras džiaugęsis jų atvykimu ir prižadėjęs suteikti jiems „garbės ir turtų"[264].

Apsikrikštiję broliai grįžę į savo žemę, kur jų „žmonos, vaikai ir kiti draugai buvo likę namuose"; tie likusieji su kariaunomis ketinę taip pat pasekti brolių pavyzdžiu. Sugrįžę į savo žemes (ire lant), surinkę „draugus ir gimines" (vrûnden unde mâgen), broliai nusiaubę Lengvenio valdas, o jį patį paėmę nelaisvėn. Paskiau, susirinkę Milgerino žemėje (Millgerines lant), patraukę į Ordiną kartu su šeimomis, gyvuliais ir visu kitu kilnojamuoju turtu (die wîb und ouch die kinder || ochsen unde rinder || und alles daß sie hâtten)[265].

Ordinas mielai priimdavo tokius pabėgėlius iš Lietuvos; magistras pasistengė iš dalies kompensuoti prarastą turtą Lietuvoje; „davė jiems pagal raštus (schrifte) ir žmonių, ir žemės"[266]. Ši kronikininko žinia, be abejo, patikima,— tai tipiškas faktas. Tuos „schrifte" sutikome jau ne kartą. Svarbu pažymėti, kad Ordino apdovanojama lietuvių diduomenė keitė tėvynę ir siuzereną, o ne juridinę, feodalinę prigimtį.

---

[263] Ten pat, p. 64, v. 2753—2755.
[264] Ten pat, p. 65, v. 2830.
[265] Ten pat, p. 67, v. 2896—2900.
[266] Ten pat, p. 68, v. 2958—2960.

Naujieji Ordino vasalai, riterių remiami, dar kartą užpuolė Lengvenio žemę. Jie užėmė jo „kiemą“ (in Lengewînes hof quam gerant) ir, „ten būdami“ (lagen dâ), „nemaža prisiplėšė“ (hatten roubes vil dar bracht) „moterų ir vaikų, arklių ir galvijų“ ir, be to, „išžudė daug šeimyniškių“ (ouch ist der manne vil geslagen)[267]. Iš šio atpasakojimo ryškėja tipiškas feodalo kiemas. Lengvenis savo žinioje turėjo 500 kariauną[268], jo „draugai“ (vrûnde) jį išpirkę iš Ordino už 500 ozeringų (250 markių)[269]. Kronikininkas, kalbėdamas apie Lengvenį, trumpam nušvietė XIII a. Lietuvą valdančios diduomenės vidinį gyvenimą. Tai žemvaldiškos feodalinės diduomenės gyvenimas. Iš kelių aprašymų matyti, jog kilmingieji buvo įsitaisę tarp valstiečių kaimų, neretai juos valdydami.

Vadinasi, kilmingieji — tai stiprėjantys privilegijuoti žemvaldžiai, ne išsyk tapę tokiais, bet jau suspėję tvirtai įleisti šaknis savo tėvonijose apie tą laiką, kuomet juos ima minėti šaltiniai.

Galima padaryti dar keletą pastabų dėl kilmingųjų valdų dydžio. Įvairūs šaltiniai jį nurodo labai nevienodai, tai priklauso nuo to, kada ir kur jie rašyti. Bet vis dėlto galima pažymėti kai kurias gradacijas. Pirmiausia tai nedidelės valdos iš keleto valstiečių kiemų, kurias jau matėme Ordino dovanojimo raštuose. Jos priklauso neseniai nuo bendruomenės atsiskyrusiems kilmingiesiems.

Antra, tai vidutinių didikų valdos. Dalis tokių didikų, slopindama, kaip Lengvenis, su karaliaus parama savo priešininkus, sugebėjo labai įsigalėti. Tokių kilmingųjų, valdančių kiemus (geriausiu atveju keletą kaimų), yra kelių aprašymuose. Jie minimi ir kronikininkų. Hermanas Vartbergė rašo, jog 1332 m. riteriai, įsiveržę Žemaitijon, pasiekė Mažeikių ir Vindeikių kie-

---

267 Ten pat, p. 69—70, v. 3006, 3037—3039.
268 Ten pat, p. 71, v. 3095.
269 Ten pat, v. 3072.

mus[270]. 1360 m. jo užrašyta apie žygį „į kažkokio satrapo Eiginto (Eikint) kiemą (curiam)“, kuris, neva, pasigyręs, jog išvysiąs vokiečius iš Livonijos, ir jau buvo paskirstęs pilis „savo giminaičiams bei draugams“ (suis consanguineis et amicis), t. y. pasielgė panašiai, kaip Ordino magistras, kuris dalijęs dar nenukariautą Lietuvą. Eiginto planai sužlugo: riterių kariuomenė užėmė jo kiemą ir šalia esantį valsčių (curiam ac regionem circumiacentem expugnavit)[271]. O štai dar vienas pavyzdys. Per 1368 m. antpuolį į Upytės žemę Ordino riteriai paėmė į nelaisvę Girdeiką, didiko (satrape nobilis) Stirpeikos sūnų kartu su šeima ir šeimyniškiais (ac familia eiusdem multisque aliis)[272].

Daugiau pavyzdžių nereikia. Aprašydamas kovas dėl Žemaitijos, kronikininkas iki pat 1378 m., kuomet pasakojimas nutrūksta, nuolat mini čia vieną, čia kitą didiką[273]. Nereikia lakios vaizduotės, kad su šiais duomenimis genetiškai susietume 1416 m. Žemaitijos kilmingųjų skundą. Iš XIII—XIV a. kronikų žinomi „paveldėti turtai“ (erbliche besiczungen) iš tėvų, senelių ir prosenelių, kuriuos mini skunde sudarytojai.

---

[270] SRP, t. II, p. 66.

[271] Ten pat, p. 80; žr. *J. Ochmański*, nurod. recenzija, p. 149. Kai kurios teisingos šio recenzento pastabos persipina, deja, su nemažais metodologiniais netikslumais: jis rašo apie H. Paškevičiaus nuopelnus, tyrinėjant ankstyvojo feodalizmo Lietuvos istoriją (p. 143, 159), tarsi nežinodamas, ką pastarasis vadina feodalizmu ir kokių politinių tikslų jis siekia. Recenzentas nenori matyti kokybiškai naujo marksistinio požiūrio į kilmę (p. 147), ankstyvojo feodalizmo pašauktinei kariuomenei jis priešpastato XVI a. feodalinę kariuomenę (p. 159) ir pan., atsiedamas ginkluotųjų pajėgų istoriją nuo permainų visuomeninėje santvarkoje. Netiksliai recenzentas perteikia ir mūsų ankstesnių H. Lovmianskio darbų vertinimą (žr. p. 146—147), plg. šios knygos rusiško leidimo 201, 207, 240, 246, 398 p.

[272] SRP, t. II, p. 92.

[273] Ten pat, p. 96 (1370 m.), p. 98—99 (1371 m.), p. 103 (1373 m.), p. 107—108 (1375 m.: pasakymas „magni satrape“ tinka rusų diduomenei, t. y. terminai nesiskiria), p. 110 (1376 m.), p. 113 (1377 m.), p. 115—116 (1378 m.).

Didikai žemvaldžiai — tipiškas reiškinys: jis užfiksuotas ir Petro Dusburgo kronikoje. Dusburgas rašo, kad Ordino riteriai su kažkokio, įpykusio ant savo viešpačio (dominum suum), Pelužio (Peluse) pagalba nusiaubė to didiko kiemą (reguli habitacionem). Tas kilmingasis buvęs galingesnis už kitus —„nelyginant antrasis asmuo savo karalystėje po Lietuvos karaliaus"[274]. Riteriai užpuolę tuo metu, kai ten puotavę 70 kitų kilmingųjų, jo kaimynų („beveik visi Lietuvos karalystės kilmingieji") arba, kaip perdavė šią žinią Nikalojus Jerošinas: „visi krašto kilmingieji", ir išsivedę jų šeimas ir šeimyniškius (uxores regulorum cum familia et parvulis), o kartu ir 100 arklių su brangia manta[275]. Šis kilmingasis — taip pat tėvonis, gal būt, tik kiek aukštesnės kategorijos. O štai dar vienas didikas — garsus lietuvių karvedys Sudargas. Užpuolę šio „kilmingo ir galingo vyro" valdą, riteriai ją „kartu su aplinkiniais kaimais pavertė pelenais", be to, „daugelį vyrų išžudė ir paėmė į nelaisvę jo žmoną su vaikais ir šeimyną su daugeliu kitų moterų bei kūdikių"[276]. Tai galingo didiko, kone kunigaikščio, kiemas.

Kai dėl didžiojo kunigaikščio valdžios atstovų, tai jie nepalyginamai didesni žemvaldžiai. Pavyzdžiui, Žemaičių kunigaikščiui Vykintui priklausė „pusė Žemaitijos"[277] ir jau minėta pilis „Tviremet". Žemė sudarė ir kitų kunigaikščių — Tautvilo ir Edivydo —„turtą"[278].

Pagaliau pats didysis kunigaikštis Mindaugas buvo žemių, pilių ir kitokių turtų savininkas. Apie tą metą, kai „jis suvienijo visą Lietuvos žemę", jo rankose bu-

[274] PD, III, 228 (XIII a. devintasis dešimtmetis). Ši formulė kronikininko taikoma ir Lietuvos vyriausybės atstovui, vedusiam 1324 m. Rygoje derybas su legatais (PD, III, 359).

[275] Ten pat, 228.

[276] Ten pat, 332 (apie 1317 m.). Dusburgo kronikoje nemaža medžiagos apie prūsų kilmingųjų žemvaldystę (žr. ten pat, 70—71, 76, 108, 113, 188, 197, 207, 209, 211, 212, 219).

[277] ПСРЛ, т. II, стб. 816.

[278] Ten pat, st. 815.

vo sukaupta „nesuskaičiuojama daugybė“ turto[279]. Jo įpėdiniai dalijosi „Mindaugo žemę ir turtus“[280]. Iš vienintelio patikimo Mindaugo rašto — 1254 m. dovanojimo rašto vyskupui Kristijonui — matome, jog karalius turi aukščiausią jurisdikciją: jis gali vyskupą „pasiųsti patį paimti savo [vyskupijos valdžią]“, gali jam dovanoti žemės. Be to, kas ypač svarbu, žemės jau turėjo aiškiai nustatytas ribas ir todėl galima tiksliai nurodyti, pavyzdžiui, trijų žemių puses[281]. Pasak Eiliuotosios kronikos, Mindaugas, norėdamas savo pusėn patraukti Livonijos magistrą Andrių Štirlandą, apdovanojo jį ne tik auksu ir brangenybėmis, bet davė taip pat daug „turtingos ir geros žemės“[282]. Metraštis šitaip apie tai praneša: „nusiuntė daug aukso ir sidabro, ir sidabrinių bei auksinių ir puošnių indų, ir daugelį žirgų“[283]. Apie žemę čia nekalbama, bet užtat minimi žirgai. Šaltiniuose dar ne kartą sutiksime minint kunigaikščio žirgų kaimenes; tai neabejotinai rodo kunigaikščio žemės valdas buvus dideles. Neatsitiktinai metraštyje paminėti keturi Mindaugo „parobkai“— arklininkai[284]. Iš žemaičių pasiuntinių, kalbinusių Mindaugą dėtis į sąjungą, žodžių („tau bus gerai, nuo jų [riterių] bus apsaugota viskas, kas tau priklauso“)[285] aiškėja Mindaugą turėjus savo domenų ir Žemaitijoje. Jam priklausė Vorutos pilis; per vieną riterių puolimą jis „slėpėsi“ „savo pilyje“[286]. Pagal kariaunos dydį ir turtingumą su juo tegalėjęs lygintis tik jo seserėnas Žemaičių kunigaikštis Treniota, kuris „buvo toks pat, kaip ir jis, turtingas ir turėjo taip pat daug draugų“[287].

---

279 Ten pat.
280 Ten pat, st. 860—861.
281 GL, Nr. 1, p. 21.
282 LR, p. 82.
283 ПСРЛ, т. II, стб. 816.
284 Ten pat, st. 861.
285 LR, p. 146.
286 Ten pat, p. 77.
287 Ten pat, p. 163.

Kelių aprašymuose pietų Aukštaitijoje pažymėta net apie 25 didžiojo kunigaikščio domenus kiemus (Konigshöffe)[288] ir kaimus (Konigsdörfer). Kronikos mini (1306 m.) tai 3 „Lietuvos karalių kaimus“ prie Klaipėdos[289], tai 800 žirgų, matyt, iš kunigaikščio „equirricia“ (žirgyno) prie Naujojo Kauno (1367 m.)[290]. Žemaitijoje prie didžiojo kunigaikščio domeno galima priskirti tikriausiai ir žemes, buvusias palei jos pietinį, Prūsijos, pasienį — Gedimino pilį (minimą apie 1306 m.), atsiradusią tuo metu, kai Gediminas buvo ten, galimas daiktas, Vytenio vietininku. Pastarajam priklausė „Wythes hoff“ prie Kristmemelio (Skirsnemunės). Į domeną įėjo ir Veliuonos valsčius. Pagaliau Žemaitijoje buvusi ir kažkokia Butegeidžio valdų žemė (terra regis Butegeyde)[291].

Pagal 1440 ir 1492 m. privilegijas didieji kunigaikščiai pasižadėjo nebekurti Žemaitijoje naujų domenų be tų, kurie ten buvo XIV a.—XV a. pradžioje („Taipogi naujų dvarų jų valsčiuose pasižadame nesteigti, o valdyti tik tuos, kurie ten yra buvę Vytauto laikais įkurti“[292]). Iš 1522 m. ginčo matyti, kad Žemaitijoje didžiųjų kunigaikščių žinioje («надаваньи») buvo keturi dvarai (Vilkija, Veliuona, Skirsnemunė ir Šiaulėnai), be to, jie „nuo seno“ buvo „mūsų protėvių ir mūsų“[293].

Didžiulis skirtumas yra tarp kokio nors Dampsio, valdžiusio haką žemės, ir didžiojo kunigaikščio — nominalaus visos Lietuvos valdytojo, betgi juos sieja vienas požymis — tai, kad jie patys žemės nedirba. Ją dirba kiti, jiems pavaldūs, žmonės.

Didysis kunigaikštis tapo nominalus visos žemės savininkas. Matėme didįjį kunigaikštį Mindaugą buvus turtingą ir galingą. Šiuo atžvilgiu jo įpėdiniai at-

---

288 Wb, Nr. 69, 73, 79, 81—83, 88, 89, 91, 97—99.
289 PD, III, 291.
290 SRP, t. II, p. 559; plg. HW, p. 88 (1367 m.).
291 PUB, I$_2$, Nr. 568.
292 АЗР, т. I, № 103, стр. 121.
293 *М. Довнар-Запольский$_2$,* стр. 21.

rodo buvę dar galingesni. Visos nukariautos žemės ėjo didžiojo kunigaikščio jurisdikcijon. Gediminas pats numato dovanoti žemės kviestiems persikėlėliams: „mes norime paskirti žemės kiekvienam pagal jo padėtį"[294]. Tai, žinoma, ne naujiena: taip elgėsi ir jo „pirmtakas" karalius Vytenis, kuris kreipėsi į Rygą, „prašydamas, kad jie atsiųstų jam du brolius iš pranciškonų ordino, [drauge] paskirdamas jiems vietą ir jau pastatytą bažnyčią"[295]. Gediminas, kviesdamas į savo kraštą krikščionis (išskyrus teutonus), žadėjo visiems geros valios žmonėms atverti „[savo] kraštą, valdas ir [visą] karalystę" (terram, dominium et regnum)[296] — išsireiškimas ne visai aiškus. Betgi yra pagrindo čia matyti feodalinį valdymą. Kad toks aiškinimas teisingas, parodo ir tai, jog karalius žadėjo apdovanoti žeme karius (riterius ir jų ginklanešius), pirklius ir amatininkus kiekvieną pagal jo padėtį.

Kitame laiške Gediminas apie tai rašė: „Taip pat jei bus [tarp jų] riterių (milites) ir ginklanešių [armigeri — t. y. riterių vasalų, plg. kitame laiške — milites, vasales[297]], duosime jiems pajamų ir žemės, kiek norės (daremus eis redditus et agriculturam)"[298]. Suprantama, šis dovanojimas nereiškė pilnutinio imuniteto. Bendrai valdydami, Algirdas su Kęstučiu buvo susitarę, „ką beįsigytų — pilį ar valsčių,— viską dalytis per pusę"[299].

Pažiūra į didįjį kunigaikštį kaip į vyriausią savininką atsispindėjo ir lietuvių kankinių gyvenimo aprašyme (XIV a.) — šališkame, bet kartu ir vertame dėme-

---

[294] GL, Nr. 3, p. 33.
[295] Ten pat, Nr. 2, p. 25.
[296] Ten pat, Nr. 3, p. 33.
[297] Ten pat, Nr. 4, p. 41.
[298] Ten pat, Nr. 5, p. 49.
[299] ПСРЛ, t. XVII, стб. 72. Jogaila padovanojo savo broliui Skirgailai keletą valsčių ir kaimų „su įvairiom tarnybom, visais žmonėmis ir kaimais, ir visokiomis pajamomis", arba „su duokle ir su žeme, su žmonėmis ir visokiomis pajamomis" (*J. Jakubowski*$_1$, p. 36—45).

sio šaltinyje. Kai Vilniaus gyventojai pravoslavai, „atvesti iš įvairių žemių“, panorėjo pasistatyti bažnyčią, jie „prašė kunigaikščio, maldaudami išklausyti ir padovanoti kokią nors vietą šventyklai, kurioje jie galėtų rinktis“. Didysis kunigaikštis —„ugnies garbintojas“— Algirdas išpeikė jų pasirinktą vietą, „nes ji žema ir tamsi“, o „nurodė [tą], kur buvo kartuvės, kuri tinkama yra, nes aukšta ir šviesi“[300]. Turint galvoje, kad bažnyčios ir vienuolynai buvo statomi ir Vaišelgos, ir Gedimino laikais, „gyvenimo aprašymuose“ galima atrasti patikimų tokių dovanojimų detalių.

Minėtosios trys feodalinės žemvaldystės formos, būdingos pirmiesiems Lietuvos ankstyvojo feodalizmo monarchijos dešimtmečiams, tarsi atspindi pirmųjų žemės savininkų kelią nuo nedidelių tėvonijų iki ištisus valsčius, žemes ir kunigaikštystes apimančių valdų. Mums prieinami šaltiniai parodo Lietuvoje jau buvus teritorinį padalijimą, juose minima: territorium, terra, regio, lant, districtus, vėliau vadinami „valsčiais“[301]. Lietuvos valstybė formavosi aštrių prieštaravimų tarp įvairių žemės savininkų sąlygomis. Bet gyvenimas privertė tuos atsiskyrusius nuo bendruomenių ir iš jų iškilusius susivienyti, norint viešpatauti prastuomenei; Ordino, rusų žemių ir Lenkijos grėsmė vertė skubėti.

Privilegijuotiesiems žemvaldžiams konsoliduojantis į vieną feodalinį luomą, išliko pirminė turtinė nelygybė jo grupėse. Pačią didžiausią grupę, kaip ir kadaise, bet dabar jau tik valstybei sankcionuojant, sudarė smulki tarnybinė bajorija. Toliau ėjo stambioji tarnybinė bajorija ir kunigaikščiai. Visą hierarchiją užbaigdavo pati turtingiausia luomo dalis — valdančioji didžiųjų kunigaikščių dinastija. Žemė ir politinė valdžia priklausė privilegijuotiems, išlaikyti luominę monopoliją padėjo išsišakojęs valstybinis aparatas.

---

[300] *М. Н. Сперанский*[1], стр. 26; plg. *Е. Голубинский*[2], p. 68—70.

[301] *K. Avižonis*[1], p. 20.

Bajorų žemvaldystė be paliovos stiprėjo. Jų interesai išreikšti 1387 m. privilegijos akte, patvirtinusiame bajorų luomines teises į „pilis, valsčius, kaimus ir namus (castra, districtus, villas atque domos)“, užtikrinusiame bajorams katalikams neliečiamas valdymo, laisvo savo dvarų disponavimo teises ir našlių, sūnų bei kitų giminaičių paveldėjimą [302]. Tai buvo teisės, kurių prūsų diduomenės dauguma neturėjo ir kurių siekė Žemaitijos kilmingieji. Iš viso tai dar vienas žingsnis, formuojantis senjorijai, didėjant imunitetui ir politiniam susiskaldymui. Šiuo keliu Lietuva ėjo gerokai lėčiau nei, pavyzdžiui, ankstyvojo feodalizmo Rusia. Tik pamažėl, stiprėjant bajorų nuosavybei Lietuvos žemėje ir pasibaigus ekspansijai į Rusią, augo lietuvių diduomenės galia. Ji atsispindėjo privilegijose ligi pat 1566 m. II Statuto specialiojo papildymo, kuriuo bajorams duota visiška laisvė disponuoti žemės nuosavybe (omnia iura, libertates et immunitates) [303].

Stambiosios feodalinės nuosavybės ir drauge su tuo Žemaitijos bajorų teisių didėjimas gerai matyti iš 1492 m. privilegijos. J. Jakubovskis nustatė, kad šios privilegijos formuliaras, iš tikrųjų jo pirmieji trylika straipsnių, yra iš 1440 m. Kazimiero privilegijos, kurioje vėlgi kartojamos teisės, Vytauto ir Jogailos duotos 1413 m. Žemaitijai, jai išsivadavus iš Ordino priespaudos [304]. Nors vietos bajorija į XIV a. pabaigą sudarė (jeigu remsimės įkaitų duomenimis) apie penkis šimtus turtingesnių šeimų, besididžiuojančių savo kilmingumu, pavyzdžiui, „erbare“ (garbingas), vis dėlto pirmąja privilegija tik trijų vietinių didikų teisės buvo sulygintos su lietuvių—lenkų bajorų teisėmis.

Vėliau bendruomeninių žemių grobimai ir dalijimai sustiprino šį luomą. Privilegijų globon patenka ir valdos, atsiradusios iki XIV a. pabaigos, ir susidariusios paskui: „Davėme visiems bajorams ir nekilmingiems

[302] ZPL, p. 1.
[303] Pomniki prawa litewskiego, Kraków, 1900, p. 262—263.
[304] *И. Якубовский*[1], № 4, стр. 239—278; № 6. стр. 245—303.

(omnibus bojaris et toti communitati)" septynių Žemaitijos pavietų „tą viską, ką nuo senų laikų (ab antiquo tempore) iš karaliaus Vladislovo, kunigaikščio Vytauto ir mūsų tėvo turėjo ir valdė, tiek kaimus, tiek ir visa tai, kas jiems priklausė (tenebant et possidebant villas et alia), jų amžinam ir neatimamam valdymui (et possidere irrevocabiliter, et perpetuo)".

Čia kalbama apie tas valdas, kurios Žemaitijoje yra buvusios nuo senų senovės, nuo Mindaugo ir Gedimino laikų, kadangi naujoms, Vytauto išdalytoms ir vėlesnėms, skirtas atskiras straipsnis: „Taip pat dovanojimus (donationes), kuriuos kunigaikštis Vytautas, Švitrigaila ir Žygimantas, taip pat mūsų tėvas kilmingiesiems ir bajorams (nobilibus et bojaris) dovanojo (donaverunt), norime išsaugoti ir išlaikyti"[305].

Pačią didžiausią privilegijuoto luomo grupę sudarė smulkieji tarnybiniai žmonės, iš pradžių įėję į kariaunas, o vėliau tai vadinami приятели, amici, vrûnde. Didelės kariaunos XIII a. Lietuvoje — visuotinis reiškinys: jų buvo prie Nalšios kunigaikščio Suksės[306], jotvingių — Skomanto[307], kunigaikščio iš vidurio Lietuvos (potentior de Lethonia) Dangeručio[308], kunigaikščio iš šiaurės Lietuvos Lengvenio[309] ir kt.

Šiuos „freunde", dokumentuose vadinamus ir „knechtin"[310], „clientes"[311], dar sutiksime, kada kalbėsime apie laisvuosius valstiečius. Reikalas tas, kad šis žemiausias bajorijos (armigeri sive bojari) sluoksnis

---

305 АЗР, t. I, Nr. 103.

306 Jis bėgo pas Rygos vyskupą „su didele daugybe tikinčiųjų; su visais, buvusiais jo priklausomybėje", ir gavo iš jo valdą „in feodum" (žr. LUB, t. I, Reg. 463, p. III — 1268 m.).

307 PD, III, 211. Jis išėjo į rusų žemę su visa „šeimyna" (familia) ir „draugais" (et amicis).

308 ГЛ XVII, 3; plg. XIII, 4.

309 LR, p. 71 (iš vokiečių nelaisvės jis buvo išvaduotas „savo draugų"— von den vrûnden sîn).

310 SRP, t. III, p. 284 (1407 m.).

311 AKL, t. I, p. 12 (1392 m.).

buvo verbuojamas pagal feodalinės senovės tradiciją iš pasiturinčios valstietijos[312].

Lietuvoje šis procesas atsispindi tik XV a. pradžios šaltiniuose (1418 m. Žemaitijos valstiečių sukilimo išvakarėse)[313]. Ši tendencija Ordino politikoje Prūsų žemėse pasireiškė anksčiau, prieš 1295 m. Sembos sukilimą. Apie tokią politiką Petras Dusburgas yra palikęs netgi savo samprotavimų 220 skyriuje: krikščionybės priėmimas ir ištikimybė Ordinui nulemianti prūsų likimą; čia, kaip aiškėja iš kronikininko žodžių, slypinti Ordino politikos socialinė esmė. Ordinas nekeičiąs socialinės padėties tų kilmingųjų (de nobili, edil), kurie geranoriškai pripažinę jo valdžią, lygiai kaip ir nekilmingųjų (unvri).

Bet vargas tiems nobiliams, kurie pasirodė esą neištikimi broliams: „Prūsijos žemėje yra daug neofitų, kurių protėviai buvo kilę iš kilmingos giminės [plg. Christburgo sutartį], tačiau jie patys dėl savo klastingumo, parodyto prieš tikėjimą ir tikinčiuosius į Kristų, buvo įvertinti kaip nekilmingi". Iš kitos pusės, „ištikimiems" valstiečiams, ypač geriausiems iš jų,— atviras kelias į diduomenę: „o kiti, kurių tėvai buvo nekilmingi, dėl ištikimo tarnavimo tikėjimui ir broliams buvo apdovanoti laisve". Šitaip kilmingasis pagal Nikalojaus Jerošino terminologiją pavirsdavo „eigin knecht", o valstietis, priešingai, gaudavo amžiną laisvę ir teisę į „amžiną paveldėjimą, kilmingumą ir ponų luomą (êwiclîch sî erbin habin || adil und hêrschaft dâvon)"[314].

Valstiečių panaudojimas viešpatavimo socialinei bazei plėsti — įžvalgi politika. Viena, į ką neatkreipė dėmesio Dusburgas, tai, kad lengva paversti kilmingąjį valstiečiu, bet nepalyginamai sunkiau valstietį — kilminguoju, nes reikia, kad jam paklustų kiti, anksčiau

---

[312] Žodį „armigeris" (PD, III, 148) Nikalojus Jerošinas išvertė žodžiu „witinge" (NE, v. 14168).

[313] *M. Ючас*$_2$, p. 164 ir sek.

[314] PD, III, 220; NE, v. 17999—18001, 18017—18022.

buvę laisvi valstiečiai. O tai galėjo turėti rimtų pasekmių, kuo ir įsitikino Ordino vyriausybė iš Prūsijos valstiečių sukilimo, o Lietuvos — iš Žemaičių valstiečių sukilimo patirties.

Stipri didžiojo kunigaikščio valdžia — istorinė Lietuvos ypatybė, neginčijama mokslininkų. Tuo tarpu šio reiškinio priežastys — neišaiškintos. Tur būt, jų šaknys glūdi ekonomikoje, specifinėse Lietuvos monarchijos susidarymo istorinėse sąlygose.

Tarybiniai istorikai sutaria dėl to, kad visų ankstyvųjų feodalinių Europos monarchijų valdžios ekonominis pagrindas — platus žemių fondas su laisvais valstiečiais. Tą patį matome ir Lietuvoje, bet čia šis valdžios pagrindas platesnis ir tvirtesnis.

Sprendžiant apie gamybinių jėgų padėtį iš archeologijos duomenų ir bendruomenės išsivystymo, atsispindinčio panašiuose prūsų dokumentuose, Lietuvos valstybė iškilo, kuomet bendruomenė jau buvo beveik pavirtusi kaimu su laisvaisiais žemdirbiais alodistais, seniai pasidalijusiais ager publicus. Todėl čia nei bendruomeninė diduomenė, nei vėliau valstybė negalėjo uzurpuoti kiek daugiau kolektyvinių dirvų ir nustatyti valstiečiams didelių lažinių normų. Dėl to Lietuvoje ilgai buvo laisvų valstiečių, pavaldžių didžiajam kunigaikščiui. Stambioji vietinė bajorija buvo palyginti negausi. Iš laisvų valstiečių vyriausybė kurį laiką verbavo smulkius tarnybinius žmones — eilinius bajorus, monarchijos atramą.

Kita ypatybė aiškintina lietuvių ir baltarusių visuomeninių santykių sinteze. Baltarusiškų žemių nukariavimas ir jų įjungimas į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę padėjo didžiajam kunigaikščiui išsaugoti žemes Lietuvoje[315]; jos buvo dalijamos labai šykščiai. Stambiems vasalams, kunigaikščiams, bajorų diduomenei žemės buvo dovanojamos Rusioje. Pradžią tam davė dar Mindaugas; užėmęs senąsias kai kurių žemaičių

[315] *H. Łowmiański?*, p. 129.

kunigaikščių valdas, jis dovanojo jiems žemių Rusioje: „kas ką gaus — sau pasilaikys“[316]. Šitaip alodą pakeitė brandesnė feodalinės nuosavybės forma — ligi gyvos galvos dovanojamos beneficijos. Tokie vasalai tuo tarpu nebuvo monarchui pavojingi, nes jų padėtį komplikavo ir apsunkino būtinumas skaitytis su etniškai svetimų žemių visuomeniniais santykiais ir politine sankloda. Pagaliau iki unijos Lietuvoje nebuvo paplitusios bažnytinės žemėvaldos, kuri kitose ankstyvojo feodalizmo šalyse sudarė dideles kultūrines žemes. Žyniai gaudavo trečdalį turto[317], tikriausiai kilnojamojo; stambieji kunigaikščiai iš pradžių patys buvo ir žyniais, pavyzdžiui, Skomantas[318]. Žyniai turėjo namus šventajai ugniai ir sau[319]. Apskritai, žynių žemėvalda negalėjo būti lyginama su bažnyčios turtais.

Lietuvos valstietijos istorija susijusi su aukščiau aprašytąja stambiosios žemėvaldos raida. Istorikai, neigę buvus pagoniškojoje Lietuvoje stambiąją feodalinę žemėvaldą, be abejo, negalėjo matyti joje ir priklausomų valstiečių; į valstiečius, pavaldžius valstybei, jie žiūrėjo kaip į laisvus.

Senąją Lietuvą tyrinėjantis istorikas nedisponuoja inventoriais ir į juos panašiais dokumentais, jam tenka naudotis kitais, sudėtingesniais šaltiniais, kuriuos betgi galima analizuoti. Apskritai, XIII—XV a. kronikose ir aktuose Lietuvos gyventojai skirstomi į kilminguosius, diduomenę, ir nekilminguosius, prastuomenę. Petras Dusburgas, pavyzdžiui, rašo, jog 1306 m. riterių kariuomenė įveikusi lietuvius, iš kurių mini septyniolika galingųjų (pociores) ir didelę daugybę prastuomenės (de populo communi)[320]. „Communis populis“ tai — nekil-

[316] ПСРЛ, т. II, стб. 815.

[317] LR, v. 4693—4694.

[318] ПСРЛ, t. II, стб. 799; pagal padavimą, Galindų žemę valdžiusi moteris pranašė (sacra et prophetissa), kuri, laikoma šventąja, šaukdavusi diduomenės susirinkimus ir spręsdavusi taikos ir karo klausimus (PD, III, 4); plg. *А. Ф. Мержинский*₂, p. 253.

[319] ŽML, t. II, p. 116, Nr. 17; *А. Ф. Мержинский*₃, стр. 395.

[320] PD, III, 291; plg. ten pat, 188, 220, 238—249, 259.

mingieji (ignobiles). Tokia formulė jo kronikoje stereotipinė[321]. Tą patį matome ir aktuose[322]. Kokia tų kilmingųjų socialinė-ekonominė prigimtis, stengėmės parodyti aukščiau. Dabar reikia išaiškinti, kas buvo tie „populus communis". Nėra abejonės, kad šeimyna sudarė jų dalį.

Jau Vulfstanas (IX a.) mūsų visuomenėje matė dvi gyventojų grupes, priešpastatytas „karaliams" bei „turtingiesiems", tai „beturčiai": ne vergai ir vergai. Apie patriarchalinės vergijos buvimą galindų ir sasnų tarpe galima spręsti iš Galo Anonimo (XI a.) pasakojimo.

Pagal Petrą Dusburgą, prūsų visuomenė buvo pasidalijusi į kilminguosius ir nekilminguosius, be to, šeimyna, ypač vergai, tai visų pirma kilmingųjų nuosavybė. Kartais vergus nužudydavę ir laidodavę drauge su jų viešpačiais, ką patvirtina ir Christburgo sutartis. Laisvieji prūsai ryžtingai priešinosi Ordino mėginimams atimti iš jų nuosavybės teises į nekilnojamąjį ir kilnojamąjį turtą —„vergoviškai priespaudai".

Medžiaga apie Lietuvą vaizduoja tokį patį, kaip ir Prūsuose, visuomenės susiskirstymą.

§ 3. ŠEIMYNA

Kronikose ji žymima terminais „familia, gesinde". 1286 m. riteriai nuniokojo žemaičio didiko namus, kur užmušė 70 kilmingųjų ir išsivedė į nelaisvę jų žmonas „su šeimyna ir vaikais" (cum familia et parvulis)[323]. Tas pats atsitiko 1317 m. apiplėštuose Sudargo namuose — jo žmoną, vaikus ir visą „familiam" paėmė į nelaisvę, dalis vyrų buvo išžudyta[324]. Tais pačiais metais žemaičiai sukilo prieš Ordiną (cum tota familia et

---

[321] Žr. *Z. Ivinskis*[1], p. 24—25.

[322] CEV, p. 74 (1401 m.); Lites, II, p. 150 (1413 m.); CEV, p. 1036 (1416 m.) ir kt.

[323] PD, III, 229.

[324] Ten pat, 332.

canibus) „su visa šeimyna ir šunimis“[325]. Prūsų atžvilgiu ši formulė, dažniausiai išreikšta žodžiais „cum omni domo et familia sua“, taip pat neretai sutinkama [326]. Norime pažymėti, kad „familia“— kilmingųjų žmonių nuosavybė.

Z. Ivinskis, nagrinėdamas šį terminą, priėjo išvadą, jog Petras Dusburgas vartojęs jį šeimai, pilies gyventojams, kariauninkams pavadinti. Vis dėlto pirmiausia šiuo terminu kronikininkas vadina šeimyną, namų tarnus [327]. Šitaip galvoti verčia išsireiškimas „cum domo et familia“, kur „domus“— šeima, o „familia“— žmonės, šeimą aptarnaujantieji; kad toks šio termino interpretavimas teisingas, rodo ir daugybė žmonių kilmingųjų kiemuose. Dar labiau tokį aiškinimą paremia Hermanas Vartbergė, rašydamas apie lietuvių nužudytus vokiečių riterius (occisis fratrum cum familia eorum)[328]; taip galėjo būti pasakyta tik apie šeimyną, nes riteriai šeimų neturėjo. Pagaliau Nikalojus Jerošinas „familia“ verčia žodžiu „gesinde“[329]. Iš rusų metraščių irgi matyti, kad tai kariauna. Tautvilo sūnus pabėgo „su savo vyrais“[330], „su savo kiemu“; su Daumantu „atbėgo į Pskovą apie 300 lietuvių su žmonomis ir vaikais“[331]; Gerdenis „su savo kunigaikščiais

---

[325] Ten pat, 333.

[326] Ten pat, 21, 100, 101, 113, 168, 186 ir kt. Pagal Racionžo sutartį, Vytautas gavo teisę perkelti Aukštaitijon 250 kilmingųjų šeimų iš Žemaitijos „garbingai duoną valgyti“ (mit eren brotessen) (CEV, p. 98); tai tie patys „familiares“, „gesinde“, išlaikomi savo viešpaties.

[327] *Z. Ivinskis*$_1$, p. 26—27.

[328] HW, p. 49 (1279 m.); plg. PD, III, 159, 269.

[329] NE, p. 567, 571, 590. Negalima pritarti nuomonei, jog valstiečiai išeidavę drauge su kilmingaisiais, prie kurių buvę labiau prisirišę, negu prie žemės. Feodalizmo epochoje valstiečiai prie žemės visuomet buvo stipriau pririšti, nei prie ko nors kito; tuo metu jiems ir nereikėjo išeiti, nes jie dar buvo laisvi. Išeidavo tie, kurie gyveno savo viešpaties išlaikomi arba dirbo jo kieme (Plg. *H. Paszkiewicz*$_8$, p. 77).

[330] НПЛ, стр. 84.

[331] Ten pat, p. 85.

atvyko į savo namus ir pamatė savo kaimus sudegintus“, jų kariaunoje — 700 karių [332].

Senojoje Lietuvoje (ir Prūsuose) šeimynos supratimas buvo dar gana siauras; šeimyną sudarė žmonės, daugiausia betarpiškai priklausomi nuo savo viešpačio, atliekantieji jam ūkinę ir karinę tarnybą namų ir sodybos ūkyje. Tai ryškus buvusios patriarchalinės vergovės pėdsakas. Neabejojame, jog ir prie didžiųjų kunigaikščių kiemo buvo panašios šeimynos: neatsitiktinai Volynės metraštininkas Mindaugo arklininkus vadina „parobkais“. Vėliau šeimynos dalis, gavusi laisvę, sudarys laisvuosius (libertini), o kita, pasipildanti per karus,— nelaisvąją šeimyną (familia illibera).

Dokumentuose gausu įvairiausių terminų šeimynos žmonių nelaisvumo formoms pažymėti; tos formos parodo ir kelių į vergiją įvairumą, pavyzdžiui, tai ir nelaisvė, ir skolų kilpa, ir šeimynos pirkimas svetur, ir kt. Sutinkama tokių terminų: «невольные» (obnoxii), «холопы» (servi), „illiberi“, „drelle“, „egen“ (t. y. eigene), „thattern“ ir kt. Vėliau dalis šių terminų, kažkada atsiradusių vergams vadinti, bus taikoma ir valstiečiams, netenkantiems laisvės (eigin knecht, knechtschaft). Iš kitos pusės, dalis vergų, gaunančių laisvę (libertini), suartės tikriausiai su kuria nors laisvų valstiečių grupe.

Nelaisvieji (obnoxii), sprendžiant iš jų paminėjimo šaltiniuose, sudarė vieną iš šeimynos dalių. Gedimino skunde prieš Ordiną, sulaužiusį taiką, rašoma: „Taip pat [negrąžino] tikrai apie 300 nusikaltusių pavaldinių, kurie [pabėgo] iš mūsų valdomo krašto; jie juos priglobė ir nė vieno iš jų negrąžino“[333]. Rusiškoje Kazimiero privilegijos redakcijoje išsireiškimas „manicipiorum obnoxios“ išversta žodžiu „неволные“ (nelaisvieji)[334].

---

[332] Житие кн. Довмонта — Средняя редакция в кн. *Н. Серебрянский*₁; *Каликин Ф. И.*₁, стр. 272—276.
[333] GL, Nr. 16, p. 171.
[334] АЗР, т. I, № 61, стр. 76 (1457 г.).

Jau Vaišelgos sutartyje su vokiečiais greičiausiai buvo straipsnis dėl kilnojimosi uždraudimo nelaisviesiems. Šiaip ar taip, Polocko—Vitebsko kunigaikščio Iziaslavo, pavaldaus Vaišelgai, „Pasakojime“ (apie 1265 m.) parašyta: „laiduotojus ir skolininkus, ir vergus išduoti“[335]. Taigi čia nelaisvieji, vergai terminologiškai prilyginti skolininkams, laiduotojams, žodžiu, prasiskolinusiems. 1323 m. lietuvių—vokiečių taikos sutartyje numatyta, jog, skirtingai nuo laisvųjų žmonių, turėjusių teisę laisvai kilnotis, nelaisvieji (drelle, lotyniškame egzemplioriuje — servus proprius) turi būti išduodami, šalims pareikalavus[336]. Tai beteisiai žmonės. Juos „nuo seno“ pardavinėdavo kartu su gyvuliais[337]. Kunigaikščiai juos dovanodavo kaimyniniams valdovams: didysis kunigaikštis yra siuntęs „gesinde“ didžiajam magistrui[338]; Vytautas atsiprašęs Ragainės komtūrą, kad ne tuoj pat pasiuntęs jam „rusų šeimyną“ ir žadėjo netrukus pasiųsti šešis „thattern egen“[339]. Todėl, kada Vytautas ragino žemaičius (baioren und sinen luden) parduoti žmonas ir vaikus[340], betgi ginkluotis prieš riterius, tai jis galėjo nesibijoti būti nesuprastas.

Vergų galėjo pasipildyti ir iš belaisvių, neturėjusių už ką išsipirkti. Jeigu jau I Lietuvos Statutas (1529 m.) iš keturių nelaisvės šaltinių mini ėmimą į nelaisvę[341], tai, žinoma, dar didesnė šio šaltinio reikšmė buvo anksčiau. Atrodo, šiai nuomonei neprieštarauja ir šaltiniai. Petras Dusburgas tvirtino, kad belaisviai Lietuvoje „pasmerkti amžinai vergijai“[342]. Sprendžiant iš Nikalojaus Jerošino kronikos, kunigaikštis Vytenis, paėmęs

---

335 РЛА, № 25-В.
336 GL, Nr. 8, p. 73.
337 CEV, p. 166 (1409 m.).
338 Ten pat, p. 541 (1422 m.).
339 Ten pat, p. 772 (1427 m.).
340 Ten pat, p. 548 (1422 m.).
341 ZPL, p. 360—361.
342 PD, III, 346.

vokiečių belaisvių, nežadėjo jiems nieko kito, kaip beteisiškumą: „jūs turite būti mūsų vergais (eigin)“[343]. Maršalas Henrikas Dusmeris, gąsdindamas ir drąsindamas riterius, kalbėjo 1338 m., kad, pakliuvę lietuviams į nelaisvę, būsią sudeginti, o jeigu jiems laimė ir nusišypsotų ir jie išliktų gyvi, tai gyvenimas būtų baisus: „taip jūs turėsite, amžinai vergaudami, mušami ir botagais pliekiami, pas žmones, krikščionių belaisvius laikančius ne kuo geriau, ir vargu ar taip gerai, kaip šunis, baigti gyvenimą didžiausiame skurde“[344]. Lietuvių paimti belaisviai XIII—XIV a. skaičiuojami šimtais ir tūkstančiais. Tačiau Z. Ivinskis, pateikdamas tokius duomenis, prieina išvadą, kad Lietuvoje nebuvo vergijos, panašios į antikinę[345]. Dar daugiau, jau 1370 m. lietuvių kariuomenėje pasitaiko „libertini“, t. y., reikia manyti, paleistų į laisvę vergų[346].

Tiems, kurie Lietuvos valstybėje įžiūri kažką nepaprasto, visi šie faktai negali būti įdomūs. Tuo tarpu mes turime visiškai aiškiai įsisąmoninti, kad Lietuvą valdė kilmingieji, turėję šeimynų, kad jie jas brangino, ir todėl didieji kunigaikščiai, kaip „žemės viešpačių“ atstovai, gindami žemvaldžių ekonominius interesus, atėmė iš vergų kilnojimosi teisę ir sutartimis (kaip tai darė ir senovės Rusios kunigaikščiai) stengėsi sulaikyti pavergtuosius tėvonijų žmones nuo bėgimo į užsienį. Be to, iš šaltinių matyti, kad vergai to meto Lietuvoje negalėjo būti nei vienintelė, nei juo labiau vyraujanti gamintojų dalis. Gamybos lygis, bendruo-

---

[343] NE, v. 23637—23638. To Dusburgas nemini, bet Vygandas Marburgietis rašo: „jūs visi mano belaisviai, tik man turite būti ištikimi ir su manimi kovoti prieš krikščionių tikėjimą“. SRP, t. II, p. 456.

[344] SRP, t. II, p. 496. Rygoje buvo tvirtinama, kad į vergiją patekdavo ne tik parduotieji į Lietuvą (žr. LUB, t. II, Nr. 710, 1325 m. Rygos arkivyskupo dokumentas), bet netgi laisvai persikėlusieji ten žiemgaliai (ten pat, Nr. 630; „buvo grąžinti į amžiną vergiją“).

[345] *Z. Ivinskis*$_1$, p. 33—34, 176—179.

[346] SRP, t. *II*, p. 566.

menės padėtis verčia manyti, kad vyravo kitos priklausomybės formos.

Taigi XIII—XIV a. šaltiniai atspindi tik vieną iš patriarchalinės vergijos istorijos etapų, kuris ilgai išliko ir feodalizmo sąlygomis. Iš ankstesnių šaltinių apie prūsus, o vėliau ir lietuvius, negalima pasakyti buvus gryną vergiją.

§ 4. VALSTIEČIAI

To laikotarpio šaltiniuose apie Lietuvą valstiečiai vadinami smerdais, homines (žmonėmis), cmethones (kmetais), gebuwer (valstiečiais)[347]. Štai kas apie juos žinoma: 1362 m. Algirdas ėjo į pagalbą Kauno piliai su savo bajorais, vadovaudamas kariuomenei, sudarytai iš valstiečių-smerdų (cum suis boyaribus et smyrdens)[348]. Čia, atrodo, smerdais vadinama prastuomenė, apskritai valstiečiai. Vėlesnėse dokumentų užuominose kmetas taip pat priešpastatytas bajorui[349]. Jau vien tai verčia manyti, kad jų teisės nebuvo vienodos. Įsidėmėtina ir termino „smerdas“ paplitimas Kauno—Vilniaus rajonų toponimikoje[350]. Rusiškų terminų skoliniai, taikyti kilmingiesiems ir valstiečiams, neturi stebinti: tai gatava juridinė forma, kuri visiškai tiko susiklosčiusiems Lietuvoje visuomeniniams santykiams. Kokia gi buvo valstiečių grupių — valstybinių, didžiųjų kunigaikščių domenų ir pagaliau feodalų valdų — padėtis?

Iš 1323 m. Gedimino laiškų galima kai ką spręsti apie valstiečių, gyvenusių valstybinėse žemėse, padėtį. Kviesdamas į savo kraštą žmonių iš užsienio, didysis

---

[347] Apie panašias feodalinėje priklausomybėje buvusių valstiečių kategorijas Lenkijoje ir Čekijoje plg. *Л. В. Разумовская*₁, p. 88—89 ir sek.; *F. Graus*₁, p. 243, 246—249.

[348] SRP, t. II, p. 533.

[349] Pavyzdžių žr. *Z. Ivinskis*₁, p. 184.

[350] *E. A. Рыдзевская*₁, стр. 7.

kunigaikštis žada jiems žemės ir visiškai juos atleisti nuo dešimtinės, bet tik dešimtį metų (o nuo kitų prievolių — penkerius metus); po to jie turės mokėti dešimtinę nuo gautos žemės derlingumo [351]. Šie žemdirbiai (agricoli) vadinami ir kolonais (coloni). To meto Lenkijos ir Čekijos dokumentuose kolonais vadinti visi feodalinėje priklausomybėje buvę valstiečiai [352].

Sunku sutikti su tais, kurie skelbia, kad Gedimino laikais lietuvių valstiečiai buvę visiškai laisvi. Ekonominiu požiūriu čia yra kas kita — valstiečiai gauna iš didžiųjų kunigaikščių valstybinės žemės ir po jos įdirbimo termino privalo mokėti už ją dešimtinę. Kunigaikštis yra vyriausias žemės savininkas, o valstietis — jos valdytojas. Jei taip buvo su ateiviais, iš tikrųjų laisvais, tai ar galėjo būti kitaip su vietiniais, netgi jeigu turėsime galvoje, kad iš pradžių valstiečiai yra turėję dideles valstybės nenaudojamų girių kolonizacijos galimybes. Tokia kolonizacija galėjo tik atitolinti žemdirbių dalies įbaudžiavinimą.

Yra žinoma, kad Žemaitijoje buvę kažkokių (nors ir nelabai didelių) didžiųjų kunigaikščių domenų, vietinės diduomenės jiems perduotų, tur būt, už krašto gynimą nuo Ordino. Vėliau Vytautas tvirtino, kad „žemaičių žemėje nebuvo kokio nors kunigaikščio ir žemės viešpačio [turima omenyje tokius vienvaldžius, kokie buvo Aukštaitijoje], bet buvo viena bendruomenė, gyvenanti pagal tam tikrus įstatymus, valdžią ir genties teisę iki pat minėtųjų valdovų: Lenkijos karaliaus ir Lietuvos kunigaikščio, kurių valdžiai dėl priešų puldi-

---

[351] GL, Nr. 4, p. 43: „Žemdirbiams, norintiems atvykti į mūsų karalystę ir čia pasilikti, duodame [žemę] bei suteikiame [privilegiją] dešimt metų [ją] dirbti laisvai ir be mokesčių, o pusę to laiko tebūna jie atleisti nuo bet kokios karališkos prievolės; minėtam terminui praėjus, priklausomai nuo žemės derlingumo, jie duos dešimtinę, kaip ir kitose karalystėse bei tautose paprastai jie duodavo, tačiau su tokiu [skirtumu], kad mūsuose grūdas bus gausesnis, negu paprastai yra kitose karalystėse". Plg. apie panašius Ordino veiksmus — LUB, t. I, Nr. 362.

[352] *Л. В. Разумовская*$_1$, стр. 184; *F. Graus*$_1$, p. 246—247.

nėjimų paklusdavo ne tik nelaisvieji (obnoxii), bet ir laisvieji (liberi), kiek jiems patikdavo (quamdin ipsis placuisset se submiserunt)“[353].

Reikia išsiaiškinti, kas slėpėsi už formalios žemaičių laisvės. Iš Petro Dusburgo kronikos aišku, kad čia nuo seno buvo kilmingųjų, iš kurių suspėjo išsiskirti aukštoji diduomenė ir prastuomenė (populus communis). Kadangi šie kilmingieji didelių žemės turtų su paveldėjimo teise savininkai, galime tarti, jog ir čia yra buvusios jų šeimynos, vergai ir pan., tuo labiau, kad Ordinas, suteikdamas Žemaitijai prūsų teisę, mini žemaičių bajorus, laisvuosius ir valstiečius (gebuwer). Jau tai, sugretinus su valstiečių nelaisvumu — gebuwer prūsų teisėje,— verčia pripažinti Žemaitijoje buvus priklausomų valstiečių.

Jeigu čia visi būtų buvę laisvi, tai tarp Vytauto ir Ordino nebūtų ginčo dėl vietinės valstietijos likimo. Ginčas kilo po 1398 m. Salyno taikos. Atsižvelgiant į lėtą visuomeninių santykių raidą, galime panaudoti jos dokumentus mūsų temai.

Kada Vytautas pagal Salyno sutartį atidavė Ordinui Žemaitiją iki Nevėžio, vienoje iš sutarties sąlygų buvo numatyta išduoti bėglius, nelaisvus žmones (zinshafftigen menschen), ir tuos, „kurie, būdami nelaisvi (als eigen), moka činšą (zinshafftig sein)“[354]; lotyniškame Vytauto tekste tai išreikšta žodžiais —„nuosavybės teisė“ (censitum) ir „neribota valdžia vergui“ (manicipium an servum)[355]. Sutartį pasirašius, paaiškėjo, kad žemaičiai bėga į nepriklausomą Lietuvą, tačiau, Ordinui pareikalavus išduoti abiejų minėtų kategorijų žmones, Vytautas atsakė sutinkąs grąžinti tik nelaisvuosius (eygene luty, eigene-servi, illiberi), nes laisviesiems valstiečiams (freie gebuwer) sutarties straipsniai negalioją. Ginčas truko ilgus metus; yra išlikę

---

353 Lites, t. II, p. 150.
354 LUB, t. IV, Nr. 1478, p. 220; plg. CECDV, p. 53.
355 LUB, t. IV, Nr. 1479, p. 225.

dešimtys Ordino ir du lietuvių dokumentai[356], iš kurių ypač svarbūs Vytauto ir Ordino 1401 m. raštai.

Ginčas kilo dėl skirtingo Ordino juristų ir didžiojo kunigaikščio požiūrio į valstiečių padėtį. Ordinui visi Žemaitijos (ir Prūsijos) valstiečiai — jo činšininkai ir todėl turėjo būti išduodami. Be to, išduoti turėjo būti ir tie, kurie, perėjus Žemaitijai Ordino priklausomybėn, jau mokėjo savo bajorams činšą,— senieji, privačių tėvonijų, činšininkai. Vytauto vyriausybė, matyt, remdamasi vietos praktika, nelaisvaisiais laikė tik privačių tėvonijų valstiečius, kadangi jie „gyveno pas bajorus ir mokėjo jiems činšą“[357]; kitas dalykas — likusieji valstiečiai: jie, būdami Lietuvos vyriausybės valdžioje, tikriausiai mokėjo jai kokius nors mokesčius, gal būt, tą pačią dešimtinę, kurią suminėjo persikėlėliams Gediminas, betgi valdžia juos traktavo laisvaisiais („valstiečiai, kurie anksčiau nemokėjo činšo jokiam bajorui ir nepriklausė ponui, buvo laisvi valstiečiai ir jie yra laisvieji“)[358]. Turtingesnieji iš jų susilygino su tarnybiniais žmonėmis — nuo bajorų jie buvo nepriklausomi, arba, kaip perduoda Ordinas Vytauto mintį: „die doch gute baioren czu frunden hetten (kurie draugavo su geraisiais bajorais)“[359].

Visa ginčo eiga rodo, kad Vytauto vyriausybė, formaliai apeliuodama į juridinę kazuistiką, iš esmės vedė įžvalgią politiką, atsisakydama pripažinti teisėtu Ordino mėginimą likviduoti didelę laisvų valstiečių grupę; jų tarpe, be valstiečių, buvo ir iš bendruomenės kilusių smulkių tėvonių. Dar daugiau, kaip matyti iš Ordino skundų, Lietuvos vyriausybė viliodavo žemaičius, ža-

[356] Žr. Z. *Ivinskis*₁, p. 42 ir sek.; CDP, t. IV, Nr. 109, 112 (1401 m.); t. V, Nr. 122; t. IV, Nr. 123 (1402 m.); t. V, Nr. 134 (1403 m.), 135; t. VI, Nr. 140, 146, 159; t. V, Nr. 137; CEV, p. 199 (1409 m.), 976—1000; reikia įsidėmėti, kad apie tai, kokia buvo šiuo klausimu Vytauto nuomonė, galime spręsti tik iš Ordino dokumentų.

[357] CEV, p. 78.

[358] Ten pat, p. 77.

[359] Ten pat, p. 78.

dėdama kiekvieną persikėlėlį (matyt, panašiai, kaip ir Gediminas) apdovanoti pinigais ir žeme („ir kvietė žemaičius pas save slaptai (apie 4000), nepaisydama savo potvarkio, ir suteikė jiems daug lengvatų ir daug pažadėjo, tokiu būdu atitraukė mums nemaža žemaičių iš krašto“[360]). Išsivadavimo kova Žemaitijoje nerimo. Tie, kurie Lietuvoje ieškojo paramos, kovojo su išdavikais — Ordino šalininkais. Pereinantys į Lietuvą kartais primušdavo Ordino talkininkus arba juos jėga išsivesdavo („pastarieji, kurie pas jį [pas Vytautą] traukė, plėšė ir mušė tuos, kurie mielai būtų likę pas mus, o kai kuriuos jėga išsivedė“)[361]. Kitur Ordinas kalba apie tai, kad Vytautas suteikdavo perbėgėliams „didelę laisvę“[362].

Ar pas Vytautą bėgdavo visi laisvieji, tikėdamiesi gauti žemės ir 4 markes, ar tik turtingesnieji, kurių padėtis panaši į smulkių tėvonių, sunkiausiai pergyvenantieji laisvės netekimą? Ordino žiniomis, pabėgo 4 tūkstančiai[363], pirmiausia smulkūs tarnybiniai žmonės. Kilmingieji, kaip matyti iš 1416 m. skundo, pasiliko vietoje ir, išsaugoję laisvę pagal prūsų teisę, kovojo diplomatinę kovą. Tuo tarpu valstiečių dauguma tarė savo žodį, Lietuvos vyriausybei pašaukus juos į kovą prieš Ordiną.

Patys riteriai taip pat nesėdėjo sudėję rankų. Ordinas, įsiteikdamas vietinei diduomenei, iš pradžių nusprendė, kad bajoras turi bajoru pasilikti, laisvas — laisvuoju, o nelaisvas — nelaisvuoju, ir suteikė jiems prūsų teisę[364], žinomą iš Prūsų Teisyno. Betgi karas su Lietuva vis labiau įsiliepsnojo, ir riteriai ieškojo priemonių sustiprinti čia savo valdžiai; vietinis foch-

[360] CDP, t. VI, Nr. 123.

[361] Ten pat, plg. CDP, t. V, Nr. 122, 134, 135 (p. 184); t. VI, Nr. 112.

[362] CDP, t. VI, Nr. 112, p. 114; plg. t. V, Nr. 122, p. 164.

[363] CDP, t. VI, Nr. 123.

[364] CEV, p. 78, (1401 m.); plg. SRP, t. III, p. 237 („ir davė jiems teisę, pagal kurią jie turi teistis ir elgtis“) — apie 1400 m.

tas buvo griežtas — paimta įkaitais apie 500 didikų vaikų [365].

Tuo tarpu Žemaitijos kilmingieji, nepatenkinti prūsų teise, nusprendė reikalauti Kulmo (Chelmo) teisės. Tai feodalinių santykių Žemaitijoje brandumo požymis. Betgi kai 1406 m. jų atstovai nuvyko jos reikalauti į Marienburgą, jie nieko nepešė [366]. Ordino puolimas stiprėjo, buvo rengiamas gyventojų surašymas; kilmingieji padarė teisingą išvadą, kad Ordinas sumanęs jų žmonas ir jų vaikus „eigin machen", t. y. paversti nelaisvaisiais. Visi šie prieštaravimai labai ryškiai atsispindi jau minėtame 1416 m. žemaičių skunde.

Iš jo matyti, kad Ordinas ne tik engė laisvuosius, bet ir atiminėjo iš bajorų valstiečius: „mus silpnina, neteisingai iš mūsų atimdami vergus, mūsų pavaldinius, valstiečius ir duoklininkus (servis, proprietariis, rusticis et tributariis)" [367].

Aukščiau pateiktą dokumentų traktuotę paremia vėlesnė sutartis (1402 m.), sudaryta tarp Ordino ir Švitrigailos: Ordinas, skaudaus patyrimo pamokytas, šį kartą pareikalavo išduoti visus perbėgėlius („Toliau, mes neturime jokio žmogaus — ar jis būtų riteris, tarnas, ar valstietis arba būtų jis kokios nors kitos giminės bei kilmės,— be leidimo magistro, kuris nuo šiol sergės gyvenamąsias vietas, priimti arba apgyvendinti mūsų krašte" [368]; arba, kaip dar aiškiau pasakyta 1404 m. Kauno sutartyje: „toliau, taigi mes neturime [priimti] nė vieno Ordino činšininko (keinen czinsheftigen menschen) ir nelaisvųjų duoklininkų (eigene czinsheftik)" [369]. Čia pažymėta tai, apie ką buvo aukščiau kalbama:

---

[365] SRP, t. III, p. 282 (1406 m.); plg. p. 240 (1400 m.); CDP, t. VI, Nr. 112, p. 116.

[366] SRP, t. III, p. 284.

[367] CEV, p. 1021.

[368] LUB, IV, 413; CDP, t. V, Nr. 125=PJIA, Nr. 137. Lotyniškame tekste: „agricolam, clientem, militarem", t. y. valstiečius, „freunde", bajorus.

[369] CEV, p. 103.

duoklininkų-činšininkų kategorija sutartyje, sutinkamai su Ordino jurisdikcija, traktuojama kaip nelaisva.

Pagaliau Lietuvos vyriausybė kovoje su Ordinu dėl Žemaitijos diduomenės paėmė viršų. Popiežiaus kurija galėjo nors kartą pritaikyti savo demagogiją naujakrikštų laisvėms išsaugoti, bet ir tai pasitelkdama Lietuvos karaliaus kariuomenę. Tokia tad likimo ironija. Lietuvos vyriausybė, išvadavusi Žemaitiją, padėjo vietinei bajorijai įsistiprinti laisvų valstiečių, ant savo pečių pakėlusių visą kovos naštą, žemėse. Įsigalėjo bajorija, padaugėjo tarnybinių žmonių, betgi tai atvedė kraštą prie 1418 m. valstiečių sukilimo.

Ginčo dokumentai parodo Žemaitijos visuomeninę santvarką: aukščiausios jurisdikcijos (iš pradžių Lietuvos, vėliau Ordino) ginami valdė bajorai, senųjų kilmingųjų ainiai ir jų smulkesni, tarnybiniai vasalai (freunde); aukščiausioji jurisdikcija priklausė vyriausybei. Valstiečių dauguma — tai laisvi [370], bet valstybei pavaldūs valstiečiai (zinshafftige menschen = freie gebuwer = gemeine luthe), ir nelaisvi, privačių žemių valstiečiai.

Iš šio ginčo išplaukia ir ta išvada, kad ne tik Žemaitijoje, bet ir likusioje Lietuvos dalyje XIV a. pabaigoje tebebuvo nemaža laisvų valstiečių. Apie lažo ėjimą nėra kalbos. Sparčiai blogėjančią valstiečių padėtį galima matyti iš Lucko ir Belsko privilegijų XIII straipsnio, kur parašyta, kad Vytauto laikais

---

[370] Nėra reikalo sutikti su Vytauto požiūriu į valstiečius ir traktuoti juos kaip apskritai laisvus (plg. *Z. Ivinskis*$_1$, 47, 50), nes aišku, kad valstybiniai valstiečiai negalėjo būti visiškai laisvi, jei visi jie buvo „zinshaftig", o jų dalis jau nebetekusi kilnojimosi teisės; tai, matyt, ankstyvosios duoklininkystės didžiajam kunigaikščiui formos. Plg. taip pat *K. Avižonis*$_1$, p. 69. Tyrinėtojas jau suprato, kad kilmingieji — tai laisvųjų paveldėtinis luomas (ten pat, p. 70). Ordino tvirtinimas, kad žemaičiai anksčiau niekam nedavė duoklės (CEV, p. 77), turi reikšti privačią žemės nuosavybę, o tvirtinimas, kad „niekas prieš mus nebuvo", nors kiek ir perdėtas, bet visgi liudija nuosaikų stambiosios bajorijos žemėvaldos plitimą (plg. *H. Łowmiański*$_2$, t. I, p. 252).

(XIV a. pabaiga—XV a. pradžia), „kada buvo kviečiami apsigyventi kmetai (kmethones), kiekvienas kmetas paviete dirbo per metus 14 dienų nuo valako“[371].

Pamėginkime nustatyti valstybinių ir privačių žemių valstiečių pagrindinę rentą; tai padaryti padeda XIV a. devintojo dešimtmečio aktai ir vėlesnės privilegijos, įtvirtinusios arba panaikinusios senuosius institutus.

Kaip galima spręsti iš Gedimino laiškų, valstiečiai buvo apdėti valstybiniu mokesčiu — dešimtine. Ji, matyt, buvo imama natūra ir atsirado iš „poliudijos“, „pasėdžio“ Lietuvos žemėse ir „išpirkos“ rusų žemėse, iš įvairiausių nereguliaraus išnaudojimo ankstyvųjų feodalinių formų.

Be dešimtinės, laisvi ir privačių valdų valstiečiai buvo apdėti labai įvairiomis valstybinėmis prievolėmis. Smulkiai jos išskaičiuojamos 1387 m. Vilniaus bažnytiniams feodalams pilnutinio imuniteto dovanojimo rašte. Jie buvo atleisti nuo: „tarnybų, lažų, pavarymų, pastočių, kelių saugojimo, kelių taisymo, pasėdžių, mokesčių, paprastai vadinamų sidabrine, pilių ir tiltų statymo, mūsų urėdininkų teismų, nuo valdiškų bausmių ir baudų per vykdytojus, žmonių vadinamus „dzeczskye“ [diečkais], nuo avižų, rugių ir šieno davimo, kuris vadinamas dėkla, ir nuo visų kitų priespaudų bei kaštų, kuriais vardais jos besivadintų[372]“. Taigi valstybinė valdžia, uzurpavusi iš bendruomenių jų

---

[371] Savo ruožtu, pagal privilegijas numatytas lažo padidinimas daugiau kaip tris kartus. „Mes nustatėme, kad kiekvienas kmetas nuo vieno valako privalo dirbti vieną dieną per savaitę, o nuo pusės valako — vieną dieną per dvi savaites“ (*И. Якубовский*[1], № 6, стр. 251).

[372] „Serviciis, angariis, praeangariis, podvodis, viarum custodibus, viis expeditionalibus, stationibus, contributionibus, vulgo srzebrzyzna, castrorum et pontium aedificationibus, nostrorum officialium iudicio, castigationibus et poenis ministerialibus: velut dzyedzkye, avenae, siliginis et foeni dationibusque dakla nuncupatis et ab aliis omnibus oppressionibus et gravaminibus quibuscunque nominibus vocentur“ (KZ, p. 11; LIS, I, 59).

karines funkcijas, pilis, užkardas, kelius ir kt., valstiečius iš tikrųjų apkrovė lažiniais darbais (servicijos — įvairūs patarnavimai dvarui), statybine (angarijos— kelių, tiltų, pilių taisymas ir remontas) ir pastočių prievole, taip pat neribota karine prievole.

Taip suprantamo dokumento teisingumą galima patikrinti iš kronikų. Petras Dusburgas, rašydamas apie Lietuvos vyriausybės reguliarios įgulos tarnybos įvedimą, duoda suprasti, kad ir ji gulė ant valstiečių pečių[373]. Vygandas Marburgietis praneša, jog 1364 m. Kęstutis pasiuntė 150 vieno kaimo gyventojų saugoti ir taisyti kelių (pro custodia viarum)[374]. Sprendžiant iš 1447 m. privilegijos, išplėtusios bajorijos imunitetą[375], atlikdami pastočių prievolę, valstiečiai turėjo vežti akmenis ir medžius kalkėms išdegti, o per šienapiūtę — šieną.

Ką tuometinėmis sąlygomis reiškė karinė prievolė, galima suprasti, tik paskaičiavus vokiečių riterių žygius į Lietuvą ir lietuvių — į Ordino žemes. Kronikų duomenimis, per 135 metus (1200—1336 m.) į Lietuvą buvo surengti 35 žygiai, iš jų 32 per paskutiniuosius 52 metus (1284—1336 m.). Šie antpuoliai skaudžiai atsiliepė valstiečių ūkiui. Kronikose ir kelių aprašymuose netrūksta žinių apie nuolatinius lietuvių žemių niokojimus. Be to, valstiečiai privalėjo dalyvauti, atremiant šiuos antpuolius. Pagaliau valstiečiai sudarė lietuvių pulkų daugumą dideliuose žygiuose prieš Ordiną, suorganizuotuose 1201, 1236, 1243, 1260, 1277, 1292, 1311, 1330, 1335, 1336 m.[376] Taigi karinė prievolė buvo sunki našta.

---

373 PD, III, 300.

374 SRP, t. II, p. 548.

375 1447 m. privilegija.— CE, t. III, p. 9—13.

376 ГЛ, V, 4; LR, p. 46, 57—60 (30 tūkst. kariuomenės); PD, III, 195 („didelė kariuomenė"); 253, 306 („su didžiule kariuomene"), 310 (4 tūkst. karių); HW, p. 65 („didelė kariuomenė"), p. 72 („didelė kariuomenė"); SRP, t. II, p. 490 („su didele kariuomene"). Žr. *Z. Ivinskis*$_1$, p. 64, 90.

Sprendžiant iš to, kad Jogaila 1387 m. privilegijomis atleido bažnytinių valdų gyventojus nuo valstybinių prievolių, valstiečiai buvo apdėti ir natūrinėmis prievolėmis: avižų, rugių ir šieno duokle, vadinama dėkla [377]. Žygimantas Kęstutaitis, atleisdamas 1434 m. privilegija bajorų pavaldinius nuo dėklos, nurodė, kad šias duokles kmetai ir kiti asmeniškai priklausantys (cmetones et subdicti) „ir anksčiau mums ir mūsų pirmtakams paprastai duodavo“[378].

1387 m. privilegija Vilniaus vyskupui mini ir poliudiją. Iš 1447 m. privilegijos sužinome, kad anksčiau valstiečiai turėjo aprūpinti didįjį kunigaikštį, važinėjantį po kraštą, viskuo, ko jam reikia [379]. Ši prievolė atsirado iš poliudijos, pasėdžio (pasėdis — pasėdėti, paviešėti), žinomo tiek valstybinėse, tiek privačiose žemėse [380].

Kitas mokestis, kaip matyti iš cituoto 1387 m. rašto, buvo sidabrinė. Činšą mokėjo ir sritinių kunigaikščių valstiečiai: 1382 m. Kęstutis, valdęs Vilnių, „žygiavo prieš rusus ir prieš Jogailą (Jagel) bei Garbodą (Garbod), kurie buvo nustoję jam činšą [mokėti]“[381].

Privačių valdų valstiečių prievolių feodalams dydis mums nežinomas. Suprantama tik, kad tos prievolės nebuvo mažesnės už anksčiau jų atliekamas valstybei. Suteikdamas arba tik įformindamas kam nors imunitetą, didysis kunigaikštis ne iš viso atleido valstiečius nuo daugelio prievolių, o tik perdavė vienam ar kitam feodalui teisę jas išreikalauti. Todėl iš 1387 m. rašto galima spręsti ir apie privačių valdų valstiečių prievoles. Reikia tik turėti galvoje, kad privati bajorų žemėvalda XIII—XIV a. viduryje, sprendžiant iš apri-

---

[377] KZ, p. 11.

[378] CE, t. III, p. 530.

[379] KZ, p. 11; CECDV, Nr. 6, p. 14, Žr. 1411 m. dešimtinę pagal Žygimanto raštą (CECDV, Nr. 56, p. 87—88).

[380] *J. Jurginis*$_1$, p. 63.

[381] SRP, t. III (Die ältere Hochmeisterchronik), p. 602; *H. Łowmiański*$_4$, p. 219.

boto bajorijos imuniteto (žr. žemiau), dar tebebuvo ankstyvojoje savo vystymosi stadijoje. Sutinkama dar feodalinio valdymo iki gyvos galvos forma (beneficija), išplėstas feodas — paveldėtinė valdymo forma, juridiškai visoje valstybėje įforminta tik 1387 m. aktu.

Valstybinių valstiečių prievolės gerokai skyrėsi dydžiu ir pobūdžiu. Pati toji valstiečių laisvė buvo labai trapi. Nuolatiniai žemių dalijimai pamažu ir neišvengiamai blogino jų padėtį, luominis beteisiškumas peraugo į vis kietesnę baudžiavinę priespaudą.

Valstybinėse žemėse buvo įsteigti didžiųjų kunigaikščių domenai —„dvarai"; ten gyvenusių valstiečių padėtis iš esmės nesiskyrė nuo privačių valstiečių padėties. Didžioji valstietijos dalis turėjo duoti dėklą (dėkla nuo žodžio „dėti"— dėti grūdus į statinę) dvarams ir pilims: kunigaikštis Vytautas per procesą dėl Veliuonos tvirtino, kad iki jos užėmimo (t. y. iki 1367 m.) vietiniai gyventojai atveždavo ten kasmet, be grūdų, taip pat ir kitų produktų (medaus ir kt.)[382].

Atrodo, kad pagoniškoje Lietuvoje dėkla yra buvusi vyraujančia rentos forma. Ji įsigalėjo plintant didžiųjų kunigaikščių žemėvaldai ir stiprėjant kaimams, dvarams, pilims; neteko ankstesnės reikšmės pasėdis, išlikęs tik kaip pavadinimas nesistemingo didžiojo kunigaikščio ir jo pagalbininkų lankymosi svarbesniuosiuose šalies centruose. Be to, kaip matyti iš 1387 m. bažnytinės privilegijos, valstybei ėjo sidabrinė[383].

Valstybinės prievolės apėmė tik bendruomeninę organizaciją. Tikriausiai dėkla jau XIII—XIV a. buvo reikalaujama nuo kiemo, dūmo (ūkio ir mokesčių vieneto), bet nustatoma ir renkama valsčiaus[384]. Beje, kai kurių tyrinėtojų yra manoma, kad dūmo apdėjimas mokesčiais įsigalėjo pamažu, drauge su XIV a. dėkla, nes „žmogus" kaip dovanojimo vienetas yra Vytauto

382 Lites, t. II, p. 138.
383 KZ, p. 11.
384 *K. Jablonskis*$_3$, p. 50, Nr. 15.

raštuose; didysis kunigaikštis dalijo valstiečių žemes smulkiems tarnybiniams žmonėms, dažnai po vieną ar keletą valstiečių[385] — būsimųjų veldamų[386] — kiemų. Toks dalijimas skatino bendruomenės irimą, blogino valstietijos padėtį ir pagaliau privedė prie 1418 m. sukilimo, atvėrusio kelią nustatytos rentos privilegijai. Valstybinių žemių valstiečių padėtis buvo, matyt, šiek tiek geresnė, kadangi ten persikeldavo kmetai iš privačių valdų. Kilnojimosi teisė buvo juridiškai apribota tik 1447 m. privilegija, kada didysis kunigaikštis ir bajorai susitarė nepriiminėti bėglių.

Kiek leidžia nustatyti šaltiniai, prievolės, priklausomai nuo vietinių ūkinių sąlygų, buvo skirtingos. Miškuose sėdėję priklausomieji bartininkai mokėjo duoklę medum (уставное лукно). 1387 m. Jogaila padovanojo Vilniaus bažnytiniams feodalams iš savo valdų „vieną luobinę statinaitę (pullam) medaus" (ustawne łukno)[387]. Bartininkai (mellis datores) — tai nelaisvi domeno žmonės, sprendžiant iš Vytauto dokumento (1429 m.), kuriuo jis prašo Ordiną sugrąžinti pabėgusius duoklininkus-bartininkus: „mūsų žmones, kurie naikina bitininkystę (die der honigbowe werten), ir šiaip visus kitus mūsų nelaisvuosius žmones" [388]. Jų priklausomybė nuo savo viešpačio buvo didesnė; už žemę jie greičiausiai davė medaus duoklę.

Kunigaikščiai turėjo domeniškas medžioklės valdas. Jau Mindaugas su savo žmonėmis važinėdavo medžioklėn[389]; ji, be abejo, neapsieidavo be valstiečių. Yra užuominų ir apie bajorų medžioklines valdas: 1375 m. riteriai sumušė medžiojusius bajoro Vaidilos (Woydel) žmones[390].

---

385 *J. Jurginis*$_1$, p. 64—65.
386 *M. Ючас*$_2$, стр. 172—173.
387 KZ, p. 8; САЛ, т. I, № 1.
388 CEV, p. 869; plg. KZ, p. 8.
389 ПСРЛ, т. II, стб. 817.
390 SRP, t. II, p. 576.

Ten, kur buvo ežerų ir upių, valstiečiai žvejai duoklę davė žuvim. Tokie žvejai šiandien laisvi, o rytoj — jau ne; jie galėjo būti dovanojami kartu su žeme ir ežeru, jų pragyvenimo šaltiniu. 1387 m. Jogaila dovanojo bažnytiniams feodalams ežerą „su visais žvejais ir prie jo gyvenančiais žmonėmis“[391]. Pagal dovanojimo aktą, vyskupas turėjo gauti ir dešimtinę iš žvejų už perkolus, žmonių vadinamus „jazais“[392].

Ten, kur plito gyvulininkystė, buvo kuriamos didžiojo kunigaikščio arklidės, kuriose valstiečiai arklininkai, gal net ištisos bendruomenės, atliko prievoles. 1387 m. dovanojimo rašte tai „pabulatores equorum“ (arklių šėrikai)[393] su jų „consanguineis“ (giminaičiais); Žemaitijoje jie vadinami raitininkais. Ten, be servitutų, pilių sargybos tarnybos ir šieno vežimo, buvo žinomos ir tokios prievolės: kiaunių kailiukų duoklė, dalyvavimas kunigaikščio organizuojamose žvėrių medžioklėse.

Reikia pažymėti dar vieną Lietuvos visuomeninės santvarkos ypatybę, valstybei virstant Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. Kunigaikštystės žemių ekonominė ir visuomeninė raida buvo nevienoda, nevienodas buvo ir jų plotas. Aukštaitija išsiskyrė stambia kunigaikščių ir bajorų žemėvalda, atsiradusia po atkaklių valdžios siekiančios diduomenės tarpusavio kovų. Žemaitijoje, sprendžiant iš visko, didesnio prievartinio nuosavybės perskirstymo tarp diduomenės, pripažinusios didžiojo kunigaikščio valdžią, nebuvo. Iš šios diduomenės išsiskyrė stambesnioji bajorija, kurios dalis, gresiant Ordinui, glaudžiau susiejo savo likimą su didžiaisiais

---

391 CECDV, Nr. 1, p. 6; plg. KZ, p. 8; САЛ, т. I, № 2, стр. 3—4.

392 САЛ, т. I, № 1.

393 KZ, p. 8, „Arklininko“ (конокормцы) terminas yra jau Perejaslavlio—Suzdalės metraštyje. „Lietuviai nuo seno [Rusios] duoklininkai ir arklių šėrikai (конокоръмци)“ (galimas daiktas, kad jie tik atliko rusų kunigaikščiams pašaro pristatymo prievolę). (Летописец Переяславля—Суздальского, стр. 2.)

kunigaikščiais. Čia buvo mažiau išsivystęs karaliaus domenas, o pats valstybinių institutų steigimas, neatskiriamas nuo „laisvų" žemių dalijimo tarnybiniams žmonėms, buvo užbaigtas tik XV a. pradžioje. 1418 m. valstiečių sukilimas — tikriausiai paskutinis judėjimas Europoje, sietinas su feodalinių monarchijų atsiradimu. Pagaliau dar viena didžiųjų kunigaikščių sudėtinė valdų dalis buvo baltarusių žemės.

Senoji istoriografija, kai rašė apie jų beluominę santvarką, ne tik pati klydo [394], bet ir klaidino Lietuvos istorikus dėl baltarusių ir lietuvių visuomeninių elementų sintezės reikšmės. Anksčiau buvo kalbama apie baltarusiškų žemių ekonominę reikšmę Lietuvai. Plačios Baltarusijos teritorijos įjungimas į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iki 1341 m. turėjo reikšmės ir visuomeninės santvarkos istorijai.

Pasirinktąją temą nagrinėti lengvina ta aplinkybė, kad Baltarusijos visuomeninė santvarka jau išstudijuota; išaiškinta, kad tai buvo feodalinė santvarka. Apie XIII a. pradžią Baltarusijos miestuose ir prie jų esančiuose valsčiuose valdė viečė [395]. Todėl Lietuvos vyriausybė ir jos statytiniai čia turėjo reikalą ne apskritai su slavais, o pirmiausia su bajorais. Tokia buvo situacija, kai pirmieji kunigaikščiai — Tautvilas, Treniota ir Daumantas — įsikūrė Polocke ir Pskove.

Čia pravartu užsiminti, kokios įtakos Polocko ir Pskovo žemėms turėjo įvykiai Lietuvoje. Iš Volynės metraščio žinome, kad Žemaitijos kunigaikštis Treniota, nužudęs Mindaugą (1263 m.), „pasiuntė pas savo brolį Tautvilą į Polocką [pasiuntinius]", (kur pastara-

---

[394] Beje, kalbėdami apie „visišką luomų nebuvimą", iš tikrųjų autoriai surinko duomenų, įtikinamai įrodančių, kad valdžia Polocke ir Vitebske priklausė „geriesiems žmonėms" ir „vyrams" (*В. Е. Данилевич*$_1$, стр. 179, 213, 230), kad „Smolensko žemės bajorija paskutiniaisiais jos politinio savarankiškumo metais aiškiai stoja svetimos užkariautojų valdžios pusėn" (*П. В. Голубовский*$_3$, стр. 111) ir pan.

[395] *Л. В. Алексеев*$_1$, стр. 291; *М. Н. Тихомиров*$_4$, стр. 362—374.

sis rado prieglobstį, tikriausiai, sugrįžus kunigaikščiui Danilai iš žygio į Čekiją [396]), sakydamas: „Broli, atvyk čia, pasidalysime Mindaugo žemę ir turtus". Tautvilas atvyko, bet dalybos nesisekė, ir „pradėjo Tautvilas galvoti, kaip Treniotą nužudyti, o Treniota tą patį sumanė padaryti su Tautvilu". Viskas baigėsi tuo, kad vienas iš Tautvilo polockiečių bajorų („jo bajoras") „išdavė" savo kunigaikščio „sumanymą" ir Treniota, „pralenkęs", nužudė priešininką [397].

Naugardo metraštis papildo šią žinią taip: „susivaidijo Mindaugo žudikai dėl jo turto, nužudė gerąjį Polocko kunigaikštį Tautvilą, o bajorus surakino grandinėmis ir prašė polockiečius nužudyti ir Tautvilo sūnų; ir jis atbėgo į Naugardą su savo vyrais. Tuomet Lietuva pasodino savo kunigaikštį Polocke, o tuos polockiečius, kurie su jų kunigaikščiu buvo suimti, paleido ir taiką padarė"[398]. Neužsimindami čia apie paveldėtinai valdžiusių „žemę ir turtą" Lietuvos kunigaikščių, apsuptų savo bajorų ir vyrų, feodalinę prigimtį, atkreipsime dėmesį tik į tai, kaip Polocko žemė pateko Lietuvos priklausomybėn. Tai ne savanoriškas dviejų tautų susijungimas, apie kurį tiek rašė dvarininkijos ir buržuazijos istorikai, o Lietuvos kunigaikščio susitarimas su Polocko bajorais, veikusiais polockiečių vardu. Lietuva neužėmė miesto ginklu. Treniotos vyriausybė „prašė" polockiečius išduoti priešininką, o kai tas pabėgo (polockiečiai, matyt, jo nelaikė), tai „pasodino" ten savo statytinį, be to, su Polocko bajorų sutikimu, kurių nepaliko įkaitais, o „paleido" ir apskritai su Polocku „taiką sudarė". Suzdalės kunigaikščiai suprato, kad Polockas išslysta iš jų rankų, ir netgi ketino 1268 m. padaryti į Lietuvą ar Polocką žygį, betgi tam sutrukdė karas su Ordinu [399].

[396] ПСРЛ, т. II, стб. 822.
[397] Ten pat, st. 860—861.
[398] НПЛ, стр. 84.
[399] Ten pat, p. 85.

Įvykiai Lietuvoje neaplenkė ir Pskovo. Iš Volynės metraščio sužinome apie kunigaikščio Vaišelgos valdymą ir apie tai, kad jis sutriuškinęs savo priešininkus, iš jų ir Nalšios kunigaikštį Daumantą[400]. Naugardo metraštyje perėjęs į pravosláviją Vaišelga suidealizuotas, ir pabaigoje pasakyta (apie 1265 m.), kad jis, „subūręs apie save savo tėvo karius ir draugus, pasimeldęs garbingajam kryžiui, ėjo į pagoniškąją Lietuvą ir ją įveikė, ir ten jų žemėse išbuvo visą vasarą“[401].

Štai tada „atbėgo į Pskovą“ kunigaikštis Daumantas ir „300 lietuvių su žmonomis ir vaikais“, kur jie buvo kunigaikščio Sviatoslavo ir pskoviečių apkrikštyti. Naugardiečiai buvo besirengią juos „išvyti“, bet kunigaikštis Jaroslavas Jaroslavičius neleido jiems to padaryti[402], o sekančiais metais pskoviečiai „pasodino“ pas save kunigaikščiu lietuvį Daumantą. Jis buvo nepriklausomas nuo Lietuvos, prieš ją kovojo. Nepriklausė jis ir nuo Okos žemupio (Tverės) kunigaikščių. Todėl suprantamas buvo kunigaikščio Jaroslavo noras atitaisyti klaidą ir išvyti iš Pskovo lietuvių kunigaikštį, nors ir priėmusį krikštą. Bet šįkart jau Naugardo bajorai sutrukdė kunigaikščiui, atėjusiam su Tverės pulkais. Bajorai tikėjosi, kad Daumantas bus jų sąjungininku prieš Suzdalės kunigaikščių pretenzijas, ir neapsiriko. Daumantas ne tiktai sėkmingai atmušdavo Lietuvos ir Ordino puldinėjimus, vadovaudamas Pskovo ir Naugardo pulkams (1266, 1267, 1268, 1298 m.)[403], bet ir padėjo Naugardui atremti Tverės kunigaikščių pretenzijas. Jo santykiai su tais kunigaikščiais neatrodo buvę geri, nes 1270 m. jam, tur būt, teko palikti Pskovą (sprendžiant iš Naugardo metraščio žinios, kad Jaroslavas Jaroslavičius „pskoviečiams davė ku-

---

400 ПСРЛ, т. II, стб. 861.
401 НПЛ, стр. 85.
402 Ten pat.
403 Ten pat, p. 85—86, 329.

nigaikštį Aigustą")[404]. Aigustas (Augustas) irgi, matyt, lietuvis. Įsidėmėtina, kad didieji rusų kunigaikščiai sutikdavo savo vasalais padaryti lietuvių kunigaikščius. Vėliau į kunigaikščio sostą jie bus keliami vietinės viečės (t. y. visų pirma bajorijos), Lietuvos didiesiems kunigaikščiams pritariant.

Daumanto draugystė su Naugardu ir jo priešiškumas kunigaikščiams matyti iš to, kas įrašyta komisiniame sąraše 1282 m. Naugardui sutikus, didysis kunigaikštis Dmitrijus 1279 m. pastatė pilį Koporėje ir pasodino ten savo vyrus. Vėliau, kilus nesutarimams su Naugardu, Dmitrijus bandė pasiekti tą tvirtovę, bet Naugardas, pagrobęs jo dukteris ir bajorus, pareikalavo palikti Koporę. Tada įsikišęs Daumantas, nors žinia apie tai ir nelabai aiški: „Tą pačią dieną Daumantas iš Koporės [prie kurios, atrodo, jis pats stovėjo] netikėtai užpuolė Ladogą ir pasigrobė visą kunigaikščio Dmitrijaus turtą, ir nuvežė jį į Koporę, į Vasilijaus kiemą"[405]. Metraštis, pranešdamas apie Daumanto mirtį (1299 m.), pažymi, kad jis „daug patyrė vargo dėl šv. Sofijos [t. y. dėl Naugardo] ir dėl šv. Trejybės [t. y. dėl Pskovo]"[406]. Galų gale didysis kunigaikštis grąžino tvirtovę Naugardui, ją sugriovusiam, o vėliau (1297 m.) pastatė naują, mūrinę,[407] prijungdamas ją prie Lietuvai perduotų priemiesčių.

Polocko ir Pskovo, o vėliau Volynės ir Smolensko bajorijos sutartys su Lietuvos vyriausybe buvo sudaromos pagal tradicinę „sutarties" (ряд) formą. Jomis buvo užtikrinama „senovės", t. y. visų pirma feodalinio luomo privilegijų, neliečiamybė, tačiau gana smarkiai apribojant Lietuvos naudai bajorijos finansines, karines ir užsienio politikos funkcijas.

Jau M. Vladimirskis-Budanovas atkreipė dėmesį į lietuvių nuostatinių raštų ir Naugardo respublikos

---

404 НПЛ, стр. 89, 321; НIVЛ, I, 240: Augustą.
405 НПЛ, стр. 324; dėl termino «двор» žr. НIVЛ, I, p. 244.
406 НПЛ, стр. 90.
407 Ten pat, p. 328; plg. ПСРЛ, t. XX, d. I, p. 169.

sutarčių su kunigaikščiais stebėtiną panašumą [408]. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje baltarusių bajorijai buvo pripažįstamas platus imunitetas — paliekama senoji nuosavybė, nekeičiamos jos formos, o tai nebuvo būdinga, pavyzdžiui, Maskvos vyriausybės centristinei politikai. Bajorija lėmė ne tik Baltarusijos, bet ir Ukrainos žemių, taipogi Smolensko kunigaikštystės miestų ir Naugardo priemiesčių likimą. Jos parama užtikrino Lietuvos vyriausybei sėkmę.

Užkariavimo būdą ir jo baigtį lemia gamybos būdas. Ši gili K. Markso [409] mintis daug kartų istorijos patvirtinta. Tuo tarpu kai Ordinas grubiai deformavo prūsų visuomeninę santvarką ir išnaikino pačią tautą, ankstyvojo feodalizmo Lietuva pasitenkino tradicine baltarusiškų žemių priklausomybe, kurdama jose savo beneficijas. Todėl tų žemių visuomeninė raida tebebuvo glaudžiai susijusi su senovės Rusia. M. Vladimirskis-Budanovas surinko žinių, tiesa, iš XV a., būdingų feodalinio luomo gyvenimui: apie žemių su valstiečiais dovanojimą (čia pasitaiko senų terminų — žemė, šliedas (след), kiemas (двор), kaimas (село), gyvenvietė (селище), laisvė (свобода), valsčius (волость), vienuolynas) [410], apie dalinių žemių dovanojimą kunigaikščiams, valsčių dalijimą bajorams su nevienodomis teisėmis ir prievolėmis [411]. Iš tikrųjų autorius surinko medžiagos apie feodalinę žemės nuosavybę ir imuniteto formas; kai kurios iš šių formų, sakysime, senelio globa, primena prūsų teisę [412].

---

[408] *М. Ф. Владимирский-Буданов$_1$*, стр. 119. Galimas daiktas, jog ir terminas Juodoji Rusia (žinomas jau 1351 m.) atsirado dėl buvusių ten didžiųjų kunigaikščių domenų, susidariusių XIII a. nukariavimų metu, tuo tarpu kai Baltoji Rusia (iš pradžių tai jos bajorų-viečės dalis) buvo pavaldi pagal „sutartį“ (по ряду). Plg. *А. Соловьев$_1$*, стр. 33.

[409] *K. Marksas, F. Engelsas,* Dėl politinės ekonomijos kritikos. Rinktiniai raštai, t. I, p. 302.

[410] *М. Ф. Владимирский-Буданов$_3$*, стр. 5—7.

[411] Ten pat, p. 16—17.

[412] Ten pat, p. 23, 31, 33, 38—39, 47.

Sprendžiant pagal Gardino aktus, feodalizmo laikais valstiečių (tiek valstybinių, tiek ir privačių) luome galima matyti senų bendruomenės skaidymosi procesų raidą. Valstiečiai paveldi turtus, dalija juos lygia dalimi sūnums, šeimos vardu perka žemę ir pan.[413]. Suprantama, kad visa tai buvo leidžiama tiek, kiek tai buvo naudinga feodalų luomui.

Lietuvos vyriausybė ne tik pripažino bajorijos valdžią, atsispindėjusią privilegijose, bet, esant reikalui, ir aktyviai ją stiprino. Kazimieras, pavyzdžiui, aiškino polockiečiams viečės tvarką: „o susirinktų visi toje vietoje, kurioje nuo seno susirinkdavo, o, be bajorų, miestiečiams ir miesto dvarionams bei prastuomenei susirinkimų daryti nedera; visuose reikaluose tesitvarko pagal teisę, kurią jiems esame davę“[414]. Parama bajorijai — svarbiausia mintis visose privilegijose, pradedant pačiomis seniausiomis, kurių, deja, neišliko.

J. Jakubovskis yra pastebėjęs, kad 1503 m. Vitebsko ir 1511 m. Polocko privilegijų senoji dalis siekia XIV a. dešimtojo dešimtmečio Vytauto dovanojimo raštus, atsiradusius iš polockiečių sutarčių su kunigaikščiais. Jis apytikriai išskiria 11 seniausių straipsnių, atspindinčių jeigu ir ne pirmąją polockiečių sutartį (ряд) su rusų kunigaikščiais (1151 m.), tai bent jų ankstesniąsias sutartis su Lietuva[415].

Galima ginčytis dėl to, ar teisinga išskirti kai kuriuos straipsnius, bet viena aišku, kad privilegijos, kaip ir Naugardo sutartys su kunigaikščiais feodalinio susiskaldymo metu, parodo buvus Polocko (ir Vitebsko) pasaulietinių ir bažnytinių feodalų savotišką kolektyvinį imunitetą. Privilegija saugoma šv. Sofijos „namas“, taip pat polockiečių žemės, pavyzdžiui, pirktinės, išmarinės ir kt.; ginamos vietinio teismo teisės; atleidžiama nuo pastočių prievolės ir pan. Ši privilegija

---

[413] *М. Ф. Владимирский-Буданов*$_6$, стр. 17, 46—47, 60—61, 81—83.

[414] АЗР, т. I, № 60 (1456 г.).

[415] *И. Якубовский*$_1$, № 6, стр. 263—265, 296.

visų pirma skirta ponams, kadangi joje yra straipsnis: „O vergu ir verge nereikia pasitikėti“. Tyrinėjamuoju laikotarpiu Baltarusijos bajorija ir kunigaikščiai telkiasi apie Lietuvos vyriausybės statytinius kaip pilnateisė feodalinio luomo dalis: Naugarduko kunigaikščiai ir bajorai sankcionuoja vietinio kunigaikščio Kaributo aktus[416]. Spėjama, jog ir vėliau Lucko žemės luominių grupių terminuose (1392 m.) atsispindėjo nevienoda tų grupių visuomeninė-teisinė padėtis; tai vis tie patys barones, milites, boyari, nobiles, clientes ir famuli.

Yra žinių ir apie Lietuvos pravoslaviškos metropolijos bažnytinių feodalų ekonominę padėtį. Traktuojant M. Priselkovo paskelbtą ištrauką[417] kaip Lietuvos metropolito Teofilo (1317 m.—apie 1330 m.) turto aprašymo dalelę (aprašyta maždaug 1330 m. atvykusio į Volynę metropolito Teognosto kanceliarijoje), galima būtų padaryti kai kurių išvadų dėl metropolijos turtų ir socialinės jos prigimties.

Aprašyme visų pirma minimos kažkokios žemės, kadangi išskaičiuojama: „rugių 130 saikų ir kitų 50, kurie buvo išskolinti valstiečiams, ir rugių stirta, kurioje 70 nedidelių kūgių iš tų, kurie [po] 50 pėdų“. Vadinasi, čia kalbama apie pavaldžius valstiečius, gaunančius iš savo pono 180 saikų rugių ir stirtos, kurioje 350 pėdų, paskolą. „Stirta“, kaip pažymėjo prof. K. Jablonskis, XIV a. pradžios Lietuvos aktuose gana gerai žinomas šieno ir grūdų saikas („rugių trys stirtos, o kiekvienoje stirtoje po keturiasdešimt kapų“), stirtoje — nuo 60 iki 180 kapų[418].

Metropolijos ūkyje buvo 34 kumelės, kurias pasigrobė kunigaikštis Liubartas-Dmitrijus Gediminaitis. Tai visas žirgynas. Didelių čia būta ir pinigų, netgi jei apie tai spręstume iš skolų ištraukų: 3 aukso grivnos,

---

[416] AKL, t. I, Nr. 9, p. 9. F. Leontovičius klydo, matydamas tame krašto polonizacijos pradžią. Naugardukas — pravoslaviškos metropolijos Lietuvoje centras.

[417] *М. Д. Приселков*$_1$, стр. 48—70.

[418] Žr. *K. Jablonskis*$_3$, p. 214—217.

267 sidabrinės grivnos (įskaitant į skolas ir ne visai aiškius dovanojimus iš miestų), 28 Bizantijos auksinės monetos; be to, auksinis kryžius, sidabrinis indas, brangūs sabalų, kiaunių, šermuonėlių, voverių kailiukai ir kailiniai drabužiai.

Tasai turtingas bažnytinis feodalas sugebėjo iš Naugarduko vadovauti Lietuvos pravoslavų bažnyčiai, buvusiai didžiojo kunigaikščio, pagonio, valdžioje. Mirus metropolitui, jo turtu,—taip buvo ir Rusioje,— susiviliojo kunigaikštis Liubartas. Beje, skolininkų sąraše yra ir kunigaikščių, vyskupų, vienuolių, pirklys sogdajietis ir kt., iš viso jų labai daug, ir ne tik iš miestų netoli Lietuvos, pavyzdžiui, paties Mažojo Naugardo (Naugarduko)[419], Vladimiro ir Kozelsko, bet taip pat ir Stolsko, Muromo. Iš centrų, duodančių pajamų, minimi Druckas, Smolenskas, Maskva, Kostroma, Perejaslavlis, Jurjevas, Vladimiras prie Kliazmos, Haličas ir, sprendžiant iš kunigaikščio Teodoro užuominų, gal būt, Kijevas. Jeigu tarsime, kad čia turima galvoje skolos metropolijos ar vienuolynų pirkliams, galėsime padaryti išvadą apie to meto gana glaudžius ekonominius ryšius tarp pavaldžių ir nepavaldžių Lietuvai Rusios žemių. Labai svarbu, jog šią išvadą paremia ir archeologiniai radiniai. M. Sotnikova išanalizavo Riazanės lietuviškųjų lydinių lobį; pagal paleografinius požymius jis datuojamas XIII a. Iš meistrų liejikų minimas „Бетовто“, t. y. Vytautas[420].

Lietuvai valdant, bažnytinių feodalų teisės nebuvo pažeistos, tai matyti iš Vakarų Rusios bažnyčios statuto redakcijos —„Didžiojo kunigaikščio Jaroslavo Vla-

---

[419] 1378 m. metropolitas Kiprijanas laiške vienuolyno viršininkui Sergijui apie savo reikalus Lietuvoje rašė: „Lietuvių Naujasis miestas [t. y. Naugardukas] seniai atsiskyrė, bet aš atstačiau jame bažnytinį teismą ir dešimtinę [t. y. duoklę 0,1 pajamų], surinkau metropolijai ir [sugrąžinau jai] kaimus“.—Послание Киприана, стр. 96. Apie lietuvių ir rusų bažnytinę politinę kovą Polocke ir Turove žr. *Н. Д. Тихомиров*$_2$, p. 7—12.

[420] *М. П. Сотникова*$_1$, стр. 15—18.

dimirovičiaus teisyno rankraščio“[421], kuriuo pagal privilegiją Jono Krikštytojo vienuolynui dėl vyskupo teismo imuniteto buvo naudojamasi XIV a.[422] Galima dar pažymėti, jog tarp XIV—XV a. pastabų apie įmokas Lavraševo vienuolynui (netoli Naugarduko), padarytų ant XIV a. pradžios Evangelijos pergamento, yra išlikęs tekstas apie kažkokį Jurijų Bolkovičių, kuris „tikratikio ir dievobaimingo didžio[jo] kunigaikščio Mykolo Gediminaičio paliepimu“ [paraštėje prierašas: Naugarduko kunigaikščio Karijoto 1329 metais] pastatė šv. Nikolos cerkvę, paskirdamas jai „ariamos žemės su bitynu ir prekybine patalpa“[423]. Įsidėmėtinas ir minėtojo Lucko bei Vladimiro kunigaikščio Liubarto Gediminaičio dovanojamasis raštas Ivano Bogoslovo cerkvei Lucke[424]. Kunigaikštis jai dovanoja „savo kaimą Rožiščius (Рожысце) su „žmonėmis, mokančiais duoklę“, ir su „plotais palei Stirės upę, kur veisiasi bebrai“.

Raštas labai aiškiai nustato dovanojimo ribas, paminėdamas ir kitas kunigaikščio valdas — girias, medžioklės ir bebrų veisimosi vietas, Svozo kaimą. Be to, šis dokumentas byloja apie pačiam Liubartui priklausiusių miško valdų senumą.

Bet vis dėlto Baltarusija buvo nuo lietuvių diduomenės priklausomas ir jos išnaudojamas kraštas. Ji buvo apkrauta karinėmis rinkliavomis (kronikose išliko nemaža faktų apie baltarusių karių dalyvavimą Lietuvos kovose Prūsijoje), sunkiomis duoklėmis, kurios tačiau neapsaugojo šių žemių ir nuo lietuvių grobikiškų kariaunų savavaliavimo. Tai buvo susijungimas prieš Mongolų ordos ir Vokiečių ordino grėsmę — apskritai

---

421 Сборник П. Муханова, изд. 2, СПб., 1866, стр. 134. Apie kunigaikščio Jaroslavo Vladimirovičiaus Vakarų Rusios statuto redakciją žr. ПРП, 1. I, p. 275—276 (tekstas), 282 (komentarai).

422 АЗР, т. I, № 14.

423 Žr. *А. Востоков*₁, p. 126.

424 Jis yra išlikęs didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1498 m. vasario 14 d. patvirtinamajame rašte ir kartu su juo karaliaus Zigmanto 1629 m. gruodžio 31 d. patvirtinamajame rašte.— АЮ-ЗР, ч. I, т. VI, № 1, стр. 1—3.

mažesnioji blogybė. Maskvos vyriausybei sutelkus kovai su tais pavojais pakankamai jėgų, padidėjo į jos pusę gravitacija žemių, kuriose gyveno etniškai jai artimos tautos. Pasikeičia ir valdančiojo luomo politika. Prasidėjo traukimas į Maskvą: jau 1332 m. iš Kijevo į Suzdalės žemę išėjo bajoras Rodionas Nesterovičius su 1700 savo dvarėnų [425]. Tai buvo nelyginant pirmoji kregždė. Po to dar daug kraujo pralieta, kol susijungė rusų, ukrainiečių ir baltarusių žemės.

O tuo tarpu svetimšalių viešpatavimas stiprėjo: baltarusių bajorija, priversta atiduoti lietuvių diduomenei vis didesnę rentos dalį, stengėsi atsigriebti, išnaudodama valstiečius. Čia ji galėjo tikėtis Lietuvos paramos: Magdeburgo teisių suteikimas Polockui 1498 m. ir 1499—1500 m. ginčų sprendimas, palyginus su 1511 m. nuostatiniu raštu, parodo probajorišką Lietuvos vyriausybės politiką [426]. Svetimšalių viešpatavimas konservavo, lėtino Baltarusijos visuomeninės santvarkos raidą.

Iš kitos pusės, Lietuvos vyriausybė perėmė iš susiklosčiusios Baltarusijoje luominės santvarkos gatavus valstybinius institutus, pritaikydama juos ir Didžiosios Kunigaikštystės etnografinėse žemėse. Žemaitijos diduomenė, taikiai pripažinusi didžiųjų kunigaikščių valdžią, galimas daiktas, gavo privilegijų, analogiškų baltarusiškoms, o kartu ir bajorijos vardą. Rusioje išplitusios valstiečių eksploatavimo formos — medaus duoklė, pasėdis, pagaliau žagrė [427] — įsigali ir Lietuvoje.

---

[425] Ši žinia pirmąkart sutinkama XVI a. penktojo dešimtmečio sąvade (vadinamajame Rostovo metraštyje), kurią sudarytojas paėmė iš kilmės įrašų knygos. Žr. *А. А. Шахматов*$_3$, p. 15, 166; tekstas ПСРЛ, t. IV, d. I, l. 2, p. 478—479. Tame pačiame sąvade 1335 m. data skelbiama žinia, jog didysis kunigaikštis pasiuntė į Lietuvą „savo karvedžius Rodioną Nesterovičių ir su juo kartu Aleksandrą Zerną iš Toržoko, o su jais savo kariauną".— Žr. *А. А. Шахматов*$_3$, p. 166; Naujausios pažiūros — *А. Н. Насонов*$_7$, p. 270—274; *С. Б. Веселовский*$_1$, p. 263 ir sek.

[426] АЗР, т. I, № 159, 175, 185; т. II, № 61.

[427] 1389 m. Jogaila padovanojo „dvi žagres dirvos" (dwie sossye roly) bažnyčiai (KZ, p. 16).

Lietuvių kalboje išliko ir daugiau terminų iš visuomeninės santvarkos, pvz., gaspadorius[428]. Štai kodėl Lietuvos miestuose iki Magdeburgo teisių įvedimo, be lietuvių teisės, veikė lenkų ir rusų. Todėl Žygimantas 1432 m. rašte dėl Magdeburgo teisių suteikimo Vilniaus miestiečiams, pravoslavams ir katalikams, žadėdamas „juos valdyti taip, kaip Krokuvą, išsaugoti nepažeistą vokiečių Magdeburgo teisę“, kartu pabrėžia, jog jis tai darys, „kad apsaugotų juos nuo kitų teisių — lenkų, lietuvių, rusų — ir likviduotų visus papročius, kurie galėtų kenkti tai [Magdeburgo] teisei“[429].

Štai kai kurios išvados dėl visuomeninių santykių tyrinėjamojo laikotarpio Lietuvoje evoliucijos.

1. Visuomeninė žemės nuosavybė iš pradžių pakeičiama atskira nuosavybės forma — paveldėjimu burtų keliu (наследственные жребии), o po to privatine nuosavybe — alodu.

2. Turtinė žemdirbių lygybė pasikeičia turtine nelygybe, žemei, sodyboms ir šeimynos žmonėms pereinant į diduomenės rankas.

3. Patriarchalinė namų bendruomenė užleidžia vietą individualiai šeimai.

4. Įvairios diduomenės grupės iš kunigaikščių, bajorų diduomenės ir tarnybinių žmonių susilieja į vieną privilegijuotųjų luomą. Besiformuodamas alodas skaidosi į atskiras nuosavybės formas — beneficijas ir paveldimąjį feodą.

5. Įvairios prastuomenės grupės susilieja į vieną nelygiateisių luomą iš valstybinių laisvų ir privačių valstiečių. Visuomeninėje gamyboje nelaisvoji šeimyna, vergai tevaidina antraeilį vaidmenį.

6. Viena iš Lietuvos visuomeninių santykių ypatybių, valstybei atsirandant, yra alodo susiformavimas, nulėmęs ilgalaikį didelės laisvų valstiečių grupės išlikimą, palyginti silpną stambiosios bajorijos žemėvaldą ir dėklos vyravimą.

---

[428] *Е. Карский*$_3$, стр. 8—10.

[429] СДГА, № 4, стр. 5; plg. *М. Довнар-Запольский*$_2$, p. 26.

7. Kita Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomeninių santykių ypatybė yra jos žemių — Aukštaitijos, Žemaitijos, Baltarusijos — išsivystymo netolygumas. Feodališkai išsivysčiusių Baltarusijos žemių prijungimas prie Lietuvos padėjo kristalizuotis naujai visuomeninei santvarkai, stiprėti didžiojo kunigaikščio valdžiai.

Nors visa čia išdėstyta parodėme kaip palyginti nusistovėjusias socialines kategorijas, bet iš tiesų tai buvo visuomeninis perversmas, kovojant už politinį Lietuvos monarchijos įtvirtinimą [430]. Šis perversmas ne vienalaikis aktas, jis užtruko daugiau kaip šimtmetį (nuo XII a. pabaigos iki XIV a. pradžios) ir buvo kupinas nuožmių diduomenės kovų, jos kariaunų ir pulkų ginkluotų susirėmimų, kaimyninių valstybių — Rusios, Ordino, Lenkijos — kišimosi, žemės valdų, visų pirma Aukštaitijoje, perdalijimų ir dalies diduomenės bėgimo į užsienį, plūdimo į Lietuvą prūsų, rusų bei kitų tautų kariaunų; jis neatskiriamas ir nuo plataus liaudies išsivadavimo judėjimo.

Šitaip pamažu formavosi feodalų ir valstiečių luomai. Pirmiesiems įsigalint, antrieji prarado laisvę. Tokio viešpatavimo palaikymas ir sudarė iš kovos liepsnų iškilusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pagrindinį tikslą.

Visuomeninis perversmas vyko palyginti vėlai, smarkiai plintant alodui, todėl, kol sinjorija, turinti imunitetą, galutinai įsivyravo, praėjo keli šimtmečiai. Tą procesą komplikavo unija su Lenkija, jo eiga atsispindėjo daugelyje privilegijų. Lietuvių visuomenei būdinga neužbaigtos agrarinės reformos, nulėmusios ir klasių kovos, ir politinės santvarkos specifiką.

---

[430] Visuomeninio perversmo, susijusio su perėjimu iš patriarchalinės-bendruomeninės santvarkos į feodalinę, pasekmės mūsų moksle vis dar pakankamai neišstudijuotos. Žr. *М. В. Нечкина*$_1$, p. 89—90.

TREČIAS SKYRIUS

ANKSTYVOSIOS KLASIŲ KOVOS FORMOS

Naujų visuomeninių santykių raidos, klasių atsiradimo ir formavimosi laikotarpiui būdinga klasinių prieštaravimų atsiradimas ir vystymasis. Klasių kova iš pradžių buvo persipynusi su išsivadavimo kova prieš svetimšalius agresorius ir jų talkininkus iš vietinės diduomenės, nes valstybė kūrėsi Ordinui veržiantis į prūsų ir lietuvių žemes.

Šie procesai ir prūsų, ir lietuvių žemėse vyko tuo pačiu metu, panašiomis visuomeninėmis aplinkybėmis ir vienas kitą papildė; todėl pravartu panagrinėti juos drauge. Prūsijos valstiečių kova padeda geriau suprasti ne tik Vokiečių ordino, bet ir Lietuvos vyriausybės politiką, juo labiau, kad jie tarpusavyje sudarinėjo sutartis, kuriose valstiečiams buvo skirtas nemažas dėmesys.

Jau pirmosiomis prūsų kovos už nepriklausomybę dienomis diduomenės dalis, sėdėjusi pilyse, iš visų pusių kaimų apsuptose, linko Ordino pusėn, išduodama krašto interesus. Petro Dusburgo Vokiečių kronika pilna pamokomų pavyzdžių apie tokios diduomenės veiklą. Tai Raguvos (Rogow) tvirtovės nobilis (capitaneus), atidavęs ją Ordinui ir padėjęs nuniokoti Pipino (Pippin) pilį [1]; tai kitas „capitaneus“, atidavęs Ordinui Balgą — svarbų atramos punktą Varmėje [2]; tai daugelis

[1] PD, III, 7—8.
[2] Ten pat, 19.

kilmingų ir galingų Varmės žmonių (plures nobiles et potentes viri de Warmia), kurie „su savo šeimomis ir šeimyniškiais" perėjo į tą tvirtovę [3]. Diduomenė nebuvo vieninga, buvo iš jos ir kovojančių su priešu: tokie žmonės, kaip varmių vadas (houbtman — capitaneus) [4], kaip „nepaprastai galingi vyrai" (viri prepotentes) Gobotinai (Gobotini), lydimi įvairių karių (diveris armigeris) [5]. Todėl pirmojo sukilimo metu (1242—1249 m.) prūsai pirmiausia žudė ir ėmė nelaisvėn vokiečių riterius [6].

1249 m. pasirašius tarp prūsų ir vokiečių taiką, Ordinas smarkiau ėmė puldinėti Sembos ir kitas prūsų žemes. Čia Ordinui pasitarnavo daugelis Sembos kilmingųjų, pavyzdžiui, Gedūnis (Gedun), gavęs netgi „savo ir savo tėvų valdoms" apsauginį raštą, kuris neapsaugojo jų nuo nuniokojimo [7]. Daug Sembos tvirtovių atiteko Ordinui per nobilių išdavystę [8]. Petras Dusburgas garbsto išdavikus, kaip antai Matą (Matto), mėginusį įkvėpti (beje, nesėkmingai) kitus kilminguosius dalyvauti kautynėse prie Durbės (1260 m.), primindamas jiems gėrybes, gautas iš Ordino [9].

Per antrąjį sukilimą, prasidėjusį 1260 m., prūsai nesigailėjo ne tiktai vokiečių riterių, bet ir savo kilmingųjų [10]. Po mūšio prie Durbės Prūsų žemės pakilo į kovą, išsirinkusios narsius vadus: natangą Herkų Mantą (Monte), varmį Glapą (Glappo), bartą Divonį-Lokį (Diwanus, Dywan-Klekine) ir kt. Prūsų diduomenė, susikompromitavusi bendradarbiavimu su Ordinu, ieškojo prieglobsčio vokiečių tvirtovėse, nes įtūžę sukilė-

---

3 Ten pat, 21; plg. NE, v. 5165—5172.
4 PD, III, 19.
5 Ten pat, 23 (NE, „su daug galingų karių").
6 PD, III, 35.
7 Ten pat, 71.
8 Ten pat, 73—74.
9 Ten pat, 84.
10 Beje, galimas daiktas, ne visi vokiečiai buvo prūsų priešai, nes ir tarp riterių matome buvus prūsų šalininkų (PD, III, 82).

liai žudė visus palaikiusius vokiečių jungą [11]. Kaip tik tuomet, pasak Dusburgo, atsirado nemaža žymių vyrų, kilmingųjų, „kurie, palikę tėvo namus, vienas po kito su visa savo šeimyna atvyko į Karaliaučiaus pilį (ad castrum Kunigsbergk) ir ištikimai tarnavo broliams“[12]. Jie bėgo, bijodami liaudies keršto. Pavyzdžiui, Bartų žemėje gyveno vitingas Girdavas (Girdaw), turėjęs ten savo pilį, „pavadintą jo vardu — Girdaw“. Po „daugelio savo sukilusių tautiečių kovų ir puldinėjimų, kuriuos atlaikė, kol visiškai pritrūko maisto, ir, sudeginęs pilį, su visa savo šeima ir šeimyniškiais“ pabėgo į Karaliaučių [13].

Bet taip sekėsi toli gražu ne visiems. Pamedės kilminguosius, mėginusius pasislėpti apsiaustame, išbadėjusiame Christburge, ištiko išdavikų lemtis. Vokiečių riteriai, anksčiau užtikrinę jiems teisių ir laisvių neliečiamybę, dabar neįsileido į tvirtovę, palikę likimo valiai [14].

Tai buvo liaudies kova, kurioje aktyviai dalyvavo net moterys. Antai viena iš Brandenburgo gyventojų (kurią Nikalojus Jerošinas plūsdamas vadina „velnio dukra“[15]) davė žinią Glapo būriui, vietiniams riteriams išvykus į žygį, ir tas nusiaubė pilį [16]. Paprasti žmonės negailėjo gyvybės. Kai kartą žinomas plėšikavimais riterio Martyno Golino būrys pagrobė tris prūsus, iš jų du nužudė, o „trečiąjį paliko gyvą, kad juos vestų tikru keliu“; tasai nuviliojo riterius „į priešų žemę“ ir buvo nužudytas („kai pastebėjo jo klastą“)[17]. Prūsams ne kartą yra padėję lietuvių, rusų ir jotvingių kariai (žr. toliau).

Ne tik Semboje, bet ir Pagudėje nedaugelis iš pabėgusių kilmingųjų, „palikę tėvų palikimą“, pasislėpė

---

[11] Ten pat, 90.
[12] Ten pat, 100.
[13] Ten pat, 113.
[14] Ten pat, 145, p. 122; NE, v. 14029 ir sek.
[15] NE, v. 13147.
[16] PD, III, 130.
[17] Ten pat, 156.

Elbinge [18]. Smulkieji nobiliai, sėdėjusieji savo mažose pilyse, neturėjo jokių vilčių išsigelbėti; jeigu juos palikdavo ramybėje prūsų kariuomenė, tai surasdavo lietuviai, rusai ar jotvingiai. Kartą, 1271 m., didelis jotvingių ir rusų būrys, vadovaujamas Skomanto, „su didžiule kariuomene" patraukė Chelmo žemėn. Neįstengęs paimti Kulmo, nusiaubė Hemsotą ir „kitą pilį vieno kario vasalo, vadinamo Cipel" [19].

Sukilimą numalšinus, riteriams atsivėrė kelias į Nadruvą. Ten irgi dalis diduomenės, vadovavusios krašto gynybai, perėjo Ordino pusėn. Taip pasielgė Tirskas, „Vėluvos (Wilow) pilies viršininkas (castellanus-burcgrêve)"[20], su „jam ištikimais" ir „daugelis galingų ir kilmingų (edilman)[21] vyrų iš Nadruvos atėjo pas brolius... su visais savo šeimyniškiais"[22]. Paprasti Nadruvos žmonės kovojo iki galo, o jėgų netekę, ėjo Lietuvon [23].

Tas pat vyko Skalvių žemėje, kurioje kovos baigtį nulėmė diduomenės išdavystė: kai „žemės galingieji" perėjo priešo pusėn, tai „prastuomenė, sužinojusi, kad jų kariuomenės vadai, vadovavę kovai, pasišalino", taip pat „persimetė į krikščionių tikėjimą"[24]. Liaudies sukilimai įsiliepsnojo daug kur: vėl sukilo Pagudė, prie kurios prisidėjo Bartos dalis, tačiau riteriai žiauriai nusiaubė kraštą; vos daliai išlikusių gyventojų pavyko pabėgti Juodojon Rusion [25].

---

[18] Ten pat, 168.
[19] Ten pat, 166.
[20] NE, v. 15837.
[21] Ten pat, v. 15842.
[22] PD, III, 175.
[23] Ten pat, 179.
[24] Ten pat, 188.
[25] PD, III, 191. Galima pažymėti, kad anksčiau į Prūsų žemę bėgo valstiečiai iš Lenkijos, tikėdamiesi, tur būt, ten rasią (kaip ir Rusioje) geresnę dalią. Apie tai 1232 m. popiežius Grigalius IX rašė Gnezno arkivyskupui (HRM, t. I, Nr. 35: „neįstengdami pakelti tokios neteisingos ir negirdėtos vergijos, prisijungia prie rusų ir prūsų, atsisakę sugyvenimo su tikinčiaisiais").

Paskutinioji nepriklausomybę prarado Sūduva (Jotvingių žemė), kuri, Dusburgo nuomone, buvusi stipriausia iš Prūsų žemių (potencior inter omnes)[26], nors ją ir silpnino rusų bei lenkų puldinėjimai. Vienas po kito krito jotvingių valsčiai, kuriuos valdė labai gausi kilmingųjų grupė. Ir iš ten į Balgą patraukė išdavikai „su visomis šeimomis ir šeimyniškiais“ [27].

Prastuomenės pažiūra į juos matyti kad ir iš tokio pavyzdžio. Kimenavo (Kymenow) valsčiaus tvirtovėje vienas riteris sukurstė didiką Kantigirdą (Cantegerde), kurio belaisviu jis buvo[28], pereiti Ordino pusėn. Didikas sutiko ir patraukė su savo pilies įgula ir visais gyventojais į Sembą. Tačiau pakeliui į Sembą žmonės sukilo, susidorojo su juos išvedusiais ir patys pasuko Lietuvos pusėn („minėtieji Kimenavo pilies gyventojai, nužudę savo vadą, kitu keliu atvyko į Lietuvos žemę“)[29].

Toks prūsų susiskaldymas per karą suprantamas: nobiliai žūt būt ieškojo sau siuzereno (savo liaudies jie bijojo labiau, nei Ordino), ir Ordinas tenkino jų norus, dovanodamas jiems, kaip matėme, žemių ir pajamų, taip pat patraukdamas savo pusėn į feodalinę tarnybą ir laisvųjų žemdirbių dalį[30]. Liaudis suprato, jog kilmingieji jiems priešai, kaip ir riteriai.

Todėl nenuostabu, kad, Ordinui įsistiprinus, prūsų priešinimasis peraugo į valstietijos klasinę kovą prieš vokiečių ir prūsų feodalus. Toks buvo 1295 m. valstiečių sukilimas Semboje ir Notangoje. Kuomet riterių kariuomenė pradėjo žygį Lenkijon, į Vizną, tai Notangoje „įvairiose vietovėse“ pasireiškusi, anot Dusburgo, „velniška dvasia“. Sukilimui vadovauti ėmėsi Sabinis (Sabine), o sąmokslui — kunigaikščiai ir būrių vadai (principales et capitanei) Govina (Gauwinna), Stantas

---

[26] PD, III, 193.
[27] Ten pat, 207.
[28] Ten pat, 217.
[29] Ten pat.
[30] Ten pat, 220.

(Stanto), Trinta (Trinta), Misinas (Missino) „ir daugelis kitų“. Stantas su savo būriu užėmė Bartenšteino tvirtovę, kurioje, matyt, turėjo šalininkų. Misino būrys nužygiavo į Sklūnijos (Sclunien) žemę ir išsivedė Karaliaučiaus žirgų kaimenę. Kiti kitose žemėse (ceteri discurrentes per terram) žudė riterius ir dvasininkus. Išgąsdinta Ordino valdžia susigrąžino iš žygio Karaliaučiaus komtūro būrį, ketinusį vykti Notangon. Tuomet sukilėlių tarpe įvyko skilimas: „Sklūnijos žemės vyrai“ nusileido ir atidavė komtūrui pagrobtus žirgus. Šitaip Notanga vėl pateko Ordino valdžion.

Semboje, kur svarbiausią vaidmenį vaidino valstiečiai, sukilimas užtruko ilgiau: „Sembai, ir ypač valstiečiai, susimokė visus savo didikus išžudyti ir paskiau stipriu būriu užpulti brolius ir tikinčiuosius į Kristų“. Sukilusieji pirmiausia stengėsi susidoroti su savo kilmingaisiais. Tačiau, kaip tai ne kartą viduramžiais pasitaikydavo, valstiečių išsirinktas vadu Naudiotas, Juodučio sūnus, pasirodė besąs išdavikas. Po dviejų savaičių jis juos paliko ir nusigavo Karaliaučiun, kur „atskleidė visas šio atsimetimo nuo tikėjimo paslaptis ir svarbiausius organizatorius“; taigi sukilimui vadovavo nemaža organizatorių. Į vietą atvyko pats magistras, ir prasidėjo susidorojimas: „visus tuos, kuriuos įtarė prisidėjus prie šio baisaus nusikaltimo, teisingu dievo sprendimu pasistengė, kad jie būtų nužudyti, įvairiausiai kankinami“[31]. Kaip rašo Nikalojus Jerošinas, bausmių neišvengė ir Notangos valstiečiai[32]. Išdavęs sukilėlius, Naudiotas neliko riterių nuskriaustas, kaip ir daugelis kitų vietos kilmingųjų, apdovanotų 1296 ir 1299 m.

Nuslopinus Sembos—Notangos sukilimą, klasių kova Prūsų žemėse nesiliovė. Tai aiškiai matyti iš prūsų kodekso — Prūsų Teisyno — straipsnių, kuriuose atsispindi įvairios klasių, išsivadavimo kovos formos: a) pasikėsinimas į nuosavybę — padegimas ir feodali-

[31] Ten pat, 262; plg. *H. Łowmiański*$_2$, t. I, p. 253.
[32] NE, v. 20679.

nės valdžios nustatytų žemės ribų panaikinimas; b) „nusikaltimas" — tikrąja žodžio prasme, kuriam, matyt, priskirtinas ginkluotas pasipriešinimas valdžiai, taipogi pasala ir pagaliau c) vokiečių riterių nuodijimas, plačiai išplitęs Prūsų žemėse [33].

Apiplėštų ir engiamų Prūsijos valstiečių nepasitenkinimas buvo nenumaldomas. Ordino pralaimėjimai Lenkijai ir Lietuvai pagreitino 1525 m. sukilimo pradžią, kuriame prieš savo ponus drauge ėjo prūsų ir vokiečių valstiečiai, nelaisvieji ir laisvieji. Kaip ir kitados, svarbiausiu judėjimo centru vėl tapo Semba su Notanga [34].

Lietuvos bekylančią valstybę įkūnijo lietuvių diduomenė su karaliumi priekyje. Čia nebuvo ilgai užtrukusio ir plataus svetimųjų nukariavimo, todėl ir tokie patys, kaip Prūsijoje, visuomeniniai santykiai lėmė kitokią klasinių prieštaravimų raidą.

Valstietija buvo svarbiausia išsivadavimo judėjimo jėga ir Žemaitijoje prieš Ordino agresiją 1252—1260 m. Mindaugo (vėliau ir Vytauto) vyriausybė diplomatinėje kovoje su popiežiaus-riterių agresija Žemaitiją buvo linkusi traktuoti kaip smulkų pinigą. Betgi pati Žemaitija padarė toje politikoje esminių pataisų. Ji nepripažino Mindaugo vyriausybės sandėrio su Ordinu ir tebekovojo, vadovaujama narsaus lietuvių tautos sūnaus Algmino (Aleman). Kai netrukus po mūšio prie Durbės užsiliepsnojo prūsų sukilimas, tai ir žemaičiai, Lietuvos karaliaus remiami, ryžtingai pakilo į kovą. Išsivadavimo kova buvo lemiamoji jėga Žemaitijai ir Aukštaitijai susivienyti į bendrą valstybę.

Šios kovos organizatorium pagaliau tapo Lietuvos vyriausybė, sugebėjusi užtikrinti Žemaitijos apsaugą nuo Ordino. Bet jau tada Žemaitijos žemių dalis tapo didžiojo kunigaikščio domenu, žemaičių tvirtoves už-

---

33 *В. Т. Пашуто*₂, стр. 68—71.

34 Smulkiau apie 1525 m. (taip pat ir apie 1295 m.) sukilimą, neužtarnautai mūsų istoriografijos užmirštą, žr. *E. Wilke*₁, p. 42—45, 53, 63 ir kt; žr. taip pat *H. Zins*₁, p. 48—51.

ėmė karaliaus įgulos, jų kilmingieji gavo bajorijos teises, o liaudis pavirto priklausomu luomu. Feodalizme be viso to neįmanomas progresas.

Didieji Lietuvos kunigaikščiai, nors ir palaikė prūsų ir žemaičių sukilimą ir savo žemėje suteikdavo prieglobstį visiems ieškojusiems išsigelbėjimo nuo Ordino, anaiptol nebuvo liaudies karaliai. Pavyzdžiui, Traidenis, apgyvendinęs prūsų pabėgėlius Juodojoje Rusioje, štai kaip žiūrėjo į valstiečius. Rygos pasiuntiniams, pranešusiems karaliui apie jo žmonių pagrobimą, pasipiktinęs atsakė: „Nejaugi aš turiu rūpintis tokiais valstiečiais, kurie lyg šunys“[35].

Kiek vėliau, 1343 m., įsiliepsnojus dideliam išsivadavimo judėjimui Estijoje ir Livonijoje, lietuvių karalius Algirdas patraukė į Rygą. Siguldoje Algirdą pasitiko vienas iš sukilimo vadų (de senioribus) ir pranešė, kad lyviai išsirinko jį savo karalium (et communi populo regem constitutum). Jeigu Algirdas paklausysiąs jo patarimo,— kalbėjo lyvis,— tai pajungsiąs savo valdžion visą kraštą. Karaliui paklausus, kaip ketinama pasielgti su Livonijos magistru, vadas atsakęs, kad jie jį išvysią, kaip ir kitus vokiečius. Tada Algirdas pareiškęs: „Mužike, tu čia nebūsi karalium!“ (Rustici, tu non eris hic rex) ir paliepęs jam nukirsti galvą[36]. Lietuvos karalius buvo feodalas ir mužiko jis labiau bijojo, negu Ordino, su kuriuo dešimtmečius įnirtingai kovojo.

Todėl ir Lietuvos, ir Ordino vyriausybė sugebėjo surasti bendrą kalbą, kovodamos prieš lietuvių ir prūsų valstiečių pabėgimus — klasinio protesto formą. Lietuvių ir vokiečių 1323 m. sutartyje pripažinta laisvųjų

---

[35] LUB, t. I, Nr. 507, p. 628. Tuo pačiu metu Lietuvoje buvo vertinama kilmė ir reikalaujama rodyti jai pagarbą. Kęstutis smerkė Jogailą už tai, kad tas „savo seserį už vergo išdavė“ (ПСРЛ, т. XVII, стб. 23); Lietuvos karui su Naugardu pretekstu pasitarnavo tai, kad Naugardo vietininkas Algirdą pavadino „šunim“ (НПЛ, стр. 358).

[36] HW, p. 72.

žmonių kilnojimosi teisė, betgi nelaisvieji bėgliai, šalims pareikalavus, privalėjo būti išduoti: „Jei pabėga iš vieno krašto į kitą vergas, tai jis turi būti sugrąžintas, kai tik jo bus pareikalauta“[37]. Dviejų valstybių valdantieji luomai stengiasi sustiprinti savo valdžią pavaldiniams. Suprantama ir tai, kad Prūsų Teisyną — šią feodalinio kodekso teisę, numatančią nepaklusniems valstiečiams griežtas baudas,— Ordinas taikė ir Žemaitijai.

Lietuvos vyriausybei po unijos su Lenkija sustiprinus savo padėtį[38] ir pradėjus kėsintis į laisvų Žemaitijos valstiečių teises, dalijant jų žemes stambiems ir smulkiems tarnybiniams bajorams, atsitiko tas pats, kas ir Prūsijoje: prasidėjo 1418 m. valstiečių sukilimas. Jo pagrindinė jėga buvo ta pati „prastuomenė ir valstiečiai“ (gemeine luthe und gebuwer), išnešusieji ant savo pečių visą kovos su Ordinu naštą. Lietuvos vyriausybei padedant, išsikovoję nacionalinę nepriklausomybę, jie iš tos pačios vyriausybės malonės pateko savo „gerųjų žmonių“ ir „kilmingųjų bajorų“ priespaudon (czum dinste gegeben)[39]. Sukilimas apėmė Raseinių, Medininkų, Knetuvos valsčius, grėsė Klaipėdai, persimetė į Livoniją, kur buvo nusiaubta Liepoja[40]. Šis sukilimas — laisvę mylinčių žemaičių reakcija prieš feodalinio gamybos būdo įtvirtinimą.

Lietuvių valstiečiai į bajoriją žiūrėjo kaip į savo priešą, tai atsispindėjo ir tautosakoje, kurioje išliko nemaža kandžių legendų apie bajorų kilmę iš velnio[41].

---

[37] GL, Nr. 8, p. 73.

[38] Unijos įtaka Lietuvos valstybinio aparato, ypač kariuomenės, stiprėjimui išnagrinėta nepakankamai; tuo tarpu lenkų feodalai padėjo lietuvių feodalams nuslopinti rusų, baltarusių ir ukrainiečių žemių pasipriešinimą (žr. *J. Dlugossii,* lib. XII, p. 463); plg. užuominą apie „kažkokį lenką“ prie Smolensko (ПСРЛ, t. VIII, p. 51; t. IV, p. 93).

[39] CEV, p. 411.

[40] Ten pat, p. 409, 449; LUB, t. V (2), p. 426. Žr. *Z. Ivinskis*$_1$, p. 101 ir sek.; plg. *М. Ючас*$_2$, p. 187—195.

[41] Žr. *Э. А. Вольтер*$_6$, p. 139—140.

Taigi klasių kova ir Lietuvoje, ir Prūsijoje iš pradžių buvo persipynusi su nacionalinio išsivadavimo judėjimu; vėliau jos formos pasikeičia — tai pabėgimai ir, tur būt, kitos; pagaliau buvo ir atvirų sukilimų. Tai aprimdama, tai vėl įsiliepsnodama, bet niekuomet nepaliaudama, ji turėjo lemiamos reikšmės politinės santvarkos raidai.

KETVIRTAS SKYRIUS

POLITINĖS SANTVARKOS EVOLIUCIJA

Politinė santvarka yra oficialioji visuomeninės santvarkos išraiška ir todėl ji geriau atsispindi šaltiniuose. Lietuva ne visuomet yra turėjusi valstybę ir buvusi politiškai vieninga. Amžininkai, patys gyvenę prie valdovų, vieningai tvirtina, jog ir senieji lietuviai, ir prūsai gyvenę tarp pelkių, neturėję valstybės ir nebuvę pavojingi kaimynams.

Vladimiro Monomacho laikų Rusia galėjusi būti rami dėl savo vakarinių sienų, nes tuo metu „Lietuva iš pelkių į pasaulį neišeidavo"— kaip rašė „Pasakojimo apie Rusų žemės žuvimą" (XIII a.) autorius [1], duodamas suprasti, kad jo laikais padėtis pasikeitusi. Tos pačios nuomonės apie prūsus buvo jų vakariniai kaimynai. Prūsai gyveno „be karaliaus ir be įstatymų" (sine rege, sine lege) [2],— rašė Galas Anonimas; jie kurdavosi tarp neprieinamų pelkių, nepakęsdami jokių viešpačių,— pritarė jam Adomas Bremenietis, žodžiu, kaip yra išsireiškęs popiežius, „tokia tauta nuo seno įpratusi gyventi pagal gamtos įstatymus" [3].

Visai kitokia šaltiniuose XIV a. vidurio Lietuva. Tai stipri, suvienyta Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė su sostine Vilniuje. Ji jau buvo spėjusi pajungti Baltarusiją, puldinėjo Ukrainos žemes, varžėsi su Lenkija ir

[1] *Ю. К. Бегунов*₁, стр. 183.
[2] MPH, t. I, p. 478.
[3] Žr. *P. Klimas*₁, p. 58.

Rusia ir kartu atkakliai priešinosi Ordino agresijai. Kaip ši permaina įvyko, kokia yra buvusi Lietuvos politinė struktūra iki valstybės susidarymo, kaip ta struktūra transformavosi į valstybinę organizaciją, kokias formas pastaroji perėmė ir kodėl? Tai ir aptarsime sekančiame skyrelyje.

§ 1. NUO ŽEMIŲ KONFEDERACIJOS PRIE ANKSTYVOSIOS FEODALINĖS MONARCHIJOS

Pradėjus Lietuvą minėti šaltiniuose, jos žemė jau suskirstyta teritorijomis, buvusiomis dar prieš valstybės atsiradimą. S. Zajončkovskis ir H. Lovmianskis daug yra pasidarbavę, aptariant ikivalstybinį Lietuvos teritorinį padalijimą, ir priėję išvadą, jog seniausia teritorine organizacija, derinusia visuomeninius ir valstybinius požymius, yra buvęs valsčius [4].

Lenkų tyrinėtojų išvadas reikia iš esmės patikslinti. Žemiausia pirmine visuomenine organizacija, kuriai ilgai priklausė valdžios ir valdymo funkcijos, buvo maždaug dvylikos kiemų kaimo bendruomenė su sueigomis, seniūnu ir t. t.[5] Beje, ir iš minėtų autorių tyrinėjimų matyti, jog valsčius, atsiradęs irstant giminei, o po to ir žemei, susidarė iš kaimų [6].

Iš kronikų apie valsčių galime susidaryti tikslesnį supratimą, negu apie bendruomenę. Petro Dusburgo, Hermano Vartbergės, Vygando Marburgiečio ir kitų metraštininkų duomenimis, tai terra, territorium, regio, lant, districtus [7]. Sprendžiant iš šaltinių, valsčiai jau yra įvairių kilmingųjų priklausomybė; kilmingieji, kaip

---

[4] *S. Zajączkowski*$_4$, p. 407. Archeologai taip pat palaiko nuomonę, jog IX—XIII a. „gentys"— tai teritoriniai junginiai (*П. Куликаускас*$_5$, стр. 46).

[5] Помезанская Правда, стр. 20, 39, 93; *В. Т. Пашуто*$_2$, стр. 39—41.

[6] *H. Łowmiański*$_2$, t. II, p. 141—149.

[7] *S. Zajączkowski*$_4$, p. 400—402; žr., *K. Avižonis*$_1$, p. 20.

matėme, valdė įtvirtintas pilis sodybas, jų valdžia siekė aplinkinius kaimus.

Pasitaiko ir tokių valsčių, kurių centrais buvo bendruomeniniai įtvirtinimai, atramos punktai gyventojams gintis nuo priešų. Tai — pilies teritorija (territorium castri). Joje slėpdavosi keleto valsčių gyventojai: pavyzdžiui, 1336 m. Pilėnų pilyje prisiglaudė 4 tūkst. žmonių iš keturių žemių[8]. Tokie yra buvę Bisėnos, Aukaimio, Sizditės (Sisditen)*, Veliuonos ir kt. valsčiai, vėliau patekę valstybinių pilių įgulų žinion[9].

Šaltiniai mini Prūsijoje buvus vienuolika žemių, kurių kiekviena, kaip matyti iš Christburgo sutarties, dalijosi į daugelį valsčių. Kaimų skaičius valsčiuje priklausė nuo pastarojo dydžio. Kažką panašaus galima pastebėti buvus ir Lietuvoje. Pasak H. Lovmianskio, Aukštaitija iš pradžių buvo pasidalijusi į keturias žemes: Nalšią, Deltuvą, Lietuvą ir Upytę, o Žemaitija susidėjo iš penkių žemių: Ceklio, Karšuvos, Medininkų, Šiaulių, Knetuvos[10]. Vadinasi, Lietuvoje galėjo būti devynios žemės. Žemaitijoje būta ne mažiau 43 valsčių, kurių dalis nesikeitė ir išsilaikė iki XVI a.[11]

Valsčiai nebuvo vienodi. Prūsijoje jie, kaip matyti iš Christburgo sutarties, palyginti nedideli; Lietuvoje, apytikriais duomenimis, gana stambūs: Aukštaitijoje — 6 tūkst. km^2 buvo 16 valsčių, t. y. vienam valsčiui teko 375 km^2; Žemaitijoje — 9 tūkst. km^2 — 32 valsčiai arba vidutiniškai apie 280 km^2 vienam valsčiui[12]. Šie duomenys leidžia manyti, kad viename valsčiuje buvo daug kaimo bendruomenių, kaimų, sodžių.

Šaltiniuose užsimenama apie ištisų žemių organizuojamus karo žygius, pavyzdžiui, visos Lietuvos[13],

---

[8] SRP, t. II, p. 488.

* Lietuvių istoriografijoje yra spėliojimų, jog tai Girgždutės piliakalnis (*Red.*).

[9] PD, III, 222, 247, 276, 290, 321; Lites, II_2, p. 137.

[10] *H. Łowmiański₂*, t. II, p. 105—106.

[11] Ten pat, p. 144.

[12] Ten pat, p. 140.

[13] ГЛ, XI, 5: „pasiuntė po visą Lietuvą surinkti didelę kariuomenę" (1207 m.).

visos Žemaitijos [14], visos Jotvingių [15], Prūsų žemės. Tai verčia spėlioti buvus kažkokių valdymo organų, siekiančių gentinę praeitį. Šitokie valdymo organai jau turėjo būti aukščiau bendruomenės.

Prieš pereidami prie ikivalstybinio Lietuvos istorijos laikotarpio, iš anksto turime susitaikyti su mintimi, jog mums lemta pasitenkinti tik praeities nuotrupomis. Jau sakyta, kad Lietuvoje vystosi stambioji žemės nuosavybė, nėra turtinės ir visuomeninės lygybės, vadinasi, čia nerasime nei gimininės organizacijos, nei gentinės santvarkos, nei liaudies sueigų. Geriausiu atveju tegalime aptikti šių liaudies valdžios formų likučių. Visuomenėje, seniai pradėjusioje gaminti pridedamąjį produktą, neišvengiamai vystėsi (teritoriniu atžvilgiu netolygiai) ir paskirstymo nelygybė. Ji negalėjo būti savanoriška, ją jau palaikė sudėtingesnių, valstybinių formų prievarta. Pažiūrėkime į šaltinius.

Prūsiškoji medžiaga (pavyzdžiui, Vulfstanas ir gyvenimo aprašymai) rodo, kad jau IX a. vietos visuomenė yra kontroliuojama valdžios žmonių; tokie žmonės valdė „pilis" ir tvirtoves, kariavo ir vaidijosi. XIII a. kilmingieji tvarkė prūsų žemių karinius reikalus, sudarinėjo tarpusavyje sąjungas, o su priešininku — sutartis, nevengdami išdavystės, apgaulės. Jų Prūsuose būta daug — tai smulkūs tėvonys, tvarkantys savo bendruomenių politinius reikalus, o drauge su sau lygiais — bendruomenių, sujungtų į valsčius, grupių reikalus ir pagaliau valsčių, žemių grupių reikalus. Jie visi laisvi, kilmingi, lygiateisiai, iškilę aukščiau prastuomenės, kurią sudarė laisvi, ginkluoti, daugiausia pėstieji kariai.

Kokia yra buvusi Prūsų ikivalstybinio meto valdžios politinė struktūra? Tai prūsų genčių etniškai giminingų vienuolikos žemių konfederacija, iš kurių kiekviena, vietos kilmingųjų vadovaujama, tvarkėsi taip, kaip jai atrodė geriau.

---

14 ПСРЛ, т. II, стб. 897.

15 Ten pat, st. 810.

Žemių konfederacija — viena iš pereinamųjų formų nuo ikivalstybinės visuomenės politinės organizacijos prie valstybinės — nėra pakankamai išnagrinėta, ir čia ją galima paminėti tik tiek, kiek tatai leidžia prūsų šaltiniai. Visų pirma reikia pažymėti, kad valdymo aparato kaip antstato atsiskyrimas priklausė nuo klasių formavimosi.

Prievartinė valdžia, kaip žinia, atsirado anksčiau už ankstyvąją feodalinę valstybę; tokia valdžia yra kiekvienoje žmonių visuomenėje — tiek gimininėje, tiek patriarchalinėje santvarkoje. Ją pradėti nagrinėti reikia taip pat nuo bendruomenės.

Politinis viešpatavimas visur priklausė nuo tarnybinės funkcijos. Seniausios bendruomenės narių sueigų funkcijos buvo kilnojamosios ir nekilnojamosios nuosavybės, paties bendruomenės nario apsauga, žemės naudojimo, gyvulių ganymo tvarkos nustatymas ir pan. Apie kai kurias iš tų funkcijų galima spręsti ir iš Prūsų Teisyno. Bendruomenei atsiradus, jau iš pat pradžių rūpinimąsi kai kuriais bendrais žemdirbių interesais teko pavesti atskiriems asmenims ar jų grupėms. Visuomenės įpareigoti, jie dirbo bendruomenės kontroliuojami: šaukė sueigas, sprendė ginčus, represavo (pavyzdžiui, iš gyvenimo aprašymų žinomi nusiaubimai ir apiplėšimai) pažeidusius teises ar papročius (prisiminkime Vulfstano minimą bausmę už kaulų nepalaidojimą); jie rūpinosi kaimo kelių saugumu ir jų priežiūra, lygiai ir užtvarų, bendruomeninių pilių slėptuvių priežiūra, signalizacija laužais ir pan.; pagaliau kai kuriems iš jų teko atlikti pagoniškas apeigas per laidotuves, būrimus, aukojimą dievams ir, matyt, kitas pareigas.

Tokiems žmonėms buvo suteikta tam tikra valdžia, kuri ir bus buvusi valstybinės valdžios užuomazga.

Šaltiniuose, pavyzdžiui, Vulfstano pasakojime, gyvenimo aprašymuose, Christburgo sutartyje ir Prūsų Teisyne, apie tai tėra tik žinių nuotrupos, kadangi, tuos šaltinius rašant, prūsų visuomeninis gyvenimas

buvo paženges, gyventojai jau buvo susijungę į kur kas didesnius vienetus — valsčius ir žemes. Apie XIII a. pradžią Prūsijoje buvo priskaičiuojama vienuolika žemių; tokių žemių, iš keleto valsčių, valdžios organus sudarė diduomenės (vyresniųjų, geresniųjų, kilmingųjų ir pan.) tarybos; joms teko rūpintis visuomeniniais reikalais ir kovoti su įvairiais nusižengimais. Be abejo, jos buvo labai atitolusios ne tik nuo bendruomenininko, bet ir nuo bendruomenės ar bendruomenių grupės.

Kitaip ir negalėjo būti. Patriarchalinei-bendruomeninei santvarkai transformuojantis į kaimo bendruomenę, žemdirbiams virstant atskirais gamintojais, atstumas tarp jų ir atliekančiųjų visuomenines funkcijas tik dar labiau padidėjo. Plisdamas paveldėjimo institutas sankcionavo visuomeninių pareigybių paveldėjimą (jis dažnai minimas XIII a. prūsų ir lietuvių šaltiniuose). Toms pareigybėms vis dažniau buvo renkami turtingesni žemdirbiai, turėję didesnių galimybių visuomeninei tvarkai ir saugumui palaikyti, ypač kylant konfliktams tarp atskirų žemių ir priešams užpuolus. Tokia besiformuojanti valstybinė valdžia dar nedidelė, beveik nežymi, kadangi visuomenėje dar nėra klasių.

Žemės valdžios (diduomenės tarybos ir viečės)[16] funkcijos daug platesnės už bendruomenės ir valsčiaus valdžios funkcijas. Žemės diduomenės taryba nagrinėjo ginčus tarp valsčių ir didesnių bendruomenių (pavyzdžiui, gaudant vagį), sprendė karo ir taikos su kitomis žemėmis klausimus[17], tvarkė bendrosios viečės sueigų, pašauktinės kariuomenės[18], svarbiausių kelių ir žemės gynybinių įrenginių apsaugos reikalus. Iš žemės diduomenės iškildavo ir žymesnieji vaidilos, kunigaikščiai-žyniai, burtininkai[19]. Visuomeninių funkcijų pavel-

---

[16] PD, III, 4 (galindų), 184 (skalvių); LR, p. 87 (sembų); PD, III, 210, plg. 204 (sūduvių); 34, plg. 73, 89 (tarp prūsų, Sventopelko sąjungininkų).

[17] LR, p. 87; PD, III, 4.

[18] LR, p. 89; kilmingieji-karvedžiai — PD, III, 20, 89, 188, 332.

[19] PD, III, 4; ПСРЛ, т. II, стб. 776.

dėjimas [20] didino tituluotos diduomenės nuosavybės teises į kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą.

Kilmingieji, valdžiusieji žemes, buvo turtingesni ir galingesni už tuos, kurie vadovavo bendruomenių ir valsčių gyvenimui, galingesnės buvo ir jų pilys. Jiems priklausė jau nebe keletas kiemų, o neretai keletas kaimų [21]; jų kariauną sudarė keletas šimtų karių [22], ji buvo pašauktinės kariuomenės branduolys. Petro Dusburgo duomenimis, kiekviena iš prūsų žemių vidutiniškai galėdavo duoti ne mažiau kaip 2 tūkst. raitelių ir daug tūkstančių pėsčiųjų [23], o pajėgesnės žemės, pavyzdžiui, Semba,— 4 tūkst. raitelių ir 40 tūkst. pėsčiųjų, Sūduva — 6 tūkst. raitelių ir „be galo daug pėstininkų".

Prūsijoje yra buvę „daug ir stiprių pilių"; spėjama ten buvus daugiau kaip šimtą pilių ir įtvirtinimų [24]. Prūsų kariuomenė buvo ginkluota ietimis, skydais, kardais, šalmais, šarvais. Ji naudojo akmensvaides ir apgulamąsias mašinas [25]. Kaip parodė išsivadavimo kovos įvykiai, ji sugebėjo apsupti [26] ir imti tvirtoves. Prūsai veikė ne tik sausumoje, bet ir ant vandens [27].

Parodydami prūsų ir lietuvių diduomenės veiklą, šaltiniai gerai atvaizdavo šį politinės valdžios istorijos etapą, nors jie priklauso jau tai jos raidos stadijai, kuomet Prūsijoje susidaro žemių konfederacija.

Žemių konfederacija Prūsuose nebuvo tokia tvirta politine sąjunga, kokia ji yra buvusi vėliau Lietuvoje. Labai abejotina, ar visų žemių prūsai yra veikę kada nors vieningai. Tam trukdė diduomenės rietenos. Tačiau šaltiniai byloja, kad pasitaikydavo, jog kai kurios

---

[20] PD, III, 73.

[21] Ten pat, 18.

[22] Ten pat, 76, 108, 209, 211.

[23] Ten pat, 3.

[24] *H. Crome*, Die Burgen der alten Preußen,— Mitteilungen für Geschichte Ost-und Westpreußen, 3. Jahrgang, N 3, Koenigsberg, 1929, p. 34—41.

[25] PD, III, 94, 117—119, 122; ПСРЛ, T. II, стб. 810.

[26] PD, III, 95, 102 (Karaliaučius), 117 (Vizenburgas), 118 (Kroicburgas), plg. PUB, I_1, Nr. 279.

[27] *Adam Bremensis*, IV, 18; PD, III, 102.

prūsų žemės prieš Ordiną veikė išvien. Trijų žemių kilmingieji — Pamedės, Notangos ir Varmės — drauge kovojo ir vedė diplomatines derybas su Ordinu, pasirašę su juo Christburgo sutartį. Panašią veiklą matome buvus ir kitose Prūsijos dalyse, taip pat ir Žemaitijoje. Galimas daiktas, jog yra buvusi ir visų Prūsų žemių žynių organizacija. Prūsijos konfederacija nespėjo susiformuoti į tvirtą sąjungą, vadovaujamą vienos iš žemių kilmingųjų, ekonomiškai ir politiškai galingesnių kunigaikščių.

Tuo pačiu metu įvairių žemių diduomenės dalis, nepaisydama savo šalies interesų, palaikė su priešu ryšius, ėjo jam tarnauti. Šiuo atžvilgiu tenka pripažinti kurijos emisarų nuopelnus: riterių invazijai jie išrinko labai tinkamą momentą. Buvusi valdžios struktūra pasirodė esanti visai netinkama kovoti su įsiveržusiu priešu. Didikus paprastai siejo sudėtingi giminystės tarpusavio ryšiai. Kartais jie sudarydavo sąjungas ir veikdavo kartu, bet daug dažniau rietenos dėl teritorijų, kur jie rinkdavo duoklę, ar dėl pačių duoklių alino Prūsų žemę. XII a. prūsų antpuoliai į kaimynines žemes buvo palyginti sėkmingi, kol jie, sudarinėdami dideles pėsčiųjų ir stiprias raitininkų kariaunas, drauge ieškojo grobio feodališkai susiskaldžiusioje Rusioje ir Lenkijoje. Tačiau Ordino įsiveržimas ir jo lanksti izoliacijos bei pavienių žemių triuškinimo politika sužlugdė plačią Prūsų konfederaciją (žr. toliau). Tai atsitiko Lietuvos akivaizdoje per kokius penkiasdešimt metų.

O kokia politinė santvarka tuo metu yra buvusi pačioje Lietuvoje? Ar ji skyrėsi nuo prūsų ir kuo? Iki XIII a. duomenų neturime. Užtat Haličo—Volynės metraštyje randame vertingų žinių apie 1219 m. rusų—lietuvių sutartį, sudarytą tarp Volynės ir Lietuvos kunigaikščių sąjungos. Joje pasakyta:

„Dievo paliepimu atsiuntė Lietuvos kunigaikščiai pas didžiąją kunigaikštienę Romanovą, Danilą ir Vasilką taikos pasiūlymą.

Lietuvos kunigaikščių vardai buvo šie: tai vyriausieji — Živinbudas, Daujotas, Dausprungas (Dovsprung), jo brolis Mindaugas (Midog), Daujėlos brolis Viligaila; o Žemaičių kunigaikščiai Erdvilas, Vykintas, o Ruškavičių — Kintibutas, Vambutas (Vonibut), Butautas, Vyžeikis ir jo sūnus Višlis, Kitenis, Plikienė (? Plikosova); o tai Bulevičiai — Vismantas (Višimut), kurį nužudė Mindaugas ir paveržė jo žmoną, ir jo brolius išžudė: Edivilą, Sprudeiką; o šie kunigaikščiai iš Deltuvos — Judikis, Pūkeikis, Bikšis, Lygeikis (Likiik). Šie visi sudarė taiką su kunigaikščiu Danilu ir Vasilka, ir žemė buvo rami. Lenkams tuo tarpu nesiliaujant puldinėti, nukreipė prieš juos Lietuvą. Ir kariavo Lenkijoje, ir daug jų nukovė“[28].

Matyt, Cholmo metraščio sąvado sudarytojas yra turėjęs pilną sutarties tekstą, tačiau buvo linkęs palikti tik lietuvių kunigaikščių vardus, kur-ne-kur prie jų pridėdamas savo komentarus, be to, prieraše nurodydamas, kad sutartis buvusi karinė.

Istorikui, tyrinėjančiam Lietuvos valstybės atsiradimo problemą, šis dokumentas yra neįkainojamas.

Visų pirma matyti, kad iš kunigaikščių — atskirų lietuvių žemių valdytojų — išsiskyrė „vyriausieji“ kunigaikščiai. Tai pirmiausia Živinbudas ir, tur būt, jo sūnūs, valdę žemes Aukštaitijoje. Jeigu tai buvo „vyriausieji“ kunigaikščiai, tada pagal rusų juridinę praktiką likusieji kunigaikščiai —„jaunesnieji“, t. y. daugiau ar mažiau jiems pavaldūs.

Antra, sutartį pasirašė ir kitos žemės, Žemaitijos, taip pat ir Deltuvos žemės kunigaikščiai. Sutartyje dalyvavo dar dvi lietuvių kunigaikščių (Ruškavičiai, Bulevičiai) grupės; žemės, kurias jie yra valdę, nenurodytos, todėl apibūdinti jų valdymą tuo tarpu neįmanoma.

Vargu ar reikia abejoti, jog sutartyje užrašyta didžiųjų kunigaikščių („vyriausiųjų“) valdžia, besiremianti pavaldžiais ar sąjunginiais jai kunigaikščiais, rodo buvus Lietuvoje palyginti vieningą valstybę. Lie-

[28] ПСРЛ, т. II, стб. 735—736.

tuvių žemių sąjunga dar tik atsiradusi, ryšių tarp kunigaikščių nedaug, jų savitarpio priklausomumas tebėra nedidelis ir todėl, kad sutartis būtų tvirtesnė, ją pasirašė (taip yra elgęsi ir rusų kunigaikščiai, o vėliau — prūsų ir žemaičių kilmingieji) visi kunigaikščiai, priklausę nuo „vyriausiųjų" iš Aukštaitijos[29].

Iš sutarties galima spręsti, kad anksčiau ir Lietuvoje — Aukštaitijos, Žemaitijos, Deltuvos ir, aišku, kitas žemes — valdė, kaip ir Prūsijoje, nepriklausomi kilmingieji — kunigaikščiai. Tai irgi buvo ne kas kita, kaip žemių konfederacija, patriarchalinei-bendruomeninei santvarkai transformuojantis į valstybinę. Esminis skirtumas tik tas, kad Lietuva aplenkė savo visuomeniniu išsivystymu Prūsiją; Lietuvoje iš kilmingųjų jau buvo spėję išsiskirti stipresnieji, ir jos žemių konfederacija virto jų sąjunga, veikusia vadovaujant diduomenei, kurios priešakyje stovėjo galingesnieji kunigaikščiai.

Šio teiginio pagrįstumą rodo ir S. Zajončkovskio Žemaitijos diduomenės tyrinėjimai; Žemaitija ilgiau išlaikė savo senąją tvarką[30] ir turėjo valstybėje tam tikrą autonomiją. Tai —„Žemaitijos karaliai"[31] arba „kilmingieji, kurie tada valdė Žemaitiją"[32]. Daugiausia tai dvarų ir įtvirtintų vietovių su nedidele teritorine valdžia valdytojai; iš jų susiformavo aukščiausios diduomenės klodas. Didikai valdė valsčius, žemes, visą Žemaitiją. Jų žinioje buvo karo ir taikos reikalai: pavyzdžiui, 1256 ir 1259 m. karai prieš Ordiną[33], kuriems jie ir vadovavo[34]; jų kunigaikščiai buvo 1219 m. taikos sutarties su Rusia dalyviai; jiems turėjo duoti ataskaitą žemaičių pasiuntiniai, sugrįžę 1259 m. iš Rygos[35].

Žemaitijos diduomenė turėjo didelę galią (žemaičių didikus metraštininkai vadina „karaliais"— kunige

---

[29] Plg. *H. Paszkiewicz*$_5$, p. 305.
[30] *S. Zajączkowski*$_4$, p. 395 ir sek.
[31] LR, p. 106—107, v. 4625, 4653.
[32] PD, III, 259.
[33] LR, p. 94—95, v. 4085—4118, 4653—4674.
[34] Ten pat, p. 117, v. 5094—5095.
[35] Ten pat, p. 106, v. 4625—4628.

von Sameiten)[36], kurios palaužti neįstengė nei Mindaugo tėvas, nei jis pats. Ji turėjo išrinktuosius karvedžius, pavyzdžiui, garsųjį Algminą; buvo čia ir kunigaikščių (Vykintas, Treniota ir kt.), bet jie priklausė nuo diduomenės. Netgi Lietuvos didžiųjų kunigaikščių valdžia, kuomet Žemaitija ją pripažindavo, nebuvo tokia tvirta, kaip Aukštaitijoje, ir jų domenas čia buvo taip pat gerokai mažesnis. Stengdamasi sustiprinti Žemaitijos separatistines tendencijas[37], vėliau su tenykšte diduomene bendros kalbos ėmėsi ieškoti Ordino vyriausybė.

Žemaitijos kunigaikščiai iškilo, tur būt, kartu su Aukštaitijos kunigaikščiais, bet buvo priversti pastariesiems perleisti savo valdas ir valdžią, ir todėl vėliau čia nematyti vietinės vasalinės hierarchijos; tai neužsibaigusios feodalizmo raidos Žemaitijoje pasekmė. Didžiojo kunigaikščio valdomi didikai eina tarnybą, vadovauja ginkluotosioms pajėgoms, prižiūri tvirtovių gynybą. Paskutinį kartą Žemaitijos didikai minimi 1324 m. popiežiaus legatų pasiuntinių ataskaitoje[38]. Apie XIV a. pabaigą—XV a. pradžią jie jau bajorijos atstovai, gynę savo luomo teises per Lietuvos karą su Ordinu.

Iš 1219 m. sutarties matyti, kad valstybinės organizacijos pobūdis atitinka tarybinių istorikų požiūrį į ankstyvojo feodalinio laikotarpio valstybę, kurią sudaro ne feodalinių senjorijų hierarchija, o įvairių, nevienodai išsivysčiusių, teritorijų kompleksas. Beje, šių teritorijų ryšys su valstybės galva kai kur pagrįstas vasalitetu be lenų arba lenais iš duoklių.

Nežinia, ar 1219 m. sutartyje paminėtas Lietuvos kunigaikščių susivienijimas yra buvęs pirmoji tokia sąjunga, betgi iš šaltinių matyti, kad tokios struktūros susivienijimas nebuvo užbaigtas. Valstybė kūrėsi, stiprėjant didžiojo kunigaikščio valdžiai. Šaltiniuose neminima, kada nuėjo nuo politinės arenos didysis kunigaikštis Živinbudas, tik pažymima, jog po jo didžiuoju

[36] Ten pat, p. 106, v. 4625.
[37] PD, III, 259 (1294—1300 m.)
[38] GL, Nr. 14, p. 139.

kunigaikščiu (hôeste konic) tapo Mindaugas[39]; beje, yra žinoma, kad Mindaugo tėvas turėjęs „didelę valdžią“[40] (din vater was ein konic grôz). Vadinasi, valdžia diduomenėje, kaip ir nuosavybė, perduodama paveldėtinai. Mindaugo iškilimas — ne atsitiktinumas: aukščiau matėme, kad šaltiniuose jis parodomas kaip žemių, pilių, nekilnojamojo turto savininkas. Iš čia galima spręsti, kad jo žinioje buvo didelė ginkluota jėga, kurią sudarė tiek kariauna, tiek ir pavaldžių žemių pėstieji valstietijos pulkai.

Šaltiniai šiek tiek padeda apžvelgti tuos metodus, kuriais Mindaugas naudojosi, vienydamas lietuvių žemes; tie metodai būdingi ankstyvųjų feodalinių valstybių valdovams. Jeigu paseksime kai kurių 1219 m. sutartį pasirašiusių kunigaikščių likimą, tai pamatysime, jog Mindaugas išžudė visus Bulevičius. Paminėjęs sutartyje vyriausiąjį iš Bulevičių, kunigaikštį Vismantą (Višimutą), Cholmo metraštininkas, kaip prisimename, pažymėjo, kad jį Mindaugas nužudė ir paveržė jo žmoną, ir jo brolius — Edivilą, Sprudeiką — nužudė. Greičiausiai ir kunigaikščius Ruškavičius kuriuo nors būdu jis pajungė, kadangi kiek vėliau matome kunigaikštį Sirvydą Ruškavičių kartu su Mindaugo karvedžiu Chvalu ir jo „žmonėmis“ kariaujančius Rusioje[41]. Didysis kunigaikštis, pasinaudojęs Žemaitijos kunigaikščių nesutarimais, kuriam laikui privertė ir juos paklusti: kunigaikščiai Vykintas ir Edivydas, neilgai priešinęsi, buvo sumušti, o Vykinto sūnus Treniota pripažino didžiojo kunigaikščio valdžią (žr. toliau).

Kai dėl Nalšios žemės kunigaikščio Daumanto, tai jis, pasak metraščio, „galvojo, kaip Mindaugą nužudyti, bet negalėjo, kadangi jo galia buvo maža, o ano didelė“[42]. Juodojoje Rusioje, kurią Mindaugas prisijungė XIII a. penktajame dešimtmetyje, naudodamasis

[39] LR, p. 63, v. 2732.
[40] Ten pat, p. 146, v. 6383.
[41] ПСРЛ, т. II, стб. 840; plg. st. 797 (apie kunigaikštį Aišiviną (Айшьвно).
[42] Ten pat, st. 860.

mongolų antplūdžiu į Rusų žemę, kunigaikščiavo jo sūnus Vaišelga, bet jis buvo pavaldus didžiajam kunigaikščiui: Mindaugas pasiliko Naugarduką, o sūnui perleido tik Slonimą ir Volkoviską [43].

Kiek kitaip didžiojo kunigaikščio santykiai susiklostė su jotvingių kilmingaisiais, palaikiusiais Žemaitijos kunigaikštį Vykintą [44], o su Mindaugu turėjusiais „daug ginčų". Didysis kunigaikštis buvo priverstas imtis kitų priemonių — jis papirko jotvingių kunigaikščius: „įtikinau [juos] gausybe sidabro"[45]. Pasiekė Mindaugas savo ir Žiemgaloje. Rusų metraštininkas taip apibūdino Mindaugo vienijimo politiką: „Pradėjo [Mindaugas] žudyti savo brolius ir brolėnus, o kitus išvijo iš krašto, ir pradėjo valdyti vienas visoje Lietuvos žemėje"[46].

Šia glausta mintimi nusakyta ilgos socialinės-ekonominės evoliucijos ir politinės kovos išdava — stambiosios žemės nuosavybės įsigalėjimas ir vienos iš privilegijuotųjų kilmingųjų grupių pavertimas „vyriausiaisiais" kunigaikščiais pirmiausia Aukštaitijoje, o po to ir visoje Lietuvoje. Atsiradusi valstybė nebuvo vieninga, monolitinė nei etniškai, nei savo krašto dalių (Aukštaitijos, Žemaitijos, Juodosios Rusios, vėliau — visos Baltarusijos) išsivystymu. Lietuvos valstybės monarchijos formavimosi istoriją panagrinėsime toliau, o šioje vietoje aptarsime atskirų valstybinių institutų — valdžios ir valdymo organų susidarymą.

§ 2. KUNIGAIKŠTIS

Didžiojo kunigaikščio valdžia senojoje Lietuvoje buvo tiek stipri, kad kai kurie istorikai vadino ją absoliutine [47]. Tai — didelė klaida. Absoliutizmas — visai kito feodalinės visuomenės istorijos etapo kategorija.

---

[43] Ten pat, st. 831.

[44] Ten pat, st. 815.

[45] Ten pat, st. 820.

[46] Ten pat, st. 858.

[47] *K. Avižonis*$_1$, p. 73; plg. *W. Kamieniecki*$_4$, p. 27. Jau H. Lovmianskis pagrįstai suabejojo lietuvišku absoliutizmu (*H. Łowmiański*$_4$, p. 216).

Lietuva — ankstyvojo feodalizmo valstybė, kurios stiprybės šaltinio reikia ieškoti ją pagimdžiusios visuomeninės santvarkos ypatybėse. Tai, be abejo, stipri valdžia, aukščiausią pakilimo laikotarpį pasiekusi, sparčiai besiplečiant valstybės teritorijai.

Valdžios sustiprėjimas pirmiausia atsispindi tituluose. Nenukariavę Lietuvos, jos kaimynai turėjo pripažinti Lietuvos valstybės ir jos valdovų jėgą, aiškiai besiskiriančią nuo nepastovesnės kunigaikščio valdžios feodalinio susiskaldymo šalyse. Volynės metraštininkas vadino Mindaugą „vienvaldžiu" (самодержцем)[48], Naugardo — „didžiuoju kunigaikščiu"[49]. Po šimtmečio Gediminas titulavosi jau kitaip — „lietuvių karalius arba kunigaikštis" (rex sive dux Litwanorum), po to — „lietuvių ir rusų karalius" (rex Letwinorum et Ruthenorum) ir pagaliau „lietuvių ir rusų karalius, Žiemgalos valdovas ir kunigaikštis" (Letphinorum Ruthenorumque rex, princeps et dux Semigalliae)[50].

Popiežius pripažino jį „lietuvių ir daugelio rusų karaliumi", rygiečiai jo titulatūroje neminėjo žiemgalių, o Ordinas vadino jį „Lietuvos karaliumi".

Didžiųjų kunigaikščių nuomone, jie buvo neriboti valdovai ir nevengdavo to pabrėžti, griežtai susidoroti su varžovais. Savo „karališkus žmones", Rygoje sulaikytus su prekėmis, Traidenis vadino „mužikais ir šunimis", bet vis dėlto už jų sulaikymą įsakė sulaikyti Livonijos pasiuntinį[51]; Gediminas tvirtino galįs disponuoti savo pavaldinių gyvybe[52]; Kęstutis įsakė pakarti bajorą Vaidilą — Jogailos dvariškį[53]; Jogaila pražudė žymių didikų, iš jų ir Vytauto motinos dėdę[54], ir įsakė nubausti mirtimi du bajorus, unijos priešininkus[55].

---

[48] ПСРЛ, т. II, стб. 858.
[49] НПЛ, стр. 84.
[50] Žr. *J. Adamus*$_1$, p. 313 ir sek.; GL, Nr. 5, p. 47.
[51] LUB, t. I, Nr. 507, p. 628.
[52] GL, Nr. 4, p. 37.
[53] ПСРЛ, т. XVII, стб. 74, 87, 195.
[54] Ten pat, st. 76, 89, 147.
[55] ПСРЛ, т. VIII, стр. 51.

Jogaila ir Vytautas rašė tijūnams vietininkams, jog delsiantiems įvesti krikščionybę gresia aukščiausia bausmė —„kaklas“ (шея).

Lietuvos kunigaikščių valdžia nuo XIII a. pradžios buvo paveldima; tai liudija jos patvarumą[56] ir kartu nenuginčijamai įrodo, kad visuomeninėje santvarkoje viešpatavo paveldėtinės nuosavybės principas. Didysis kunigaikštis galėjo atimti „sostą“ iš bet kurio vasalinio kunigaikščio (nekalbant apie bajorų valdas): po Polocko kunigaikščio Vainiaus mirties vietinį „sostą“ gavo ne jo sūnus Lobokas, bet didžiojo kunigaikščio sūnus Narimantas.

Jo santykiai su žymiais dinastijos kunigaikščiais ir su pavaldžiomis žemėmis buvo reguliuojami sutartimis, virtusiomis privilegijomis. Didysis kunigaikštis skyrė žemių magistrui, Prūsijos išeiviams (Juodojoje Rusioje[57]), jo dvare rasdavo prieglobstį ir rusai, pavyzdžiui, Riazanės bajorai[58] ir t. t. Didysis kunigaikštis mirdamas „išdalijo miestus ir valdas“[59].

Iš 1387, 1413, 1434, 1447 ir 1492 m. privilegijų, išplėtusių bajorijos imunitetines teises (šio proceso juridinę pusę gerai yra atskleidusi M. Krasauskaitė), sužinome, kad didysis kunigaikštis galėjo pažeisti bajorų žemės paveldėjimo teises (1387 m. privilegija), patraukti atsakomybėn, remdamasis viešu ar slaptu įskundimu (1434 m. privilegija), bausti ne tik nusikaltusį, bet ir jo giminaičius (1447 m. privilegija). Didysis kunigaikštis galėjo pats vienas dalyti pareigybes; juridiškai niekas neribojo jo teisių finansų ir užsienio politikos srityje (1492 m. privilegija).

Pagaliau susidaro įspūdis, kad didieji kunigaikščiai Lietuvoje iš pradžių buvo ir vyriausieji žyniai. Pavyz-

[56] Žr. priedą.

[57] ПСРЛ, т. II, стб. 874.

[58] Galimas daiktas, jog metraštyje minimas Ostafijus — Riazanės kunigaikščio Konstantino sūnus (ПСРЛ, т. VII, p. 125, apie 1217 m.), Danilo išvytas iš Peremišlio (ПСРЛ, t. II, st. 793, plg. st. 855, 861).

[59] Троицкая летопись, стр. 402.

džiui, Jotvingių žemėje kunigaikštis Skomantas metraštininko vadinamas „ypatingu raganium ir piktadariu“ [60], taip buvo ir Lietuvoje, kur Mindaugas pats „aukojo“ (жряше) pagonių dievams [61]. Visam tam reikėjo žinių, sprendžiant iš metraštininko apie žemaičių žynio (жрец — волхв, blûtekirl) apeigas: „pagal jų senuosius papročius, kuriuos jis gerai žinojo“ [62].

Mindaugas — „turtingas karalius“ [63], turįs savo pilį (burg) [64], „jis yra galingas“ (mit großer macht) ir vadovauja žygiuose prieš Ordiną 30-tūkstantinei kariuomenei [65]. Jam priklauso dideli žemių plotai, iš jų jis „daug turtingos ir geros žemės užrašė magistrui“ [66]. Šioje „turtingoje ir geroje žemėje“, be abejo, gyveno valstiečiai. Tai tipiškas feodalinių laikų karalius.

Valdovo žinioje yra administracinis aparatas su raštine: jo pasiuntiniai (kuniges boten) lanko Ordiną [67], popiežių, Rusią [68]; jie vežasi raštus [69] (brîve) ir laiškus [70] (schrifte), karaliaus dvare duodami raštai dovanojamai žemei [71].

Bet, kreipdami dėmesį tik į tą didžiojo kunigaikščio valdžios pusę, nesuprasime jos tolimesnės evoliucijos. Mindaugo valdžia, be abejo, buvo didelė ir įkūnijo suvienytos šalies progresyvų plėtojimąsi; tačiau juk Mindaugas žuvo nuo vietinių dinastų, pasiruošusių pasidalyti jo „žemę ir turtą“ [72].

Nuo vieningos valstybinės valdžios priklausė tolimesnis Lietuvos likimas; tai parodė ir prūsų istorija,

---

60 ПСРЛ, т. II, стб. 799.
61 Ten pat, st. 817.
62 LR, p. 108, v. 4681—4683.
63 Ten pat, p. 57, v. 2450—2452.
64 Ten pat, p. 77, v. 3329.
65 Ten pat, p. 58, v. 2517.
66 Ten pat, p. 82, v. 3564—3566.
67 Ten pat, p. 80, v. 3458.
68 Ten pat, p. 148, v. 6465.
69 Ten pat, p. 81, v. 3520.
70 Ten pat, p. 102, v. 4456.
71 Ten pat, p. 82, v. 3564—3566.
72 ПСРЛ, т. II, стб. 860—861.

ir Mindaugo valdymo patirtis. Todėl, Mindaugo sūnui Vaišelgai nusprendus tęsti vienijančią politiką, atsirado pakankamai stiprių visuomeninių jį palaikančių jėgų; Treniotą nužudė Mindaugo „parobkai", slapta susitarę (поча думати). Vaišelga tikriausiai apie tai žinojo, nes tučtuojau sugrįžo, ir ne vienas, o subūręs savo velionio tėvo pulkus ir dvariškius (съвкупи около себе вои отца своего и приятели) bei Naugarduko ir Pinsko rusų kariuomenę[73].

Gediminas buvo stipresnis už Mindaugą, tačiau kai jis, remdamasis senąja lietuvių teise, sostinę Vilnių, kaip palikimą, atidavė jauniausiajam sūnui Jaunučiui, tai stipresnieji paveldėtojai — Trakų kunigaikštis Kęstutis ir Krėvos bei Vitebsko kunigaikštis Algirdas — anuliavo šį aktą. Be to, kaip pažymėta Vytauto memoriale, kunigaikščius, iš jų ir Kęstutį, „palaikė visi krašto gyventojai ir visos kitos pilys pasidavė jam [Kęstučiui]" [74]. Vadinasi, nežiūrint į kunigaikščių rietenas, veikė tos visuomeninės jegos, kurių malone jie valdė.

Taigi, panagrinėjus didžiųjų kunigaikščių valstybinę veiklą, pasidaro aišku, kad ne tokie jau jie visagaliai, kad savo politiką jie derino prie nobiliteto, iš kurio buvo kilę. Net Z. Ivinskis buvo priverstas pripažinti, kad, pavyzdžiui, Vytautas varė probajorišką politiką (jis išsireiškia atsargiau: adelsfreundlich — palankią kilmingiesiems)[75]. O kokia buvo jo pirmtakų politika? Traidenis sudarė sutartį su vokiečiais „savo ir visų jam pavaldžių asmenų vardu"[76]; vargu, ar galėjo jis tai padaryti kitaip. Viena aišku, kad Gediminas 1323 m. sudarė sutartį „išmintingųjų [tarybos] patarimu ir sutikimu — consilio et consensu (mit rade unde

[73] НПЛ, стр. 85; ПСРЛ, т. II, стб. 861. Todėl negalima sutikti su H. Paškevičium, teigusiu, kad valstybinė valdžia Mindaugo laikais dar nebuvo įleidusi gilių šaknų ir be kariaunos buvo bejėgė (*H. Paszkiewicz*$_8$, p. 77). Kariauną reikia maitinti, tai galima daryti tik valdant žemę ir valstiečius, o, be to, nors Mindaugas žuvo, tačiau valdžios, ir dar paveldimos, institucija vis dėlto išliko.

[74] SRP, t. II, p. 712.

[75] *Z. Ivinskis*$_1$, p. 98.

[76] LUB, t. I, Nr. 507.

mit vulborde) discretorum virorum“[77]. Tuo metu diplomatų tarpe buvo kalbama, kad kunigaikščio Gedimino bandymas įvesti krikščionybę (katalikybę) nepavyko, rusų ir žemaičių didikams pasipriešinus[78]. 1338 m. sutartį, atspindinčią „žemės viešpačių“ interesus, Gediminas pasirašė savo sūnų, Lietuvos bajorų, Polocko vyskupo, Polocko ir Vitebsko kunigaikščių ir tų miestų vardu[79]. Jau Mindaugas įformindavo valstybinės reikšmės aktus, sutinkant ir dalyvaujant dviem jo sūnums (tretysis — Vaišelga — tuo metu vaidijosi su tėvu) ir artimam patarėjui Parbui, ėjusiam, tur būt, kanclerio pareigas[80].

§ 3. TARYBA

Kadangi Gedimino sutartis pasirašyta, patarus (mit rade) arba sutikus tam tikram skaičiui asmenų, tai, matyt, turime teisę galvoti, kad tuo metu buvo arba feodalų suvažiavimai, arba taryba. 1414 m. privilegija numatyta įvesti pastovią Lietuvos feodalų luominę instituciją — suvažiavimų pritarimą (conventiones parlamenta). Tačiau kažin ar anksčiau nebuvo prie didžiojo kunigaikščio panašaus organo?[81] Sutarčių formuliarai ir kiti šaltiniai liudija atvirkščiai.

Jau XIII a. viduryje šalia kunigaikščio buvo bajorų tarybos. Polocko bajoras Prokopijus išdavė kunigaikščio Tautvilo ketinimą nužudyti Treniotą ir tapti didžiuoju kunigaikščiu. Prokopijus «пронесе» savo kunigaikščio «думу», t. y. išdavė tai, kas, matyt, buvo nuspręsta „dūmoje“; jis pats tikriausiai buvo kunigaikščio tarybos narys.

---

[77] GL, Nr. 8, p. 67.

[78] РЛА, № 67=LUB., t. VI, Nr. 3073, p. 482.

[79] GL, Nr. 18, p. 195.

[80] Ten pat, Nr. 1, p. 21.

[81] Taip galvojo M. Liubavskis (*M. K. Любавский*₃, p. 10, 37, 43—44), spėjęs, kad kunigaikštis buvo „svarbiausias vadas, stipriausias ir įtakingiausias tarp kitų vadų“. Ir K. Avižonis nesiryžo padaryti išvados dėl valstybinės tarybos buvimo (žr. *K. Avižonis*₁, p. 76). Plg. su kitokiu Lovmianskio požiūriu (*H. Łowmiański*₄, p. 237).

Petras Dusburgas rašo, jog Lietuvos karalius „aplink save subūrė tarytum geriausius karalystės žmones (arba: jis, nelyginant karalius, aplink save subūrė geriausius karalystės žmones), įeinančius į tam tikrą tarybą (in quodam tractatu, seu parlamento)“[82]. Sakykim, kad tai buvo koks nors vienkartinis susirinkimas[83]. Bet taryba rinkosi ir tarptautinėms sutartims pasirašyti. Dar daugiau, Gedimino vyriausybės derybose su popiežiaus legatų pasiuntiniais 1324 m. taip pat dalyvavo taryba, kurioje posėdžiavo kilmingieji, tarėjai (consiliarii), jų apie dvidešimt; iš jų advocatus (tijūnas), taip pat ir svetimšaliai patarėjai[84]. Į tarybą įėjo diduomenės atstovų (principes et barones). Algirdo ir Jogailos taryboje, pavyzdžiui, dalyvavo Kęstutis (jis atvažiuodavo „į vyriausiųjų tarybą“)[85]. Dar prieš uniją Vytauto rašte pavaldiniui (1383 m.) buvo parašyta: „su mūsų ponais tarėjais“[86]. Todėl aišku, kad į Liublino suvažiavimą 1386 m. turėjo atvykti, be Jogailos su broliais, ir visų luomų žemininkai („kurie gyvena nesvarbu kokiomis sąlygomis“)[87]. Taigi yra pakankamai duomenų pripažinti tarybą Lietuvos valdančiojo luomo valdžios organu. Jis atsirado kaip kunigaikščių ir kariaunos viršūnės patariamasis organas; vis labiau įsitvirtinant stambiajai žemės nuosavybei, jo funkcijos plėtėsi, reikšmė didėjo[88]. Apie viečę senojoje Lietuvoje žinių neturime, bet prūsuose ją buvus liudija Prūsų Teisynas[89].

---

[82] PD, III, 291.

[83] 1313 m. Lietuvos karalius „su visa Lietuva“ nutarė „po daugelio pasitarimų“ pasiųsti į Kristmemelį (Skirsnemunę) Surmino vadovaujamą 100 laivų laivyną (PD, III, 179); plg. NE („ir su saviškiais parodė daug sumanumo ir išminties“).

[84] GL, Nr. 14, p. 122—123; žr. taip pat И. Малиновский₁, d. 2, l. I, p. 76—77.

[85] ПСРЛ, т. XVII, стб. 72, 143, 193.

[86] АЗР, т. I, № 6.

[87] AU, Nr. 2.

[88] Žr. *M. Ючас*₂, p, 207 ir sek.

[89] *B. T. Пашуто*₂, стр. 72—73.

Pamažu susidarė ir kiti valstybiniai aukščiausio (dvaro-tėvonijos) ir vietinio valdymo organai. Buvo ir valstybės raštinė. Valstybiniai aktai tvirtinti valdovo antspaudu. Jau Mindaugo rašte (1254 m.) skaitome: „Šį raštą liepėme sutvirtinti mūsų antspaudu"[90]. Antspaudus turėjo ir Mindaugo įpėdiniai, nes Gediminas minėjo, jog jo senoliai siuntė „pasiuntinius ir laiškus"[91]. Visi Gedimino dokumentai buvo tvirtinami karaliaus antspaudu[92]. Naugarde surastas švino antspaudas (15—16 mm diametro), kurio vienoje pusėje užrašyta *Мънгдовь*, kitoje pusėje — ženklas W̄ , panašus į apverstą raidę *M* su kryžiumi viršuje. Galimas daiktas, jog jis priklausė didžiojo kunigaikščio rusų valdoms ir priminė Lietuvos vietininkų Kijeve ženklą[93].

Valstybės užsienio politikos aparatas taip pat buvo pakankamai išsivystęs. Jau Mindaugas palaikė diplomatinius santykius ir darė sutartis su įvairiomis Rusios sritimis, su Ryga, Ordinu, popiežium. Tai — ne atsitiktinumas. Vytenis, Gedimino brolis ir pirmtakas, buvo sudaręs su Ryga taiką[94]; Gediminas rašė popiežiui apie savo „pirmtakus", kurie, „norėdami sudaryti taiką, siuntė savo pasiuntinius ponams Rygos arkivyskupams"[95]. Be to, rygiečiai laiške Gediminui rašė, jog „nuo seno" įprasta sudarinėti su Lietuva sutartis trims pusėms (arkivyskupui su kapitula, Teutonų ordino magistrui ir Rygos miestui)[96]. Vadinasi, Vytenio laikais tai buvo neabejotinai daroma. Šaltiniuose sutinkame Parną (Parnus), Mindaugo pasiuntinį pas popiežių, ir Lesę —

---

[90] GL, Nr. 1, p. 21.

[91] Ten pat, Nr. 4, p. 39.

[92] Ten pat, p. 45; Nr. 6, p. 51.

[93] *Н. П. Лихачев.* Материалы для истории русской и византийской сфрагистики, в. 2.— Труды музея палеографии, т. II, стр. 247, 262—264, таблица VII, № 1. Šio N. Lichačiovo darbo egzempliorius, surinktas spaustuvėje, yra Valstybiniame Istoriniame muziejuje (Maskvoje).

[94] GL, Nr. 7, p. 59.

[95] Ten pat, Nr. 2, p. 23.

[96] Ten pat, Nr. 7, p. 61.

Gedimino pasiuntinį Rygoje. Pastarojo kalba, pasakyta Rygoje, liudija lietuvių diplomatinės minties brandumą [97] (jo pasiuntinybėje buvo ir rusų diplomatų bei pirklių). Pats Gediminas (tatai aišku ne tik iš jo politikos, bet ir iš kalbų, išlikusių popiežiaus legatų pasiuntinių užrašuose) buvo sumanus diplomatas ir savo politinių idėjų propaguotojas [98]. Kviesdamas į šalį pranciškonų, mokėjusių lenkų, žiemgalių ir rusų kalbas [99], Gediminas tikėjosi juos panaudoti valstybės raštinės lotynų—rusų kalbomis diplomatijos reikalams.

Iš Gedimino laiškų akivaizdus valstybinės valdžios siekimas griežtai nustatyti šalies sienas [100] („galės kiekvienas saugiai atvykti į mano valdomą žemę“[101]), saugoti jas, taip pat pavaldinių užsienyje gyvybę ir turtą. Lietuvos vyriausybė gina feodalų teises į nelaisvuosius žmones, pabėgusius į Ordiną, valdovo teises į medžiotojus iš Upytės (matyt, iš didžiojo kunigaikščio domeno) ir pasienio gyventojus, Vainiaus (tikriausiai Polocko kunigaikščio) teises į žirgus, pagrobtus riterių, pagaliau polockiečių teises; dešimtys polockiečių kryžiuočių buvo užmušti arba apiplėšti [102].

§ 4. DVARAS IR VASALITETAS

Kaip buvo sutvarkytas didžiojo kunigaikščio dvaro ir valdymo aparatas ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu, maža težinome. Tačiau neabejotina, jog jis buvo ūkinis ir politinis centras. Mindaugas iš tokio dvaro (curia) siuntė laiškus. Be to, sprendžiant iš jo dvaro „parob-

---

97 Ten pat, Nr. 17, p. 175—187.
98 Ten pat, Nr. 14, p. 117—145.
99 Ten pat, Nr. 6, p. 55.
100 Ten pat, Nr. 12.
101 Ten pat, Nr. 4, p. 45.
102 Ten pat, Nr. 16, p. 169.

kų“ (arklininkų)[103], čia buvo valdovo arklidės, pirtis, nes „pakeliui į pirtį (до мовници)[104] buvo nužudytas Treniota. Dvaro aparate, be valstybės tarybos, turėjo būti antspaudininkas-kancleris, kadangi jau Gediminas sutartis tvirtino savo antspaudu; būta ir dvariškių svitos: kambarinių[105] ir kitų, pavyzdžiui, prižiūrėtojo (дядька) (minimo prie Vytauto), raktininkų ir t. t.

Buvo didžiojo kunigaikščio dvare ir svetimšalių. Vygandas Marburgietis mini vokietį, kuris 9 metus tarnavęs Gedimino dvare. Jis buvo didžiojo kunigaikščio «отрок»— karys, bičiulis (socius, libjunge). Kai du prūsų vikingai perbėgo pas Gediminą ir pranešė jam patogų laiką Bajerburgui paimti, tai šis „libjunge“ išdavė didžiojo kunigaikščio planus Ordinui[106].

Valstybinė kanceliarija ir archyvas atsirado kartu su valstybe. Galima nurodyti nemaža Lietuvos vyriausybės susitarimų ir sutarčių su užsienio šalimis, bet jos pateko į kitų šalių archyvus. Į valstybinį archyvą — Lietuvos Metriką (Acta magni ducatus Lithvaniae),— galutinai sudarytą XV a. viduryje[107], šie dokumentai nepateko: seniausias Metrikos aktas yra Algirdo sutartis su Ordinu (1367 m.). Senasis Lietuvos archyvas, matyt, žuvo per gaisrus.

Valstybinės valdžios atramos punktais šalyje buvo pilys, kur stovėjo įgulos; jos buvo ir administracijos[108], teismų, finansų centrai. Formaliai visa žemė buvo didžiojo kunigaikščio nuosavybė, bet iš tikrųjų žemes valdė jo vasalai. Jie iš esmės skyrėsi į turtingesniuosius ir žymesniuosius, kunigaikščius, ir smulkes-

---

[103] ПСРЛ, т. II, стб. 861. Kaip rašo Smolensko metraštininkas, Jogailos dvare buvo „nelaisvas parobkas“ Vaidila. Iš pradžių jis tarnavo kepėju, paskui kunigaikštis jį paskyrė savo patalininku ir pavedė jam „patalą kloti ir vandenį gerti paduoti“ (ПСРЛ, т. XVII, стб. 72).

[104] ПСРЛ, т. II, стб. 861.

[105] Ten pat, t. XVII, st. 76.

[106] Wig, p. 493, 495.

[107] *Н. Г. Бережков*, p. 140 ir sek. 152 ir sek.

[108] Dusburgas mini „karaliaus turtų valdytoją“ (camerarius regis), vedusį riterius į Gardiną (PD, III, 312).

niuosius, bajorus. Kunigaikščių ir bajorų jėgą ir reikšmę lėmė jų nuosavybė.

Valstybės formos išsirutuliojo iš to laikotarpio ūkininkavimo formų, atsiradusių, perduodant žemę nuosavybėn leno teisėmis už asmeninę tarnybą ir už dalį rentos iš valstiečių, gyvenusių toje žemėje. Taip darė jau Mindaugas. Atėmęs iš vietinių dinastijos palikuonių jų šeimos nuosavybę, kompensuodavo ją, duodamas valdyti žemių Rusioje [109]. Nobiliteto susiliejimas į vieną valdantį luomą buvo sudėtingas procesas: didžiojo kunigaikščio valdžia ir ją palaikančios jėgos tiek Aukštaitijoje, tiek kitose šalies dalyse varė nuo žemės nepaklusniuosius iš kilmingųjų ir dalijo atimtąsias bei kitas žemes kunigaikščio kariams ir daliai laisvų žmonių. Aukštaitijoje šis procesas, neatskiriamas nuo nuosavybės perskirstymo, buvo intensyvesnis; Žemaitijoje jis palietė iš esmės tik valdantį kunigaikštį, o užimtose Baltarusijos žemėse nuosavybės santykius reguliavo sutartis, pagal kurią Lietuvos didžiojo kunigaikščio vasalai ir jų kariaunos gaudavo atlyginimą.

Aišku, kad tokiu būdu atsiradusi politinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės struktūra buvo labai įvairi.

Valstybės struktūrą ir didžiojo kunigaikščio santykius su kitais kunigaikščiais galima ryškiai įsivaizduoti iš Jogailos sutarties su Skirgaila (1387 m. balandžio 28 d.). Iš sutarties aiškėja žymiai anksčiau susiklosčiusi padėtis, todėl dokumentas tinka ir mūsų temai. Jogaila pasirašo paliaubas su broliu, patvirtina jo valdas ir skiria jam naujų žemių. Karalius pažada jį „vertinti“ (держати) „aukščiau už visus brolius“ ir „klausyti“ jo „labiau nei visų kitų savo bičiulių ir brolių“. Jis patvirtina Skirgailos valdas baltarusių žemėse ir Lietuvoje.

Sutartyje išvardytos baltarusių žemės, iš kurių Skirgaila gauna duoklę. Čia paminėtas Minskas „ir su visais žmonėmis, ir su žeme, ir su visomis duoklėmis ir pajamomis ir tarnybiniais kunigaikščiais“ (pastarie-

109 ПСРЛ, т. II, стб. 815.

ji — tai Skirgailos vasalai). Matyt, tomis pačiomis sąlygomis Skirgaila gavo ir Polocką („tai, ką jam dar tėvas paskyrė, tai ir mes jam duodame“). Paliaubų sutartyje toliau minimas Bobruiskas ir Svisločės valsčius „su duokle ir su žeme, ir su žmonėmis, ir su visomis pajamomis“, taip pat Rečica, Liubečnas, Liubošanai, Igumenas, Logožskas, Propojskas (Propošeskas), be to, iš pastarojo buvo gaunama „sidabrinė duoklė“. Apie „Logožsko duoklę, žmones ir visas pajamas“, kurias „Vaišviltas turėjo“ (iki 1387 m.), pasakyta, kad ji buvo dovanota šv. Joano vienuolynui, o paskui patikslintos pajamos: „visos pajamos — sidabrinės, bebrų, voverių duoklė ir visa [duoklė] saikais, visi [priklausomi] žmonės“. Skirgailai dovanota ir keletas kaimų, iš jų Lebedevo kaimas, ir „tos prievolės [iš valstiečių], kurios Lebedevui ėjo ir eina“, ir kt.

Taigi Lietuvos vyriausybė valdė Baltarusiją per savo kunigaikščius vasalus, kuriems buvo paklusnūs tarnybiniai kunigaikščiai. Aiškiai matyti buvus feodalinę hierarchiją. 1387 m. aktas parodo feodalinę baltarusių žemių eksploataciją, tų žemių valstiečių prievolės „ėjo ir eina“ (тягло и тягнет) į miestus ir didelius kaimus: valstiečiai dovanojami kartu su žeme, pajamas sudaro duoklės (pinigais, kailiais, medumi) ir pan.

Be plačių valdų Baltarusijoje, Skirgaila gavo dovanų didelius žemių plotus pietvakarių Lietuvoje.

Iš privilegijos galima spręsti ir apie valstybinį Lietuvos valdymą. Skirgailai atiteko Trakai su kai kuriomis gretimomis žemėmis „iki senųjų sienų“. Taigi tos žemės nuo seno valstybės valdomos ir visos valdų sienos aiškiai nustatytos. Kaip matyti iš dokumento, miestai buvo valsčių centrai. Paminėta, pavyzdžiui, „siena nuo Merkinės miesto iki kol Merkinės valsčius“. Pačius Trakus supo kaimai, buvusių valsčių centrai: „o apie Trakus kaimai: Liepūnai su valsčiumi, antras — Perloja su valsčiumi, Vilkininkų, Semeliškių ir Strėvininkų valsčiai, Trakai, Paparčiai ir Naujasodis“.

Toliau išvardytos „tos vietos apie Trakus“, iš kurių dovanojamas „Rodūnės miestas ir visas valsčius su vi-

somis tarnybomis, visi žmonės ir kaimai ir visos pajamos“; taip pat ir Šalčininkų miestas. Paminėti ir kiti „miesteliai“, iš kurių buvo valdomi valsčiai: „Kunigaikščiui Skirgailai įkūrėme Naują miestą ant Neries upės prieš Šėtijus, [jį] ginti, saugoti ir [jam] padėti [privalėjome] visi išvien“. Prie Nemuno Skirgailai perduoti „miesteliai“ Nemunaitis, Alytus, Punia, Birštonas su „valsčiukais“, be to, ir kitos žemės bei kaimai.

Visos šios žemės, visi šie kaimai buvo ir anksčiau feodalų valdomi: „Ivano kaimą, kurį anksčiau Andrius Borisovičius valdė, dabar kunigaikščiui Skirgailai [dovanojame]; taip pat ir Mantvino kaimą, kurį Jacas valdė...; taip pat ir Vokės kaimą, kurį Borisas valdė... su visomis tomis [prievolėmis, kurias valstiečiai] ėjo ir eina“, ir t. t. Vargu ar reikia įrodinėti, kad pagal savo padėtį Vaišviltas, Andrius Borisovičius, Jacas ir į juos panašūs priklausė tam pačiam luomui, kaip ir Kušleika, Vaidila ir kiti, žinomi iš kelių aprašymų, kronikų ir raštų. Tai feodalų luomas, gyvenęs iš aplinkinių kaimų, valsčių ir valsčiukų dvaro valstiečių eksploatacijos. Teisus buvo J. Jakubovskis, panaudojęs šią privilegiją ginče su bandžiusiais pagonišką Lietuvą vaizduoti laukine ir negyvenama [110].

Kartu su tuo jau žinomos privilegijos Vilniaus pravoslavų dvasiškiams, kuriose išvardijamos senosios slavų duoklės (poliudija, medaus duoklė, arkliams pašaro pristatymas, perkolai ir pan.), ir privilegija Skirgailai pakankamai apibūdina glaudžius lietuvių ir rusų (iš tikrųjų baltarusių) tiek visuomeninius, tiek ir teisinius ryšius.

---

[110] *J. Jakubowski*[1], p. 32. Privilegijos tekstas ten pat, p. 44—46. Plg. Skirgailos privilegijas.— CEV, Nr. 33 (1387 m. birželio 18 d.). J. Jakubovskio publikacijoje, be teisingų I. Sreznevskio leidinio (žr. Древние памятники русского письма и языка, изд. I, СПб., 1863, p. 266—267) pataisų, yra daug netikslumų. (Plg. Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века, под ред. *А. И. Соболевского* и *С. Л. Птащицкого,* СПб., 1903, l. 14. Privilegiją žr. Mokslų Akademijos bibliotekos Leningrade Rankraščių skyriuje, šifras 4.6.44).

Didysis kunigaikštis skyrė kilminguosius vasalus sričių vaivadomis: pakanka prisiminti Sudargą ir Surminą Žemaitijoje arba Dovydą Gardiniškį; Dovydas valdė žemę leno teise kaip kaštelionas (castellan-burcgrêve)[111]. Stambieji vasalai buvo savarankiški savo valdose, kur kiekvienas iš jų, kaip Dusburgo paminėtas nobilis, buvo „nelyginant antruoju po lietuvių karaliaus"[112]. Dideliuose miestuose — Vilniuje, Trakuose, Kaune ir kt.— buvo didžiojo kunigaikščio tijūnai, vietininkai, juos mini šaltiniai ir XIV, ir (pavaldžioje Lietuvai Žiemgaloje) XIII a.[113]

Didysis kunigaikštis laikė vasalais visų pirma savo sūnus: Mindaugo laikais jo sūnus Vaišelga valdė Juodąją Rusią, Gedimino laikais Manvydas — Kernavę, Kęstutis — Trakus ir Žemaitiją ir t. t. Kilminguosius skirdavo pasiuntinybių į Naugardą[114], į Rygą[115] ir t. t. vadovais.

Stambesnieji vasalai ir miestai (pvz., Kaunas[116]) turėjo savo herbus ir antspaudus. Antai yra žinomas bajoro Vaidilos (1380 m.) antspaudas rusų kalba[117]. Tačiau taip buvo ne visur: Žemaitijos bajorai dar neturėjo savo antspaudų[118]. Vasalai turėjo tuo didesnes teises, kuo didesnės buvo jų valdos. Kai kurie iš jų atliko net ir užsienio politikos funkcijas. Tai matyti iš 1387 m. Liubarto Gediminaičio rašto apie Volynės pavaldumą Kijevo metropolitui. Šis raštas buvo pasiųstas Bizantijos imperatoriui, aplenkiant didįjį kunigaikš-

---

[111] PD, III, 349 (1324 m.).

[112] Ten pat, 228.

[113] CEV, p. 129 (Žemaičių seniūnas praneša didžiajam kunigaikščiui [1406 m.]: „mes pasiuntėme savo vertėją pas Vilniaus ir Trakų seniūną ir savo raštininką pas Kauno tijūną"); LR, p. 207, 210 (Nameisis — „valdo Tervetę", bet paimtus į nelaisvę vokiečių riterius jis siunčia į Lietuvą. Ten pat, p. 201, v. 8756—8757).

[114] НГІЛ, стр. 98 (1326 m.).

[115] PD, III, 359.

[116] *M. Gumowski*$_3$, p. 265.

[117] *W. Semkowicz*$_2$, p. 410.

[118] CEV, Nr. 67—68 (1390 m.).

tį[119]; tą patį liudija Liubarto ir Kazimiero tarpusavio pagalbos sutartis[120] („o kunigaikštis Dmitrijus [turi] padėti karaliui prieš visus priešus, išskyrus savo brolius“; „o jei broliai kunigaikščiai pakils prieš karalių, kunigaikštis Dmitrijus broliams [neturi] padėti“) ir kt. Bet tai tuo tarpu tebuvo išimtys.

Paprastai vasalai buvo įpareigojami dalyvauti didžiojo kunigaikščio kariniuose žygiuose (pagal 1387 m. privilegiją tai jau senas paprotys)[121], be to, kiekvienas apsiginkluodavo pats.

Tyrinėjant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinę santvarką, nereikia užmiršti, kad XIV a. ji buvo kitokia, negu XIII a., kai didžiųjų kunigaikščių valdžia Žemaitijoje ir Baltarusijoje tik pradėjo tvirtintis. Iš privilegijų baltarusių žemėms matyti, kad Lietuvos vyriausybė čia nekeitė anksčiau buvusios valdžios struktūros. M. Dovnar-Zapolskis, nors ir nematė tėvyninės „zemstvos“ klasinės prigimties ir feodalinio, užkariautojiško Lietuvos valdžios pobūdžio, tačiau, išnagrinėjęs ukrainiečių ir rusų žemių teisę pagal XVI a. nuostatinius raštus, kuriuose išliko tolimos senovės pėdsakų, atskleidė platų imunitetą, kartu su ekonominėmis (valdymas, palikimas testamentu, paveldėjimas, prekyba) ir teisminėmis teisėmis. Jis padarė išvadą, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė—„federatyvinė valstybė“ su „visais pagrindiniais senosios Rusios istorijos dalinės-zemstvinės santvarkos bruožais“[122].

Tai būtų teisinga, jeigu „zemstvinę“ santvarką suprastume kaip bajorų—viečės santvarką feodalinio susiskaldymo laikais, o federaciją laikytume lietuvių ir baltarusių bajorų sandėrio prieš vietinius valstiečius rezultatu. Baltarusijos žemės Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tebebuvo susiskaldžiusios, tai aiškiai ma-

---

[119] *J. Wolff*₁, p. 73; *A. C. Павлов*₁, p. 15, plg. РИБ, т. VI, priedai Nr. 3, 7, st. 31; plg. 1388 m. Dmitrijaus Algirdaičio privilegiją,— САЛ, Nr. 4, p. 6.

[120] AKL, t. I, Nr. L (1366 m.).

[121] УГ, t. I, Nr. 3 (1352 m.).; plg. ZPL, p. 1—2, 5 punktas.

[122] *M. B. Довнар-Запольский*₂, стр. 35, 84.

tyti iš Naugardo sutarties su Kazimieriu: „jeigu bus [pateiktas] ieškinys Naugarde polockiečiui ar vitebskiečiui, ar lietuviui, ar rusui, [atvykusiam] iš mūsų Didžiosios Kunigaikštystės“[123].

Baltarusijoje Lietuvos kunigaikščiai vasalai valdė savo karių būrio, vietinių bajorų (jie, o ne Lietuvos bajorai, minimi čia visose to meto sutartyse šalia lietuvių kunigaikščių), cerkvės vyresniųjų ir miesto vyrų apsupti. Senoji valdžios struktūra (žemės, kunigaikštystės, valsčiai ir t. t.), kaip rodo XV a. Gardino dokumentai, išliko nepakitusi[124]. Baltarusijos teritorija buvo kelis kartus didesnė už Lietuvą. Vietiniai kilmingieji nebuvo nustumti nuo svarbių užsienio politikos (1324 m. derybos su popiežium[125]) ir prekybos (1338 m. sutartis[126]) klausimų sprendimo, jie turėjo įtakos didžiajam kunigaikščiui ir kitus politinius klausimus sprendžiant. Rusų kilmingieji atliko ir diplomatines užduotis; pasiuntinys Lesė 1326 m. minėjo rusus, buvusius kartu su juo pasiuntinybėje[127]. Jie tarnavo didžiajam kunigaikščiui ir nuo lietuviškų žemių (tai liudija rusiški žemių valdytojų vardai). Kartu su jais į lietuvių raštvedybą pateko rusų teisė, rusų kalba[128], kuri skverbėsi ir į heraldiką. Bet visa tai buvo naudinga valdžiai, pirmiausia valdančiajam lietuvių sluoksniui. Vadinasi, tai — nelygiateisė federacija.

Rusų ir lietuvių politinės santvarkos sintezė — plati tema, kurios čia tepažymėsime pradinę fazę. Sintezė liks nesuprasta, jeigu kartu su M. Liubavskiu teigsime, kad Baltarusijos prijungimo metu Lietuvoje buvo tik „valstybinės valdžios užuomazgos“, kad „socialinis pasidalijimas“—„paprastas faktas“, kad viskas buvo „nepastovu ir permaininga“ ir t. t.[129] Nieko neduos ir

---

[123] ГВН и П, № 70 (1440—1447 гг.).

[124] Žr. *М. Ф. Владимирский-Буданов*$_6$, p. 14—15.

[125] GL, Nr. 14, p. 141.

[126] Ten pat, Nr. 18, p. 195.

[127] Ten pat, Nr. 17, p. 179.

[128] Iš rusų kalbos į lietuvių kalbą pateko tokie žodžiai, kaip дума — dūma, суд — sūdas ir kt. (*V. Kiparsky*$_1$, p. 31).

[129] *М. К. Любавский*$_4$, стр. 16.

N. Maksimeikos pasiūlytas panašių Rusų Tiesos ir Statutų straipsnių palyginimas, ypač jeigu pritarsime jo minčiai, kad XIV—XV a. Lietuvoje „veikė rusų, o ne kuri kita teisė"[130]. Mintis neteisinga, ją paneigia faktai, 1387 m., kaip jau buvo pažymėta, Vilniuje veikė ir lietuvių, ir rusų, ir lenkų teisė.

Ypač įdomių išvadų galima gauti, palyginus lietuvių nuostatinius raštus baltarusių, ukrainiečių ir rusų žemėms ne tik su feodalinio susiskaldymo laikų Naugardo sutartimis, bet ir su privilegijomis Žemaitijai. Senoji Žemaitija, kaip ir Prūsija, buvo bendruomeninių žemių ir didikų valdų konfederacija. Pripažinę Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžią, dauguma didikų pasiliko savo valdose; jų imunitetas panašus į Baltarusijos didikų imunitetą.

Lietuvos feodalų veržimosi į Rusią politika, kurią jie tęsė, nežiūrėdami į tai, kad kūrėsi ir stiprėjo Maskvos Didžioji Kunigaikštystė, nusilpnino Lietuvą kovoje prieš Ordiną, ir ji laikinai prarado Žemaitiją[131]. Be abejo, 1492 m. privilegija, kuria čia remiamės, yra vėlyvas šaltinis[132], bet visų pirma ji, kaip nustatė J. Jakubovskis, iš dalies siekia ir XV a. pradžią. Iš jos matyti, kokias teises gavo vietos nobilitetas iš Lietuvos vyriausybės vietoj prūsų teisės, kurią jam suteikė Ordinas, be to, privilegijoje nurodomas kai kurių nuostatų senumas.

Privilegija patvirtina („patvirtiname ir sustipriname") senąsias Jogailos, Vytauto ir Kazimiero suteiktas privilegijas. Formaliai ji liečia visus žemaičius, bet pirmiausia kilminguosius, bajorus: „visiems ir kiekvienam šlėktoms, bajorams ir valstiečiams, vyrams seniems ir jauniems ir visai visuomenei" (quomodo omnibus et singulis nobilibus et bojaris, cmetonibus, viris, senibus juvenibus ac toti communitati).

Žemaitija, skelbiama privilegijoje, ne prievarta, „bet gera valia prisijungė" prie valstybės. Jeigu taip rašo-

---

[130] *Н. Максимейко*₁, стр. 3.
[131] Smulkiau žr. *М. Ючас*₁, p. 10—11.
[132] АЗР, т. I, Nr. 103; ZPL, p. 58—66.

ma XV a. pabaigoje, tai neabejotinai dar labiau reikėjo skaitytis su žemaičių bajorais XV a. pradžioje, kai jie galėjo derėtis su Lietuvos priešu Ordinu.

Toliau eina tarsi kolektyvinio imuniteto ir žemaičių kilmingųjų vasaliteto patvirtinimas. Privilegija patvirtina paveldėjimo teises žemei. Vidutinė išpirka už nobilio galvą nustatyta pagal Kulmo (Chelmo) teisę — 60 rb (scudos): „Ir jeigu kuriam šlėktai ar bajorui atsitiktų taip, kad užmuštų kitą šlėktą arba sau lygų brolį (vel similem sibi fratrum, plg. Prūsų Teisyno 14 str.), tada šis turi duoti ir užmokėti už žmogžudystę 60 rb". Vadinasi, žemaičių kilmingieji iš Vilniaus gavo tai, ko jiems nedavė Marienburgas.

Privilegija patvirtina tų asmenų teises, kurie buvo pripažinti šlėktomis Vytauto ir vėlesniais laikais (qui nobiles fuerunt); kilmingieji atleidžiami nuo valstybinių prievolių — nuo pilių darbų ir tarnybos įguloje, išskyrus visuotinį šaukimą. Patvirtinamas teisinis jų imunitetas: „Taip pat savo diečkus (ministeriales) tik iki Nevėžio galime siųsti". (Straipsnis tikriausiai atsirado jau po 1447 m. privilegijos). Niekas neturėjo būti teisiamas už Žemaitijos sienų ir negalėjo būti nuteistas, remiantis skundu ar įskundimu, be išankstinio bylos svarstymo pagal Lietuvos teisę: „Taip pat, jeigu būtų kokie nors skundai prieš juos ir taip pat jeigu kas būtų apšmeižtas ar apkaltintas, tai neturi būti apkalbos, o [jis] turi būti teisiamas (juditio legitime) [pagal] Lietuvos teisę".

Pagaliau aptariamos ir valdymo institucijos. Žemaičiai (be abejo, nobiliai) turėjo teisę rinkti seniūną (capitaneum), vėliau tvirtinamą karaliaus vietininku; jie galėjo skirti vaivadas (wojewodos) ir tijūnus (civonos): „Taip pat jokių savo vaivadų ir teisėjų [tijūnų] pasižadame jiems neskirti, o tik tuos, kuriuos jie patys savo pavietams išsirinko ar norėtų išsirinkti, arba tuos, kurių jie mūsų patys prašytų".

Taigi Lietuvos vyriausybė pakankamai lanksčiai valdė Didžiosios Kunigaikštystės dalis. XV a. pradžio-

je prisijungusi Žemaitiją po to, kai ji laikinai buvo patekusi Ordino valdžion, Lietuvos vyriausybė suteikė vietinei bajorijai platų imunitetą. Šis faktas tuo svarbus, kad jis patvirtina 1416 m. privilegiją, kurioje kalbama apie stambią bajorų žemėvaldą, jau seniai ir plačiai įsigalėjusią Žemaitijoje.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės nevienalytiškumas, atsiradęs valstybei kuriantis dėl istorinių sąlygų, nulėmė jos teisės struktūros įvairovę. Baltarusijoje veikė Rusų Tiesa, Žemaitijoje — Prūsų Teisynas, Aukštaitijoje — ir lietuvių-prūsų, ir rusų, ir lenkų teisė [133]. Teismas taip pat buvo nevienodas. Baltarusijoje jis buvo seniai ir tvirtai organizuotas; Lietuvoje jis sutvirtintas per uniją, nutarus, jog kiekviename valsčiuje privalo būti teisėjų ir teismo vykdytojų [134]. Tai nereiškia, kad pagoniškoje Lietuvoje nebuvo teismo (tijūnas minimas Gedimino taryboje), jis veikė ne tik Aukštaitijoje, bet ir Žemaitijoje (pavyzdžiui, Ariogaloje), kur buvo ir kalėjimų [135].

§ 5. VALSTYBĖS PAJAMOS

Iš viso to, kas mums iki šiol žinoma, galima daryti išvadą, kad iš pradžių pajamas sudarė duoklės ir karo grobis, o vėliau, įsitvirtinus valstybės valdžiai pagrindiniuose šalies centruose,— dėkla iš domeno ir privačių žemių (iki 1434 m. privilegijos) bei sidabrinė (серебщизна) (iki 1447 m. privilegijos). Jau Gedimino pirmtakų laikais buvo imami mokesčiai už žemę ir muitas už prekybą; persikėlėlius tada nuo jų dar neatleido. Gediminas, pranokdamas savo pirmtakus, paskelbė, kad „karališka malone“ jo žemė „laisva nuo muitų ir kelio prievolių“ [136]. Tai jau aiškus imunitetas. Žemdirbiai, kaip sakyta, atleidžiami nuo mokesčio (dešim-

[133] Apie keršto papročio liekanas žr. ПСРЛ, t. II, st. 897.
[134] Žr. *H. Łowmiański*, p. 114, 122.
[135] PD, III, 294.
[136] GL, Nr. 4, p. 41, 43.

tinės), be to, „priklausomai nuo žemės derlingumo“, vadinasi, būta pastovios vidaus valdymo sistemos. Įdomu, kad Žemaitijoje dar ir XVI a. išliko „pasėdis“ (посед) — ankstyvojo feodalizmo mokesčių rinkimo liekana. Pasėdis — tai kunigaikščio žmonių lankymasis, apvažiuojant pavaldžias žemes; važiuojama buvo paprastai 3 kartus per metus: rudenį, žiemą (kalėdos) ir pavasarį. Sustojus viename ar kitame valsčiuje, aplinkiniai valstiečiai turėjo važiuojančiuosius išlaikyti ir vaišinti (daryti pasėdžius), duoti pagal paprotį dovanų ir duoklės — grūdų, avižų, medaus, apynių, šieno, malkų ir kt. Jeigu nebuvo pasėdžių, tada gyventojai suveždavo į nurodytas vietas tą maistą ir pašarą (būsimosios pastotės) arba mokėjo pinigais [137].

Prie pajamų reikia priskirti įvairius mokesčius, iš jų ir prekybinius. Be to, ilgą laiką finansiškai svarbios buvo išpirkos iš rusų miestų, pavyzdžiui, 1346 m. buvo paimtas atlyginimas iš Porchovo ir Opoko [138], 1387 m.— iš Smolensko [139]. Dar ir 1428 m. iš Naugardo ir Porchovo buvo paimta 11 tūkst. rb, t. y. daugiau negu 2,2 tonos sidabro; tatai prilygo pusei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pajamų iš valakų reformos [140].

§ 6. KARIUOMENĖ

Apie karinę organizaciją daug ką galima pasakyti iš šaltinių, ir tai labai svarbu, nes „Niekas taip nepriklauso nuo ekonominių sąlygų, kaip kariuomenė ir laivynas. Apginklavimas, sudėtis, organizacija, taktika ir strategija pirmiausia priklauso nuo atitinkamu momentu pasiektos gamybos pakopos ir nuo susisiekimo

[137] *М. К. Любавский*3, стр. 442, 446, 449; žr. taip pat *K. Jablonskis*3, p. 171—180; žr. minėtą 1387 m. privilegiją.

[138] НПЛ, стр. 358.

[139] ПСРЛ, т. VIII, стр. 52.

[140] НПЛ, стр. 415; *H. Łowmiański*4, p. 251, priedas 118. Rygos palaikymas, be prekybinės naudos, matyt, davė Lietuvos vyriausybei pajamų (mokestį už pagalbą). Plg. Lietuvos ir Lenkijos santykius 1330 m.— Wig., p. 472.

priemonių"[141]. Jau esame minėję, kad lietuvių ginklus nuo pat XIII a. pradžios ir rusai, ir vokiečiai vertino kaip gerą grobį. Kariaunos buvo ginkluotos kalavijais, kovos kirviais, šalmais, šarvais[142]. Vertingos medžiagos apie kalavijus gauta iš vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų — Andulių, Pryšmančių, Laivių, Ginteliškės, Palangos. Vien tik Palangos kapinyne rasta apie 30 kalavijų. Kalavijai — turtingų feodalinės diduomenės kapų atributas. VIII—XIII a. kalavijų būta įvairių. Patys ankstyviausieji — kalavijai be rankenos (VIII a.—IX a. pradžia); rankenos iš medžio ar kaulo neišliko. Tokie kalavijai vienaašmeniai, masyvūs, iki 60 cm ilgio; jų randama vakariniuose ir rytiniuose Lietuvos rajonuose. Daugiausia kalavijų iš XI—XIII a. Jie jau skiriasi savo forma: geležtės ilgesnės, dažnai dviašmenės, rankenos su skersiniais. Didelė geležčių dalis importuota iš frankų, kita pagaminta vietoje, greičiausiai vakarų Lietuvoje[143]. Eiliniai kariai buvo ginkluoti ietimis, peiliais, skydais; jotvingiai — lankais su strėlėmis[144]. Geležiniai iečių antgaliai — labai dažnas radinys. Karių kapuose jie paprastai sutinkami dvejopi: lengvi su įtvara, matyt, svaidomieji (jų nedaug terandama), ir įmoviniai, labai įvairūs (karklo lapo formos, lancetiniai ir kt.), kai kurie iš Damasko plieno. Lankas su strėlėmis sudarė dalį kario apsiginklavimo. Įvairiopi strėlių antgaliai — neretas radinys piliakalniuose. Šalmus nešiojo dažniausiai konusinius iš vieno geležies gabalo be antveidžio. Jų viršus sustiprintas nedideliu kūgiu, apatinis kraštas apjuostas lanku, prie kurio pritvirtintas antkaklis (Pakalniškiai, Rusiai). Forma tokie šalmai primena senovės rusų šalmus. Lietuvoje jie atsirado tik II tūkstantmečio pradžioje. Būta ir beveik apvalių šalmų. Abiejų formų šalmai turi ir vietinės gamybos

---

141 *Fridrichas Engelsas*, Anti-Diuringas, p. 142.

142 LR, p. 273, v. 11966. Daug duomenų apie Pabaltijo tautų ginkluotąsias jėgas yra surinkęs H. Lovmianskis. Žr. *H. Łowmiański₂*, t. II, p. 206 ir sek.

143 *Р. Волкайте-Куликаускене₂*, стр. 40—41.

144 ПСРЛ, т. II, стб. 818.

požymių[145]. 1336 m. riteriams užpuolus Pilėnus, juose buvo susirinkę apie 4 tūkst. aplinkinių kaimų valstiečių, „kurie turėjo ginklų ir kalavijų“[146]. 1375 m. Kaltinėnų valsčiaus gyventojai užpuolė riterius miške, kur „mėtė į juos ietis, akmenis... mirtinai sužeisdami, negelbėjo [riterių] nei šalmai, nei šarvai“[147]. Iš pradžių lankų lietuviai nenaudojo. Prijungus prie Lietuvos baltarusių žemes, jos kariuomenę papildė ir rusų lankininkai; jų, pavyzdžiui, buvo Traidenio kariuomenėje („buvo atėję rusų šauliai“)[148]. Matyt, juos turi galvoje Dusburgas, minėdamas Vėluvą apgulusius „šaulius su strėlėmis“[149].

Lietuvių bendražygiai žiemgaliai turėjo arbaletų (armbruste)[150]. Lietuviai jų irgi tikriausiai yra turėję, jei sugebėjo pasidaryti net apgulamąsias mašinas; jas panaudojo Mindaugas, apsupdamas Embūtės pilį[151]. Vėliau jos vis sėkmingiau buvo naudojamos per Heiligenbergo (Svetaiskalnio)[152], Daugpilio ir kitų tvirtovių apgulimą. 1338 m. vokiečių riteriai pavartojo šaunamąjį ginklą — telo igneo[153]; netrukus jį turėjo ir lietuviai: 1382 m. Kęstutis šturmavo Jurbarką „bombardomis“[154].

Ginkluotąsias pajėgas sudarė raitelių kariaunos ir pėstininkų pašauktinė kariuomenė; būta ir laivyno. Kariaunos pirmiausia naudojamos nedideliems puolimams į priešo žemę; ne kas kitas kaip lietuvių kariauna puolė Peresopnicą, nes apie jos pralaimėjimą pasakyta: „bebėgdami jie krito nuo arklių“[155]. Žygyje į Lucką buvo ir raitelių, ir pėsčiųjų, beje, pėstininkų buvę gerokai

---

145 *Р. Волкайте-Куликаускене*$_2$, стр. 42—44.

146 SRP, t. II, p. 489.

147 Ten pat, p. 583.

148 LR, p. 188, v. 8217.

149 PD, III, 122.

150 LR, p. 198, v. 8640 e. a.

151 Ten pat, p. 58, v. 2505.

152 Ten pat, p. 229, v. 10025 („jie statė didžiules apgulamąsias mašinas“); p. 230, v. 10042; prie Klaipėdos — PUB, I_1, Nr. 279 (1254 m.).

153 SRP, t. II, p. 493.

154 Ten pat, p. 613; žr. taip pat *M. Ючас*$_2$, p. 216 ir sek.

155 ПСРЛ, т. II, стб. 798.

daugiau, nei raitelių[156]. Kiek galima spręsti iš metraštininko žodžių apie įvykius, lietuviai buvę sumušti ir nustumti prie ežero, kur „dešimt žmonių kabinosi už vieno arklio, tikėdamiesi, kad arklys juos išneš — ir taip skendo". Didelis pėstininkų vaidmuo visai suprantamas: didieji kunigaikščiai galėjo vesti į žygį dešimtis tūkstančių valstiečių pašauktinių. Ypač svarbus jų vaidmuo buvo Jotvingių žemėje: vietinis kunigaikštis Skomantas „pėsčiomis žygiuodamas, užkariavo Pinsko žemes ir kitus kraštus"[157]; didysis kunigaikštis Traidenis, „pasiuntęs pėsčiuosius karius, slapta kariavo" Volynės žemėje[158].

Pėstininkai ir raiteliai gynyboje veikė išvien. Aukaimio užpuolimo (1292 m.) aprašyme pasakyta: „šios teritorijos raiteliai, išgirdę šauksmą, sukeltą brolių prie Junigedos pilies, atvyko iš vakaro; juos sekė tik pėstininkai"[159]; riteriai, užpuolę Gardiną (1305 m.), netoli pilies susidūrė su lietuvių raiteliais[160]. Didelė pašauktinė kariuomenė buvo sudaroma, organizuojant žygius prieš Ordiną, nukariautoms žemėms išlaikyti: Mindaugas į Kuršių žemę pasiuntė 30-tūkstantinę kariuomenę. Pašauktinė kariuomenė kartu su pilių įgulomis ant savo pečių išnešė visą Žemaitijos pasienio gynybos naštą. Šiuo atžvilgiu itin įdomus Ordino maršalo Henriko Dusmerio pareiškimas, kuris, 1338 m. rengdamas savo kariuomenę žygiui prieš Lietuvą, tikino, kad sumušti lietuvius — vieni niekai, nes geriausios jų jėgos kritusios prie Bajerburgo (1337 m.). Maršalas pasakė: „geriausieji, kilniausieji, apsiginklavę nuo galvos iki kojų, buvo ten [prie Bajerburgo] užmušti ir į nelaisvę paimti; šitie yra tikri bėgliai [bailiai]; jie [lietuviai] surinko į savo kariuomenę kaimynus, valstiečius ir į juos panašius, kurie yra tokie „narsūs" kariai, jog dauguma jų niekada kaip reikiant karo lauke nėra buvę ir karių

[156] Ten pat, st. 840.
[157] Ten pat, st. 798—800, plg. 811.
[158] Ten pat, st. 871.
[159] PD, III, 247.
[160] Ten pat, p. 289.

akyse matę“[161]. Beje, įspėdamas jis pridūrė, kad jeigu lietuviams pavyktų atlaikyti riterių spaudimą, tai pastarieji turį atkakliai kautis, nes kitaip jie pakliūsią lietuvių nelaisvėn, kur jų laukia arba mirtis liepsnose, arba vergija.

Lietuviai sumaniai kovėsi ir ant vandens. Petras Dusburgas yra palikęs kai kurių žinių apie žymų lietuvių karvedį Surminą (jis vadinamas tai „capitaneus“, tai „castellanus“; Jerošinas jį vadina „haubtman“): kai 1290 m. dviejų tūkstančių riterių kariuomenė atplaukė laivais prie Kolainių, Surmino kariai sudavė jiems stiprų smūgį ir šiems teko bėgti[162]; galimas daiktas, jog kautynėse dalyvavo ir lietuvių laivai. Šiaip ar taip, kai 1313 m. riteriai, atplaukę iš Ragainės, pasirodė ties Junigeda (Veliuona), tai tas pats Surminas su šimtu laivų puolęs juos ir sudeginęs jų laivą[163]. Dusburgo skaitmenimis tikėti negalima: jis, be abejo, sumenkino riterių jėgas — vienu laivu pulti Junigedos pilį riteriai niekuomet nebūtų ryžęsi. Matyt, ant upės įvyko didelis mūšis; jame žuvo ir Skaldonas (Scoldone), Surmino brolis. Beje, tai rodo, jog vietos kilmingieji paveldėdavo kariuomenėje aukštus postus.

Vėliau į ginkluotąsias jėgas įėjo ir vadinamieji latrunculi („plėšikėliai“). Tai buvo nedideli savanorių būriai, drąsiai veržęsi į priešo žemę. Lietuvių pasienyje jie veikė nelyginant partizanai. Vaidino jie nemažą vaidmenį ir vėliau, netgi tapę 1367 ir 1390 m. sutarčių tarp Ordino ir Lietuvos (pax latrunculorum)[164] objektu. Vyriausybė oficialiai jų galėjo ir nepalaikyti, bet ir netrukdė jiems, nors kartais tokie plėšikėliai, atrodo, veikdavo priešingai vyriausybės interesams: Ryga, pavyzdžiui, skundė juos Gediminui[165].

---

[161] Wig, p. 496. Antrąją maršalo samprotavimų dalį nurodėme aukščiau, p. 169.
[162] PD, III, 238.
[163] Ten pat, 318.
[164] LUB, t. II, Nr. 1041.
[165] GL, Nr. 7, p. 61.

Ginkluotųjų jėgų organizacija valstybėje iš pradžių buvo gana įvairi. Aukštaitijoje veikė didžiojo kunigaikščio kariaunos, o Žemaitijoje dar tebebuvo sudaromi mišrūs pašauktinės kariuomenės būriai su vadovaujančia įvairių žemių kilmingųjų taryba, bet pamažu buvo einama prie ginkluotųjų jėgų vienijimo ir jų organizacijos sutvarkymo [166].

Visi didžiojo kunigaikščio vasalai privalėjo dalyvauti jo kariniuose žygiuose; valstybiniai ir privatūs valstiečiai privalėjo statyti pilis, tiltus, užtvaras, tiesti kelius ir juos prižiūrėti. Karinės organizacijos atramos punktai buvo pilys. Ypač daug jųjų būta panemunėse, pasienyje su Ordinu. Ordinas atsinešė iš Artimųjų Rytų į Pabaltijį tokią karo vedimo taktiką: statyti tvirtoves užkariaujamose žemėse.

Lietuvos vyriausybė savo ruožtu pasinaudojo tokia patirtimi kovoje prieš Ordiną. Ji paėmė savo žinion visus senuosius bendruomeninius piliakalnius, sustiprino jų įtvirtinimus ir gynybos bei visos pasienio sargybos priežiūrą. Čia ir buvo Lietuvos stiprybė, palyginus su Prūsija, kur kiekviena žemė gynėsi pati viena, dažnai besivaidydama su kaimynais. Šią lietuvių karinės organizacijos ypatybę ir turėjo omenyje Petras Dusburgas, kada rašė: „Lietuvoje buvo toks paprotys: karalius skirdavo pasienio pilims saugoti karių, kuriuos po mėnesio ar daugiau pakeisdavo kiti“ [167].

Kartu su baltarusių žemėmis Lietuvai atiteko svarbių pilių. Juodoji Rusia mažiau nei kitos pietvakarių žemės priklausė nuo totorių chanų, ir čia buvo stipresnių įrenginių, mūro bokštų (pavyzdžiui, Gardine), galėjusių atlaikyti ir šturmą su balistomis. Volynės gynybinių objektų statyba suvaidino nemažą vaidmenį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gynyboje nuo Ordino ir turėjo įtakos lietuvių architektūros raidai [168].

---

[166] Žr. taip pat šioje knygoje, p. 178, 216, 231, 329—330.

[167] PD, III, 300. Riteriai stengdavosi pulti, keičiantis pilių sargybai.— Ten pat, 328, 329 (Bisėnoje).

[168] Žr. *П. А. Раппопорт*$_1$, p. 223; *Н. Н. Воронин*$_2$, p. 152 ir sek.

Valstybė iš bendruomeninės gynimosi organizacijos paveldėjo šimtus įtvirtintų piliakalnių, kurių gynybai didelės reikšmės turėjo gamtinės sąlygos: miškai, pelkės, upės, be to, griuvenos ir užtvaros iš medžių, žemių pylimai. Tokių įtvirtinimų būta ir tarp žemių bei valsčių; jie nebuvo sunaikinti ir valstybei susikūrus [169]. Pasienio užtvaros negalėjo sustabdyti priešo, jos tik sulaikydavo jį, duodamos galimybių sargybai laužais [170] perspėti apie pavojų, o pilių sargyboms ir kariuomenei pasiruošti pilyse, apsirūpinti maistu, aplinkinių kaimų gyventojus ir turtą paslėpti miškuose. Pilių gynimas buvo privaloma valsčių gyventojų prievole, tai „pilių sargyba" (custodia castrum), kurią, kaip visuotinę prievolę, mini ir Petras Dusburgas [171]. Kuomet 1320 m. riteriai užpuolė Medininkus, „jau ginkluotos šios teritorijos gentys... karingai [nusiteikusios] metėsi į mūšį"[172]; kitą kartą, puolant Junigedą, „visos kaimyninės gentys, išvydusios dūmus, jų įspėtos, susirinko"[173] ir puolė riterius.

Keliai į krašto gilumą ėjo klampynėmis, kūlgrindos buvo po vandeniu. Keliai išsivingiuodavo nelyginant gyvatės. Jie buvo tiesiami tokiu būdu: klampynės dugne klojo kelis akmenų sluoksnius, juos užpildavo smėliu, po to pakraščiais dėjo pušų rąstų, o ant jų skersai — kitų rąstų. Gerai žinomas Sietuvos kelias; jis buvo tik 2,74 m pločio. Taikos metu keliai greičiausiai būdavo nusmaigstyti ženklais, bet vos tiktai ant piliakalnių įsiliepsnodavo laužai, ženklai dingdavo ir likdavo vien pelkės. Tai garsiosios lietuvių kūlgrindos [174], tiek rūpesčių pridariusios rusų, lenkų ir vokiečių kariuomenėms.

---

[169] SRP, t. II, p. 709; NE, p. 532.

[170] PD, III, 334. L. Kšivickis yra nustatęs, kad laužų signalizacija ėjo išilgai Jūros upės vakarinio kranto mišku ir palei Nemuną, t. y. riterių keliais (*Л. Кржuвицкий*₁, p. 117—118).

[171] PD, III, 300.

[172] Ten pat, 338.

[173] Ten pat, 334.

[174] *Л. Кржuвицкий*₁, стр. 124.

L. Kšivickis ištyrinėjo apie du šimtus Žemaitijos piliakalnių (nuo žodžių „pilti" ir „kalnas")[175]. Piliakalniai nebuvo dideli: iš tyrinėtų didžiausių Žemaitijos piliakalnių aštuoni buvo po 1,5 tūkst. m² ploto; Medvėgalio piliakalnis — 2,5 tūkst. m². Vadinasi, jo sargybą galėjo sudaryti tūkstantis karių. S. Abramausko nuomone, lietuvių aukštumų ir lygumų pilys sudarė sustiprintų konstrukcijų sistemą; joje, be mūro centrų, buvo didelių medinių statinių. Eišiškių piliakalnis ir piliakalnis Drūkšių ežero saloje, Medininkų, Krėvos, Lydos ir kt. pilys su sienomis iki 2 m storio ir bokštų sienomis iki 3 m storio buvo gerai pritaikyti aktyviai frontalinei gynybai[176].

Stiprūs atramos punktai buvo iš dviejų dalių: pilies (castrum, burg) ir priešpilio (suburbium=preurbium=vorburg=hackelwerc)[177]. Veliuonos pilyje buvo du priešpiliai —„vienas ant kalno, kitas slėnyje"[178]; Bisėnoje — irgi du[179]. Ir pilyje, ir priešpiliuose būta patalpų kariams[180]. Priešpilis buvo apjuostas siena su vartais. Kaip matyti iš Dusburgo pranešimų apie Junigedos, Pieštvės, Putvių, Bisėnos ir kt. pilis, priešpilį sugriaudavo pirmiausia[181]. Bet jis greit būdavo ir atstatomas. Neretai pilį juosė gilus griovys, todėl per jį pastatydavo tiltą su vartais. Panašiai buvo įrengtos žiemgalių pilys: Raktė (Racketen)[182], Sidabrė (Sidraben)[183], Tervetė[184], kurias kartu gynė lietuvių ir žiemgalių kariai. Ir Žemaitijoje, ir Žiemgaloje sustiprinimų dalį sudarė pylimas[185]. Pasitaikydavo, kad riteriai ir su

---

175 Ten pat, p. 82—129.

176 *С. Абрамаускас*1, стр. 9—11.

177 PD, III, 325; NE, v. 24620 ir sek.

178 PD, III, 252.

179 Ten pat, 219.

180 Ten pat, priedas 8.

181 PD, III, 252, 254, 271, 298—299, 319, 336 ir kt.

182 LR, p. 252, v. 11053 („jiems leido namuose gulėti ir niekas pilies vartuose nebruzdėjo, kai buvo apgulti, nuleido žemyn tiltus").

183 Ten pat, p. 258, v. 11282.

184 Ten pat, p. 123, v. 5379; plg. PD, III, 280.

185 ГЛ, XXIII, 4; LR, p. 184, v. 8019; p. 253, v. 11055—11058.

didele kariuomene neįstengdavo paimti pilies, o jeigu vargais negalais jiems ir pavykdavo, tai lietuviai arba juos iš ten išvydavo, arba šalia netrukus pasistatydavo naują pilį.

Kariuomenės taktika priklausė nuo žygio tikslų. Įprastiniams susidūrimams su Ordinu ir puolimams į Rusią, prisigrobti turto ir belaisvių, būdinga buvo staigumas. Užpuolusi kariuomenė pasiskirstydavo į būrius; jie skubiai plėšdavo aplinkines gyvenvietes, o po to rinkdavosi į vieną vietą, jeigu buvo žiema — grobį pakraudavo į roges, surikiuodavo belaisvius savo kariuomenės viduryje ir skubiai pasišalindavo. Toks buvo lietuvių puolimas į Turaidą [186]. Panašiai, tur būt, įvyko, kuomet Aleksandro Nevskio kariuomenė, sumušusi vieną po kito lietuvių būrius, neleido jiems susijungti [187]. Roges naudojo ir mūšiuose kaip užtvarą, pavyzdžiui, ledo kautynėse prie Karusos, kuriose riteriai buvo visiškai lietuvių sutriuškinti [188]. Riteriai „įtūžę metė vėliavas į roges, užtat linksmi buvo pagonys ir mirtinai subadė jų arklius, o broliai, dalis jų didelėj bėdoj, čia sumušti gulėjo". Rogėmis žemaičiai išsiveždavo užmuštuosius [189]. Jotvingiai irgi turėjo savo „šėtras, vadinamas stovyklomis" [190].

Ir lietuviai, ir jotvingiai mokėjo įvilioti priešą į siaurymes ir besitraukiantį sutriuškinti: tokiu būdu 1132 m. buvo sumušta rusų kariuomenė [191]. Kunigaikštis Danilas Romanovičius, didelis karo reikalų žinovas, mokė savo karius: „O karo vyrai, argi jūs nežinote, kad krikščionims apsauga — erdvuma, o pagonims [apsauga] — ankštuma" [192].

---

186 ГЛ, XI, 5; plg. IX, 3.

187 НПЛ, стр. 304; Житие князя Александра Невского — *Ю. К. Бегунов*, стр. 192.

188 LR, p. 181, v. 7885—7889.

189 LR, p. 231, v. 10097.

190 ПСРЛ, т. II, стб. 811.

191 Ten pat, st. 294.

192 Ten pat., st. 812. Beje, šios taktikos laikėsi ir rusų kariuomenė. Ten pat, st. 866.

Atvirose kautynėse lietuviai turėjo trijų eilių rikiuotę: „rikiavosi trimis eilėmis pagal savo įprotį"[193]; jų greitieji raiteliai kėlė siaubą vokiečių kariams[194]. Lietuvių rikiuotė sutinkama ir vėliau: 1436 m. atvyko tarnauti rusų vyriausybei vienas iš Drucko kunigaikščių, Ivanas Baba, „sudaręs savo pulką lietuvių pavyzdžiu — su ietimis"[195]. Kariuomenė turėjo ir vėliavų: „Chronicon Dubicense" apie 1351 m. mini lietuvių kariuomenės vėliavas (insignia Lithwanorum)[196].

Lietuvių tauta ištisus dešimtmečius kovojo prieš Ordiną; daugelyje kautynių ji jam sudavė sunkių smūgių: ties Šiauliais, Durbe, Karusa ir kt. (žr. toliau). Dažnai kartu su lietuviais ėjo baltarusių, ukrainiečių ir rusų kariai. Antai Strėvos mūšyje (1348 m.) buvo būrių iš Polocko, Vitebsko, Pinsko, Beresto ir kitų miestų[197]. Ne kartą minima bendra lietuvių ir rusų kariuomenių kova prieš Prūsų, Livonijos ordiną.

Amžininkai pripažino ir prūsų, ir lietuvių ginkluotųjų jėgų vertę. Dusburgas rašė apie prūsus, kad jų tarpe buvo „vyrų prityrusių ir gerai nusimaniusių karo dalykuose" (viri experti et subtiles in bello)[198]; Eiliuotosios kronikos autorius nuolat mini stiprią lietuvių kariuomenę[199]. „Gausiavėliaviai lietuviai"— rašoma ir estų liaudies epe[200]. Pagaliau ir rusų bylinose gerai žinoma „narsioji Lietuva"[201].

Kariuomenė — svarbiausias politinės santvarkos, valstybinio aparato elementas. Ji buvo didžiojo kunigaikščio žinioje, jai vadovavo diduomenės atstovai, ji tarnavo politiniams feodalinio luomo tikslams.

---

193 Ten pat, st. 856.
194 ГЛ, XII, 2.
195 ПСРЛ, т. XVIII, стр. 176.
196 *А. Ф. Мержинский*3, стр. 377.
197 SRP, t. II, p. 75, 511.
198 PD, III, 102.
199 LR, v. 327 — 328 ir kt.
200 Kalevo sūnus, p. 269.
201 Былины, т. I, ред. *М. Сперанский,* М., 1916, стр. 28.

§ 7. RELIGINĖS PAŽIŪROS

Pilnesniam politinės santvarkos ir geresniam lietuvių ir rusų santykių vaizdui susidaryti pravartu užsiminti apie pagoniškosios ideologijos Lietuvoje vaidmenį ir jos tokio ilgo gyvavimo priežastis. Nesigilinsime į tikybų ir papročių detales, tai po A. Mežinskio, M. Alseikaitės-Gimbutienės, J. Balio ir kitų darbų vargu ar būtų reikalinga [202]. Aukščiau jau buvo nurodyta, jog lietuvių (taip pat ir prūsų) tikėjimai ir papročiai iš esmės panašūs į senųjų slavų.

Lietuvių ir slavų (vėliau senovės rusų) papročių bendrumas siekia žilą senovę, kada abi tautos buvo pagoniškos, ir gamtos bei protėvių kultas sudarė jų pažiūrų kertinį akmenį.

Senovės Rusia aplenkė Lietuvą, ir jos pagonybė nugrimzdo praeitin. Pasak Kirilo Turoviečio: „Nei saulė, nei ugnis, nei šaltiniai, nei medžiai jau nebesivadina dievo stichija". Betgi senovės papročiai buvo gajūs, ir rusas krikščionis XIII a. Lietuvoje lengvai pastebėdavo tai, kuo tikėjo jo paties seneliai ir proseneliai. Lietuvoje tebebuvo aiškių totemizmo liekanų. Volynės metraštininkas rašė, jog Mindaugas „nevaikščiojo į [šventąją] giraitę [ir] nedrįsdavo joje nulaužti nei [vienos] šakos"[203]. Ypač gajūs panašių pažiūrų likučiai buvo Baltarusijoje [204]. Lietuvoje tikėjimas į protėvių vėles — įprastas daiktas [205], bet juk „mirusiųjų dvasios" (навье) dar 1092 m. drumstė ir polockiečių ramybę, o jų amžininkai naugardiečiai eidavo į čiudų žynių šventyklas [206]. Tikėjimas į vilkolakius Lietuvoje yra dar iš tų senų laikų, kai lietuvių žemės gyventojai vadinti (pagal Herodotą) neurais ir buvo žinomi graikų isto-

---

[202] Apie lietuvių ir slavų pagoniškosios ideologijos panašumą žr. *А. В. Успенская*$_1$, p. 17.

[203] ПСРЛ, т. II, стб. 817.

[204] *Д. К. Зеленин*$_2$, стр. 593—598, 628—629.

[205] *M. Alseikaitė-Gimbutienė*$_1$, p. 115, 116 ir sek.

[206] ПСРЛ, т. II, стб. 168—169, 206.

rikui savo sugebėjimu pavirsti vilkais[207]. Kaip rašė „Sakmės apie Igorio žygį" autorius, panašią savybę yra turėjęs ir vienas iš Polocko kunigaikščių.

Tiek lietuviai, tiek ir slavai tikėjo pomirtiniu gyvenimu. Kronikininkas Henrikas Latvis, užrašydamas žinią apie lietuvių, žuvusių nuo riterių rankos, žmonų nusižudymą, pridūrė: „Tai, žinoma, todėl, kad jos tikėjosi netrukus su jais susitikti kitame gyvenime"[208]. Panašūs faktai buvo gerai žinomi ir slavams-rusams. Aukščiau esame užsiminę apie lietuvių pagoniškosios ideologijos raidą: dievų panteono formavimąsi, valstybinės ir žynių valdžios sutelkimą kunigaikščių rankose. Stiprios Lietuvos valstybės ideologija tebebuvo pagonybė; tuo tarpu Baltarusijoje vyravo krikščionybė, su kuria pagonybė tikriausiai kovojo dėl savo pozicijų. Karingos pagoniškosios ideologijos pėdsakų randame įžymioje Joano Malalos kronikos XIII a. pietų rusų vertimo glosoje apie Sovijaus ereziją. Tikėjimas į Soviją — vėlių palydovą į kitą pasaulį — čia siejamas su mirusiųjų deginimo apeigų priešpastatymu kitoms apeigoms. Štai ištrauka iš to paminklo[209].

Pas mirusį Soviją atėjo vienas iš jo sūnų, pavakarieniavo kartu ir ėmė ruošti tėvui gultą: „Sutaisė jam patalą ir palaidojo jį žemėje. Iš ryto, kai tas nubudo, klausia jo: ar gerai pailsėjai? Tasai sušuko: oi, [mane] kirmėlės ir gyvatės sukandžiojo!

Sekančią dieną vėl jam parengė vakarienę ir įdėjo jį medinėn kaladėn ir paguldė jį miegoti. Iš ryto [vėl] klausia, ir tas sako: daugybės bičių ir uodų [esu] sukandžiotas; ai man, kaip blogai aš miegojau! Sekančią dieną jam sukūrė didelį laužą ir užmetė jį ant ugnies.

---

[207] Žr. *В. В. Латышев,* Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе, 1. I, 1893, p. 41—42. Neurų vardas išliko ne tik Neries upės, bet ir pačios Žemaitijos pavadinime („Neroma, kitaip Žemaitija"). Plg. istorikų *(E. Bonnell*$_2$, Bd. I, p. 292 ir sek.) ir filologų nuomonę dėl „Neris-maa".

[208] ГЛ, IX, 5; žr. *Д. К. Зеленин*$_1$, p. 49—50; *Ф. Д. Гуревич*$_1$, p. 75—76.

[209] Jis yra XV a. maskviškiame M. Obolenskio ir XVII a. Supraslio F. Dobrianskio sąraše; žr. *Э. Вольтер*$_1$, p. 173—179.

Iš ryto klausia: ar gerai miegojai? Tas atsakė: kaip vaikas lopšyje — taip saldžiai miegojau".

Gali būti įvairių nuomonių dėl lietuvių pagonybės XIII—XIV a. evoliucijos, tačiau viena aišku, jog ligi pat unijos (o Žemaitijoje ir kiek vėliau) ji išlaikė savo pozicijas [210]. Teoriškai tai dėsninga, nes antstato raida atsilieka nuo bazės. Tikėjimai — viena iš pačių konservatyviausių ideologijos formų. Be to, nors politiškai krikščionybė Lietuvai ir buvo reikalinga, ilgą laiką nebuvo istorinių sąlygų jai įdiegti. Įvesti krikščionybę šalyje, apsuptoje valstybių, kurios tą pačią krikščionybę pavertė kovos su ja šūkiu, ne taip jau paprasta. Tai, matyt, suprato ir patys lietuvių kunigaikščiai.

Krikščionybę galima buvo perimti arba iš Rusios, arba iš Lenkijos, arba iš vokiečių (Ryga, Ordinas), arba pagaliau iš popiežiaus kurijos. Kunigaikštis Vladimiras Rusioje, suprasdamas to akto politinę reikšmę, pasiryžo jį priimti po ilgų svyravimų, panašiai elgėsi ir lietuvių kunigaikščiai. Rusios žemių puldinėjimo politika neleido oficialiai priimti pravoslavų tikėjimo, į kurį perėjo lietuvių kunigaikščiai, valdę tas žemes. Kovos su Ordinu politika (jo dominavimas Pabaltijyje nustūmė į antrą planą ir Rygą, ir pačią kuriją; tai paaiškėjo po mėginimų įvesti krikščionybę Mindaugo [211], Vytenio ir Gedimino laikais) trukdė priimti katalikybę, ypač dėl pagoniškos Žemaitijos ir pravoslaviškos Baltarusijos priešinimosi.

Svarbiausia katalikybės priėmimo kliūtis buvo Ordinas, kuris religiją pavertė ne tik kruvino prievartavimo simboliu [212], bet, nors tai ir labai keista, aktyviai ska-

---

[210] Įdomu, kad kai kurie pagoniškieji papročiai ir tikėjimai turėjo įtakos ir riteriams (mirusiųjų deginimas, būrimas ir kt.).

[211] Susitaręs su kurija, pagoniškojo tikėjimo neatsisakė nei pats Mindaugas, nei jo kariai, minėję ties Vozviagliu ne švenčiausiąją Mariją, o Dievą Rikį (Диверикс) ir Angdievaitį (Ангдиевас) (ПСРЛ, т. II, стб. 839).

[212] Tą pabrėždavo patys lietuvių kunigaikščiai (LUB, t. II, Nr. 687); šitai suprato ir Ryga, ne kartą kaltinusi Ordiną (LUB, t. I, Nr. 584 (1300 m.), p. 737 ir sek.; t. II, Nr. 710 (1325 m.), p. 191; *A. Seraphim*₁, VII, 16; XIII, 16; XVII, 16 ir sek.

tino artimus jam žemaičių kilminguosius nepriimti krikščionybės [213]. Tokia Ordino politika visai suprantama: jis siekė susilpninti Lietuvos vienybę ir sustiprinti teisę į savo, kovojančios bažnytinės korporacijos, gyvavimą.

Lietuvos vyriausybė, laikydamasi savojo politikos kurso, pasirinko vienintelį galimą kelią: paskelbė Didžiojoje Kunigaikštystėje — tatai matyti iš Gedimino kalbos popiežiaus legatų pasiuntiniams,— visišką tikėjimų laisvę. Gediminas pareiškė leidžiąs krikščionims „savo dievą garbinti pagal savo papročius", „o mes — sakė Gediminas,— garbiname dievą pagal savo apeigas, ir visi turime vieną dievą"[214]. Vėliau, kada Rusų centralizuotos valstybės stiprėjimas trukdė įgyvendinti numatytąją užsienio politiką, Lietuvos vyriausybė, suartėdama ir sudarydama su Lenkija uniją, su šiuo aktu susiejo ir krikščionybės priėmimą [215].

Surinktieji duomenys leidžia padaryti tokias išvadas dėl politinės santvarkos evoliucijos.

1. Lietuvos politinės santvarkos raidos etapai buvo šie: žemių konfederacija, vėliau jų sąjunga su Aukštaitija, vadovaujant jos kunigaikščiams, ir pagaliau palyginti vieninga ankstyvoji feodalinė monarchija.

2. Monarcho (didžiojo kunigaikščio) valdžia išreiškė feodalinio luomo interesus; feodalų atstovai sudarė didžiojo kunigaikščio tarybą. Prie tarybos buvo raštinė ir archyvas, kur saugota antspaudas, sutartys, raštai ir pan.

3. Dvaro-tėvonijos ir vietiniai valdymo organai (jų priešakyje stovėjo antspaudo saugotojai, tijūnai, arklininkai, vaivados, kaštelionai ir t. t.) taip pat buvo didikų, didžiojo kunigaikščio vasalų, rankose. Vasalinę hierarchiją sudarė kunigaikščiai, tarnybiniai kunigaikščiai ir bajorai. Jų žinioje buvo ne tik krašto vidaus reikalai, bet ir užsienio politika (jie būdavo pasiuntiniais,

---

[213] GL, Nr. 14, p. 139.
[214] Ten pat, p. 127, 129.
[215] Smulkiau apie tai žr. *М. Ючас*₂, стр. 287 ir sek.

vesdavo derybas, sudarydavo sutartis su kitomis šalimis ir pan.).

4. Valdymo atramos punktais buvo pilys ir didesnieji kaimai; jų administracinė, teisminė, finansinė ir karinė valdžia apėmė prievolininkus, tiek dvaro, tiek laisvus aplinkinių valsčių gyventojus. Didžiojo kunigaikščio valdžiai stiprėjant, pilyse buvo įvesta reguliari įgulos tarnyba.

5. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė santvarka pasižymėjo nevienalytiškumu. Valstybė buvo padalyta į tris dalis — Aukštaitiją, Žemaitiją ir Baltarusiją. Tas įvairumas priklausė nuo jos susidarymo istorinių sąlygų. Lietuvos valstybės virtimą Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste pagreitino vokiečių riterių ir kai kurių rusų bei lenkų kunigaikščių agresija. Aukštaitijos vadovaujančių sluoksnių susitarimas su Žemaitijos diduomene ir Baltarusijos bajorija buvo pasiektas, paliekant pastarosioms plačią feodalinę autonomiją ir imunitetą.

ANTROJI DALIS

POLITINĖS ISTORIJOS APŽVALGA

(iki 1341 m.)

PIRMAS SKYRIUS

LIETUVOS VALSTYBĖS STIPRĖJIMAS IR JOS VIRTIMAS LIETUVOS DIDŽIĄJA KUNIGAIKŠTYSTE

Lietuva neturėjo arti stiprių kaimynų, todėl ir valstybės formavimasis vyko palyginti palankiomis sąlygomis.

§ 1. ŠALIES SIENOS

Šiaurėje ji siekė latvių ir estų žemes. Iš čia Lietuvai pavojus negrėsė. Netgi atvirkščiai, prie teritorijų, buvusių lietuvių didikams duoklės ir grobio šaltiniu, reikėtų priskirti lyvių, latgalių ir estų žemes (iš jų ir buvusias Rusios priklausomybėje). Vokiečių kronikininkas Henrikas Latvis apie padėtį žemutiniame Padauguvyje rašė: „Lietuvių valdžia tiek spaudė visas tose žemėse gyvenusias gentis, kad tik nedaugelis iš jų ryždavosi gyventi savo kaimeliuose“, o daugiau už kitus kentėjo latgaliai [1].

Kai kurie lietuvių kunigaikščiai, kilmingieji, ieškodami duoklių ir grobio, nuolat puolė Latgalą, pasiekdami Valką ir net Sakalą estų žemėje; lyviai ir latgaliai, kronikininko žodžiais, buvę „lietuvių pašaras ir maistas“[2].

Į rytus nuo Lietuvos plytėjo rusų žemės.

Pagrindinis ankstyvojo feodalinio rusų istorijos laikotarpio šaltinis yra „Pasakojimas apie senuosius lai-

[1] ГЛ, XIII, 4.
[2] Ten pat.

kus“ (Повесть временных лет). Nieko nuostabaus, jog Kijevo vyriausybės rūmų metraštininkas gerai nusimanė Europos politiniame žemėlapyje. „Pasakojimo“ sudarytojas pasirodė pažįstąs Pabaltijį ir jame gyvenančias tautas. Jis priskyrė Lietuvą Jafeto „daliai“, kurioje, anot „Pasakojimo“, „sėdi Rusai, Čiudė ir visos kalbos [tautos]“, iš jų: „Lietuva, Žiemgala, Kurša, Lietgala, Lyvė. Tuo tarpu Lenkai, Prūsai ir Čiudė sėdi prie Variagų jūros“ [3]. Metraštininkas skiria prūsus-aisčius ir Lietuvą; įsidėmėtina, kad jis mini keturias latvių gentis (žiemgalius, kuršius, latgalius, lyvius), jam yra žinoma čiudė — estai, Užvalakio čiudė, čiudė-aisčiai, t. y. prūsai, o Lietuvos neskirsto. Matyt, tuo metu (XII a. pradžioje) jau bus buvęs šioks toks pagrindas tokiems žodžiams, kadangi iš tikrųjų metraštininkas žinojo atskiras Lietuvos dalis ir, išskaičiuodamas „kitas kalbas [tautas]“, kurios „turi savo kalbą“ ir „kurios Rusams moka duoklę“, pamini tiek Lietuvą, tiek ir Neromą [4]. Neroma — tai Žemaitija. Toks aiškinimas atitinka Perejaslavlio—Suzdalės metraštininko žodžius: „Neroma, kitaip Žemaitija“ [5].

Sutinkamai su kitomis „Pasakojimo“ žiniomis, duokliniai santykiai atsiradę seniai. Jau Igorio laikais tarp „bendrųjų pasiuntinių“ į Bizantiją minimas „Jotvingis [nuo] Gunaro (Гунарев)“ [6], kuris (tai matyti iš 944 m. dokumento) buvęs atstovu Gunaro [7], turėjusio, tur būt, kažkur prie vakarinės šalies sienos savo leną.

---

[3] ПВЛ, ч. II, стр. 10; žr. taip pat Lietuvos, jotvingių, prūsų ir „Nadruvos“ paminėjimą maždaug XIII a. rankraštyje: Палея толковая по Коломенскому списку, М., 1896, st. 243.

[4] ПВЛ, ч. II, стр. 13 (Lavrentijaus metraštyje: Норово— ПВЛ, ч. II, стр. 183. Maskvos metraščio 1485 m. sąvade, besiremiančiame Rostovo sąvadu, skaitome: Нероме—ПСРЛ, т. XXIII, стр. 2).

[5] Летописец Переяславля-Суздальского, стр. 2. Spėjama, kad glosos autorius, mokėdamas ir lietuvių, ir suomių kalbas, išreiškęs žodžio „žemaitis“ (nuo „žemas“) prasmę suomių kalbos žodžiais „Nero“ (žemuma) ir „maa“ (žemė).— *А. Погодинъ*, стр. 172.

[6] ПВЛ, ч. I, стр. 34.

[7] Žr. ПРП, l. I, p. 30; plg. *A. Kamiński*₂, p. 166.

„Pasakojimo" žinios apie to meto rusų—lietuvių santykius apsiriboja didžiųjų rusų kunigaikščių kariuomenės žygių į Lietuvą, Jotvingių (Sūduvos) ir Galindų žemes išvardijimu. Toks buvo Vladimiro I žygis, įrašytas 983 m.: „Žygiavo Vladimiras prieš jotvingius ir nugalėjo jotvingius, ir paėmė jų žemę"[8].

Praėjus pusei šimtmečio, 1038 m., surengtas naujas žygis prieš jotvingius: „Jaroslavas žygiavo prieš jotvingius"[9]. Sunku pasakyti, ar pavyko Jaroslavui atstatyti savo valdžią šioje teritorijoje, bet greičiausiai ne, kadangi 1479 m. sąvade, remiantis kažkokio Kijevo šaltinio, daug detaliau aprašomomis, negu Ipatijaus ir į jį panašiuose metraščiuose[10], žiniomis, rašoma apie tą žygį: „Žygiavo didysis kunigaikštis Jaroslavas į Jotvingių žemę ir n e g a l ė j o j o s p a i m t i"[11].

To meto praktikoje pakartotiniai žygiai į priklausomų tautų žemę — įprastas daiktas, o jotvingiai, gyvendami tolimame pasienyje, be to, Lietuvos ir Lenkijos kaimynystėje, niekuomet nėra buvę visiškoje Rusios priklausomybėje.

1040 m. jau randame įrašytą žinią apie Jaroslavo kariuomenės žygį ir į Lietuvą: „Jaroslavas žygiavo prieš Lietuvą"[12]. Be to, ankstyvajame Naugardo pirmojo metraščio variante, kuriame neužsimenama apie 1040 m. žygį, 1044 m. pažymėta: „Žygiavo Jaroslavas prieš Lietuvą"[13].

Kijevo kunigaikščių politinis aktyvumas siekė ir prūsų žemes. Tai rodo 1058 m. Iziaslavo Jaroslavovičiaus žygis („nugalėjus" Smolenską) į Galindiją: „Nugalėjo Iziaslavas galindus"[14].

---

[8] ПВЛ, ч. I, стр. 34.

[9] Ten pat, p. 103.

[10] *М. Д. Приселковъ*, стр. 12.

[11] ПСРЛ, т. XXV, стр. 376; beje, apie tai ПСРЛ, t. V, l. I, p. 127.

[12] ПВЛ, ч. I, стр. 103.

[13] НПЛ, стр. 181. Toliau minimas Naugardas — ne Naugardukas, plg. ten pat, p. 204 (apie 1116 m.); plg. Regesta Lithuaniae, t. I, ed. *H. Paszkiewicz*, p. 5.

[14] ПВЛ, ч. I, стр. 109.

Paskutinioji „Pasakojimo“ apie Lietuvą žinia skirta Volynės kunigaikščio Jaroslavo Sviatopolkovičiaus žygiui (1112 m.): jis „žygiavo prieš jotvingius“ ir „juos nugalėjo“[15]. Be to, Lavrentijaus metraštyje 1113 m. įrašyta: „Antrąkart žygiavo Jaroslavas, Sviatopolko sūnus, prieš jotvingius ir juos nugalėjo“[16]. Tai jau feodalinio susiskaldymo išvakarės.

Tokios tad „Pasakojimo“ žinios apie lietuvius. Jos trumpos ir šykščios, bet už jų slypi Rusios valstybinės valdžios veikla, siekiant sukurti Lietuvoje ir Prūsų žemėse feodalines-kolonijines valdas. Tokią išvadą galima padaryti iš daugelio vienodų pranešimų, parodančių Kijevo valstybės agresyvumą estų, latvių, karelų, vadžių ir kitų žemėse. Tokią politiką lėmė Rusų valstybės feodalinė visuomeninė santvarka.

Taigi „Pasakojime apie senuosius laikus“ išliko žinių apie kai kurias lietuvių ir prūsų žemes ir rusų vyriausybės politiką jų atžvilgiu. Tame etape Lietuva — senovės Rusios, siekusios sustiprinti sieną su Lenkija, užtikrinti savo viešpatavimą Rytų Pabaltijyje, išsaugoti ir sustiprinti prekybinius kelius į kitus Europos kraštus, feodalinės-kolonijinės politikos objektas.

Sprendžiant iš Kijevo metraščio pirmųjų įrašų, vietiniai kunigaikščiai dar stengėsi tęsti ankstesnę politiką. 1132 m. įraše pasakojama apie didelį Mstislavo Vladimirovičiaus žygį: „Mstislavas žygiavo prieš Lietuvą su savo sūnumis ir su Olgovičiais, ir su Gardino kunigaikščiu Vsevolodu ir ją siaubė ugnim, o patys [lietuviai] išsislapstė, ir daug kijeviečių tuomet lietuviai nukovė: nes netraukė drauge su kunigaikščiu, bet žygiavo paskui jį atskirai“[17]. Tai Kijevo kunigaikščio dvaro raštininko įrašas; net dėl didelės kariuomenės pralaimėjimo raštininkas nekaltino vyriausiojo kariuomenės vado. Žygio tikslas toks pats, kaip ir anksčiau,— lietuvių žemės apiplėšimas; rusų kariuomenė ją „degi-

[15] Ten pat, p. 195.
[16] ПСРЛ, т. I, в. 2, стб. 290.
[17] ПСРЛ, т. II, стб. 294.

no". Vladimiro—Suzdalės metraštyje išlikusi žinutė, jog kunigaikštis „paėmė daug belaisvių"[18]. Tai vienas iš daugelio didžiojo kunigaikščio žygių: į Polocką (1130 m.), prieš estus (1131 m.) ir t. t.[19]

Senovės Rusų valstybei skaldantis, lietuvių žemių duoklės mokėjimo rusų kunigaikščiams laikai pasibaigė. Apie tuos senus laikus teišliko atgarsių bylinose, kuomet pats Ilja Muromecas gyvenęs Lietuvoje.

Aš narsiojoj Lietuvoj gyvenau,
Po trejus metus laiko
Žygiavau aš žygius nuo kunigaikščio Vladimiro[20].

Antrojoje XII a. pusėje senovės Rusios valstybei silpstant politiškai, sustiprėjo visų pirma Vladimiro—Suzdalės Rusia ir su ja susijusi Naugardo—Pskovo žemė, Haličo—Volynės ir Polocko—Minsko žemės. Kiekvienai iš šių žemių teko spręsti didelės politinės svarbos uždavinių; savitarpio santykiai su Lietuva buvo tų uždavinių sudėtinė dalis.

Metraščiai pažymi, kad nuo XII a. devintojo dešimtmečio lietuviai vis daugiau ir plačiau puola Pskovo ir Naugardo žemes. Tačiau nematyti, kad Vladimiro—Suzdalės kunigaikščiai ir Naugardo—Pskovo bajorai atsakydami žygiuotų į Lietuvos gilumą. Tam turėjo įtakos Rusios susiskaldymas. Geriausiu atveju rusų kariuomenė sulaikydavo lietuvių kariaunas, atimdama iš jų grobį.

Tą patį matome ir Polocko—Minsko žemėse. Jeigu XII a. antrojoje pusėje dar pasitaiko atvejų, kuomet Polocko ir Minsko kunigaikščiai neapsieidavo be lietuvių karių tarpusavio feodalinėse kovose (1162, 1180, 1198 m.), tai apie XIII a. tokių atvejų nebematyti.

---

[18] ПСРЛ, т. I, в. 2, стб. 301; 1479 m. sąvade: „žygiavo į Lietuvą ir juos ėmė nelaisvėn" (ПСРЛ, т. XXV, стр. 32).

[19] Apie galimą sąryšį tarp žygių į Lietuvą ir Polocką žr. *Л. В. Алексеев*₁, p. 264.

[20] Песни, собранные *П. Н. Рыбниковым*, т. I, М., 1909, № 5, стр. 31.

„Sakmėje apie Igorio žygį“ pažymėta, kad rusų, visų pirma Polocko, kunigaikščiai prarado ankstesnes pozicijas ne tik Lietuvoje, bet ir Padauguvyje:

Ir drumstai teka Dauguva
Tiems rūstiems polockiečiams
Pagonims šūkaujant!
Tik Iziaslavas vienas,

Vasilko sūnus,
Savo kalaviju aštriu
Pabarškino
Į lietuviškus šalmus,—

Tuo ir šlovę aptemdė
Vseslavo, savo senolio.
Bet ten ir pats
Po skydu raudonu
Ant žolės kruvinos
Lietuvių kalavijų
Liko paguldytas.[21]

Lietuviai puldavo paprastai per Polocko žemę į Velikije Luki—Šelonę—Starają Rusą ir per Žižecą—Toropecą į Toržoką—Bežicus. Velikije Luki vadinami Naugardo atrama prieš Lietuvą [22].

Pietuos Juodoji Rusia skyrė Lietuvą nuo svarbiausių Haličo—Volynės centrų. Kai, Romanui Mstislavovičiui mirus, šioje Rusios dalyje kilo bajorų vaidai, kuriuos dar labiau komplikavo vengrų ir lenkų feodalų įsiveržimai [23], lietuvių puldinėjimai tapo tikra nelaime.

Jeigu surinktume visas Volynės metraščio užuominas apie lietuvių-jotvingių žygius ir puolimus į Pietvakarių Rusią, tai jie apimtų tokį arealą: Naugardukas — Slonimas — Volkoviskas—Kamenecas—Drohičinas — Melnikas — Berestas—Kamenė—Neblis—Turijskas—Komovas—Červenė—Luckas—Peresopnica—Černigovo žemė—Brianskas—Smolenskas—Polockas—Slučeskas—Kopilė—Polesė—Turijskas prie Nemuno. Čia

---

[21] Sakmė apie Igorio žygį, Vilnius, 1952, p. 40—41.
[22] НПЛ, стр. 44.
[23] Plačiau žr. *B. T. Пашуто*₁, p. 191 ir sek.

reikia dar pridurti Pinską, Turovą, Rajų, Ochožą, Busovną, Uchanę. Apskritai nuo lietuvių puolimų ilgai kentėjo labai didelė teritorija; lietuviai ne tik nusiaubdavo, bet ir išsivesdavo gyventojus [24].

Lietuvos neįveikę, rusų kunigaikščiai gindamiesi puldinėjo jotvingius. Pajungdami jų žemę, ėmė įkaitus, statė ten sustiprinimus, rinko duoklę. Po vieno pralaimėjimo jotvingiai „pasiuntė savo pasiuntinius ir paliko savo vaikus [Haličo—Volynės kunigaikščiui] įkaitais ir davė duoklę ir pasižadėjo likti jo priklausomybėje ir statyti savo žemėje [rusų įguloms] miestus"; rusų valdžios atstovai rinko iš jų duoklę: „juodus kailius ir baltą sidabrą"[25].

Rusų kunigaikščiai vienų tautų jėgomis stengėsi įveikti kitas; antai jie vedė poloviečių būrius prieš jotvingius [26] ir prieš Lietuvą [27]; stengėsi patraukti tarnybon ir pačius jotvingius [28]. Toks kaimyninių žemių pajungimas primena rusiškąjį kryžiaus žygių variantą, atsispindėjusį ir bažnytinėje ideologijoje. Jotvingių žemė buvo pasienis, kur susidūrė vokiečių riterių interesai su Lenkijos ir Rusios interesais; visi jie stengėsi pajungti savo valdžion tą žemę, tokią svarbią kariniu-politiniu atžvilgiu. Šių kėslų vaisiai žinomi: jotvingiai buvo išnaikinti, didžioji jų žemės dalis pateko Ordino valdžion. Lietuvių ir jotvingių kariaunos be paliovos niokojo ne tik Volynę, bet ir Černigovo, Smolensko žemes. Taigi politinis Rusios susiskaldymas turėjo įtakos Lietuvos konsolidacijai; pastarosios diduomenė rado čia turtingų papildomų pajamų šaltinių.

Pagaliau vakarinės Lietuvos sienos prie Prūsų žemių — Sūduvos (Jotvingių), Bartos, Nadruvos ir Skalvos kaimynystėje — buvo gana toli nuo didelių lenkų kunigaikštysčių.

---

[24] Per žygį prieš jotvingius rusų kariuomenė išlaisvino „daug valstiečių iš nelaisvės" (ПСРЛ, т. II, стб. 813).

[25] ПСРЛ, т. II, стб. 835.

[26] Ten pat, st. 811.

[27] Ten pat, st. 818.

[28] Ten pat, st. 812, 886—887.

§ 2. KOVŲ SU LIVONIJOS ORDINU PRADŽIA

Naujos visuomeninės santvarkos Lietuvoje įtvirtinimas ėjo, kovojant už feodalinės monarchijos sukūrimą. Lietuva priklausė tiems Rytų Europos kraštams, kur tas procesas šaltiniuose išryškėjo tik tada, kuomet Lietuvos monarchijos formavimasis tapo tarptautinio gyvenimo įvykiu. Mums teks peržiūrėti tai, kas buvo svarbiausia politinėje kovoje, pradedant XIII a. iki pat Gedimino valdžios pabaigos (1341 m.). Ši kova, prasidėjusi Lietuvos žemėse, išsiplėtė į Latviją, Prūsiją ir Baltarusiją. Lietuvos feodalai, užgrobę Baltarusijos žemes, padarė pradžią nedidelės Lietuvos valstybės virtimui Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste.

Jau minėjome, kad Lietuvoje iki monarchijos atsiradimo yra buvusi žemių konfederacija, po to — jų sąjunga, apie ką galima spręsti iš 1219 m. sutarties. XIII a. viduryje buvo kovojama už vienvaldystę, kurios priešakyje stojo stipriausias iš Aukštaitijos kilmingųjų — kunigaikštis Mindaugas; tuo metu Lietuvos valstybė buvo pakankamai stipri. Tarnaudama besiformuojančiai feodalų klasei, ji kartu objektyviai išreiškė Lietuvos visuomenės pažangaus vystymosi tendenciją.

Kalbant apie lietuvių žemių vienijimąsi, reikia turėti galvoje, be jau žinomų vidinių, svarbiausių to proceso prielaidų, taip pat ir tarptautines politines aplinkybes, kurios XIII a. pradžioje smarkiai pakito ir toliau nepaprastai sparčiai keitėsi.

1201 m. vokiečių kryžiuočiai, įsitvirtinę prie Dauguvos, pradėjo kurti savo feodalines kolonijas. Užkariautojams nuniokojus Rytų Pabaltijį [29] ir įsiveržus į lietuvių žemes, žymi lietuvių kilmingųjų dalis neteko pelningų pajamų šaltinio, be to, iškilo grėsmė jų tolimesniam savarankiškumui. Lietuvių kunigaikščiai ėmėsi atkaklių priemonių vokiečių riteriams įveikti. Kronikose apstu pranešimų apie lietuvių puolimus prieš vokiečių atramos punktus, iš jų ir Rygą.

---

[29] Smulkiau žr. *В. Т. Пашуто*₃, p. 92, 118.

Jau vyskupas Meinhardas nuo pirmųjų žingsnių susidūrė su lietuviais: „pačią pirmąją žiemą lietuviai, nuterioję Livoniją, labai daug išsivedė į vergiją“[30], vėliau, įsitvirtinę padauguvyje[31], jie išvien su lyviais žygiavo prieš Rygą (1204 m.)[32], apiplėšdavo Dauguvos upėje vokiečių žvejus (1201 m.)[33], vyskupo pasiuntinius į Polocką (1206 m.)[34]; kenkė riteriams Turaidoje (1206, 1207 m.)[35]. Lietuvių būriai puldinėjo riterių užimtą Kuoknesės tvirtovę (1210 m.)[36], Trikatą ir Lenevardeną (Lielvardę) (1213 m.)[37], grasino Talavai (1214 m.)[38]. Visai šiai akcijai vadovavo kunigaikščiai, kilmingieji: „turtingas ir galingas“ Žvelgaitis (Svelgatas)[39]; tai „dux et princeps“ Steksas[40] ir „daugybė kitų lietuvių kunigaikščių ir vyresniųjų (princeps ac seniores)“[41].

Neturėdamas pakankamai jėgų ir stengdamasis pasėti neapykantą tarp tautų, Ordinas kurį laiką kentė lietuvių kariuomenių žygius į latvių ir estų žemes atsiimti tradicinei duoklei. Kartais prieš tokius žygius būdavo sudaromos lietuvių—vokiečių paliaubos. Taip buvo 1201 m., kuomet lietuviai, sudarę su rygiečiais „draugišką sąjungą“, patys Dauguva patraukė į Žiemgalą[42]; jų žygis nepavyko tik todėl, jog Polocko kunigaikštis, gindamas ten savo teises, patraukė su kariuomene į Lietuvą. 1205 m. lietuvių būrys žygiavo duoklės į estų žemę; rygiečiams beliko jį sveikinti. Kronikinin-

---

[30] ГЛ, I, 5.

[31] Žr. žinutę apie lietuvių pasalas abiejose Dauguvos pakrantėse.— ГЛ, XVI, 2 (1212 m.); lietuviai čia puolė iš Sėlpilio (ГЛ, XI, 6).

[32] ГЛ, VIII, 1.

[33] Ten pat, VI, 4.

[34] Ten pat, X, 1.

[35] Ten pat, X, 1; XI, 5.

[36] Ten pat, XIV, 5.

[37] Ten pat, XVII, 2,5.

[38] Ten pat, XVIII, 3.

[39] Ten pat, IX, 1.

[40] Ten pat, XVII, 6.

[41] Ten pat, XXV, 2.

[42] Ten pat, VI, 4.

kas pabrėžia, kad rygiečiams drebėję rankos iš baimės, kai jie vaišino tuos lietuvius. 1212 m. lietuviai nuvyko į Kuoknesę „ir prašė taikos ir leidimo keliauti į estų žemę“; Ordinas juos praleido į dar jų nenukariautos Sakalos žemę[43].

Jau tuo metu Ordinas nepraleido progos kenkti Lietuvai, kiršindamas prieš ją žiemgalius ir latgalius. Matyt, Ordino demagogija dėl tariamo jų gynimo nuo lietuvių ir svarbiausia suokalbis su vietine diduomene iš pradžių turėjo pasisekimą, nors Lietuvos puldinėjimai Ordinui davė maža naudos: didelis vokiečių—žiemgalių kariuomenės (ginkluotos balistomis) žygis 1208 m. baigėsi užpuolikų sutriuškinimu[44]. Nepakeitė padėties ir latgalių žygis sekančiais metais[45].

Rytų Žiemgala, riterių puldinėjama, suartėjo su Lietuva. 1219 m., žiemgalių nobilių daliai atidavus riteriams Mežuotnės pilį už pagalbą „prieš lietuvius“, „kitų žiemgalių vyresnysis (senior)“ kartu su lietuviais išvijo iš ten vokiečius ir pilį gerokai sustiprino. Tačiau 1220 m., pasitelkę įvairią techniką (apgulamasis bokštas, didžiosios ir mažosios mūrų daužomosios mašinos, balistos, grioviakasės ir pan.), riteriai vis dėlto užėmė Mežuotnę[46]. Ir visgi iš pradžių vokiečiai puolė pirmiausia žemes į šiaurę nuo Dauguvos. Į pietus, be Mežuotnės, anksčiau buvo užgrobtas Sėlpilis (1208 m.)[47]. Estų ir latvių priešinimasis riteriams ilgai trukdė Ordinui organizuoti invaziją į Lietuvą.

Kryžiuočiams, vis labiau remiamiems Vokietijos, Danijos, Švedijos ir ypač popiežiaus kurijos[48], pavyko paimti Jurjevą (Tartu) (1224 m.) ir užgrobti Saremos bei Muhu salas (1227 m.). Įsitvirtinęs Estijoje, Ordinas pradėjo mėginti brautis į Rusios ir Lietuvos žemes. Bet čia jo laukė didelės nesėkmės. Susidūrimas su Rusia

---

[43] Ten pat, XVI, 8.
[44] Ten pat, XII, 2.
[45] Ten pat, XIII, 1.
[46] Ten pat, XXIII, 4—8.
[47] Ten pat, XI, 6.
[48] Žr. *В. Т. Пашуто*, p. 244.

baigėsi liūdnai: kunigaikštis Jaroslavas Vsevolodovičius juos visiškai sumušė ant Emajygės upės (1234 m.)[49].

Santykiai su Lietuva ypač paaštrėjo, kuomet Ordinas pradėjo pulti žiemgalių ir kuršių žemes. Jau 1228 m. šaltiniai pažymėjo, kad jungtinė žiemgalių ir kuršių kariuomenė nusiaubė Livoniją[50]. Magistras atsakė 1229 m. žygiu į Nalzeno žemę (tai ne Nalšios žemė; tokiam žygiui Ordinas neturėjo jėgų). Kartu su S. Zajončkovskiu manytume, kad tai Maleišių (Maleysine) žemė tarp Žiemgalos ir Lietuvos[51]; riteriai susikovė su lietuviais ant Imerės upės[52]. Eiliuotosios kronikos duomenimis, buvę užmušta 2 tūkst. lietuvių ir pagrobta 2500 arklių.

Ordinas sugebėjo įsitvirtinti kuršių žemėje; verčiami nederliaus ir bado, kuršiai su riteriais 1230 m. pasirašė taiką[53]. Rytų ir vakarų Žiemgala irgi pripažino Ordino valdžią: popiežiaus legatas Vilhelmas iš Modenos padalijo nukariautas žemes, iš jų ir Žiemgalą, tarp Ordino ir vyskupo[54]. Rygos vyskupas Nikalojus jau puoselėjo planus Žemaitijai nukariauti[55].

Aktyviai padedant popiežiaus legatui Vilhelmui, buvo suorganizuota didelė kariuomenė iš vokiečių riterių, pavaldinių estų ir „sąjungininkų" pskoviečių būrio[56]. Šis žygis jau buvo nukreiptas prieš Žemaitiją ir baigėsi Šiaulių (Saulės) kautynėmis. S. Zajončkovskis, kruopščiai išanalizavęs toponiminę medžiagą, priėjo išvadą, jog Eiliuotosios kronikos „Soule" arba Vartbergės kronikos „terra Sauleorum" tai — Saulės žemė, vienas iš

[49] Žr. *B. T. Пашуто₃*, p. 142.

[50] *K. Höhlbaum₂*, p. 40—41; plg. p. 28—29.

[51] LR, p. 42—43; *S. Zajączkowski₁*, p. 51; plg. *J. Latkowski₁*, p. 338.

[52] HW, p. 32.

[53] LUB, t. I, Nr. 106.

[54] Ten pat, Nr. 153 (1237 m.), plg. Nr. 249.

[55] LUB, t. I, Nr. 125.

[56] LR, p. 44, v. 1889—1890; HW, p. 33—34; НПЛ, стр. 74. Popiežius Grigalius IX 1236 m. vasario 19 d. bule kvietė į žygį prieš žiemgalius, kuršius ir estus (LUB, t. I, Nr. 144).

žemaičių valsčių prie Dubysos ištakų, netoli Žiemgalos pasienio[57], jos centras — Šiauliai.

Šiaulių mūšis (1236 m.) baigėsi visiška lietuvių pergale. Kronikininkas užrašė: „man skaudu dėl daugelio karžygių gyvybės“[58]. Jo duomenimis, vienų tik riterių, su magistru priešakyje, žuvę 48, neskaitant daugybės pėstininkų. Savo bulėje popiežius minėjo žuvus 50 riterių[59]. Mokslininkų yra iškelta labai įtikima mintis, jog lietuvių pulkams vadovavęs žemaičių kunigaikštis Vykintas[60]. Kaip tik todėl vėliau, 1248 m., Rygos vyskupas rašė kunigaikščiui Danilui Romanovičiui, kad jis nenoromis sudaręs su Vykintu taiką („O vokiečiams, apsilankiusiems pas Danilą: „Dėl tavęs mes sudarysim taiką su Vykintu, nors jis [ir] pražudė daugybę mūsų brolių“)[61].

Žiemgaliai persekiojo besitraukiančius riterius. Pralaimėję vokiškieji grobikai buvo nustumti už Dauguvos; nusimetė Ordino jungą kuršių[62] (kur buvo išžudyti riteriai ir dvasininkai) ir žiemgalių[63] žemės. Mūšis prie Šiaulių — svarbi gairė lietuvių tautos kovoje už nepriklausomybės gynimą.

Pralaimėjimas sukėlė Livonijoje paniką: „visi krikščionys čia, Livonijoje, buvo nusiminę“[64] ir, kaip rašo Hermanas Vartbergė, „išlikę broliai“ kartu su Rygos, Dorpato ir Ezelio vyskupais „graudžiais laiškais“ popiežių Grigalių IX prašė patenkinti jų norą: sujungti Livonijos ir Teutonų ordinus[65] (pastarasis tuo metu niokojo Prūsų, Pamedės, Pagudės, Pavislio žemes).

---

57 *S. Zajączkowski*₁, p. 53.
58 LR, p. 46.
59 LUB, t. I, Nr. 149.
60 *E. Bonnell*₁, p. 56, Comment. 70, 82.
61 ПСРЛ, т. II, стб. 816.
62 HW,p. 33—34.
63 Apie tai, kad riteriai galėjo netekti Mežuotnės, žr. LUB, t. I, Nr. 171.
64 LR, p. 46, v. 1968—1969.
65 HW, p. 34.

Kryžiuočių pralaimėjimai ant Emajygės upės (1234 m.), prie Šiaulių (1236 m.) ir Drohičine (1237 m.)[66], tie naujieji uždaviniai, kuriuos jie sau kėlė, ketindami nukariauti Rusią ir Lietuvą, pareikalavo jų jėgų susivienijimo.

Po ilgų pasitarimų, aktyviai dalyvaujant popiežiaus kurijai, 1237 m. buvo nuspręsta sujungti Kalavijuočių ir Teutonų ordinus. Kalavijuočių ordino magistras tapo Teutonų ordino krašto magistru. Besiruošiant dideliems puolimams, susivienijo vokiečių ir danų feodalai kryžiuočiai. 1238 m., padedant popiežiaus kurijai, Stenbyje susitarta dėl vokiečių ir danų valdų užgrobtoje Estijos teritorijoje.

Tokiu būdu Lietuvos priešų tarpe į pirmą vietą išėjo stipresnis Teutonų ordinas. Krauju aplaistydamas prūsų žemes, jis brovėsi prie Lietuvos sienų. Lietuvių tautos kovą prieš teutonų agresiją apžvelgsime toliau, o dabar paseksime lietuvių ir rusų santykių istoriją.

§ 3. SANTYKIAI SU RUSIA

Ordinas darė viską, kad sutrukdytų lietuvių—rusų suartėjimui, pasinaudodamas rusų kunigaikščių izoliuotumu ir jų baime dėl didėjančios Lietuvos galios. Kai kas čia jam pavyko: 1207 m. Polocko vasalas kunigaikštis Viačkas atidavė Rygos vyskupui pusę savo žemės ir Kuoknesės pilį už paramą „prieš lietuvių puldinėjimus“[67]. 1212 m. Polocko kunigaikštis Vladimiras, sudarydamas sutartį su Ryga, taip pat turėjo omenyje lietuvių grėsmę [68]. To meto rusų kunigaikščius masino galimybė pasinaudoti Ordinu prieš Lietuvą.

Grėsmė iš Lietuvos buvo visai reali; rusų žemės, Naugardo, Polocko ir Smolensko, buvo puolamos vis dažniau (1224—1226, 1229, 1234 m.) ir plačiau. Ypač rimtas žygis įvyko 1226 m.: „karas buvo nepaprastai

---

[66] Žr. toliau.

[67] ГЛ, XI, 2.

[68] Ten pat, XVI, 2, p. 152—153.

didelis, tokio nuo pat pasaulio pradžios nėra buvusio“[69], lietuviai puolė Toržoką, Toropecą, Polocką, Smolenską. Apie tai, jog smolenskiečiai kentė nuo lietuvių puldinėjimų, matyti ir iš 1229 m. sutarties: „didžiulę žalą patiria nuo pagonių smolenskiečiai ir vokiečiai“[70].

Suprantama, kad kunigaikštysčių vyriausybės ieškojo kelių išvengti pavojaus, juo labiau, kad nuolatinės kovos padauguvyje kenkė ir tradiciniams rusų miestų ryšiams su Europa. Iš pradžių išeities ieškota derybose su Ryga ir Livonijos ordinu. Taip atsirado 1229 m. rusų ir vokiečių sutartis, apėmusi Smolenską, Polocką, Vitebską; taip buvo sudarytas ir Pskovo—vokiečių susitarimas[71], kurio laikydamiesi pskoviečiai kovojo Šiaulių mūšyje kartu su vokiečiais prieš lietuvius. Lietuvių antpuoliai į Pskovo žemę — žiauri realybė. Naugardo metraštyje 1183 m. įrašyta: „Tą žiemą kariavo pskoviečiai su Lietuva ir daug buvo padaryta žalos pskoviečiams“[72]. Tokio pobūdžio žinios galėjo ir nepilnai atsispindėti Naugardo metraštyje, betgi jų pasitaiko. Pavyzdžiui, 1213 m. užrašyta: „Užėmė bedieviška Lietuva Pskovą ir nusiaubė gaisrais“. Pskoviečiai tuo metu neturėjo kunigaikščio ir, be to, jie buvo „ant ežero“, todėl lietuviai, niekieno netrukdomi, „daug padarė žalos ir pasitraukė“[73].

Vokiečių ordino agresija sukėlė Pskovo bajorų respublikos politikoje permainų. 1228 m. ji mėgino nutraukti santykius su Vladimiro—Suzdalės kunigaikščiais ir Naugardu ir sudarė taikos sutartį su Ryga. Sutartyje buvo numatytas netgi tarpusavio pagalbos teikimas. Riteriai įsipareigojo „ginti“ Pskovą nuo Naugardo ir, žinoma, nuo Lietuvos; sąjungai užtikrinti Pskovo bajorai pasiuntė Ordinui 40 vyrų įkaitų, tuo būdu išduodami bendrus rusų interesus[74].

---

[69] ПСРЛ, t. I, l. 2, st. 447—448 (apie 1225 m.).
[70] ПРП, в. 2, стр. 63, 80.
[71] НПЛ, стр. 66; *В. Т. Пашуто*з, стр. 138.
[72] НПЛ, стр. 37, 227.
[73] Ten pat, p. 52.
[74] *В. Т. Пашуто*5, стр. 138—139.

Pskovo bajorai ir pirkliai tikėjosi pasinaudoti Ordinu prieš Lietuvą, ir, kaip minėta, jų kariuomenė — 220 vyrų dalinys — net dalyvavo 1236 m. vokiečių žygyje, pasibaigusiame Ordino sutriuškinimu ties Šiauliais; iš dalyvavusių tame žygyje pskoviečių į namus tesugrįžo „kas dešimtas“[75]. Tai, kad vokiečių riteriai buvo užėmę Pskovą, kurį išlaisvino Aleksandro Nevskio kariuomenė, kryžiuočių sutriuškinimas ant Peipuso ežero, buvo gera pamoka Pskovui ir kuriam laikui sustiprino didžiųjų kunigaikščių ir Naugardo bajorijos pozicijas jame; šiaip ar taip, tai buvo stiprus smūgis provokiškos orientacijos bajorijos daliai. Po totorių-mongolų antplūdžio ji pasikeitė, kaip pamatysime, prolietuviška orientacija.

Susikomplikavę politiniai santykiai ir įvykių raida — Ordino agresijos pavojus — skatino lietuvių ir rusų diduomenę ieškoti susitaikymo. Padauguvio rusų ir lietuvių gyventojai kartu kovojo prieš riterius. 1203 m. rusų kariuomenė iš Ersikos drauge su lietuviais puolė Rygą[76], ir vėliau „rusų ir lietuvių pinklės“[77] kėlė baimės Rygai. Jau tuo metu pradėjo klostytis geri rusų centrų santykiai su Lietuva. Pavyzdžiui, Polockui pavaldžioje Ersikos pilyje kunigaikščiavo Vsevolodas, aršus Ordino priešas. „Jis buvo vedęs vieno iš galingiausių lietuvių (Dangeručio) dukterį ir kaip žentas, jausdamasis kone savu, be to, ir iš draugystės, dažnai vadovaudavo jų [lietuvių] kariuomenei, padėdavo jiems persikelti per Dauguvą ir aprūpindavo juos maistu, nežiūrint, kur jie bežygiuotų — į Rusią, Livoniją ar Estiją“[78]. Tai vertingas įrodymas, kaip artimiausios Lietuvai rusų feodalinės kunigaikštystės buvo įtraukiamos į Lietuvos valdovų priklausomybės sferą.

---

[75] НПЛ, p. 74, 285 (apie 1237 m.); НIV, I, стр. 215.

[76] ГЛ, VII, 8.

[77] Ten pat, XIII, 4.

[78] Ten pat. Manoma, kad Vsevolodas — Smolensko kunigaikščio Mstislavo Rostislavovičiaus sūnus (*M. Taube*$_1$, p. 445; plg. p. 491).

Bendrus interesus lėmė lietuvių ir rusų ryšių stiprėjimas. 1213 m. tas pats Dangerutis „su daugybe dovanų nuvyko pas didįjį Naugardo karalių ir sudarė su juo taikos sąjungą“[79]. Reikia manyti, kad jau 1212 m. Mstislavo Narsiojo kariuomenės žygis buvo suderintas su lietuvių veiksmais padauguvyje[80]. Šioje pirmoje žinomoje Lietuvos—Naugardo sutartyje slypėjo grėsmė Ordinui; todėl riteriai suėmė begrįžtantį Dangerutį ir jis savo dienas baigė Vendeno (Cesio) kalėjime. Bet vis tiktai 1221 m. rusų žygyje iš Naugardo į Vendeną, Jurijui Vsevolodovičiui vadovaujant[81], dalyvavo ir lietuvių kariai, „ir kur rusai padarė mažiau žalos, ten pridėjo ranką lietuviai“. Vėliau toji kariuomenė (apie 600 žmonių) visą mėnesį išbuvo Pskove, vengdama per Ordino valdas grįžti namo[82].

Išryškėjo ir Polocko su Lietuva suartėjimas. Ersikos kunigaikštis Vsevolodas, nors ir pripažino Ordino valdžią, bet buvo riterių apkaltintas, kad „nuolat padeda lietuviams ir patarimu, ir veiksmu“[83]; riteriams užpuolus tą pilį, Vsevolodui į pagalbą atėjo lietuviai, kurie galų gale sumušė vokiečius[84].

Iš nurodytųjų faktų aiškėja, jog ir Lietuvos kunigaikščių sutartis su Haličo—Volynės Rusia, sudaryta 1219 m.,— ne atsitiktinumas, o dėsningas konkrečios politikos aktas. Įtakingiausioji Lietuvos diduomenės dalis, matydama vis didėjančią grėsmę iš Ordino, nusprendė vieningai veikti, kad, užsitikrinusi saugumą iš pietų, sėkmingiau galėtų kovoti prieš riterius šiaurėje. Volynės kunigaikščiams ši sutartis lengvino kovą dėl Volynės—Haličo žemių išlaisvinimo ir suvienijimo.

---

[79] ГЛ, XVII, 3.
[80] Žr. *B. T. Пашуто*₃, p. 113.
[81] Ten pat, p. 117.
[82] ГЛ, XXV, 3.
[83] Ten pat, XVIII, 4.
[84] Ten pat, XVIII, 9; Polocko kunigaikštis Vladimiras, rengdamasis žygiui prieš Rygą, nusiuntė pasiuntinius ir į Rusią, ir į Lietuvą „ir sušaukė didelę kariuomenę iš rusų ir lietuvių“. Nors žygis dėl kunigaikščio mirties ir neįvyko, bet būdingas pats jo faktas. Ten pat, XIX, 10.

Volynės sąjunga su Lietuva pasitarnavo greičiausiai ir prieš Černigovo kunigaikščius, pretendavusius į Haličo kunigaikščių sostą. Jau 1220 m. lietuvių kariuomenė smarkiai nusiaubė Černigovo sritį [85]. Ir vėliau Černigovo ir Lietuvos santykiai tebebuvo priešiški. Apie tai galime spręsti iš to, kad jau totorių antplūdžio išvakarėse Černigovo kunigaikštis Rostislavas Michailovičius, užėmęs Haličą, įvykdė didelį žygį prieš Lietuvą [86]; kaip tik tuomet kunigaikščio Danilo Romanovičiaus kariuomenė išlaisvino Haličą, o Černigovo kunigaikštis, sužinojęs apie sostinės užėmimą, pabėgo į Vengriją.

Staigus Rusios tarptautinės padėties pablogėjimas po totorių-mongolų antplūdžio, vokiečių agresijos plėtimas į rusų žemes ir Lietuvos politikos formų pasikeitimas Rusioje labai pakeitė tarpusavio rusų—vokiečių—lietuvių santykius.

Čia nėra reikalo aprašinėti totorių-mongolų kariaunų plūdimo į Rytų Europą ir tautų kovos už nepriklausomybę istorijos. Tai atlikta kitame darbe [87]. Šioje vietoje svarbu pažymėti to įvykio Lietuvai reikšmę ir jo įtaką Lietuvos vyriausybės politikai.

Didvyriška rusų ir kitų mūsų šalies tautų kova turėjo didžiulę reikšmę Lietuvai: lietuviams neteko patirti šio mongolų antplūdžio, jie nebuvo patekę į totorių-mongolų jungą. Kai kurių tyrinėtojų — J. Puzynos ir neseniai R. Batūros — bandymas, remiantis vėlesniais lietuvių—rusų metraščiais, padaryti prielaidą dėl lietuvių—totorių karo, kol kas lieka hipoteze [88]. Šaltiniai nieko nekalba apie totorių kariuomenės įsiveržimą nei į Lietuvą, nei į žemes, užgrobtas Vokiečių ordino. Tuo

---

[85] ПСРЛ, т. VII, стр. 128.

[86] Ten pat, t. II, st. 776.

[87] *В. Т. Пашуто*$_3$, p. 150 ir sek.

[88] *J. Puzyna*$_3$, p. 345—400; *R. Batūra*$_3$, p. 185—199; plg. *Н. Н. Воронин*$_2$, p. 150 ir sek. Čia gali pasitarnauti tautosaka. Lietuvių tautosakininkai padarytų naudingą darbą, pasidomėję liaudies padavimais apie lietuvių kovą su totorių-mongolų chanais, kadangi vėlesnis Burundajaus kariuomenės įsiveržimas buvo nukreiptas prieš Lietuvą.

tarpu lietuvių dalyvavimas, ginant Smolensko žemes nuo totorių-mongolų puldinėjimų, visiškai galimas, ypač turint omenyje, jog 1239 m. metraštyje užrašyta ten buvus lietuvių kunigaikštį [89].

Mongolų antplūdis nepasiekė ir Polocko—Minsko bei kitų Baltarusijos žemių. Nebuvo totorių-mongolų feodalų nukariautos ir Juodoji Rusia (Naugardukas, Slonimas, Volkoviskas), Gardino, Turovo—Pinsko ir Beresto—Drohičino žemės [90].

§ 4. FEODALINĖ KOVA. DIDYSIS KUNIGAIKŠTIS MINDAUGAS (1236—1263 m.)

Nuniokotai ir nusilpusiai Rusiai grėsė totorių-mongolų jungas, iš šiaurės ir vakarų rengėsi pulti Švedija, Ordinas ir Danija. Lietuvos kunigaikščiai irgi suaktyvino savo politiką Polocke, Naugarde, Smolenske ir Volynėje.

Lietuvių žygiai paskatino Mozūriją sudaryti su Volyne taiką [91]. Buvo manoma, kad Lietuva dalyvausianti ir rusų žygyje į Kališą [92]. Mozūrijos kunigaikščiui Konradui perdavus Drohičino valsčių Dobrynės riteriams 1237 m.[93] ir vokiečių agresijos grėsmei pakibus ties Volyne, lietuvių—rusų sąjunga vėl pasidarė aktuali. Apie 1237 m. Danilas Romanovičius, išvijęs iš Drohičino magistro Bruno būrį, užkirto kelią kunigaikščio Konrado kontratakai, „nukreipdamas" prieš jį M i n d a u g o L i e t u v ą [ir] Iziaslavą Naugardietį"[94]. Iš to galima padaryti išvadą, kad maždaug apie tą laiką iš 1219 m. sutarties dalyvių Aukštaitijos kunigaikštis Mindaugas buvo įgavęs didžiausios įtakos ir galios, be

[89] ПСРЛ, т. I, в. 2, стб. 468; plg. *R. Batūra*$_3$, p. 195.

[90] Nukentėjo Beresto žemės pietinė dalis. Grįždami į tėvynę per nusiaubtą žemę, tarp Beresto ir Vladimiro, kunigaikščiai „negalėjo žygiuoti per lauką dėl dvoko nuo daugybės užmuštųjų" (ПСРЛ, t. II, st. 788).

[91] ПСРЛ, т. II, стб. 736, 739.

[92] Ten pat, st. 754.

[93] Žr. p. 307.

[94] ПСРЛ, т. II, стб. 776.

to, verta įsidėmėti, kad žygyje į Lenkiją kartu su Juodosios Rusios kariuomene dalyvavo ir lietuvių kariai.

Keičiasi lietuvių politikos ir formos. Nuo rusų miestų ir žemių puolimų pereinama prie jų užėmimo. Polocko, o vėliau Volynės ir Smolensko istorija liudija, kad tatai priklausė nuo suokalbio su vietos bajorija, kuri buvo išgąsdinta totorių ar vokiečių grėsmės[95]. Smolensko žemė neišvengė mongolų antplūdžio, ir, matyt, kaip tik tuomet ten buvo pakviestas vienas iš lietuvių kunigaikščių; tur būt, ir Polocko—Minsko žemės laikėsi su Lietuva kažkokio modus vivendi. Tai buvo neišvengiama, kadangi Polocko—Minsko žemė, netekusi lietuvių ir latvių žemėse didžiosios savo pozicijų dalies, dabar pati pateko Vokiečių ordino ir Lietuvos agresijos orbiton. Tiesa, lietuvių puolimai ne vienalaikis žygis ir grobimai, o dėsningas skverbimasis, ne kartą atsitraukiant.

Svarbiausia kliūtis Lietuvai buvo ta, kad Vladimiro—Suzdalės ir Haličo—Volynės žemės, nepaisant totorių nusiaubimo, sugebėjo atstatyti savo ūkį, sustiprinti vienybę ir suteikti paramą vakarinėms rusų žemėms jų laisvei išsaugoti. Jau 1239 m. Vladimiro—Suzdalės kunigaikštis Jaroslavas Vsevolodovičius išvijo iš Smolensko lietuvių kunigaikštį; jo vietą užėmė Suzdalės statytinis[96]. Taip pat tuomet kunigaikščio Aleksandro paliepimu naugardiečiai įrengė sustiprinimus ant Šelonės upės[97], išilgai kurios ne kartą vykdavo lietuvių puldinėjimai.

Pagaliau buvo sustiprinti Vladimiro—Suzdalės žemės ir Polocko ryšiai; kunigaikštis Aleksandras Jaroslavovičius vedė Polocko kunigaikščio dukterį. Šių

---

[95] Pirmieji Lietuvos mėginimai įsitvirtinti Toropece ir Pskove yra dar 1213 m.— ПЛ, l. II, p. 77. (Pagal archyv. II nuorašą.)

[96] ПСРЛ, т. VII, стр. 144. Ryšiai su Vitebsku ir Smolensku XIII a.— Suzdalės politikos tradicija. Žr. НПЛ, p. 67, plg. ПСРЛ, т. XXIII, p. 62. Aišku, Lietuva pasinaudojo ir buvusiais tarp Polocko ir Smolensko prieštaravimais, dideliais 1222 ir 1232 m. konfliktais (НПЛ, стр. 263, 72).

[97] НПЛ, стр. 77.

vedybų politinė reikšmė buvo ta, kad jas atšventė Toropece — atramos nuo lietuvių antpuolių punkte[98]. Vitebske irgi sėdėjo Suzdalės kunigaikščių sąjungininkai[99].

Rusų kariuomenės suduoti lemiami smūgiai ant Nevos upės švedų (1240 m.) ir ant Peipuso (Čiudų) ežero vokiečių—danų (1242 m.) agresoriams turėjo labai svarbią reikšmę ir Lietuvai, nes pirmą kartą buvo sustabdytas vokiečių veržimasis į Rytus, ir tokiu būdu atsirado galimybė bendriems lietuvių—rusų veiksmams prieš kryžiuočius šiaurės vakaruose.

Sėkminga feodalinių kovų Haličo—Volynės žemėje baigtis buvo apvainikuota kunigaikščių Danilo ir Vasilkos Romanovičių kariuomenių pergale prie Jaroslavlio (1245 m.). Tuo metu Volynės ir Lietuvos santykiai tebebuvo draugiški: Volynės kunigaikščių prašymu Mindaugas pasiuntė jiems į pagalbą savo kariauną („pasiuntė į Lietuvą pasiuntinius prašyti pagalbos, ir buvo pasiųsta iš Mindaugo parama"); tiesa, nei lietuvių, nei lenkų kariauna nespėjo atvykti į mūšį[100]. Mongolų chanų valdžia Haličo—Volynės Rusioje iš pradžių neužtvėrė kelio bendriems rusų ir lietuvių veiksmams prieš Ordiną.

Tačiau tuo metu pačioje Lietuvoje brendo įvykiai, labai sukomplikavę lietuvių ir rusų santykius. Tie įvykiai ne kartą istorikų nagrinėti. Tai ir suprantama, nes jie trumpam atskleidė, kokiomis sunkiomis tarptautinėmis aplinkybėmis stiprėjo Lietuvos monarchija. Lietuva vėlai išėjo į tarptautinę areną: ją vis glaudžiau

[98] Ten pat.

[99] НПЛ, стр. 79. H. Paškevičiaus, J. Puzynos ir kitų prielaidos, jog vestuvės įvykusios Toropece todėl, kad Polocką tuo metu jau valdžiusi Lietuva, neturi pagrindo: metraštyje aiškiai pasakyta, kad „paėmęs Polocke į žmonas [kunigaikščio] Briačeslavo dukterį" (НПЛ, p. 77); plg. *H. Paszkiewicz*[8], p. 63; *J. Puzyna*[3], p. 360. Toks pats nepagrįstas tvirtinimas, kad tuomet kunigaikštis Aleksandras pasiėmė sūnų iš Vitebsko: sūnaus negalėjo būti, nes ką tik buvo vestuvės. Be to, metraštyje šis įvykis pažymėtas 1245 m. data (НПЛ, стр. 77).

[100] ПСРЛ, т. II, стб. 801, 805.

supo feodališkai išsivystę kraštai, kurių vyriausybės baiminosi dėl naujos, be to, pagoniškos, valstybės įsigalėjimo.

Mindaugo vyriausybė, stengdamasi sustiprinti vieningą valstybinę valdžią, atėmė iš daugelio vietinės dinastijos kunigaikščių nuosavybę, išdalydama ją smulkiems tarnybiniams žmonėms; senieji kunigaikščiai vietoj jos gavo valdų kitose žemėse. Viskas ėjo palyginti sklandžiai, kol Mindaugas veikė Aukštaitijoje. Betgi jo pasikėsinimas į Žemaitijos kunigaikščių teises sukėlė feodalinę kovą. Priešiškame Mindaugui Volynės metraštyje rašoma, jog kuomet Mindaugas „paėmė visą Lietuvos žemę“, tuomet ir kunigaikščių Tautvilo, Edivydo ir, matyt, jų dėdės Žemaitijos kunigaikščio Vykinto „didžiulis turtas“ irgi buvo didžiojo kunigaikščio „pasisavintas“. Mindaugas, norėdamas atsikratyti žemaičių kunigaikščiais (izgojais), „pasiuntė“ juos „į Rusią, į Smolenską kariauti“, suteikdamas jiems teisę valdyti visa, ką jie ten beužkariautų („ir kalbėjo: kas ką paims — tegul tą ir valdo“). Kiek galima spręsti iš Suzdalės ir Naugardo metraščių žinių (datos netikslios: 1248 ir 1245 m.), kunigaikščiai žygiavo į Polocko—Vitebsko žemes ir šiaurinę Smolensko žemės dalį.

Lietuvių būriai puldinėja Toržoką, siekia ir toliau — iki Bežicų (apie 1245 m.)[101], traukdami į Žižecą, Usviatą, Vitebską. Į kovą įsijungia Tverė, Dmitrovas ir Maskva; kaip ir anksčiau, lietuvių keliai eina ir per Toropecą (apie 1253 m.)[102]. „Tą pačią žiemą žuvo nuo pagoniškos Lietuvos[103] Michailas Jaroslavovičius“[104], o toliau pasakyta, kad tą pačią žiemą „prie Zubcovo Suzdalės kunigaikščiai įveikė Lietuvą“. (Zubcovas Vol-

---

[101] НПЛ, стр. 79, 304; HIVЛ, I (apie 1246 m.), p. 229.

[102] НПЛ, стр. 80, 307; HIVЛ, I, стр. 230.

[103] „ant Protvos [upės]“— HIVЛ, I, p. 230; plg. ПСРЛ, t. I, l. 3, st. 523.

[104] „Maskviškis“— žr. HIVЛ, I, p. 230 (apie 1249 m.); „kariavo Rusios kunigaikščiai su Lietuva ir nugalėjo“— ПСРЛ, t. XV, p. 395.

gos aukštupyje, Vladimiro—Suzdalės žemės vakarų pasienio centras[105].) Norėdami jį pasiekti, lietuviai turėjo pereiti visą Smolensko kunigaikštystės šiaurinę dalį. Polocko, Naugardo, Smolensko kunigaikštysčių pasienis taip pat tapo „karo žeme“. Lietuvių puldinėjimai turėjo įtakos Polocko žemės politinei padėčiai ir paskatino vietos bajorus ieškoti su stipriu kaimynu naujų susitarimo formų. Prie tokio susitarimo ir buvo prieita, tatai matyti iš pranešimo (apie 1258 m.) metraštyje apie Smolensko užpuolimą jau ne „polockiečių su Lietuva“, kaip pirma, o „Lietuvos su polockiečiais“ ir apie Voiščinos nusiaubimą, o po to tais pačiais metais apie Lietuvos puolimą į Toržoką [106].

Tik suartėjimas, bendrai kovojant prieš Ordino agresiją, ir 1262 m. sutarties sudarymas („su Lietuva taiką sudarė“[107]) kiek normalizavo Lietuvos santykius su Naugardu, atverdamas kelią susitarimams.

Bet grįžkime prie feodalinės kovos įvykių. Lietuvos kunigaikščių kariuomenė buvo sumušta prie Zubcovo, Suzdalės, Maskvos, Tverės ir kitų kunigaikštysčių kariuomenės. Popiežiaus legatas Plano Karpinis, 1245 m. rudenį važiavęs per Rusią, pastebėjo, jog tuomet lietuviai „dažnai ir kiek galėdami paslapčia puldinėjo rusų žemes“[108]. Iš tikrųjų Mindaugas „išvijo“ žemaičių kunigaikščius, „susipykęs su jais“, ir rengėsi susidoroti („pasiuntė prieš juos savo karius, norėdamas nužudyti juos“). Kunigaikščiai, sužinoję apie jiems gresiantį pavojų, pabėgo pas Danilą Romanovičių. Mindaugas per savo pasiuntinius prašė Volynės kunigaikštį: „nesuteik jiems malonės“.

Bet Volynės kunigaikštis, susietas su Žemaitijos kunigaikščiais giminystės ryšiais, kitaip nusprendė. Jis numatė, prie ko galėjo privesti Lietuvos valdžios išplėtimas Polocko, Smolensko, Pinsko ir kituose mies-

105 *А. Н. Насоновъ*, стр. 193—194.
106 НПЛ, стр. 82, 310; НIVЛ, I, стр. 232.
107 Ten pat, p. 83, 311 (apie 1263 m.).
108 Иоанн де Плано-Карпини, стр. 45.

tuose, ir nusprendė, pasinaudodamas patogiu momentu, organizuoti į Lietuvą didelį žygį, panašų į žygius Prūsijon, kuriuose jam kartu su lenkų kunigaikščiais buvo tekę dalyvauti (žr. toliau). Kunigaikštis Danilas pasiuntė pas lenkų kunigaikščius pasiuntinius, „sakydamas: laikas krikščionims [daryti žygį] prieš pagonis, todėl, kad jie kariauja tarp savęs". Tačiau lenkų kunigaikščiai, neva sutikdami dalyvauti žygyje, nusprendė išvengti karo. Tai buvo pirmoji Mindaugo vyriausybės sėkmė.

Žemaičių kunigaikštis Vykintas kaip kunigaikščio Danilo diplomatas buvo pasiųstas į Jotvingių žemę, Žemaitiją ir Rygą. Jo misija pavyko: „sidabru ir daugybe dovanų" jis sugundė jotvingių didikus, į save palenkė ir „pusę Žemaitijos", t. y. greičiausiai vakarų Žemaitiją; jos rytinėje dalyje šeimininkavo Mindaugas, kurio kariuomenė užėmė ir Juodąją Rusią. Su Vykintu taiką padarė ir rygiečiai, tikėdamiesi tokiu būdu susilpninti, o jeigu pavyktų, tai ir pasigrobti Lietuvos dalį.

Atrodo, svarbiausią klaidą Mindaugo vyriausybė padarė, išplėtusi puolimą į Smolenską, o nesiimdama ginti prūsų ir žemaičių žemių nuo vokiečių. Šioji klaida ir pagimdė nenatūralią ir žalingą Rytų Europos progresui Volynės—Žemaičių—Vokiečių sąjungą. Įsiliepsnojo karas. Volynės kariuomenė veikė Naugarduko, Volkovisko, Slonimo, Zditovo apylinkėse, o Tautvilo kariuomenė, kurią sudarė jo kariauna, rusų, jotvingių ir polovičių pulkai, patraukė į Lietuvos gilumą, kur „buvo daug kariauta". Matyt, Žemaitijos kunigaikščiai išlaikė savo pozicijas, nors, galimas daiktas, ir ne visoje Žemaitijoje. Po to Tautvilas kartu su „Danilo [Lietuvoje paimtais] belaisviais" nuvyko į Rygą, kur buvo priimtas „su didele pagarba" ir apkrikštytas; ten jam pažadėjo padėti „dievo bajorai ir vyskupas, ir visa Rygos kariuomenė". Atrodo, jog tuo metu Tautvilo valdžia [109] siekė ir Polocką. Grėsmė Lietuvai didėjo.

---

[109] Galimas daiktas, jog kaip tik Tautvilui, kaip „Polocko kunigaikščio naujakrikštui", adresuota Inocento IV (1248 m. rugsėjo 15 d.) bulė. Tokios nuomonės yra M. Taubė (žr. *M. Taube*[1], p. 406).

Tačiau Mindaugo vyriausybė buvo pakankamai informuota apie politinę padėtį Pabaltijyje ir ypač apie didelius prieštaravimus tarp Ordino ir rygiečių. Lietuvos kunigaikštis susisiekė su magistru Andrium Štirlandu, prikalbėdamas jį nepalaikyti žemaičių kunigaikščių; Mindaugas papirko magistrą: „įtikino jį dovanų gausybe“[110]. Kad sandėris atrodytų oficialiu, magistras pareikalavo pasiųsti lietuvių pasiuntinius pas popiežių Inocentą IV. Kreipimasis į popiežių nebuvo atsitiktinumas. Dar popiežiaus užduotyje legatui Vilhelmui iš Modenos, vykusiam trečiji kartą į Rytų Pabaltijį (1244 m.), buvo numatyta prasiskverbti į Lietuvą, kurioje, tur būt, jau buvo pasirodę ir misionierių, ir krikščionių („ištikimuosius[...] išskirsčius po Lietuvą (Lettoviam) ir kitas neofitų ir pagonių provincijas bei salas“)[111]. Netrukus po to magistras, padedamas Kulmo vyskupo Heidenreicho, karūnavo Mindaugą Rygos darbo karūna[112]. Šis susitarimas byloja, jog feodalinė kova Lietuvoje buvo tapusi tarptautinės reikšmės įvykiu. Mindaugui apsikrikštijus, vienu priešininku sumažėjo. Tokio politinio kurso Rygos ir Ordino atžvilgiu vėliau sėkmingai laikysis ir Vytenio, ir Gedimino vyriausybės. Apžvelgdami lietuvių tautos kovų istoriją, dar apie tai užsiminsime, o tuo tarpu grįžkime prie lietuvių ir rusų santykių.

Volynės metraštis neabejoja, kad Mindaugas krikštijosi diplomatiniais sumetimais („jo krikštas buvo apgaulingas“) ir kad toji politika nebuvusi krašte popu-

[110] ПСРЛ, т. II, стб. 816—817.

[111] PUB, t. I, Nr. 157 (1244 m. liepos 15 d.); *B. Altaner*$_1$, p. 181.

[112] Heidenreichas, dominikono Sinderamo (Sinderamus) lydimas, dukart lankėsi Mindaugo dvare.— PUB, t. I$_2$, Nr. 39, 106. Per Mindaugo ir jo žmonos Mortos krikštą dalyvavo taip pat pranciškonas Adolfas.— *L. Lemmens*$_1$, p. 14. Dėl vyskupo sosto Lietuvoje su Ordinu varžėsi Lenkija: 1253 m. Gnezno arkivyskupas Fulkas (Fulco) paskyrė Lietuvos vyskupu dominikoną Vitą (MPH, t. II, p. 572; t. III, p. 22), bet popiežius Aleksandras IV nepripažino to paskyrimo ir paliepė Vitui atsisakyti katedros (MPV, t. III, Nr. 73).

liari („ir krikštas buvo priimtas per prievartą“). Galima metraštininku tikėti ar netikėti, bet reikia turėti galvoje ir „Lietuvos metraščio“ autoriaus žinią. Kalbėdamas apie Vaišelgos valdymą Naugarduke (tarp Burundajaus puolimo ir Mindaugo žmonos mirties) ir jo pravoslavų tikėjimo priėmimą, autorius pažymi, jog Mindaugas buvo tuo žingsniu nepatenkintas ir „smerkė jį dėl jo [krikščioniško] gyvenimo“[113], ko nedarė, kol Vaišelga buvo uolus pagonis. Tai patvirtina požiūrį į Mindaugo krikštą kaip į politinį žingsnį. Šiaip ar taip, Ryga turėjo liautis kariavusi prieš Lietuvą. Labai nenoromis arkivyskupas Nikalojus nutraukė santykius su Žemaičių kunigaikščiu. Tautvilas pabėgo iš Rygos į Žemaitiją, pas Vykintą, kur stovėjo jo kariuomenė, ir vėl kariavo prieš Mindaugą („ėjo prieš Mindaugą“), gavusį iš Ordino nedidelį būrį riterių. Karas vyko permainingai. Mindaugas vengė atviro mūšio („nesikauti su jais atvirame mūšyje“) ir pasislėpė Vorutos pilyje, kur drauge su juo buvo ir vokiečių būrys. Šios pilies papėdėje įvyko ne mūšis, o riterių turnyras („ir lakstė po lauką paskui vienas kitą, nelyginant turnyre“), po to Tautvilas su savo kariuomene sugrįžo į Žemaitiją.

Vėliau Mindaugas, „surinkęs didelę jėgą“, apsupo žemaičių kunigaikščius Vykinto pilyje „Tviremet“. Čia jį pasitiko rusų-poloviečių (be jotvingių) ir žemaičių kariuomenė (iš jų daug pašauktinės kariuomenės —„daug pėsčiųjų“). „Tviremet“ pilies Mindaugas nepaėmė, pats buvo sužeistas ir grįžo „į savo žemę“[114].

Šiose kovose dalyvavo ir Volynės kunigaikščiai, vadovavę poloviečių pulkams ir Pinsko kunigaikščių kariaunoms; pastarieji, patyrę Lietuvos galią, mėgino išsivaduoti iš Haličo priklausomybės (jie „nuslėpė apgaulę“ ir ėjo „prievarta“ žygin). Taigi Lietuvos vyriausybė ir čia sugebėjo pasinaudoti Rusios susiskal-

---

[113] ПСРЛ, т. II, стб. 859.

[114] Prie „Tviremet“ pilies, tur būt, ir žuvo kunigaikštis Vismantas (Višimut, Visimot) Bulevičius. ПСРЛ, т. II, стб. 736, 818.

dymu. Volynės pulkų žygis iš pradžių apėmė Juodąją Rusią: kariuomenė „užėmė“ Naugarduko žemę, vienas iš pulkų — Gardiną, po to kunigaikščiai pasiuntė „daug savo pėsčiųjų ir raitelių į jų miestus ir užėmė visą jų kraštą [kitas variantas: visą jų krašto tėvoniją]“ [115]. Atsakydamas Mindaugo sūnus, tur būt, Vaišelga, nukariavo Turijsko apylinkes. Tuo pačiu metu Mindaugas privertė Tautvilą bėgti „ iš Žemaitijos ir Jotvingių“, pastaruosius papirkęs „gausybe sidabro“ [116]. Lietuvos nukariauti niekam nepavyko.

Prieita prie taikos, kurią Lietuvos vardu sudarė (apie 1253 m.) Vaišelga; sutartis buvo sustiprinta Mindaugo dukters vedybomis su Švarnu Danilovičium [117]. Pagal taikos sąlygas Juodoji Rusia liko Lietuvai; ją valdė Vaišelga. Bet vėliau kunigaikštis Vaišelga nusprendė atsisakyti „savo valdžios‘, tapo vienuoliu ir Juodąją Rusią perdavė kunigaikščiui Romanui Danilovičiui: jis jam davė „nuo Mindaugo Naugarduką“, o Slonimą, Volkoviską „ir visus miestus“— „nuo savęs“ [118]. Šitaip vienas iš Haličo—Volynės kunigaikščių pasidarė Lietuvos didžiojo kunigaikščio vasalu [119].

Taigi kaimyninių valstybių ketinimas pasinaudoti feodaline kova Lietuvoje ir panaikinti jos nepriklausomybę sužlugo. Mindaugo vyriausybei užteko galimybių surinkti „didžiulei jėgai“ ir atremti priešą. Iš esmės kaip tik ši jėga — liaudies pašauktinė kariuomenė — nulėmė Lietuvos likimą. Mindaugo vyriausybė ne tik sugebėjo savo valdžioje išlaikyti Aukštaitiją ir Žemaitijos dalį, bet išplėsti savo įtaką ir į Juodąją Rusią, ir į Polocko, Pinsko žemes. Nepriklausomoje Žemaitijos dalyje įsiliepsnojo liaudies kova prieš Livonijos ir Prūsijos riterius, kurie, pasinaudodami „są-

115 ПСРЛ, т. II, стб. 819.

116 Ten pat, st. 820. Tautvilas ir Edivydas, kaip Volynės kunigaikščio vasalai, dalyvavo žygyje į Čekiją. Ten pat, st. 822.

117 Ten pat, st. 830.

118 Ten pat, st. 831, 837—838.

119 Žr. ten pat, st. 838.

junga“ su Lietuva, pavaldžia Mindaugui, stengėsi užimti tą žemę [120].

Sudarius taikos sutartį, Lietuvos santykiai su Haličo—Volynės Rusia neilgai tebuvo draugiški. Naujo konflikto priežastis — bendras lietuvių ir rusų pulkų žygis prieš totorių-mongolų chanus per Vozviaglį į Kijevą [121]. Volynės kariuomenė nusiaubė Vozviaglį, prieš atvykstant ten Romano Danilovičiaus lietuvių ir rusų pulkams. Besiartinančioje kariuomenėje įvyko skilimas: kunigaikštis Romanas išsivedė savo kariauną („mažai žmonių“) pas tėvą, o lietuvių būrys —„Mindaugo žmonės“ — su karvedžiais Chvalu ir Sirvydu Ruškavičiais priešakyje, nepatenkinti žygiu, grįždami atgal, apiplėšė Lucko apylinkes, bet patyrė skaudų pralaimėjimą nuo Volynės kariuomenės [122]. Tačiau Romanas Danilovičius ir po to Juodojoje Rusioje tebeturėjo kažkokių valdų [123].

Nebuvo draugiški Lietuvos santykiai ir su Vladimiro—Suzdalės bei Naugardo—Pskovo žemėmis, nes Mindaugo vyriausybė vėl ėmė reikšti savo pretenzijas Smolenskui. Tam, atrodo, buvo panaudotas kunigaikštis Tautvilas, kuris, grįžęs iš žygio į Čekiją su Volynės kunigaikščiais, vėl buvo tapęs Mindaugo vasalu [124] ir užėmęs Polocko kunigaikščio sostą (kur jį matome buvus 1262 m.) [125]. Matyt, kad 1258 m. „Lietuvos su poloviečiais“ žygis prieš Smolenską, Voiščinos ir Toržoko nusiaubimas [126] — jo darbas. Tuo labiau, kad vėliau Polocko kunigaikštis Konstantinas, atrodo, jo sūnus, taip pat taps Lietuvos didžiojo kunigaikščio vasalu. Vitebskas jau anksčiau buvo išsivadavęs iš Suzdalės kunigaikščių įtakos [127].

---

[120] Žr. II dalį, 2 skyrių.
[121] ПСРЛ, т. II, стб. 838.
[122] Ten pat, st. 840.
[123] Ten pat, st. 847.
[124] Ten pat.
[125] НПЛ, стр. 82.
[126] Ten pat.
[127] Ten pat, p. 79.

Tuo metu Lietuva pirmą kartą susiduria su Orda. Rusų ir lietuvių bandymas pulti Kijevą, lietuvių veikla Smolensko žemėje patraukė totorių-mongolų dėmesį. 1258—1259 m. jie pasiuntė didžiulę Burundajaus kariauną, kuri sudavė lietuvių žemėms iš pietų stiprų smūgį. Totorių žygyje buvo įsakyta dalyvauti ir Haličo—Volynės kariuomenei (Burundajus pareiškė kunigaikščiui Danilui: „žygiuoju į Lietuvą, jeigu tu man draugas, tai žygiuok kartu"). Mongolų chanų pulkai „kariavo Lietuvos [t. y. Aukštaitijos] ir Nalšios žemėje", o po to buvo ir „Jotvingių žemėje". Naugardo metraštyje apie tą antplūdį pasakyta: „totoriai užėmė visą Lietuvos žemę, o pačius [gyventojus] išžudė" [128].

Jau šios invazijos metu Lietuvos vyriausybė (Vaišelgai ir Tautvilui dalyvaujant) susidorojo su savo vasalu Juodojoje Rusioje, Haliče, kunigaikščiu Romanu Danilovičium [129]. Tiesa, kunigaikštis Danilas užėmė Volkoviską, bet likusieji Juodosios Rusios miestai ir Gardinas pasiliko Lietuvos valdžioje. Iš ne visai aiškių Volynės metraščio žinių matyti, jog Vaišelga vėl pradėjo valdyti Naugarduke kaip Mindaugo vasalas, nors pastarasis jį ir smerkęs už perėjimą pravoslavijon [130]. Vėliau, naudodamiesi pietvakarių Rusios susilpnėjimu, Mindaugo pulkai puldavo Kamenę [131], Melniką, Neblį [132], Volynės sąjungininką Brianską [133] ir jai draugišką Lenkiją [134].

---

[128] Ten pat; HIVЛ, I, p. 232.

[129] НПЛ, стр. 82, 310; ПСРЛ, т II, стб. 847—848. Gal būt, Romanas Danilovičius tuomet ir nežuvo, kadangi 1259 m. kažkoks Romanas, Mozūrijos kariuomenės palaikomas, kovojo prieš Kazimierą.— MPH, t. II, p. 585; palaidotas Romanas Cholme.— ПСРЛ, t. II, st. 913.

[130] ПСРЛ, т. II, стб. 859.

[131] Ten pat, st. 855.

[132] Plg. *A. Gieysztor*₃, p. 7—8. Metraštis tačiau neduoda pagrindo lietuvių kunigaikščio Gaudižado (Ковдьжад), Tiudiamino sūnaus, žygio į Volynę (po 1258 m.) susieti su Treniotos (?) žygiu į lenkų ir vokiečių žemes (1262 m.).— ПСРЛ, t. II, st. 855—858.

[133] ПСРЛ, т. II, стб. 860.

[134] Ten pat, st. 855. Apie rusų jėgų dalyvavimą lietuvių žygiuose žr. II dalį, 2 skyrių. Apie politinę padėtį Mozūrijos-Kujavijos žemėse žr. *H. Paszkiewicz*₉, p. 203—228.

Lietuvių tautos pergalė prie Durbės (1260 m.) [135] ir Žemaitijos išlaisvinimas pakeitė kiek Lietuvos ir Vladimiro—Suzdalės Rusios santykius. Didysis kunigaikštis Mindaugas nutraukė sutartį su kurija ir Ordinu ir pasiuntė savo pasiuntinius pas Aleksandrą Nevskį. Pasiuntiniai sugrįžo ir pranešė, „kad rusai esą labai linksmi, kol jo nuotaika tokia". 1262 m. buvo sudaryta draugiška taikos sutartis prieš Ordiną [136]. Kunigaikščiai Aleksandras ir Mindaugas susitarė dėl bendro žygio prieš Livonijos ordiną (1262 m.), kuriam grėsė visiškas sutriuškinimas. Reikia įsidėmėti, kad tų pačių metų vasarą sėkmė lydėjo lietuvių ir rusų kariuomenės žygį prieš vokiečių riterius ir jų sąjungininkę Mozūriją (žr. toliau). Matyt, dėl Žemaitijos kunigaikščio Treniotos, bijojusio per didelio Mindaugo įsigalėjimo, kaltės lietuvių kariuomenė per anksti išžygiavo prieš Livoniją, ir rusų pulkai, nors ir labai skubėjo (îlten sere), atvyko į Jurjevą, lietuvių kariuomenei jau pasitraukus nuo Vendeno. Todėl tiedu žygiai nedavė laukiamų rezultatų [137]. Ryšium su lietuvių ir rusų sąjungos sutartimi reikia pažymėti, kad Polocke liko kunigaikščiauti Tautvilas: Naugardo metraštyje kalbama apie šio „gero kunigaikščio" su polockiečiais ir lietuvių kariauna dalyvavimą rusų žygyje prieš Jurjevą [138]. Tame žygyje dalyvavo ir Vitebsko pulkai, kuriems, atrodo, vadovavo Konstantinas [139].

Rusų metraščiuose ir Eiliuotoje kronikoje ryšium su tarpuvaldžiu po Mindaugo mirties užrašytas dar vienas Lietuvos monarchijos ir jos santykių su Rusia istorijos etapas. Jau nurodėme, kad stambūs dinastai atkakliai priešinosi Mindaugo vienijimo politikai, ieškodami paramos Rusioje ir Ordino žemėje. 1263 m. ši kova privedė prie to, kad senas susivienijimo priešininkas — Nalšios kunigaikštis Daumantas, — slaptai

---

135 Žr. II dalį, 2 skyrių.
136 LR, p. 148.
137 Ten pat, p. 149.
138 НПЛ, стр. 84.
139 Ten pat, p. 83.

susitaręs su Treniota, kuris „tuomet buvo Žemaitijoje“, nužudė Mindaugą ir du jo sūnus (1263 m.) [140]. Tolesni įvykiai vėl parodė vidujinį Lietuvos valstybės tvirtumą. Karaliaus valdžios ramsčiu buvo smulkioji bajorija (panaši į rusų bajoriją) ir pilys; be to, esant reikalui, plačiai buvo naudojamasi sąjunginių ir pavaldžių rusų žemių pagalba. Treniota, užgrobęs valdžią, „pradėjo valdyti visoje Lietuvos žemėje ir Žemaitijoje“, t. y., kaip ir Mindaugas. Bet jis tuoj susikivirčijo su Polocko kunigaikščiu Tautvilu, kuris, matyt, pretendavo į senąsias valdas Žemaitijoje.

Kai Treniotos pakviestas Polocko kunigaikštis atvyko pasidalyti „Mindaugo žemę ir turtus“, abu kunigaikščiai ieškojo tik progos vienas kitu nusikratyti. Jau minėjome, kad Treniota „aplenkė“ priešininką ir „pradėjo kunigaikščiauti vienas“. Treniotos įsitvirtinimas veikiai atsiliepė Polocko žemės likimui. Polocke buvo pasodintas „savas kunigaikštis“, greičiausiai Gerdenis; bet tai buvo padaryta „pagal sutartį“ (по ряду), kadangi polockiečiai su Lietuva „taiką sudarė“. Viena iš taikos sąlygų buvo paimtų bajorų išlaisvinimas.

Žemaitijos kunigaikščio valdymas negalėjo patenkinti Aukštaitijos diduomenės ir bajorų, bijojusių dėl savo valdų. Vietiniai dvariškiai — Mindaugo arklininkai — nužudė Treniotą, susitarę su Vaišelga, kuris visą tą laiką slėpėsi Pinske.

§ 5. MONARCHIJOS SUSTIPRĖJIMAS. VAIŠELGOS (1264—1267 m.), TRAIDENIO (APIE 1270—1282 m.), PUKUVERO—BUTVYDO* (1289—1294 m.) VALDYMAS

Aukštaitijos feodalai palaikė Vaišelgą: „Visi džiaugdamiesi priėmė savo valdovo sūnų“ [141]. Naugardo met-

[140] ПСРЛ, т. II, стб. 860; žr. taip pat MPH, t. II (Annales capituli Cracoviensis), p. 807 (1263 m. rugpiūčio 5 d.).
[141] ПСРЛ, т. II, стб. 861.
* Plg. I. Jonyno straipsnį apie k. Butigeidą „Liet. encik.“ (s.) t. 4, sk. 1204. (Red.)

raštyje patikslinama, kad kunigaikštį rėmę „tėvo kariai“, t. y. pašauktinės kariuomenės pėstininkų pulkai, ir „draugai“, t. y. bajorų kariaunos[142]. Tačiau kitose krašto dalyse ir pavaldžiose žemėse reikalai susiklostė kitaip: Nalšios žemėje sėdėjo Daumantas, Deltuvoje — irgi priešiškai nusiteikę kunigaikščiai; padėtis Žemaitijoje buvo neaiški; Polocke kunigaikščiavo Treniotos statytinis.

Vaišelga buvo vienijimosi politikos tęsėjas; jis „pradėjo kunigaikščiauti visoje Lietuvos žemėje ir pradėjo žudyti savo priešus“. Čia jis pasinaudojo naujojo Haličo kunigaikščio, savo svainio Švarno Danilovičiaus, ir Volynės kunigaikščio Vasilkos Romanovičiaus parama, sugrąžinęs, matyt, Juodąją Rusią Haličo—Volynės valdžion[143]. Sujungęs lietuvių ir rusų pulkus, Vaišelga „nuvyko su didele jėga ir pradėjo imti pilis“ Deltuvos ir Nalšios žemėse. Įveikęs priešininkus, jis „stovėjo jų žemėje visą vasarą“[144], greičiausiai teisdamas ir skirstydamas žemes. Jo priešų tarpe būta ir vietinių kunigaikščių, ir stambių bajorų, iš jų rusų, pavyzdžiui, Riazanės bajoras Ostafijus Konstantinovičius[145].

Aukštaitijoje ir žemėse prie Lietuvos valstybės branduolio didžiojo kunigaikščio valdžia rėmėsi tarnybiniais žmonėmis, kuriems ji dalijo žemių su valstiečiais. Priešiškai nusistatę kilmingieji priversti buvo bėgti ne tik į Ordino, bet ir į Rusios žemes. Dėl to apie jų feodalinę prigimtį galima spręsti ir iš metraščių, ir iš vokiečių aktų.

Naugardo metraštyje įrašyta, kad pačiame Vaišelgos vyriausybės vienijimo politikos įkarštyje, apie

---

142 НПЛ, стр. 85. Taip pat žr. MPH, t. II, p. 808; Roczn. kapitulny — Treniota (Stroynat) užmuštas „paties karaliaus Mindaugo (Mendog) sūnaus Vaišelgos (Woysalk)“; plg. ten pat, p. 133.

143 ПСРЛ, т. II, стб. 864. (Švarnas Danilovičius — Naugarduke).

144 НПЛ, стр. 85.

145 ПСРЛ, т. II, стб. 861, 856.

1265—1266 m., į Pskovą atbėgo „apie 300 lietuvių su žmonomis ir vaikais" ir buvo apkrikštyti; jų tarpe buvo ir Nalšios kunigaikštis Daumantas[146]. Iš Pasakojimo apie Daumantą, atsispindėjusiame viduriniojoje jo gyvenimo aprašymo redakcijoje, Daumantas atbėgęs į Pskovą „su kariauna ir su visais savo šeimyniškiais" (plg. cum omni domo et familia sua) ir ten apsikrikštijęs „su visais savo bajorais"[147]. Pskoviečiai pasisodino jį kunigaikščiauti, tvirtai tikėdami šį kunigaikštį, gerai pažinojusį Lietuvą ir priešiškai nusistačiusį valdančiai ten dinastijai, būsiantį naudingą respublikai. Daumantui pavyko išstumti iš Pskovo kunigaikštį Sviatoslavą, Tverės kunigaikščio vietininką; pastarasis turėjo pripažinti Daumantą[148].

Daumantas, palaikomas Pskovo ir Naugardo, vėliau ir Suzdalės kunigaikščių, pamėgino išvyti tapusį Vaišelgos vasalu kunigaikštį Gerdenį iš Polocko žemės ir padauguvio, kur tasai šeimininkavo Latgaloje. Tuo tikslu Daumantas suruošė nemaža žygių į pagrindines Gerdenio valdas, kurios, reikia manyti, buvo Nalšios žemėje[149]. Suzdalės kunigaikščiams ir rusų bajorijai kėlė nerimą Vaišelgos vienvaldystės stiprėjimas Lietuvoje. Bet ypač juos neramino Haličo kunigaikščių įtakos sustiprėjimas Lietuvoje, Vaišelgai ėmus valdyti drauge su Švarnu Danilovičium[150], o vėliau (1267 m.) ir visai perdavus pastarojo valdžion Lietuvą („o po to Vaišelga savo svainiui Švarnui atidavė savo kunigaikštystę")[151], kurią anas ir valdė „nedaugelį metų"[152].

---

146 НПЛ, стр. 85.

147 Житие кн. Довмонта, стр. 139; plg. nepilną tekstą 1469 m. sąvade — ПЛ, I, p. 3—5 ir pilną tekstą XV a. devintojo dešimtmečio sąvade — ПЛ, II, p. 16—18; įdomus Daumanto portretas уга — *Ф. И. Каликин*₁, p. 272—276.

148 НПЛ, стр. 85.

149 Ordinui, matyt, buvo žinomas „Gerdine de Naals", sprendžiant iš to, jog riteriai paminėjo jį suklastotame Mindaugo laiške — PUB, I_2, Nr. 106, p. 91—93.

150 ПСРЛ, т. II, стб. 864.

151 Ten pat, st. 867. Už tą perdavimą Haličo kunigaikštis Levas Danilovičius nužudė Vaišelgą (ten pat, st. 868).

152 Ten pat, st. 869.

Lietuvos vyriausybė, stengdamasi išlaikyti savo valdžioje Polocko žemę, darė sutartis su Ryga ir Ordinu. Šitokios praktikos laikėsi dar Tautvilas. Iš 1264 m. popiežiaus Urbono IV bulės matyti, jog kažkoks rusų kunigaikštis Konstantinas padovanojo Vokiečių ordinui valdų savo kunigaikštystėje [153]. Jau E. Bonelis yra pareiškęs nuomonę, kad Konstantinas — Tautvilo sūnus [154]. Jis galėjęs valdyti prie savo tėvo Vitebske, kunigaikščiui Aleksandrui atsiėmus iš ten savo sūnų [155].

Tokia prielaida juo labiau įtikima, kadangi 1262 m. Konstantinas ir Tautvilas dalyvavo žygyje į Jurjevą; metraštyje Konstantinas vadinamas „Aleksandro žentu“ [156]. Labai galimas daiktas, kad Aleksandras Jaroslavovičius buvo priverstas perduoti Vitebską Tautvilo sūnui ir buvo su juo susietas matrimonialiniais ryšiais. Gelbėdamasis nuo Treniotos, Konstantinas pabėgo į Naugardą, kur ir minimas šalia kitų respublikos tarnybinių kunigaikščių žygio į Rakverę metu [157], o po to, šalia Daumanto, tarp priklausomų nuo „Naugardo karaliaus“ kunigaikščių [158].

Lietuvos didysis kunigaikštis Vaišelga palaikė su Ordinu taikius santykius [159]; suprantama, kad tokios pačios politikos laikėsi ir sėdėjęs Polocke jo vasalas

---

153 LUB, t. I, Nr. 380. Plg. LUB, t. VI, Nr. 2884, p. 217; 1366: „Lubano ežerą Ordinas turi savo nuosavybėje ir valdo drąsa [įgulos] pilies, paprastai vadinamos Rozyte (Rosyten), kurią Ordinui su visomis teisėmis atidavė įžymusis karalius Konstantinas iš Polocko (de Ploske)“; plg. LUB, t. II, Nr. 1036, p. 763 (1366 m.).

154 *E. Bonnell*$_1$, p. 239; plg. *М. Бережков*$_2$, p. 115.

155 НПЛ, стр. 79.

156 Ten pat, p. 83.

157 Ten pat. p. 83, plg. *N. Baumgarten*$_2$, p. 233.

158 HUB, t. I, Nr. 1093, p. 377—379 (1292 m.: „Naugardo karalius“ turėjo keturis nuo jo priklausiusius kunigaikščius: unus Dovmundus, alter Surele, tercius Wezcele, quartus Constantin); apie Daumanto tarnybą Naugardui žr. НПЛ, p. 324; jis buvo vedęs Dmitrijaus Aleksandrovičiaus dukterį Mariją (ПЛ, l. 2, p. 17); apie jo priklausomybę nuo Suzdalės kunigaikščio Andrejaus Aleksandrovičiaus žr. ПСРЛ, t. XXIII, p. 95 (1299 m.).

159 Žr. II dalį, 2 skyrių.

Gerdenis. Pastarasis 1264 m. sutartimi su vokiečiais, mainais už jų pasižadėjimą nepulti Polocko žemės ir nepažeisti prekybos laisvės, ne tik patvirtino Konstantino dovanojimą („nesikėsinti į tą žemę, kurią kunigaikštis Konstantinas su savo broliais atidavė magistrui“), bet ir perleido Ordinui „polockiečių“ ir „vitebskiečių“ vardu teises į Latgalą („ir nuo žemės, Latgala vadinamos, atsisakau be jokios apgaulės“)[160].

Įsidėmėtina, kad jau tuo metu sudaromos pirmosios Lietuvos sąjungos su šiaurryčių Rusios kunigaikščiais. Šios žinios gana iškalbingos. Iš Tverės metraščių sąvado išliko 1266 m. data pažymėtas įrašas: „lietuvių kunigaikščio Vytauto [dvare] įvyko kunigaikščio Vasilijaus jaunesniojo Jaroslavičiaus vedybos su Vytauto dukterimi ir buvo didelis džiaugsmas Kostromoje“[161]. Kur tuo metu Vytautas valdė, neaišku, betgi šis suartėjimas suprantamas: jis nukreiptas prieš Suzdalės kunigaikščius ir jų sąjungininką Daumantą. Tokiu būdu jau Kostromos kunigaikštis Vasilijus Jaroslavičius, buvęs didžiuoju kunigaikščiu 1272—1275 m., su Lietuva buvo surištas dinastiniais ryšiais. Lietuvos kunigaikštis vaivada Jurijus Vytautaitis 1341 m. minimas Pskovo metraštyje. Žinoma ir tai, jog Gerdenio sūnus, pskoviečių paimtas nelaisvėn, vėliau, 1290 m., taps Tverės vyskupu Andrium[162] ir vaidins žymų vaidmenį Tverės ir Maskvos kunigaikščių tarpusavio kovose.

Kaip galima spręsti iš Naugardo—Pskovo metraščių, susirėmimai su Rusia Lietuvai nebuvo sėkmingi. Per 1266 m. žygį į „pagonių Lietuvą“ Daumanto vedami pskoviečių ir lietuvių pulkai „daug užkariavo“

[160] РЛА, № 25а.

[161] ПСРЛ, т. XVIII, стр. 72.

[162] Троицкая летопись, стр. 344—345. „Garbingasis vyskupas Andrius Tverietis, palikęs savo vyskupystę, įstojo į vienuolyną“ — ПСРЛ, t. XV, st. 36 (6824 m. kovo 28 d.); apie jo mirtį „savo“ šv. dievo motinos „vienuolyne prie Šošos“ ir palaidojimą Tverėje, šv. Spase, 1323 m.— ПСРЛ, t. XV, p. 414; t. XV, l. I, st. 42. Jis minimas — ten pat, st. 36; jo raštas — Известия отделения русского языка и словесности, t. 17, d. 3. 1912, p. 80—81.

ir paėmė į nelaisvę Gerdenio žmoną ir du jo sūnus [163]. Tai buvo žygis ne į Polocką, o į Lietuvoje buvusias Gerdenio valdas.

Daumanto „gyvenimo aprašyme" yra išlikusių žinių apie Gerdenio valdų dydį ir jų valdymą; per Pskovo kariuomenės puolimą Gerdenio nebuvo namie. Kai Gerdenis „su savo kunigaikščiais [t. y. jo priklausomybėje buvusiais smulkesniais vasalais] sugrįžo į savo namus ir pamatė savo kaimus sudegintus", tai „Gerdenis (Гердень), Gaitarnas (Гоиторн), Liubimas (Любим), Liugaila (Люгайло) surinko 700 vyrų pulką". Kautynes ant Dauguvos jie pralaimėjo: čia žuvo kunigaikštis Gaitartas (Гайторт) (Gaitarnas?) [164], tik „pabėgo vienas kunigaikštis Gerdenis su maža palyda" [165]; tais pačiais 1266 m. pskoviečiai vėl drauge su naugardiečiais kariavo Lietuvoje, o 1267 m.— dar kartą [166].

Kaip ten bebūtų, Polocko žemė pasiliko Lietuvos priklausomybėje. Po Gerdenio mirties čia, Polocke ir Vitebske, sėdi du, pavaldūs Vaišelgai, kunigaikščiai Iziaslavai [167]. Neatsitiktinai 1268 m. Suzdalės kunigaikštis svarstė, kur žygiuoti: į Lietuvą, Polocką ar į Ordino žemę [168]. Dar daugiau, 1270 m. Tverės didysis kunigaikštis Jaroslavas Jaroslavičius pasodino ir Pskove kažkokį kunigaikštį Aigustą, matyt, lietuvį, vieną iš Daumanto konkurentų [169].

Akivaizdų lietuvių agresijos sferos išplėtimą galima papildyti dar vienu ryškiu atveju. Antai apie 1285 m. pasakyta, jog Lietuva kariaujanti jau vyskupo Olešnios valsčiuje, o prieš ją einą susivienijię pulkai iš Tverės, Maskvos, Voloko, Toržoko, Zubcovo ir

---

163 НПЛ, стр. 85.

164 Житие кн. Довмонта, стр. 140; ПЛ, в. 2, стр. 16—17.

165 НПЛ, стр. 85.

166 Ten pat.

167 РЛА, № 25 в („Polockas [ir] Vitebskas sudaro vieną [valdą] ir yra dievo ir [kunigaikščio] Vaišelgos žinioje").

168 НПЛ, стр. 85. Žr. 1269 m. Nikono metraščio žinią apie Tverės kunigaikščio Jaroslavo Jaroslavičiaus ketinimą kartu su totoriais žygiuoti prieš vokiečius. ПСРЛ, t. X, p. 147.

169 НПЛ, стр. 89.

Rževos; jie „sumušė Lietuvą miške“ ir, be to, „jų didįjį kunigaikštį Daumantą užmušė, vienus suėmė, o kitus nužudė, pasiėmė visus belaisvius, o likusieji [lietuviai] išbėgiojo“[170].

Taigi yra pagrindo teigti, jog Lietuvos vyriausybė daugelį metų nuosekliai puolė Rusią.

Iki šiol naudojomės šaltiniais, kuriuos, įvairiai lygindami, vis dėlto galėjome analizuoti ir tuo būdu netiesiogiai spręsti apie Lietuvos vidaus politikos istoriją. Tačiau toliau nei metraščiuose, nei kronikose nėra žinių apie Lietuvos vidaus politiką. Todėl esame priversti apsiriboti duomenų apie lietuvių ir rusų ryšių istoriją analize; jie vertingi dvejopu požiūriu: pirma, liudija, kad Lietuvos valstybė, Mindaugui mirus, anaiptol nesumenkėjo ir, antra, atskleidžia istorines sąlygas, kuriomis Baltarusijos žemės buvo prijungtos prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės.

Trumpalaikis Haličo—Volynės Rusios ir Lietuvos suartėjimas, valdant Švarnui Danilovičiui, pasikeitė nesutarimais, valdant didžiajam kunigaikščiui Traideniui (apie 1270—1282 m.). Reikia manyti, kad jis atsistojo Aukštaitijos feodalų priešakyje, supratusių būtinumą tęsti Mindaugo politiką, ir atėjo į valdžią po atkaklios kovos, kurioje, susiremdami su Volynės kunigaikščiu Vasilka Romanovičium[171], žuvo (apie 1270 m.) trys jo broliai Barza (Борза), Liesius (Лесий) ir Svolkenis (Свелкений). Kovojo Traidenis ir su Ordino šalininkais, ką liudija nobilio Suksės išvijimas iš Nalšios žemės ir Ordino žemių užpuolimas kautynių prie Rakverės metu[172].

Tolesnės Traidenio vyriausybės politikos pietvakarių Rusioje tikslas — užgrobti ir išlaikyti Juodąją Rusią; siekdamas jo, Traidenis sumaniai naudojosi prieš-

170 ПСРЛ, т. I, в. 2, стб. 483; teisingiau — ne „užmušė“, o „suėmė“ — ПСРЛ, t. XXIV, p. 105; žygio dalyvių tarpe minimi pulkai iš Dmitrovo ir Naugardo. Visai įtikimas Pskovo kunigaikščio Daumanto, Vladimiro kunigaikščio parankinio ir priešiško Gerdenio sūnui Tverės vyskupui Andriui, žygis į Olešnią.

171 ПСРЛ, т. II, стб. 871.

172 HW, p. 46.

taravimais tarp Volynės ir Haličo kunigaikščių [173], palaikė pastaruosius ir prieš Mažosios Lenkijos kunigaikščius [174].

Haličo—Volynės Rusios politinį susiskaldymą ir Lietuvos valstybės sustiprėjimą Traidenio kunigaikščiavimo metais pajuto baltarusiškos žemės. Traidenio valdžia siekė Gardiną [175] ir beveik visą Juodąją Rusią, kurioje jis stengėsi įsigyventi, kurdamas ten (Gardino ir Slonimo rajone) [176] prūsus, ieškojusius Rusioje išsigelbėjimo nuo Ordino [177]. Užėmė jis ir Drohičiną, priklausiusį Haličo kunigaikščiui Levui Danilovičiui [178]. Volynės kunigaikščiams pavyko išlaisvinti Slonimą [179] ir Turijską [180], jų valdžioje liko ir svarbus prekybos centras Berestas [181]. Santykiai tarp Volynės ir Lietuvos nusistovėjo, ir Vladimiras Vasilkovičius sudarė su Traideniu draugišką sąjungą: jie „susitaikė ir pradėjo gyventi didelėje draugystėje“ [182].

Turovo ir Pinsko kunigaikščiai politiškai buvo atsiskyrę nuo Haličo—Volynės Rusios; maždaug tuo metu jie buvo (kaip ir Briansko bei Smolensko kunigaikščiai) „totorių valioje“, t. y. priklausomi nuo Ordos [183]. Bet, matyt, Polesės dalis bus buvusi Lietuvos įtakoje, sprendžiant iš to, kad Lucko kunigaikštis Mstislavas Danilovičius „žygiavo iš Kopilės, kariaudamas Polesėje“ [184]. Levas Danilovičius, panaudo-

---

[173] ПСРЛ, т. II, стб. 871.

[174] ПСРЛ, т. II, стб. 878, 882; MPH, t. II, p. 847 (apie 1280—1281 m.); t. III, p. 50.

[175] ПСРЛ, т. II, стб. 871.

[176] Ten pat, st. 874.

[177] Žr. II dalį, 2 skyrių.

[178] ПСРЛ, т. II, стб. 874. Čia buvo Pagudės, Bartos ir Varmės gyventojų (žr. st. 812, 813, 784, plg. Приложение к Ипатьевской летописи, p. 87).

[179] ПСРЛ, т. II, стб. 874.

[180] Ten pat.

[181] Ten pat, st. 875—876; plg. st. 928, 931.

[182] Ten pat, st. 875.

[183] Ten pat, st. 872.

[184] Ten pat, st. 873. Apie Lietuvos įtaką Pinske žr. st. 818; *А. С. Грушевский*$_1$, p. 64.

damas Aukso Ordos chano Mengu Timūro ir nuo jo priklausiusių kunigaikščių jėgą, 1275 m. susigrąžino Drohičiną [185], betgi Juodoji Rusia liko Lietuvos valdžioje. Rusia apskritai ir ypač Juodoji Rusia suvaidino labai svarbų vaidmenį Lietuvos istorijoje. Politinė Rytų Europos situacija vedė prie glaudaus Lietuvos ir Rusios bendradarbiavimo. Tie bendradarbiavimo ryšiai atsispindi labai turtingame žinių Haličo—Volynės kunigaikščių metraštyje ir ypač senajame Naugardo „Lietuvos metraštyje" [186]. Levo pastangos panaudoti Nogajaus Ordą, norint susigrąžinti ir Juodąją Rusią, nebuvo sėkmingos [187]. Po to Traidenio vyriausybė sudarė taiką ir su Haliču, ir su Volyne [188], su kuo susiję ir Volynės kunigaikščio javų pardavimas pavaldiems Traideniui jotvingiams [189].

Volynės metraštininkas traktuoja Lietuvos kunigaikščius kaip pavaldžius kunigaikščiui Vladimirui Vasilkovičiui, kuris, esant reikalui, juos „siunčia" (возводит) prieš Lenkiją [190]. Įsidėmėtina, kad ši Lietuva palanki Mindaugo dinastijai; kaip tik dėl to jos prisibijojo Levas. Jis rašė sūnui Jurijui į Melniką: „sūnau mano Jurijau, nežygiuok vienas [kartu] su lietuviais, nužudžiau aš jų kunigaikštį Vaišelgą, [jie] gali atkeršyti" [191],— ir Jurijus nežygiavo. Iš čia peršasi išvada, jog bent jau Juodosios Rusios dalyje valdė ankstesnioji dinastija; tai byloja apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinės valdžios tvirtumą.

Aplamai tuo laiku nematyti, kad Lietuva būtų variusi plačią nukariavimų politiką prieš Haličą, Černi-

---

185 ПСРЛ, т. II, стб. 872—874, 911.

186 Žr. *В. Т. Пашутоe*, p. 38—43.

187 ПСРЛ, т. II, стб. 876—878; įdomūs Nogajaus laiško žodžiai: „[Jūs] man nuolat skundžiatės Lietuva, dabar aš jums daviau kariuomenę ir su ja vaivadą Mamošėją; eikite su juo prieš savo priešus"; plg. t. X, p. 157 (apie 1279 m.).

188 ПСРЛ, т. II, стб. 876.

189 Ten pat, st. 879.

190 Ten pat, st. 888—891.

191 Ten pat, st. 891.

govą, Kijevą, tai, be abejo, paaiškinama įnirtinga kova, kurią Lietuvai teko kovoti su Ordinu prie Nemuno [192]. Vėliau, Ordinui įsiveržus Žemaitijon, Traidenio įpėdiniai — kunigaikščiai Pukuveras.— Butvydas (Budivydas) ir jo brolis Budikidas — buvo priversti grąžinti Volynės kunigaikščiui Volkoviską, „kad [jis] su jais būtų taikoje“[193].

Sąlygos, susiklosčiusios tada, kai lietuvių tauta sėkmingai kovojo prieš Ordino agresiją, Lietuvos kunigaikščių ir bajorų buvo panaudotos ne puolimui į Prūsiją, o užkariavimų Rusioje plėtimui. Nauji totorių-mongolų įsiveržimai ir Haličo—Volynės Rusios politinis susilpnėjimas [194] lengvino jos nukariavimą.

§ 6. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS SUSIDARYMAS. VYTENIO (APIE 1295—1315 m.), GEDIMINO (1315—1341 m.) VALDYMAS

Vytenio ir ypač Gedimino vyriausybės, išlaikydamos savo rankose Juodąją Rusią [195] ir išsaugodamos įtaką Mozūrijai, pradžioje pasinaudojo savo sąjunga su Haličo kunigaikščiais (1302 m.), kad galėtų tęsti kovą prieš Mažąją Lenkiją [196].

Ypač suaktyvėjo Lietuvos politika prieš Volynę po kunigaikščių Andrejaus ir Jurijaus Lvovičių (1323 m.) mirties. Pagal Lenkijos ir Lietuvos vyriausybių susitarimą (1325 m.)[197] su Haličo—Volynės bajorais, ten įsitvirtino mozūrų kunigaikštis Boleslovas-Jurijus II Traidenaitis. Jis, palaikomas dalies bajorų, bandė vesti priešišką Lietuvai politiką, išsaugodamas (tatai ma-

---

[192] Žr. II dalį, 2 skyrių.

[193] ПСРЛ, т. II, стб. 933; apie Lietuvos karalius žr. PD, III, 248, 259.

[194] *В. Т. Пашуто*$_1$, p. 294 ir sek.

[195] PD, III, 223, 260, 266, 289, 292, 293, 308 ir kt.

[196] MPH, t. II, 853, 879; t. III, 188—189.

[197] *S. Zajączkowski*$_3$, p. 567—617.

tyti iš 1325, 1327, 1334 ir 1335 m. laiškų)[198] draugiškus santykius su Ordinu ir, galimas daiktas, diplomatinius santykius su Maskvos kunigaikštyste (Lucko vyskupas 1326 m. dalyvavo metropolito Petro laidotuvėse)[199].

Lietuvos vyriausybės aktyvumą liudija ir jos pastangos įkurti savo pravoslavišką metropoliją su sostine Naugarduke. Lietuvos bažnytinė politinė kova suteikė daug rūpesčių Maskvos vyriausybei. Kova prasidėjo dar prie metropolito Petro, valdant Tverės didžiajam kunigaikščiui Michailui Jaroslavičiui. Tuo metu prieš buvusį sąjungoje su Maskva metropolitą pasisakė Gerdenio sūnus Tverės vyskupas Andrius. Jis buvo Daumanto paimtas į nelaisvę ir iš dievo motinos vienuolyno viršininkų pastatytas vyskupu 1290 m. Andrius, palaikomas Tverės kunigaikščio, apkaltino metropolitą simonija ir pranešė į Konstantinopolį. Kaltinimas sukėlė audringus ginčus 1310—1311 m. Perejaslavlio suvažiavime[200], pasibaigusiame metropolito išteisinimu.

Lietuvos diplomatai greit perprato Bizantijos bažnytinės politikos esmę ir, tai gąsdindami ją katalikybės pavojumi, tai viliodami pasižadėjimu atversti Lietuvą į pravoslaviją[201], o, svarbiausia, valdydami dalį baltarusiškų žemių ir, kada reikia, davinėdami patriarchui kyšius, pasiekė to, kad 1317 m. įsteigė savo metropoliją[202]. Lietuvos metropolitas Teofilas lankėsi

---

198 Žr. rinkinį «Болеслав—Юрий II», p. 4—5, 153—155; žr. taip pat *M. Perlbach*$_2$, p. 80—81.

199 ПСРЛ, т. X, стр. 191.

200 Žr. *E. Голубинский*$_1$, II$_1$, p. 98—115; *B. O. Ключевский*$_1$, p. 74 ir sek.; *A. E. Пресняков*$_1$, p. 122—123; РИБ, t. VI, st. 147—155; plg. Kipriano red. Petro gyvenimo aprašymą, ПСРЛ, t. XXI, d. I, p. 326—327; plg. *B. C. Иконников*$_1$, II$_1$ p. 993. Įdomu, kad ir pirmas Tverės vyskupas Simeonas atvyko apie 1274—1285 m. taip pat iš pavaldaus Lietuvai Polocko (žr. *E. Голубинский*$_1$, t. II$_2$, p. 29).

201 *A. C. Павлов*$_1$, p. 35 — apie Algirdą.

202 Ten pat, p. 25 ir sek.; plg. *E. Голубинский*$_1$, t. II$_2$, p. 8; t. II$_1$, p. 125, 129, 147, 153, 157.

Konstantinopolyje 1327 ir 1329 m.[203] Jis valdė greičiausiai Polocko ir Turovo vyskupystes; mirė apie 1330 m. Valdęs tuomet Juodąją Rusią kunigaikštis Liubartas-Dmitrijus Gediminaitis, kaip matyti iš aprašo, surašyto atvykus čia (1330—1332 m.) Maskvos vyriausybės sąjungininkui metropolitui Teognostui, pasigrobė dalį mirusiojo turto[204].

Naujasis metropolitas pasiekė Lietuvos metropolijos panaikinimo. Prieraše prie Androniko katedrų sąrašo pasakyta: „Ši metropolija, įsteigta prie Androniko Vyresniojo, mielai aukštindavusio vyskupystes iki metropolijų, vėliau buvo visai panaikinta, iš dalies dėl to, kad Lietuvoje krikščionių labai maža, iš dalies todėl, kad šią liaudį, kaimyninę Rusiai, patogu valdyti rusų metropolitui“[205], t. y. Teognostui. Taigi pirmasis mėginimas įkurti Lietuvoje (ir sąjungoje su ja buvusiame Haliče) savą metropoliją nepavyko, susidūrus su Ivano Kalitos pasipriešinimu.

Tačiau įvykiai šioje Rusios dalyje klostėsi ne Maskvos vyriausybės naudai. Boleslovo-Jurijaus II žuvimas 1340 m. atvėrė Haličo—Volynės Rusios istorijoje naują Lietuvos ir Lenkijos puolimų etapą. Jis buvo rengiamas seniai, dar nuo 1325 m. lietuvių ir lenkų sutarties. Aukso Ordos chanai taip pat bandė sutrukdyti savojo „rusiško uluso“ dalies užgrobimą. Dar 1337 m. totoriai kartu su rusais žygiavo į Liubliną[206]. Bet po Boleslovo II mirties Lenkijos, Kazimiero, vyriausybė užpuolė Haličą. Tada Lietuvos kunigaikščiai Liubartas Gediminaitis ir Kęstutis užėmė Volynę su Lucko miestu ir Palenkę[207]; tur būt, šiek tiek anksčiau Narimantas-Glebas Gediminaitis įsitvirtino Pinske, Polesės centre[208].

[203] APC, t. I, Nr. 65, p. 143; Nr. 67, p. 147.

[204] НПЛ, стр. 343; *М. Д. Приселков*$_1$, стр. 48—70.

[205] *H. Gelzer*$_1$, p. 261; *А. С. Павлов*$_1$, стр. 33; žr. taip pat *K. Chodynicki*$_9$, p. 3, 5, 11.

[206] MPH, t. III, p. 78.

[207] *H. Paszkiewicz*$_4$, p. 229—245; plg. *М. С. Грушевский*$_1$, t. IV, p. 28—30; *S. Zajączkowski*$_5$, p. 1—7.

[208] ПСРЛ, т. XVII, стб. 72.

Haliče valdęs bajorijos statytinis (provisor seu capitaneus terre Russie) Dmitrijus Dedko kreipėsi pagalbos į Aukso Ordos chaną Uzbeką (1312—1341)[209], kuris ir surinko 40-tūkstantinę kariuomenę prieš Lenkiją[210], sukeldamas nerimą popiežiaus kurijoje. Popiežius Benediktas XII rašė chanui, ragindamas daryti taiką[211], nors pats, karaliaus Kazimiero III prašomas, įpareigojo Lenkijos, Čekijos ir Vengrijos vyskupus skelbti kryžiaus žygį prieš totorius[212]. Kazimieras ieškojo paramos pas kaimynus — Mozūrijos kunigaikščius, Vengrijos karalių Karolį-Robertą ir vokiečių imperatorių Liudviką[213]. Nors pagalba buvo nedidelė, vis dėlto Kazimiero lenkų kariuomenei pavyko išlaikyti savo rankose Liubliną ir sumušti totorių kariaunas prie Vislos[214]. Po Uzbeko mirties prasidėjo rietenos Ordoje ir ilgai trukęs jos nuopolis[215]. Tolesnė Lietuvos politikos šioje Rusios dalyje istorija jau neįeina į šį darbą.

Kiek daugiau žinių išliko apie Lietuvos politiką šiaurės vakarų Rusioje, kur Lietuvai sekėsi prasčiau. Atkakliai kovodama su Ordinu, Lietuvos vyriausybė tebekontroliavo Dauguvos vidupį ir aukštupį: 1278 m. laiške Hanzos pirkliams Rygos arkivyskupas skundėsi, kad rusai ant Dauguvos puldinėją vokiečių pirklius ir perduodą grobį Lietuvai[216]. Tolesnis Polocko ir Vitebsko likimas labai mažai težinomas. XIII a. aštuntajame—devintajame dešimtmetyje Polocke sėdėjo kažkoks kunigaikštis Konstantinas[217] (matyt, Tautvi-

---

209 MPH, t. II, p. 622; VMPL, t. I, Nr. 566, p. 434.
210 MPH, t. II, p. 860—861.
211 Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia, t. I, Nr. 960.
212 Ten pat, Nr. 958—959, p. 637—638.
213 Rinkinys «Болеслав Юрий II», p. 192.
214 MPH, t. II, p. 622, 861.
215 *Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский*₁, p. 262 ir sek.
216 HUB, t. I, Nr. 816.
217 Pas Polocko kunigaikštį Konstantiną Berankį lankydavosi Tverės vyskupas Simeonas (1274—1289).— Памятники старинной русской литературы, в. 4, СПб., 1862, стр. 185.

lo sūnus, vėl užėmęs čia sostą po Gerdenio), kuris, neturėdamas vaikų, priėmęs katalikybę ir užrašęs savo sostą Rygos bažnyčiai[218]. Tačiau vokiečių riteriai taip engė vietinius gyventojus, kad tie sukilo prieš juos, pasikvietę į pagalbą lietuvius. Lietuvos kunigaikščio (tur būt, Vytenio) kariuomenė išvijo riterius ir užėmė Polocką[219]. XIII a. pabaigoje čia valdė vyskupas Jokūbas, pavaldus didžiajam kunigaikščiui Vyteniui[220]. Gal būt, taip ir buvo[221]; to nepaneigė nė kurijos pravestas patikrinimas[222]. Matyt, todėl M. Strijkovskis ir teigė, kad 1307 m. Lietuvos kariuomenė užėmusi Polocką, kuris tokiu būdu įėjęs į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę[223].

Iš Vitebsko istorijos žinoma, kad XIII a. pabaigoje jis kurį laiką yra buvęs Smolensko priklausomybėje[224]; vėliau čia būta rusų kunigaikščių, betgi per Vitebsko žemę žygiavo lietuvių kariaunos[225]. Gedimino vyriausybė, kaip ir anksčiau, remdamasi Aukštaitija (Ordinui Gediminas pirmiausia rex de Owsteiten)[226], valdė Žemaitiją ir dalį Žiemgalos, buvo įsistiprinusi Polocke (kur viešpatavo Vainius, o vėliau Narimantas-Glebas Gediminaitis[227]), Vitebske (kaip matyti iš 1338 m. sudarytos sutarties su vokiečiais[228]), taip pat Minske, kurio kunigaikštis Vasilijus minimas tarp Lie-

---

[218] Pagal popiežiaus Klemenso V 1310 m. birželio 19 d. dokumentą, išdėstantį rygiečių iškeltus kaltinimus (iš dalies iki 1306 m.) prieš Ordiną.

[219] LUB, t. II, Nr. 630, p. 50; Nr. 638, p. 64—65, tatai buvo Ordino pripažinta. Ten pat, Reg. 714 (1306 m.).

[220] *M. Бережков₂*, стр. 115; РЛА, № 38.

[221] Jeigu turėtume galvoje 1385 m. kunigaikščio Andriaus Algirdaičio veiksmus.

[222] Žr. *A. Seraphim₁*, VII, 14 (p. 27); VIII, 14 (p. 46). Šaltinis nepilnas: iš 23 liudininkų parodymų išliko vos 12; dalis tų liudininkų — pranciškonai, Ordino priešininkai (ten pat, p. XXVI).

[223] *M. Stryjkowski*, p. 349; ПСРЛ, т. XVII, стб. 469.

[224] РЛА, № 34.

[225] Ten pat, Nr. 49.

[226] *M. Perlbach₂*, p. 81.

[227] НПЛ, стр. 98; РЛА, № 74.

[228] РЛА, Nr. 83; HUB, t. II, Nr. 628.

tuvos pasiuntinių į Naugardą 1326 m.[229] Be to, lietuvių pasiuntinių tarpe minimas Fiodoras Sviatoslavičius, Dorogobužo ir Viazmos kunigaikštis[230], taigi galima kalbėti apie Lietuvos įtaką ir šiems miestams, t. y. rytinio Smolensko kunigaikštystės pasienio žemėms, suprasti Smolensko kunigaikščio pavirtimą Gedimino „jaunesniuoju broliu" [231].

Vadinasi, Gediminui valdant, didžioji Baltarusijos žemių dalis atsidūrė Lietuvos valdžioje. Tai įvyko, kaip minėta, toli gražu ne staiga. Iš pradžių čia pasirodydavo su savo kariaunomis lietuvių kunigaikščiai — Rusios vasalai,— gynę tas žemes nuo Vokiečių ordino. Vėliau, Rusiai vis silpnėjant, jie virto jau Lietuvos vasalais ir padėjo baltarusiškas žemes prijungti prie Lietuvos.

Dominuodama Polocko—Minsko Rusioje, Lietuva galėjo puldinėti Pskovo, Naugardo, Smolensko žemes [232]. Vakarinėje Rusios dalyje Lietuvos vyriausybė taip pat pasinaudojo politiniu susiskaldymu. Pirmą kartą šiam mėginimui pasipriešino maskviškė Ivano Kalitos (1325—1340 m.) vyriausybė, pasiryžusi energingai ginti Naugardo—Pskovo ir Smolensko žemes [233].

Susidarė gana komplikuoti santykiai. 1322 m. Pskovo bajorai, gresiant vokiečiams ir pažeidus jiems

---

[229] НПЛ, стр. 98.

[230] Ten pat; plg. ПСРЛ, t. VII, p. 210; žr. *А. Е. Пресняков*₁, p. 161; *П. Голубовский₂*, p. 202, 215. 1341 m. kunigaikštis Fiodoras, gavęs valdyti Voloką, išvažiavo į Maskvą; 1343 m. jis išdavė savo dukterį už Semiono Ivanovičiaus (Устюжский летописный свод, стр. 51).

[231] LUB, t. II, Nr. 796.

[232] Kunigaikščių tarpusavio vaidai ir Ordos kišimasis silpnino rusų tautos priešinimąsi Lietuvos veržimuisi ne tik į pietvakarių, bet ir į šiaurryčių Rusią. Užtenka priminti, kad 1282 m., kilus tarp Naugardo ir Maskvos konfliktui, buvo laikinai sunaikinta Koporės tvirtovė (НПЛ, p. 324); pasitelkęs totorius, 1315 m. kunigaikštis Michailas Jaroslavičius prisijungė Toržoką, „jų [t. y. Toržoko] kremlių įsakė sugriauti" (ПСРЛ, t. XV, p. 408).

[233] Žr. Очерки истории СССР (XIV—XV a.), M., 1953, p. 198—202.

taiką, sumušė Pskovo svečius, Narevo žvejus, užėmė Gdovo priemiestį, pasikvietė į pagalbą Lietuvos vasalo, garsaus karvedžio Dovydo Gardiniškio, kariauną, kuri drauge su pskoviečiais 1323 m. smarkiai sumušė vokiečių ir danų riterius [234]. Naugardo bajorų vyriausybė Lietuvos įsiskverbimą į Pskovą palaikė grėsme savo nepriklausomybei ir paskubėjo sudaryti su Ordinu sutartį prieš Pskove buvusį Lietuvos kunigaikštį. Sutartyje buvo numatyta ne tiktai bendrai kovoti prieš „Pskovo kunigaikštį", pastarajam užpuolus, bet ir jį išstumti iš Pskovo: „O jeigu pskoviečiai nepanorėtų „išsižadėti" (отступиться) lietuvių — skelbiama vokiškame sutarties nuoraše,— tai mes privalome padėti naugardiečiams ir kovoti drauge su naugardiečiais, o jie kartu su mumis prieš pskoviečius, kol šie nepaklus naugardiečiams"[235]. Po sutarties Lietuva pradėjo pulti Lovatę ir Lukus [236]. Pagaliau viskas baigėsi 1326 m. sutartimi tarp Lietuvos ir Naugardo [237]. Sutarties, deja, neišliko, bet ji minima metraštyje: „atvyko pasiuntiniai iš Lietuvos: Lietuvos kunigaikščio Gedimino brolis Vainius — Polocko kunigaikštis, Minsko kunigaikštis Vasilijus, Fiodoras Sviatoslavičius; ir sudarė taiką su Naugardu ir su vokiečiais"[238].

Kadangi politinė kova Lietuvoje atvedė prie valstybinės valdžios sustiprėjimo, o Polocko kunigaikštystę valdė (kaip, beje, ir Vitebsko, ir Minsko) Lietuvos statytiniai, Pskovo kunigaikštystę,— jos vyriausybės kvietimu,— lietuvių kunigaikštis (dėl to lietuviai užsukdavo Naugardo žemėn, pavyzdžiui, į Lovatės

---

[234] Žr. II dalį, 2 skyrių. Pskovas pateko Gedimino įtakon, todėl rygiečiai ir prašė Gediminą sutaikyti juos su vaivada Dovydu. GL, Nr. 7, p. 63.

[235] ГВНиП, № 37.

[236] НПЛ, стр. 96; Троицкая летопись, стр. 357.

[237] Ten pat, p. 98. Yra duomenų, kad 1326 m. sutartį Lietuva buvo sudariusi su Naugardu „ir su vokiečiais" (t. y. su rygiečiais). ПСРЛ, т. VII, стр. 199.

[238] НПЛ, стр. 98, 341.

valsčių[239] — 1285, 1323 m. ir Toržoką[240] (1325 m.), Naugardo santykiai su rusų didžiaisiais kunigaikščiais pasiliko įtempti, Lietuvos įtaka Polockui turėjo padidėti ir tapti atsvara Okos žemupio kunigaikščių politiniams siekimams.

Maskviškė Kalitos vyriausybė rūpinosi atstatyti savo įtaką Pskovui, bet tam kliudė Lietuvos—Tverės sąjunga. Gedimino vyriausybė[241] ir toliau palaikė su Tvere sąjunginius santykius, dar 1320 m. sutvirtintus Marijos Gediminaitės santuoka su Dmitrijum Michailovičium[242]. Ordoje tą kunigaikštį nužudžius (1325 m.), o Ivanui Kalitai kuriam laikui susitvarkius su Tvere (1327 m.), naujasis vietinis kunigaikštis Aleksandras Michailovičius pabėgo į Pskovą, kur jį pradėjo remti Lietuva. Ordino įbaugintos Pskovo bajorijos politinis separatizmas siekė taip toli, kad 1331 m. vietinė vyriausybė pasiuntė savo pasiuntinius pas metropolitą, bandydama gauti vyskupą, nepriklausomą nuo Naugardo. Misija nepavyko, kadangi Teognostas laikėsi antilietuviškos orientacijos ir dar 1329 m. buvo atskyręs Pskovą nuo bažnyčios, dėl ko Tverės kunigaikštis netgi paliko Pskovą[243]. Tačiau vėliau pskoviečiai vėl „pasodino pas save kunigaikščiu Aleksandrą", bet jau kaip „Lietuvos parankinį [vasalą]"[244]. Pskovas pasiliko Lietuvos įtakoje.

Nuogąstaudami dėl savo respublikos žemių, kurioms grėsė švedų pavojus, ir Naugardo bajorai 1331 m. sudarė sutartį su Gedimino vyriausybe, mainais už apsaugą nuo švedų-danų grėsmės pasiūlydami

---

[239] НПЛ, стр. 326; Lovatė paminėta НIVЛ, I, p. 246; НПЛ, p. 339 (pagal T sąrašą).

[240] НПЛ, стр. 347.

[241] ПЛ, в. 2, стр. 23, 92.

[242] ПСРЛ, т. XV, в. 1, стр. 41. Totorių baskakas Tverėje Čolchanas, sprendžiant iš bylinos, žygiavo į Lietuvą duoklės rinkti (*Кирша Данилов*, Древние российские стихотворения, М.—Л., 1958, стр. 29).

[243] НПЛ, стр. 342; НIVЛ, стр. 262.

[244] НПЛ, стр. 343.

svarbių priemiesčių[245]. Naugardo vyriausybė stengėsi realizuoti šį susitarimą, tikėdamasi pasinaudoti juo ir prieš Maskvos kunigaikščio pretenzijas, kuris 1332 m. pareikalavo Užkamės sidabro, užėmęs Toržoką ir Bežeckij Verchą. 1333 m. lietuvių kunigaikštis Narimantas-Glebas Gediminaitis gavo valdyti svarbius kariniu ir ekonominiu atžvilgiu Naugardo priemiesčius (Ladogą, Orechovą, Korelską, pusę Koporės ir Korelos žemę)[246]. Tai buvo didelis Gedimino vyriausybės laimėjimas. Ieškojo Naugardas suartėjimo ir su Pskovu, kuriame po ilgokos pertraukos 1333 m. apsilankė Naugardo arkivyskupas[247].

Visa tai turėjo ne juokais suneraminti Maskvos vyriausybę, kuri pati užmezgė ryšius su Lietuva (apie tai galima spręsti iš Semiono Ivanovičiaus ir Lietuvos kunigaikštytės Aigustos santuokos 1333 m.)[248]. Po to Kalitos vyriausybė ėmė siekti susitarimo su Naugardo respublika prieš Pskovą. 1334 m. Kalita priėmė Naugardo pasiuntinybę[249] ir pats apsilankė Naugarde[250]. Tada Gediminas, „nepaskelbęs karo“ (на миру), 1335 m. puolė Toržoką[251]. Kalitos kariuomenė puolė lietuvių užimtus Osečno ir Riasnos miestukus[252]. Lietuvos vyriausybė tuomet neteikė tam ypatingos reikšmės, tuo tarpu Kalitos puolimas reiškė stiprėjančios Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės kovos už Rusios iš-

---

245 НIVЛ, стр. 263—264; plg. ГВН и П, Nr. 8, p. 18; Nr. 38, p. 68. Naugardo siekimas panaudoti Lietuvą savo valdoms apsaugoti visai suprantamas: juk dar prieš kautynes ant Peipuso ežero Ordinas buvo sudaręs sutartį su Ezelio vyskupu dėl valdų pasidalijimo Vadžių (Watland) žemėje, Nevoje (Nouve), Ingrijoje (Ingriae) ir Karelijoje (žr. 1241 m. balandžio 13 d. sutartį, LUB, t. III, Nr. 169a).

246 НIVЛ, стр. 346. Žr. samprotavimus dėl lietuviškosios bajorijos partijos atsiradimo Naugarde. *A. E. Пресняков*₁, p. 142.

247 ПЛ, в. 2, стр. 92; НПЛ, стр. 345.

248 Троицкая летопись, стр. 361.

249 НПЛ, стр. 346.

250 Ten pat.

251 Ten pat, p. 347.

252 Ten pat. Taigi Lietuvos valdos buvo Maskvos ir Tverės valdų kaimynystėje.

laisvinimą iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės priklausomybės pradžią.

1337 m. Kalita pamėgino užimti Padauguvio žemes ir Voloką, bet gavo atkirtį[253]. Tačiau Naugardas su juo nenutraukė santykių, nes pavojus iš švedų didėjo, o Lietuvos vyriausybė reikiamu momentu nesuteikė Naugardui pagalbos („kunigaikštis Narimantas buvo Lietuvoje ir daug kartų jį kvietė [atvykti], o jis [ne tik pats] neatvyko, bet savo sūnų Aleksandrą išsivedė iš Orechovo, tik savo vietininką palikęs")[254], matyt, užsiėmusį Volynės (1337 m. totorių žygis į Lenkiją) ir vokiečių reikalais (žr. toliau). Ivanas Kalita sugebėjo ir šį kartą pasinaudoti Orda, 1339 m. pareikalavęs iš Naugardo, be kasmetinės duoklės (выхода), kurią Naugardas turėjo mokėti[255], dar ir neeilinės rinkliavos (запрос). Priemiesčiams buvo lemta dar ilgai vaidinti svarbų vaidmenį Maskvos kunigaikštystės kovoje už Rusios suvienijimą, bet tai jau ne mūsų tema, kurios riba yra žinia: „tą pačią žiemą mirė didysis Lietuvos kunigaikštis pagonis (поганый) Gediminas"[256].

Prieš Maskvą tebeveikė ir Tverė. Aleksandras Michailovičius stengėsi suartėti su Uzbeku, pas jį pasiųsdamas sūnų[257], ir su Teognostu[258], ir su savo broliu Konstantinu, pasilikusiu Tverėje[259]. Tačiau šio, priešiškai nusiteikusio Maskvos vyriausybei[260], kunigaikščio veikla buvo Kalitos nutraukta: „jo sumanymu" chanas Uzbekas pasikvietė Aleksandrą su sūnumi į Ordą, kur jie ir buvo nužudyti[261]. Tokiu būdu Tve-

---

[253] Ten pat.

[254] Ten pat, p. 349, žr. taip pat «Очерки истории Карелии», т. I, Петрозаводск, 1957, p. 73.

[255] ПСРЛ, т. VII, стр. 205 (1338 г.); plg. НПЛ, p. 351; ПСРЛ, t. V, p. 221.

[256] НПЛ, стр. 353 (1341 m.).

[257] Ten pat, p. 350.

[258] ПСРЛ, т. XV, стр. 418.

[259] Ten pat.

[260] Ten pat, t. X, p. 208.

[261] НПЛ, стр. 350.

rės kunigaikščius galutinai pražudė jų ryšiai su Lietuva [262].

Suprantama, jog Orda įdėmiai sekė Lietuvos politiką ne tik pietvakarių Rusioje, bet ir apskritai Rytų Europoje. Taip buvo pradėti totorių žygiai (su rusų vasalais) į Lietuvą 1259, 1275, 1287, 1315 m.[263] Gedimino vyriausybė turėjo pagrindo baimintis chano Uzbeko ordos. 1324 m. priimdama totorių pasiuntinius [264], ji neišvengė 1325 m. jų žygio [265]. Kijevo pavyzdys — 1322 m. čia totorių baskako priklausomybėje sėdėjo kunigaikštis Teodoras, susijęs ir su Lietuvos vyriausybe [266],— rodo, kad Lietuvos ir Ordos politinės įtakos Rusioje ribos nebuvo aiškios. Komplikuota buvo ir Briansko padėtis, palaikiusio ryšius ir su Tvere [267], Lietuvos sąjungininke, ir su Maskva [268].

Netenka stebėtis, kad Kalitos vyriausybės veržimasis į Naugardą ir Tverę sutapo su nauju totorių

---

[262] *А. Е. Пресняков*₁, стр. 156—157.

[263] Popiežius Aleksandras IV po 1259 m. žygio pranešė Čekijos karaliui, jog, esą, totoriai nusiaubę didžiąją Lietuvos dalį (PUB, I₂, Nr. 111, p. 101—102). Taip pat jis, kviesdamas Brandenburgo markgrafą į žygį prieš totorius, rašė: „Žinoma, kad Lietuvos didesnė dalis buvo nuniokota“ (LUB, t. I, Nr. 355, p. 453, 1260 m. rugsėjo 9 d.). Apie 1275 m. žygį žr. Троицкая летопись, реконструкция *М. Д. Приселкова,* p. 332—*333*; žr. *А. Н. Насонов*₃, p. 17, 63—64; apie 1315 m. žygį — SRP, t. I, p. 286 (Can. Samb. cap. 8: „Totoriai lietuviams pridarė daug žalos“); plg. ПСРЛ, t. X, p. 161 (1282 m.), p. 168 (1289 m.).

[264] Juos Vilniuje matė popiežiaus legatai. GL, Nr. 14. Lankydamiesi Ordoje, lietuviai buvo 1319 m. Tverės kunigaikščio Michailo Jaroslavičiaus nužudymo liudininkais. ПСРЛ, т. X, стр. 184.

[265] ПСРЛ, т. X, стр. 189: „chanas Uzbekas siuntė kunigaikščius kariauti prieš Lietuvą; ir daug žalos padarė Lietuvai, ir su daugybe grobio sugrįžo į Ordą“.

[266] НІУЛ, стр. 264; kai kurie mokslininkai linkę jį laikyti Gedimino broliu. *М. Д. Приселков*₁, p. 58. Sprendžiant iš popiežiaus Jono XXII bulių Kijevo vyskupui Henrikui, 1320—1321 m. Kijevas dar nebuvo pavaldus Lietuvai; jis buvo („rusų ir totorių, senovėje vadintų Galate (t. y. Haličas), kaimynystėje“ (VMPL, t. I, Nr. 252, 255). Šiuo metu galima drąsiau kalbėti apie Kijevo priklausomybę ir nuo Lietuvos. Žr. *R. Batūra*₁, p. 117—142.

[267] ПСРЛ, т. X, стр. 203 (1330 m.).

[268] Ten pat, t. VII, p. 207 (1341 m.).

žygiu į Lietuvą („totoriai kariavo Lietuvoje“)[269]. Sprendžiant iš gandų, kuriuos 1340 m. paleido prūsų vyskupai apie Lietuvos ir Ordos susitarimą[270], totorių žygiai turėjo suaktyvinti Lietuvos vyriausybės diplomatinę veiklą ne tik vakaruose (1338 m. sutartis su Ordinu), bet ir rytuose. Tačiau vargu ar šis aktyvumas davė naudos, nes 1339 m., Ordai pritariant, rusų (ir Maskvos) kariuomenė žygiavo į Lietuvos sąjungininko Smolensko žemę[271]. 1341 m. artimiausias Maskvos kunigaikštystės kaimynas, Vitebsko kunigaikštis Algirdas, Gedimino paliepimu žygiavo į Možaiską[272]; tuo pačiu metu, kaip buvo sakyta, paaštrėjo Lietuvos santykiai su Orda pietvakarinėje Rusioje.

Apie 1341 m. vienas po kito paliko politinę areną Haličo—Volynės kunigaikštis Boleslovas-Jurijus II, Aukso Ordos chanas Uzbekas, Maskvos didysis kunigaikštis Ivanas Kalita, „Lietuvos, Rusios ir Žiemgalos karalius“ Gediminas, Rygos arkivyskupas Fridrichas fon Pernšteinas. Jų politinis palikimas toli gražu nebuvo lygiavertis. Haličo—Volynės Rusia po naujos bajorų savivaldos pateko Lietuvos, Lenkijos ir Vengrijos feodalų valdžion; Aukso Orda po dinastinės suirutės pakankamai sustiprėjo, kad pergyventų Kulikovo kautynių dieną. Pačiame jėgų stiprume paliko valstybę Gediminas, bet toji galybė nebuvo tvirta. Nedidelė Maskvos kunigaikštystė tapo Rusios branduoliu, kuri, atkakliai siekdama susivienijimo, vėliau, nusimetusi svetimųjų jungą, galėjo padėti išsilaisvinti broliškosioms Baltarusijos ir Ukrainos tautoms. Vokiečių ordinui, beatodairiškai puolusiam Lietuvos, Lenkijos, Rusios sienas, artėjo lemtingoji Žalgirio diena.

---

269 Ten pat, t. X, p. 208 (1338 m.).

270 LUB, t. II, Nr. 793, p. 330 (1340 m. gruodžio 3 d.); PUB, III₁, Nr. 345, p. 240.

271 Троицкая летопись, стр. 363; žr. *A. H. Насоновъ*, p. 112.

272 Ten pat, p. 365.

Šio skyriaus faktai leidžia padaryti kai kurių išvadų dėl Lietuvos politinės istorijos.

1. 1200—1341 m. Lietuvos tarptautinė padėtis labai pasikeitė. Vokiečių ordino invazija ir estų, latvių bei prūsų žemių nukariavimas sukėlė Lietuvai grėsmę iš šiaurės ir vakarų; totorių-mongolų antplūdis ir Vladimiro—Suzdalės, Haličo—Volynės Rusios žemių nuteriojimas bei pajungimas, jų valdžios įtvirtinimas Naugarde ir Pskove, Smolenske ir Brianske, jų grėsmė Polocko—Minsko Rusiai sukėlė pavojų Lietuvai iš rytų ir pietų. Rusų-lenkų ir vokiečių žygiai išnaikino jotvingius, Lenkija tapo Lietuvos kaimynu. Visos tos permainos turėjo įtakos politinei Lietuvos istorijai. Lietuvos politinė vienybė tapo tolesnio lietuvių tautos gyvavimo sąlyga.

2. Valstybės branduolys — „Mindaugo Lietuva“ — tapo Aukštaitijos, Žemaitijos, Jotvingių ir Žiemgalos žemių vienijimo centru. Šis vienijimas vyko, kovojant už Lietuvos monarchiją, gimusią feodalinėse kovose, komplikuojamose Rusios, Ordino, Lenkijos, popiežiaus kurijos kišimosi. Kovos baigtį lėmė lietuvių liaudis, jos pašauktinė pėstininkų kariuomenė, vadovaujama kunigaikščio ir jo kariaunos.

3. Į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę palaipsniui įsijungė Polocko, Vitebsko, Minsko, Juodosios Rusios, Polesės ir Palenkės žemės, kurių bajorija ir kunigaikščiai ieškojo išsigelbėjimo nuo Ordos ir Ordino. Baltarusijos žemių įjungimas palengvino, kaip matysime, lietuvių tautos kovą su priešais; drauge su tuo jis davė pradžią nedidelės Lietuvos valstybės pavirtimui Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste.

4. Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės sustiprėjimas, Ivanui Kalitai valdant, buvo esminių pasikeitimų Rytų Europos politinėje situacijoje pradžia. Šiomis naujomis aplinkybėmis Lietuvos feodalų valdžia, pagrįsta prievarta, baltarusių, ukrainiečių ir rusų žemėse palaipsniui virto Lietuvos silpnumo šaltiniu. Tuo

pačiu metu Lietuvos engiamos tautos rado vis didesnę atramą broliškoje rusų tautoje, stiprėjančioje Rusų centralizuotoje valstybėje [273]. Tautinės valstybės aušra Rusijoje skelbė nevienalytės ekonominiu ir politiniu, kultūriniu bei etniniu požiūriu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės saulėlydžio pradžią.

---

[273] Ši mūsų mintis ne visai tiksliai perteikta kurse «История Латвийской ССР», t. I, Riga, 1952, p. 135.

LIETUVIŲ TAUTOS KOVA UŽ NEPRIKLAUSOMYBĖS IŠSAUGOJIMĄ

Lietuvių tautos kovų 1200—1341 m. istorijoje ryškūs trys etapai. Pirmasis, kai Lietuva, dar žemių sąjunga, kovojo su Livonijos ordinu, baigiasi 1236—1242 m. įvykiais. Kautynėse prie Šiaulių, ties Drohičinu ir ant Peipuso ežero vokiečių grobikai patyrė skaudžių smūgių; tuo pačiu metu mongolų chanų kariaunos nusiaubė ir pavergė didžiąją Rusios dalį. Tie įvykiai iš pagrindų pakeitė tarptautinę Lietuvos padėtį. Kitas etapas, kai Lietuvoje jau buvo vienijantis branduolys — „Mindaugo Lietuva"; jo riba yra 1283 m.[1] Teutonų ordino riteriai, užgrobę Prūsijos žemes, jau priėjo Nemuną, Lietuvos pasienį. Trečiasis etapas apima laikotarpį iki XIV a. penktojo dešimtmečio, kuomet palyginti vieninga Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė kovoja ir prieš Prūsijos, ir (netekus laisvės kuršiams ir žiemgaliams) prieš Livonijos riterius.

Teutonų įsiveržimas į Prūsiją nebuvo atsitiktinis. Jie čia veikė kaip senosios agresijos tęsėjai. Tai buvo, iš vienos pusės, nuo amžių vykdoma vokiečių feodalų invazija į slavų žemes, prasidėjusi dar Karolio Didžiojo laikais, XIII a. grėsusi Lenkų Pamario žemėms. Dėl to Vokietijos imperija Ordinui ištikima sąjungininkė. Tai buvo danų (pradėtoji dar IX a. prie karaliaus Regnaro Lodbroko) agresija prieš prūsus (sembus), taip pat latvius ir estus. Neatsitiktinai Danija tapo Ordino kovos bendrininke. Prūsų ir lietuvių

[1] Žr. *H. Łowmiański*$_{12}$, p. 341 ir sek.

žemės seniai traukė popiežiaus kurijos žvilgsnį. Čia padėjo galvas tokie žymūs jos emisarai, kaip vyskupai Vaitiekus-Adalbertas (997 m.) ir Brunonas (1009 m.). Popiežiaus kurija, nežiūrint į laikinus nesutarimus su riteriais, taps vienu iš uoliausių Ordino užmačių paramos organizatorium.

Lenkija prūsų žemes puldinėti pradėjo Boleslovo Narsiojo (992—1025 m.) laikais, ir vėliau jos kunigaikščių kariuomenės 1108, 1110, 1115, 1166, 1192 m. žygiavo prieš jotvingius, sasnus, galindus. Tačiau apie XIII a. pradžią jai pačiai teko patirti prūsų ir lietuvių smūgių. Rusia pradėjo puldinėti prūsus Vladimirui Sviatoslavičiui valdant, ir vėliau — 1038, 1058, 1112, 1113, 1147 m.— Kijevo, Volynės ir Smolensko kunigaikščių kariuomenė įsiverždavo į jotvingių ir galindų žemes. Apie XIII a. pradžią padėtis pasikeitė: Rusią ėmė niokoti lietuvių-jotvingių kariaunos. 1219 m. sutartis stabilizavo sienos su Lietuva dalį, betgi prūsų antpuoliai ir rusų žygiai į jų žemes (1228, 1238 m.) nesiliovė.

Suprantama, istoriniai slavų ir prūsų ryšiai neapsiribojo vien kariniais žygiais. Archeologiniai paminklai įtikina buvus senų kultūrinių ryšių[2]; dar ryškiau daugelio prūsiškų, senųjų rusiškų ir lenkiškų žodžių panašumą atskleidžia kalbos paminklai[3].

Ne kartą kaimyninės valstybės organizuodavo bendrus kryžiaus žygius, iš visų pusių verždamosios į Prūsų žemę. Taip buvo 1147 m., kuomet prūsai atrėmė bendrą Vokietijos, Lenkijos ir Rusios spaudimą[4]; tas pats dėjosi XIII a. pradžioje, kai lenkų kunigaikščiai mėgino (1222 ir 1223 m.) sužlugdyti prūsų puolimą, o rusų (greičiausiai Smolensko) kunigaikščiai vedė savo pulkus į Prūsiją, prie Ragainės.

---

[2] *J. Antoniewicz*₁ p. 233—274.

[3] *П. Прейс*₁, стр. 17—29; mokslinis P. Preiso palikimas, svarbus ir lituanistikai, neužtarnautai pamirštas (žr. *M. П. Алексеев*₂, p. 221—254).

[4] *Н. П. Грацианский*₃, стр. 91—106; *В. Т. Пашуто*₇, p. 66 ir sek.

Prūsų tvirtovės apgulimas nieko gero jiems neatnešė, apie jį liko Dusburgo užrašytas padavimas [5].

Teutonų ordino įsiveržimas į Prūsiją, palaikomas Vokietijos, popiežiaus kurijos ir kai kurių šalių vyriausybių, privedė prie šio krašto nuniokojimo ir jo pajungimo. Šia invazija buvo pasinaudota ir Rusioje, ir Lenkijoje (visų pirma Mozūrijoje), stengiantis pasiglemžti Jotvingių žemę. Dėl to rusai su lenkais drauge žygiavo 1248, 1253 ir 1258 m. Jotvingių žemė buvo smarkiai nuteriota ir iš dalies pajungta Haličo—Volynės ir Mozūrijos kunigaikščiams. Šių žygių vaisiai atiteko Ordinui. Iš pradžių, 1254 m. sutartimi, Jotvingių žemė buvo padalyta: kunigaikščiai Danilas Romanovičius ir Ziemovitas Mozūras gavo trečdalį Jotvingių žemės, pripažinę Ordiną puldinėjimo sąjungininku [6]. Po to, pasinaudojęs Rusios ir Lenkijos susilpnėjimu, Ordinas užėmė beveik visą Jotvingių žemę [7].

Reikia turėti galvoje, kad sąjungininkų tarpusavio santykiai buvo komplikuoti: Haličo—Volynės kunigaikščiai stengėsi pasinaudoti Lietuva Lenkijai nusilpninti, o lenkų kunigaikščiai, norėdami sustiprinti savo įtaką Jotvingių žemėje ir Volynėje, ieškojo Ordino paramos. 1237 m. jie perdavė vokiečių Dobrynės ordinui (susikūrusiam apie 1228 m. kunigaikščio Konrado padovanotoje žemėje [8]) rusų pilį Drohičiną su valsčiumi [9]. Ši „geradarybė“, beje, sužlugo, nes kunigaikščio Danilo Volynės kariuomenė visiškai sumušė Dobrynės riterius, jų magistras pateko nelaisvėn, o Ordinas nustojo gyvavęs [10].

Teutonų ordinas prasiskverbė į žemutinio Pavislio žemes tuomet, kai Livonijos ordinas, jau įsistiprinęs estų ir iš dalies latvių žemėse, pradėjo pulti Lietuvą.

---

[5] PD, III, 181.

[6] PUB, I₁, Nr. 298.

[7] PD, III, 197—219. Žr. taip pat *B. Włodarski*₆, p. 1—76.

[8] Codex Diplomaticus Masoviae, t. I, Nr. 266.

[9] Ten pat, Nr. 366 (1237 m. kovo 8 d.).

[10] ПСРЛ, т. II, стб. 776; PD, II, 4; Žr. *W. Polkowska-Markowska*₁, p. 145—210. Autorė nežiūrėjo rusų metraščių.

Teutonų ordinas susikūrė, Europos valstybėms puolant arabus. Vokiečių kryžiuočių ordinas, įkurtas 1198 m. Palestinoje, „pagarsėjo“ kovomis prieš arabų tautas. Tačiau, numatydami šios Artimųjų Rytų politikos nesėkmę, riteriai, su magistru Hermanu fon Zalca priešakyje, pamažu savo veiklos centrą perkėlė į Europą. Teutonai apsirūpino žemėmis Vokietijoje, Italijoje ir kituose Europos kraštuose. Vengrijos karaliaus Andriaus II kvietimu ir energingai padedant popiežiui Honorijui III, jie įsitvirtino Transilvanijoje, pasižadėdami karaliui ginti nuo polovіečių rytines krašto sienas [11]. Bet netrukus, pažeisdami nustatytus jiems apribojimus, vokiečių riteriai jau grėsė pačiai Vengrijai, kuri ėmė juos dominti žymiai labiau, negu kovos su klajokliais. Nepaisydamas popiežiaus protestų, karalius atsisakė abejotinų samdinių patarnavimų ir trečiajame dešimtmetyje išvijo juos iš Vengrijos.

Netrukus po to Mozūrijos kunigaikštis Konradas kreipėsi į magistrą Hermaną, siūlydamas apsigyventi prie Vislos ir kovoti su prūsais ir lietuviais. Hermanas Zalca sumaniai pasinaudojo patogia proga: jis tuoj pat išsirūpino popiežiaus ir imperatoriaus lenkų kunigaikščio „dovanojimo“ patvirtinimą ir pradėjo savarankišką veiklą Kulmo ir prūsų žemėse kaip imperijos kunigaikštis. Tokiu tad būdu pasirodė lenkų žemėje pikčiausi lenkų tautos priešai — vokiečiai kryžiuočiai. 1230 m. Zalca pasiuntė į Kulmo sritį Ordino riterių būrį su krašto magistru Hermanu Balke priešakyje. Tai buvo prūsų žemės nukariavimo pradžia, trukusio daugiau kaip pusę šimtmečio.

Norėdami geriau suprasti tarptautinę lietuvių tautos kovos už nepriklausomybės gynimą reikšmę, turime atkreipti dėmesį į štai ką.

Veržimąsi į Pabaltijį, po to į Rusią vokiečiai kryžiuočiai pradėjo tuomet, kai jų buvusių sąjungininkų kryžiuočių frankų kova Mažojoje Azijoje tebebuvo pačiame įkarštyje. Taigi slavų ir baltų, taip pat arabų

[11] *E. Caspar*₁, p. 6 ir sek.

tautos turėjo bendrą priešą. Tuo galima įsitikinti iš keleto pavyzdžių.

Kryžiuočių veiklai ir Viduržemio jūros pakrantėje, ir Pabaltijyje vadovavo popiežiaus kurija — galinga viduramžių Europos reakcinė jėga. Apskaičiuota, kad XIII a. kurija vidutiniškai surinkdavo iš Europos kraštų kryžiaus žygiams apie 1 mln. svarų sterlingų per metus [12]. Tie pinigai buvo kurijos panaudojami ir kovai prieš arabų šalis, ir prieš Pabaltijo tautas, taip pat jos politiniams tikslams Vokietijoje įgyvendinti [13].

Kurija puikiai suprato dviejų kryžiuočių agresijos krypčių tarpusavio ryšį: jau antrasis 1147 m. kryžiaus žygis buvo suorganizuotas ir prieš arabus, ir prieš prūsus. Jo nesėkmė Pabaltijyje neatbaidė kurijos nuo tikslo. Akivaizdus antiarabiškų žygių žlugimas paskatino vokiečių feodalus, Bremeno, Liubeko ir kitų miestų pirklių diduomenę, ieškoti pelningesnių ir artimesnių pajamų šaltinių. Su kurijos pagalba jų įkurtasis 1190 m. Teutonų ordinas pamažu buvo perkeltas iš Akros į Pabaltijį. Įsiveržę Pabaltijin, kryžiuočiai susilaukė nemažo žmonių antplūdžio ir lėšų iš kitų kraštų, pirmiausia todėl, kad kurija kryžiaus žygį į Pabaltijį ir Rusią iš karto prilygino žygiui prieš arabus [14].

Auksinis Jeruzalės kryžius juodame teutonų magistro kryžiuje [15] — tai ne tik jų „nuopelnų" kovoje su arabais pripažinimas, bet ir kryžiuočių smurto naujomis sąlygomis simbolis. Pabaltijyje riteriai naudojo tą pačią kovos taktiką, kaip ir Mažojoje Azijoje: statėsi pilis, papuoštas žemais portalais („Rytų ilgesys") ir rytietiškais ornamentais [16], pavadindami jas riterių tvirtovių Arabų žemėje vardais — Štarkenbergas

---

[12] *A. Gottlob*₁, p. 135 ir sek.

[13] Ten pat, p. 47—48; 1 sterlingas=4 pfenigams=1 Liubeko denarui.

[14] Žr. ГЛ, III, 5 (1199 m.); LUB, t. I, Nr. 12 (Inocento III 1199 m. spalio 5 d. bulė), Nr. 167 (Grigaliaus IX 1240 m. gruodžio 14 d. bulė), plg. t. VI, Nr. 3186, col. 623—624 (Aleksandro IV 1258 m. bulė), plg. taip pat Nr. 3183, Reg. 344 a.

[15] SRP, t. II, p. 453.

[16] *E. Caspar*₁, p. 46.

(Montfort) ir pan. Vokiečių kronikininkai, šlovindami vietinius riterius, plačiai pasinaudojo frankų kronikomis, kuriose aprašyti kryžiuočių veiksmai prieš arabus [17]. Riteriškos frankų valstybės politinė santvarka pasitarnavo pavyzdžiu, kuriant Ordino valstybę, ir modifikuotai atsispindėjo jo statutuose [18].

Beveik tuo pačiu metu kurija leido bules, drausdama Italijos miestams pardavinėti ginklus arabams, o vokiečių miestams — Pabaltijo tautoms; ne kartą tie patys popiežiaus legatai (pavyzdžiui, Vilhelmas iš Modenos), vos užbaigę reikalus Prancūzijoje, skubėjo į Pabaltijį rengti žygį į Lietuvą ir Rusią [19]. Vokiečių miestų pirklių parama kryžiuočiams labai primena analogišką Italijos miestų politiką; ir ten, ir čia vyko kova dėl jūros kelių. Ordino valdovai daugelį kartų naudojosi parama, pavyzdžiui, Liubeko miesto gyventojų, ir pripažindavo, kad kaip tik pastarųjų pastangomis „tikėjimo reikalai Livonijoje ne kartą yra laimėję“[20].

Nepaisant esminių skirtumų, buvusių tarp kryžiaus žygių prieš arabus ir Pabaltijį, frankų ir teutonų politikoje būta daug bendro: rietenos ardė jų eiles, ir ne kartą jie sudarinėjo sąjungas su musulmonais ar pagonimis [21]. Neva kovodami su „netikinčiaisiais“, frankai niokojo ir grobė krikščionių žemes Vengrijoje ir Bizantijoje [22], o teutonai — Lenkijoje ir Rusioje; ne kartą, frankų engiami, sirijiečiai sukilo, palaikydami Egipto kariuomenę, o latviai ir estai — Lietuvos ir Rusios kariuomenę ir pan.

Viduržemio jūros ir Pabaltijo kampanijų likimai buvo glaudžiai susiję. Egipto sultonas Suleimanas Sa-

---

[17] *H. Baueri*, p. 20.
[18] *E. Caspari*, p. 48.
[19] *G. A. Donneri*, p. 186.
[20] LUB, t. I, Nr. 362; Reg. Nr. 405, p. 99; plg. Nr. 567; t. II, Nr. 610 (1304 m.); žr. taip pat *Chr. Krollmanni*, p. 97—102.
[21] *M. A. Заборов2*, p. 123 ir sek.
[22] Ten pat, p. 211, 216—228; žr. taip pat *M. A. Заборов1*, p. 152—177.

lach-ad-dinas, suvienijęs Egipto, Sirijos ir Mezopotamijos dalies jėgas, 1187 m. sutriuškino riterius prie Gatino ir išvijo juos iš Beiruto, Jeruzalės ir kitų miestų. Nesėkmingas kryžiaus žygio organizavimas po to prieš Pabaltijo ir Rusios tautas turėjo atitraukti žymią kurijos jėgų dalį nuo Mažosios Azijos, o arabų tautų priešinimasis prilaikė kryžiuočių agresiją Pabaltijyje. Tai išaiškėjo tuomet, kai Egipto—Sirijos kariuomenė XIII a. pabaigoje visiškai sutriuškino ir išvijo iš arabų žemės frankus — Pabaltijyje prasidėjo nauja kryžiuočių jėgų koncentracija, į jį tuoj pat ėmė traukti prancūzų bei anglų riteriai. Kurijos be paliovos skelbiami žygiai prieš Lietuvą buvo stambiųjų Vakarų valstybių politika. Dargi krikščionybės priėmimas ne iš karto išvadavo nuo jų Lietuvą. Kai grafas Derbis, būsimasis Anglijos karalius Henrikas IV, 1390 m. grįžo iš kryžiaus žygio prieš „laukinius pagonis", jį pasitikusieji Londono gyventojai net neįtarė, jog Lietuva jau prieš trejus metus apkrikštyta.

Ir Ordinas, ir Ryga atidžiai sekė įvykius arabų žemėse. 1305 m. Rygos arkivyskupas pasiskundė popiežiui Bonifacui VIII dėl Ordino „siaubingų veiksmų", nerimaudamas, kad be greitos apaštališkojo sosto pagalbos „krikščionybė Livonijoje, panašiai kaip Akone ir Tripolyje, visiškai sužlugs" [23]. Tuo tarpu Ordinas, traktuodamas savo veiklą Pabaltijyje kaip tęsinį pradėtosios arabų žemėje, apkaltino Rygą (apie 1306 m.), kad šioji priešinasi riteriams kartu „su saracėnais lietuviais" [24].

Pusę šimtmečio trukusi prūsų kova prieš Ordiną — didelė atskira tema. Jau pažymėjome pagrindinius jos etapus ir kai kuriuos ypatumus, palengvinusius pasirengti Lietuvai smogti teutonams atkirtį.

---

[23] LUB, t. I, Nr. 584, p. 737 ir sek.; plg. LUB, t. II, Nr. 616, p. 30—31.

[24] LUB, t. II, Reg. 714, p. 19. Saracėnais XV a. vadino lietuvius Žiliberas de Lanua (Gilbert de Lannoy) (Универ. известия, Киев, 1873, № 8, p. 19).

§ 1. LATVIŲ IR ŽEMAIČIŲ KOVOS SU KRYŽIUOČIAIS

Čia mes pasistengsime nušviesti lietuvių tautos kovą už nepriklausomybės išsaugojimą antruoju (1236—1283) ir trečiuoju (1283—1341) etapuose. Iki 1283 m. ši kova buvo vedama ir prieš Livonijos, ir prieš Teutonų ordinus, be to, tuo metu buvo kovojama dar, iš vienos pusės, dėl kuršių ir žiemgalių žemės, ieškojusios Lietuvoje paramos, o iš antros — dėl prūsų žemės.

Aukščiau buvome apsistoję ties įvykiais po mūšio prie Šiaulių. Rusų kariuomenės pergalė ant Peipuso ežero susilaukė plataus atgarsio Pabaltijo tautose. Įvyko sukilimas teutonų nukariautų prūsų ir kuršių žemėse. Ordiną aktyviai rėmė kurija. Tai ir suprantama, kadangi dar Grigalius IX į savo „globą" buvo paėmęs Ordino nukariautas prūsų žemes ir, be to, kasmetinio činšo „viešpaties nuožiūra" (in recognitionem domini)[25] sąlygomis; Hermano Zalcos įpėdinis magistras Gerhardas 1243 m. gavo iš Inocento IV investitūrą[26]. Popiežiaus legatas Vilhelmas iš Modenos patvirtino 1245 m., kad ir kuršių žemė esanti „Prūsijos dalimi ir turi būti valdoma pagal jos įstatymus", t. y. du trečdaliai pajamų iš nukariautos teritorijos turi atitekti riteriams, o vienas trečdalis — vyskupui[27].

Didžiojo magistro Henriko fon Hohenloės prašymu ir imperatorius Fridrichas II patvirtino Ordinui „teises" valdyti žiemgalių, kuršių ir lietuvių žemes („kad tos žemės būtų patenkintos monarchijos valdžia")[28]. Ordinas paskubėjo su saremiečiais sudaryti naują sutartį (1241 m.), joje nurodydamas ypatingas sąlygas, atsiradusias, matyt, atsižvelgiant į kovas su Rusia[29].

---

25 PUB, t. I$_1$, Nr. 108.
26 Ten pat, Nr. 147.
27 LUB, t. I, Nr. 181.
28 Ten pat, Nr. 185; žr. *Ph. Schwartz*$_1$, p. 50—55.
29 LUB, t. I, Nr. 169, p. 221.

Prūsų sukilimas, palaikomas Pamario kunigaikščio Sventopelko ir Lietuvos, sudavusios smūgį Kulmo žemei [30], užtruko keletą metų ir pasibaigė Christburgo sutartimi.

Kuršiai kreipėsi pagalbos į Lietuvą. Mindaugo vyriausybė buvo sunerimusi dėl to, kad pagal sutartį, sudarytą apie 1242 m.[31], kuršiai buvo priversti pripažinti Ordino valdžią; jo naujos pilys — Goldinga (Kuldyga), Embūtė — grėsė Žemaitijai. Mindaugas, Eiliuotosios kronikos žodžiais, „labai nekentęs kryžiuočių", nuvyko į kuršių žemę su 30-tūkstantine kariuomene, užpuolė Embūtę, tačiau neįstengė jos paimti [32]. Livonijos riteriai, nuslopinę kuršių priešinimąsi, žygiavo į Nalšios ir Aukštaitijos žemes: Mindaugas buvo priverstas pasislėpti savo pilyje, o riteriai „viską, kas buvo aplink, sudegino"[33].

Kilus feodalinei kovai Lietuvoje, Mindaugo vyriausybėje, antivokiškai nusistačiusių žmonių tarpe, nebuvo vienybės. Iš vienos pusės, veikė Ryga ir jos vyskupas Nikalojus, iš kitos — Livonijos magistras Andrius Štirlandas, kurie nesiliovė rungęsi dėl žemių ir pajamų. Be to, popiežius Inocentas IV stengėsi kontroliuoti ir Ordiną, ir Rygą ir todėl ne kartą čia siuntė savo legatus. Šį kartą legatu buvo Albertas Suerberis, kurijos politikos Airijoje ir Prancūzijoje propaguotojas. Naujasis legatas negavo diecezijos ir todėl tikėjosi Rygos vyskupystės [34]; pasinaudodamas diplomatiniais ryšiais su Volynės kunigaikščiais, jis ketino prasiskverbti ir į Jotvingių žemę. Legato santykiai su Ordinu paaštrėjo [35].

Tokiomis aplinkybėmis Mindaugo diplomatinė akcija Ordinui paveikti ir lietuvių pasiuntinio Par-

---

[30] PUB, t. I₁, Nr. 160—162.
[31] LUB, t. I, Nr. 181 (1245 m. dok.).
[32] LR, p. 57—60.
[33] Ten pat, p. 77.
[34] PUB, t. I₁, Nr. 219.
[35] Ten pat, Nr. 217, 220.

baus — kurijai susilaukė pritarimo. Ordinas, keršydamas Rygai, tikėjosi pats imtis „švietėjo“ vaidmens, ir, Mindaugo papirktas, magistras Andrius ėmėsi tarpininkauti tarp jo ir kurijos. Magistras puoselėjo didelius planus: jis užmezgė ryšius ir su Aleksandru Nevskiu (apie tai yra išlikę žinių „Gyvenimo aprašyme“ [36]), ketindamas įsteigti Pskove katalikų vyskupystę; jo agentai, dominikonai, buvo nuvykę ir į Palenkę, į Raigardą [37]. Vėliau Ordinas ėmėsi žygių pakenkti lietuvių—lenkų santykiams [38].

Popiežiaus kurija, nepaisydama Rygos ir legato Alberto nepasitenkinimo, nusitvėrė Lietuvos krikšto idėjos („tai man labai miela diena“,— pareiškė popiežius), ir Inocentas IV, pavesdamas Lietuvos bažnyčios steigimą Ordino vyskupui Prūsijoje, pasiuntė Mindaugui visą šūsnį bulių. Popiežius tikėjosi ne tik atverti vokiečių riteriams kelią į Lietuvą, bet ir nedviprasmiškai panaudoti naująjį Lietuvos karalių kovoje prieš Rusią [39].

Mindaugo vyriausybė užbaigė feodalines šeštojo dešimtmečio kovas, brangiai sumokėdama. Mindaugas gavo iš popiežiaus karūną sau, savo žmonai ir vaikams [40]; jis ir jo didikai turėjo priimti tikėjimą [41], tapusį riterių piktadarysčių simboliu. Karalius dovanojo

---

[36] Житие... кн. Александра Невского, стр. 189.

[37] CDW, t. I, Nr. 43.

[38] Žr. *A. Prochaska*$_5$, p. 59—60.

[39] Žr. Aleksandro IV 1255 m. kovo 6 d. bulę. VMPL, t. I, Nr. 123, p. 61.

[40] LR, p. 81, v. 3546; VMPL, t. I, Nr. 123.

[41] Popiežius tvirtino, kad Mindaugas apsikrikštijo „su didžiule daugybe pagonių“ (VMPL, t. I, Nr. 102, plg. Nr. 101). Bet reikia neužmiršti, kad Žemaitija atmetė sąjungą su Ordinu, o Juodojoje Rusioje valdė Vaišelga, priėmęs pravoslaviją. Vėliau net palankesnėmis aplinkybėmis panašūs Gedimino ketinimai susilaukė labai stiprios opozicijos.

Ordinui žemės[42], taip pat valdų naujajam vyskupui[43]. Mindaugas buvo priverstas atsisakyti ir nuo pagalbos Žemaitijai[44]. Priešinga sutarčiai buvo Aukštaitija, jos nepripažino ir Žemaitija. Sutartis negalėjo būti tvirta. Pagrindinė jos silpnumo priežastis buvo išsivadavimo kova Žemaitijoje.

Vokiečių riteriai, pasinaudodami sutartimi su Mindaugu, ne tik pradėjo platų prūsų žemių puolimą, bet ėmė kariauti ir Žemaitijoje. Palaikomi Čekijos karaliaus Pšemislo II, kuriam kurija žadėjo metropoliją Olomouce, o Ordinas — išėjimą į jūrą, vokiečių riteriai, įkūrę Karaliaučiaus tvirtovę (1253 m.)[45], pajungė Sembą. Puldami pajūriu, 1253 m. riteriai, užgrobę Žemaitijos pajūrio dalį, senosios Klaipėdos vietoje pasistatydino Memelburgą. Jo strateginė reikšmė buvo didžiulė: uždarydama Nemuno žiotis, pilis grėsė Žemaitijai ir turėjo tapti Livonijos ir Prūsijos kryžiuočių valdų susijungimo vieta. Riteriai puolė žemaičių žemę[46].

Žemaitija pakilo į kovą prieš Ordiną. Jos priešakyje stojo „labai kilmingas (drąsus) karžygys" Algminas[47]. Išrinktas vadovauti kovai, jis manė esant

---

[42] LR, p. 82, v. 3564—3566.

[43] Ten pat, v. 3571. Tai fiktyvūs dovanojimai (*H. Łowmiański*$_2$, t. II, p. 342), kadangi jie buvo prie Dubysos (LUB, t. I, Nr. 263, 1254 m. kovo mėn.) (vyskupui padovanota pusė Raseinių, Betygalos ir Laukuvos žemių) ir nežadėjo naujajam vyskupui nieko, be naujo „kankinio" vainiko. Ne veltui vėliau (1255 m. kovo 7 d.) popiežius prašė Mindaugą pagelbėti vyskupui prieš „netikinčiuosius", puolančius jo valdas (LUB, t. III, Nr. 279 a). Vyskupas pabėgo iš Žemaitijos, jeigu jis iš viso ten yra buvęs, dar prieš 1257 m. rugsėjo 20 d. (MGH SS, t. XXIII, p. 547).

[44] Galimas daiktas, Mindaugas bus išlaikęs savo valdžią Žemaitijos dalyje, bet teigti (kaip *Z. Ivinskis*$_9$, p. 957), jog jis ir formaliai neatsisakęs palaikyti žemaičių, reikštų be pagrindo atmesti Eiliuotosios kronikos liudijimą. Savo Žemaitijos politika Mindaugas buvo Vytauto pirmtakas.

[45] PD, III, 68—71; žr. taip pat *S. Zajączkowski*$_1$, p. 79, 81, 90.

[46] LR, p. 78 („Krikščionys turėjo pranašumą ir visai sudegino kraštą",— pasakyta apie Andriaus Štirlando žygį).

[47] LR, p. 94, v. 4086—4088.

būtina pradėti karinius veiksmus kuršių ir žiemgalių žemėse ir, sukėlus ten antivokišką judėjimą, paveikti ir Aukštaitiją, priversti Mindaugą nutraukti su Ordinu sąjungą [48]. Šią sąjungą jis piktai ir negailestingai smerkė („savo širdyje nešiojo aštrų skausmą ir, be to, didelę neapykantą, kad karalius Mindaugas (Myndowe) ir kai kurie lietuviai tapo krikščionimis").

Žemaičių žygiai į kuršių žemę buvo neblogai organizuoti — veikė „didelė pašauktinių kariuomenė" (here mâßen grôß) [49]. Bet ir Žemaitija kentė nuo riterių: kartą magistras Anas fon Zangershauzenas, padedamas pabėgusių lietuvių kilmingųjų, su trimis būriais devynias dienas teriojo šį kraštą [50]. Tačiau riteriai dar neįstengė Žemaitijos pajungti. 1256 m. žemaičiai kartu su sembais ne kartą puolė Klaipėdos pilį, jų pramintą „varnos lizdu" [51]; eidami išvien su kuršiais, jie sumušė naujo krašto magistro Burchardo fon Hornhauzeno būrį [52], neseniai patvirtinusio vokiečių ir lietuvių „sąjungą" [53]. Galiausiai Ordinas turėjo sudaryti 1257 m. su Žemaitija dviem metam paliaubas [54].

Žemaitijos kilmingieji mėgino susitarti ir su Mindaugu. Matyt, jie atsižvelgė į tai, jog Mindaugo taika su kurija nesutrukdė jam kovoti su Lenkija (žr. toliau). Tuo tarpu Mindaugas, atsisakydamas Žemaitijos, galimas daiktas, tikėjosi vietinę diduomenę palenkti savo pusėn. Tai jam pavyko, tačiau Žemaitija patyrė didelių nuostolių.

Vokiečiams pasistačius prie Nemuno Georgenburgą (Jurbarką) [55], 1259 m. sukilimas Žemaitijoje vėl įsiliepsnojo; riteriai padarė kuršių žemėn dar vieną žygį, tačiau

---

48 Ten pat, p. 95, v. 4113—4118.
49 Ten pat, v. 4127.
50 Ten pat, p. 96—97.
51 Ten pat, p. 88—90.
52 Ten pat, p. 104.
53 Ten pat, p. 102, v. 4449—4453.
54 Ten pat, p. 106.
55 PD, III, 83.

jie buvo prie Šoteno sumušti [56]. Tai pagyvino išsivadavimo judėjimą Žiemgaloje: sukilusi liaudis, Šabio vadovaujama, išvijo Ordino pareigūnus [57]. Kronikininkas nemini, jog lietuviai būtų dalyvavę žemaičių kovos veiksmuose, bet įsidėmėtina tai, kad toliau žemaičius jis vadina lietuviais [58].

Ordino magistras paskubėjo Karaliaučiun, kur buvo susitarta dėl bendro Livonijos ir Prūsijos riterių žygio prieš Žemaitiją. Prie Klaipėdos buvo sutrauktos Livonijos ordino jėgos (su magistru Burchardu fon Hornhauzenu priešakyje), Prūsijos kryžiuočių (juos vedė Ordino maršalas Henrikas Botelis), Revelio (Talino) danų būrys (hercogo Karlo vadovaujamas), vietinių komtūrų būriai, lyvių, estų ir kuršių kilmingųjų surinkti pagalbiniai būriai.

Kariuomenė patraukė į Georgenburgą (Karšuvos srityje), bet, sužinojusi apie lietuvių įsiveržimą į kuršių žemę, pakeitė kryptį, pasuko į šiaurę ir 1260 m. liepos 13 d. prie Durbės ežero susirėmė su lietuvių pulkais; dalis kuršių perėjo lietuvių pusėn ir smogė riteriams į užnugarį [59].

Vokiečių kariuomenė buvo visiškai sutriuškinta. Žuvo visi jos vadai, 150 riterių ir daugybė paprastų karių. Po šios stambios lietuvių tautos pergalės kilo naujas sukilimas prieš Ordiną. Lietuvių ir kuršių pulkai užėmė Dzintarės (Sintelen), Vartajos (Wartdach), Gruobynios (Grobin), Griežės (Grese), Lazių (Lasen), Merkės (Merkes), Kretingos, Įpilties (Ampillen), Embūtės (Amboten) ir kt. pilis kuršių žemėje, Duobės (Doben) pilį — Žiemgaloje, Jurbarko (Georgenburgo) — Žemaitijoje [60]. Nuo Ordino atsimetė visa Žiemgala, pietinė kuršių žemės dalis (šiaurinėje riteriai išlaikė

---

[56] LR p. 111—112 (didžioji dalis „neištikimų“ Ordinui kuršių paliko mūšio lauką).

[57] LR, p. 120—121, v. 5241—5259.

[58] Ten pat, p. 125 ir kt.

[59] LR, p. 129; PD, III, 84.

[60] LR, p. 132, 134 ir kt. Vartajos pilies gyventojai, kuršio Utilės vadovaujami, išžudė Ordino administraciją (LR, v. 5761—5810).

Ventspilį (Vindavą), Angermiundę, Dundagą (Dondangen) Kuldygą), Saremos sala. Prieš jo valdžią sukilo penkios Prūsų žemės (Semba, Varmė, Notanga, Barta ir Pagudė). Sukilėliai visur žudė riterius ir jų pakalikus iš vietinių kilmingųjų.

„Vos sulaikydamas ašaras ir sunkiai įtikėjęs, kad tokia daugybė Ordino riterių krito nuo netikinčiųjų rankos", popiežius skubiai ragino Brandenburgo grafą ir kitus vokiečių kunigaikščius nukreipti savo ginklą prieš prūsus[61]; jis pavedė Mainco, Bremeno, Kelno, Tryro, Magdeburgo, Zalcburgo ir kitų miestų arkivyskupams skelbti kryžiaus žygį[62].

Žemaitijos kilmingieji, išgąsdinti išsivadavimo judėjimo, kreipėsi, tarpininkaujami kunigaikščio Treniotos, į Mindaugą, primygtinai prašydami pagalbos, sutikdami pripažinti jo valdžią ir grasindami įvykių pasekmėmis (Treniota patarė pasiuntiniams: „Mes eisime pas Mindaugą, maldausime ir liūdėsime")[63]. Lietuvių karalius, nusprendęs, kad atėjo laikas veikti, nutraukė su Ordinu ir popiežiaus kurija sąjungą, stojo sukilusios Žemaitijos priešakyje, pasiuntęs ten Treniotą, taip pat išžudė ar paėmė nelaisvėn visus buvusius prie karaliaus dvaro katalikų agentus[64]. Tuomet ir buvo pasirašyta jau minėtoji lietuvių ir rusų sutartis.

Taigi pagrindinė kova dėl Žemaitijos susivienijimo gulė ant lietuvių liaudies; ji nenulenkė priešui galvos ir savo pergalėmis privertė vyriausybę atsisakyti bendradarbiavimo su Ordinu[65].

Lietuvos vyriausybei nepavyko išlaikyti kuršių ir žiemgalių žemių, nors ji tuo rūpinosi. Po žygio į Ven-

---

[61] LUB, t. I, Nr. 355 (1260 m. rugsėjo 9 d. bulė).

[62] Ten pat, Nr. 357 (1260 m. rugsėjo 9 d. bulė).

[63] LR, p. 145—147; plg. *A. Seraphim*$_1$, p. 63.

[64] LR, p. 148; MHP, t. II, p. 586 (Kronika Godysławа Paska).

[65] Sunku sutikti su S. Zajončkovskiu, rašiusiu apie žemaičių „politinį-religinį" judėjimą ir Vaišelgos atėjimą į valdžią laikiusiu „reakcija prieš pagonybę ir Žemaitijos įtaką Lietuvoje" (*S. Zajączkowski*$_1$, p. 107). Juk Vaišelga nesikėsino į pagonybę Lietuvoje.

deną (Cėsį)[66] Treniotos vadovaujama lietuvių kariuomenė puolė Viką ir 1263 m. vasario 9 d., grįždama iš ten, sumušė prie Diunamiundės (Daugavgryvos) Livonijos riterius[67]. Tačiau, atėjus pagalbai, riteriams pavyko pavergti Saremą[68], o po to išstumti lietuvių įgulas iš Lazių, Merkės, Įpilties (kuršiai, palikę šią tvirtovę, perėjo į Lietuvą) ir Kretingos pilių, sustiprinti savo pozicijas Klaipėdoje ir Kuldygoje[69]. Pagal Rygos sutartį kuršiai (apie 1267 m.) galutinai prarado laisvę[70]. Tam, be abejo, nemažos įtakos turėjo įvykiai Lietuvoje po Mindaugo mirties.

Mindaugo įpėdinių vokiškoji politika liko nepasikeitusi. Vaišelga, pasinaudodamas rusų kariuomene, sugebėjo sutrukdyti naujam Ordino kišimuisi į lietuvių reikalus[71]. Lietuvos vyriausybė dėjo nemaža pastangų, kad sutrukdytų riteriams vėl užimti Žiemgalą. Lietuvos kariuomenė sudavė Livonijos riteriams daug sunkių smūgių. Vos tik spėjo magistras Otas 1268 m. po mūšio ties Rakvere sudaryti su Rusia taiką[72], kai sekančiais metais didelė lietuvių kariuomenė įsiveržė į Livoniją, pasiekė Viko žemę, o po to ledu ir Saremos salą. Magistras mėgino sulaikyti ją ant ledo prie Karusos (tarp Muhu salos ir Vedero miesto), bet pralaimėjo. Žuvo magistras ir 52 riteriai[73]. Tais pačiais metais per žygį į Lietuvą buvo nukautas ėjęs magistro pareigas Andrius Vestfalietis; su juo padėjo galvas ir 20 riterių[74].

Vokiečių kryžiuočiai turėjo iš naujo nukariauti šį kraštą, pradėdami vos ne nuo 1209 m. ribų. Magistras Konradas Mandenietis įkūrė Mintaują, bet netrukus jis buvo „užkapotas" miške; kartu su juo žuvo dar

---

[66] Ir į Pernavos rajoną (HW, p. 45).
[67] LR, p. 158.
[68] Ten pat, p. 143—144.
[69] Ten pat, p. 156—158, 162.
[70] LUB, t. I, Nr. 405.
[71] LR, p. 165.
[72] Ten pat, p. 178; HW, p. 46; НПЛ, стр. 88.
[73] LR, p. 181; HW, p. 47.
[74] LR, p. 183.

10 riterių [75]. Tik apie 1272 m. riteriams pavyko vėl užimti Mežuotnę [76]; tiesa, jiems pasisekė pasislinkti Dauguvos aukštupiu ir užgrobti rytinėje Latgaloje Daugpilį [77]. Lietuvos kunigaikštis Traidenis pasakęs: „ši pilis pastatyta pačioje mano širdyje". Su didele lietuvių ir rusų kariuomene jis ne kartą ją puolė, bet nesėkmingai [78]. Tuomet kunigaikštis pasirinko kitą kelią: užėmęs apie 1281 m. Ersiką [79], atkirto Daugpilį nuo Livonijos ir šitaip privertė livoniečius atiduoti tvirtovę mainais už Ersiką ir tam tikrą priemoką [80]. Traidenio laikais vėl bandyta užmegzti santykius su Ryga [81] ir prekybinius santykius su Ordinu [82], bet tuo tarpu nieko apčiuopiamo nepasiekta.

Lietuvos karas su Ordinu buvo sunkus ir varginantis. 1278 m. žiemą magistras Ernstas Rasburgas nužygiavo į Lietuvos gilumą iki Kernavės, kur „karaliaus Traidenio kraštas buvo labai apiplėštas ir sudegintas". Tačiau lietuvių pulkams pavyko prie Ašradės (Aizkrauklės) riterius sulaikyti ir sumušti. Be magistro, žuvo Revelio danų būrio viršininkas Eilardas Hobecas, 70 riterių ir daugybė kitų karių; lietuviams atiteko ir raudona su baltais dryžiais Vendeno riterių vėliava [83]. Pralaimėjimų būta tiek daug, kad riteriai, dargi išrinktieji magistrai, nenoromis vyko į Livoniją [84].

---

75 Ten pat, p. 170—172.

76 Ten pat, p. 184. Žiemgalos kilmingieji buvo priversti pasirašyti su Ordinu 1272 m. liepos 6 d. taikos sutartį (LUB, t. I, Nr. 430).

77 LR, p. 187; HW, p. 47 (apie 1274 m.).

78 LR, p. 188—189.

79 HW, p. 56—57.

80 Žr. LUB, t. II, Nr. 616 (iki 1305 m.) ir Reg. 714 (1306 m.). Riteriai vėl užėmė Daugpilį 1313 m. (HW, p. 57), bet Lietuvos vyriausybė neišsižadėjo vilčių jį atgauti (РЛА, Nr. 69, p. 50).

81 *A. Seraphim*$_1$, p. IX ir sek., 29.

82 HUB, Nr. 1015, p. 350—351 (pranešimas apie Rygos arkivyskupo ir Livonijos krašto magistro taikos sutartį su Traideniu).

83 LR, p. 191—194; HW, p. 48—49; *K. Hölbaum*$_2$, p. 40—41; plg. Can. Samb., cap. 7, p. 283.

84 Pavyzdžiui, Konradas Foichtvangenas „[kad ir] kaip nenorom tai darė, turėjo tai daryti [atvykti į Livoniją]" (LR, p. 196).

Netrukus po pralaimėjimo prie Ašradės kilo nauja išsivadavimo kova Žiemgaloje; šį kartą jai vadovauti ėmėsi „jų visų vadas“ Nameisis, kurį neapykantos apakintas kronikininkas vadina „neištikimu šunim“ [85]. Jo kariuomenė šturmu paėmė Tervetę; 15 nelaisvėn paimtų riterių jis pasiuntė Traideniui į Kernavę [86], tikėdamasis susilaukti lietuvių paramos, ir neapsiriko. Riteriai, metę į mūšį apie 14 tūkst. žmonių, vis dėlto neįstengė paimti nei Tervetės, nei Duobės. 1279 m. Nameisio būrys, nakčia puolęs Rygą, paėmė nelaisvėn vicemagistrą Gerhardą Kacenelenbogeną (žuvusį lietuvių nelaisvėje [87]). Karas Žiemgaloje truko daugiau kaip dešimtį metų. Tik 1286 m. riteriai, pasistatę Heiligenbergą (Svetaiskalnį), privertė žiemgalius ir lietuvius palikti Tervetę ir pasitraukti į lietuvių Raktės pilį [88]. Tais pačiais metais užrašyta, kad lietuviai ir žiemgaliai puolė Rygą ir Ikškilę [89].

Ir Volynės metraštyje randame informacijos apie Lietuvą, gautą, reikia manyti, iš pirklių, prekiavusių Vislos upe su Torune. Jame pranešama, kad 1287 m. „visa Lietuva ir visa Žemaitija“ žygiavo prieš Livonijos ordiną, pasiekė Otepę, tačiau be sėkmės, ir kad tuo pačiu metu „Torunės vokiečiai“, norėdami pagelbėti saviškiams, įvykdė pragaištingą žygį Žemaitijon [90].

Magistras Folmaras Bernhauzenas su 40 riterių, 60 biurgerių ir didele pagalbine kariuomene bandė pulti lietuvius, bet 1289 m. kovo 26 d. buvo sumuštas ir žuvo kautynėse, kaip ir jo pirmtakai — Folkvinas, Burchardas, Otas, Ernstas ir kt. Su juo buvę lyviai ir latgaliai perėjo lietuvių pusėn [91].

---

[85] LR, p. 198, v. 8659; p. 199, v. 8694.
[86] Ten pat, p. 201, v. 8756—8757.
[87] Ten pat, p. 215.
[88] Ten pat, p. 231.
[89] Ten pat, p. 235, 237.
[90] ПСРЛ, т. II, стб. 897.
[91] LR, p. 241—243. Žr. apie Skarijoto (Schoriat) vadovaujamus lietuvių žygius į vyskupo žemę (LR, p. 226) prieš Talzeno pilį, kur žuvo lietuvių karaliaus sūnus Mazekė (Maseke) (LR, p. 272—273).

Nuolatiniai pralaimėjimai privedė prie to, kad naujasis krašto magistras Kunas Hacigenšteinas, vargais negalais surinkęs 40 riterių, nepanorėjo vykti Livonijon, o didžiajam magistrui Burchardui, žadėjusiam už tai „ištikimą karūną“, atsakė, kad „livoniečiai yra nelinksmi, jų išmintingieji broliai sumušti: jei norite su mumis juos apverkti, tai turite pasiųsti čia brolius ir pats nuvažiuoti karių priešakyje“ [92].

Gavęs pastiprinimų (taip pat iš Švabijos ir Prancūzijos) [93], naujasis krašto magistras vis tiek neįstengė užimti žiemgalių ir lietuvių pilių (Duobės, Raktės, Sidabrės ir kt.). Tačiau nesiliaujančiais „reizais“ jis visiškai nualino kraštą: 1289—1290 m. žiemgaliai, sunaikinę visus sustiprinimus, perėjo į Lietuvą. Riteriai sugriovė ir savo Heiligenbergo pilį. Taip pasibaigė kova Žiemgaloje. Dešimtys tūkstančių žiemgalių persikėlė Lietuvon [94]. Vėliau Gediminas, kviesdamas iš užsienio pamokslininkų, nurodė, kad jie turį mokėti vieną iš trijų kalbų — lietuvių, lenkų arba žiemgalių [95]. Kuršių ir žiemgalių žemėms praradus laisvę, Žemaitijos šiaurinėms ir vakarinėms sienoms ėmė grėsti betarpiška Livonijos ordino kaimynystė.

§ 2. KARAS SU TEUTONŲ ORDINU PRŪSIJOJE

Ne Lietuvos naudai pasikeitė padėtis ir prūsų žemėse. Iš pradžių 1260 m. sukilimas apėmė visą Prūsiją, išskyrus Kulmo ir Pamedės žemes. Prūsų kariuomenė, vadovaujama Herkaus Manto, sumušė riterius prie Pokarvių [96]; buvo paimtos Heilsbergo [97], Brauns-

[92] LR, p. 249.

[93] Ten pat, p. 247.

[94] Rygiečių tvirtinimu, į Lietuvą persikėlė apie 100 tūkst. žiemgalių (žr. LUB, t. II, Nr. 630, popiežiaus Klemenso V 1310 m. birželio 19 d. dokumentas, kuriame išdėstytas Rygos skundas prieš Ordiną).

[95] LUB, t. II, Nr. 689.

[96] PD, III, 91; R. Jasas₁, p. 43.

[97] PD, III, 94.

bergo pilys [98], nusiaubtas Christburgas,[99] apsuptos Balgos [100], Karaliaučiaus, Elbingo [101], Bartenšteino pilys [102]. Į kovą prūsų pusėje įsijungė ir pamarėnų kunigaikščio Sventopelko sūnus Mestvinas II [103]. Vokiečių riteriai patyrė didelių nuostolių. Jeigu popiežiaus Aleksandro IV žiniomis apie 1257 m. žuvo 500 riterių [104], tai 1261 m. popiežius Urbonas IV minėjo jau 1000 nukautų riterių [105].

Prūsų kariuomenė, vadovaujama Divonio (Lokio), užėmė Vizenburgo tvirtovę Bartoje, krito ir Kroicburgas [106]. Varmio Glapo būrys nusiaubė Brandenburgą [107]. Narsusis karvedys Herkus Mantas „su didele kariuomene" sumušė riterius ties Liubava (Lubovie)[108]; jo kariuomenė sutriuškino Pamedėje riterių atramos punktus — Marienverderį, Štarkenbergą, Redeną ir kt.[109] Popiežiaus kurija rūpinosi pasiųsti į Pabaltijį naujų pastiprinimų, pirmiausia iš Tiuringijos ir Braunšveigo. 1267—1268 m. čia vėl buvo pasiųstas ir Pšemislas II. Jis privertė pamarėnų kunigaikštį išstoti iš karo, bet su prūsais nekariavo. Įdomu, kad popiežius Klemensas IV davė Čekijos karaliui leidimą, pagal kurį, Lietuvą nukariavus, jos sostą galėjo užimti bet kas iš atsidavusiųjų Romos bažnyčiai, tik nepažeisdamas Ordino teisių [110]. Patys riteriai dosniai

---

[98] Ten pat, 140.
[99] Ten pat, 141—143.
[100] Ten pat, 137—139.
[101] Ten pat, 95.
[102] Ten pat.
[103] Ten pat, 128, 148.
[104] LUB, t. I, Nr. 314.
[105] Ten pat, t. VI, Reg. Nr. 407 = *J. Voigt*₁, Bd. III, p, 199.
[106] PD, III, 116—118.
[107] Ten pat, 130.
[108] Ten pat, 96, 123.
[109] Ten pat, 147 (Marienverderyje išliko citadelė), 151.
[110] VMPL, t. I, Nr. 151 (1268 m. sausio 20 d. bulė). Joje ir legenda apie dievobaimingąjį Mindaugą („šviesios atminties Mindaugą"), plg. *W. Abraham*₂, p. 6; pažadai dėl Olomouco vyskupystės išplėtimo (žr. VMPL, t. I, Nr. 153). Žr. *A. B. Флоровский*₁, p. 272, taip pat *B. T. Пашуто*₂, p. 286.

dalijo prūsų kilmingiesiems dovanojimo raštus, verbuodami juos į savo kariuomenę.

Lietuvos vyriausybė taip pat nebuvo vien stebėtoja. Šaltiniai mini nemaža lietuvių-jotvingių ir rusų kariuomenių žygių prieš vokiečių pilis Prūsijoje. Mindaugo 1262 m. pasiųstas Treniota įsiveržė su 30-tūkstantine kariuomene į Mozūriją, Kulmo žemę, Pamedę ir nusiaubė lenkų žemes ir prūsų riterių valdas [111]. Sekančiais metais lietuviai drauge su jotvingiais ir greičiausiai su rusais (kadangi paminėta „šauliai su lankais") pagelbėjo Sembos prūsams per Vėluvos apgulimą [112]. 1277 m. kartu su Skomanto vadovaujamu keturių tūkstančių jotvingių būriu žygyje į Kulmo žemę dalyvavo ir „narsi kariuomenė" (virtute exercitus) iš Lietuvos [113]. Jotvingių kariuomenė ne kartą įsiverždavo į vakarinių prūsų ir Kulmo žemes, apsiausdama Vartenbergą [114], Liubavą [115], Torną ir Birgelavą [116], Kulmą [117], Elbingą, Ventlicą [118] ir Bartenšteiną [119]. 1280 m. lietuviai talkininkavo jotvingiams žygyje į Sembą [120]; kaip Traidenio vasalas, Pamedėn žygiavo Nameisis [121]; 1283 m. lietuviai dar kartą įsiveržė Sembon [122]. Nadruvos [123], Pagudės [124], Sūduvos [125], Bartos [126] prūsai, išvarginti Ordino puldinėjimų, ieškojo išsigelbėjimo

---

[111] PD, III, 160.
[112] Ten pat, 122.
[113] Ten pat, 193.
[114] Ten pat, 158, 159, p. 40.
[115] Ten pat, 162.
[116] Ten pat, 164.
[117] Ten pat, 166.
[118] Ten pat, 169.
[119] Ten pat, 173, plg. 121; ties Bezelėda (Beselede) — žr. ten pat, 174.
[120] Ten pat, 204.
[121] LR, p. 221, v. 9669—9674.
[122] PD, III, 215.
[123] Ten pat, 179.
[124] Ten pat, 191.
[125] Ten pat, 211, 218, 219.
[126] Ten pat, 223—225.

Lietuvoje; Traidenio vyriausybė įkurdino juos Juodojoje Rusioje [127].

Prūsų žemės kovojo išsklaidytomis jėgomis, joms nepavyko paimti stambiausių Karaliaučiaus, Balgos, Elbingo ir Klaipėdos pilių. Įvykiai po Mindaugo mirties kuriam laikui pristabdė lietuvių pagalbą išsivadavimo judėjimui. Apie aštuntojo dešimtmečio pradžią sėkmė pakrypo Ordino pusėn. Vienas po kito žuvo sukilimo vadai. Po kautynių Natangoje buvo paimtas Herkus Mantas; jis narsiai gynėsi, bet buvo pervertas kardu. Riteriai pakorė didvyrio kūną ant medžio [128]; buvo išduotas riteriams Glapas — jį pakorė Karaliaučiuje Glapo (Rolbergo) kalne [129]; Šenzės pilį šturmuojant, vokiečių strėlės pervertas, krito Divonis (Lokys) [130].

Numalšinę jau kartą nukariautas žemes, vokiečių riteriai tebepuldinėjo Skalvą, Nadruvą ir Sūduvą (Jotvingių žemę), buvusias panemunėse, Lietuvos pasienyje. Jau buvo kalbėta apie nepalankiai susiklosčiusias prūsų tautai kovos sąlygas. Prūsai priešinosi iki 1283 m., kuomet paskutinysis nepriklausomas jotvingių nobilis Skurdas (Scurdo), palikęs gimtinę, perėjo su savo būriu už Nemuno į Lietuvą [131].

Nemunas tapo vakarine Lietuvos siena, karo riba su kryžiuočiais, kurie, užėmę žemes tarp Vislos ir Nemuno, Narevo ir Dauguvos, pajungė kuršius, žiemgalius ir prūsus ir apjuosė Žemaitiją iš trijų pusių.

Pasikeitė ir tarptautiniai santykiai. Žymiai daugiau ėmė remti Ordiną Vokietija, pasibaigus joje tarpuvaldžiui ir sostą užėmus Rudolfui Habsburgui. Netrukus baigėsi liūdnai pagarsėję kryžiaus žygiai prieš arabų tautas. Popiežiaus valdžia ir jo sąjungininkai viską darė, ką galėjo, kad sutriuškintų ne tik pagoniškąją

---

127 Simeono metraštyje apie 1418 m. minimas Konradas Prūsas — Vytauto vaivada Kremenece (ПСРЛ, т. XVIII, p. 165).

128 PD, III, 135.

129 Ten pat, 136.

130 Ten pat, 165.

131 Ten pat, 219.

Lietuvą, „atskalūniškąsias“ Rusią ir Bizantiją, bet ir „netikėlius“ saracėnus — Bagdado kalifatą ir Egipto sultonatą. Taip elgdamiesi, jie, kaip rašė Plano Karpinis ir kiti, nesibodėjo palaikyti santykių ir su mongolų chanais [132]. Kaip tik pastarųjų įsiveržimas buvo Bagdado kritimo (1258 m.) priežastimi; tačiau Egipto-Sirijos kariuomenė atrėmė mongolų chanų ir Europos karalių kariaunų spaudimą. 1291 m. gegužės 18 d. nuo Maleko-el-Ašrafo vadovaujamos egiptiečių kariuomenės smūgių krito Akra; tai reiškė kryžiaus žygių prieš arabus žlugimą. Pabaltijis pasiliko vienintelė stambi kryžiuočių bazė. Į čia krypo jų įkvėpėjų žvilgsniai. 1309 m. Ordino sostine tapo Marienburgas. Prasidėjo naujas lietuvių tautos kovos už savo nepriklausomybės gynimą etapas.

Tuo metu palaipsniui iškyla naujas svarbus Pabaltijo politinės istorijos veiksnys — lietuvių ir lenkų artėjimas. Suartėti buvo nelengva, nes tam trukdė savanaudiški kai kurių kunigaikščių interesai. Iš pradžių Lietuva laikė Lenkiją ir ypač Mažąją Lenkiją Ordino ir popiežiaus valdžios sąjungininke. Todėl ji, nepažeisdama sąjungos su Haličo—Volynės Rusia, kovojo su

---

[132] *В. Т. Пашуто*$_1$, p. 266 ir sek.; *М. А. Заборов*$_2$, p. 259 ir sek. Dėl popiežiaus kurijos politikos Rusioje ir Rytų Europoje keistai polemizuoja M. Helmanas. Kalbėdamas apie mano veikalą šia tema, jis pažymi, kad jame „apstu vingrybių ir nepagrįstų teiginių“ (*M. Hellmann*$_4$, p. 164). Kadangi M. Helmanas faktų nepateikia, tai jo paties straipsnis šioje dalyje nepagrįstas. Dar paprasčiau elgiasi amerikiečių istorikas B. Ščesniakas, kurio manymu, pakanka pavadinti mane šališku „komunistiniu tarybiniu istoriku“, kad po to, pasikliaujant Kadlubeko, Dlugošo ir Strijkovskio kronikų „nešališkais“ paliudijimais, galima būtų laisvai samprotauti apie kurijos ir jos adeptų kilnius ketinimus, „suvakarietinant (westernisation!) atsilikusias kaimynines Vakarų Europai šalių tautybes“ (*B. Szcześniak*$_1$, p. 12, 17). Matyt, čia turėtų būti kalbama ne tiek apie mano šališkas vingrybes, kiek apie naują kurijos politikos Rytų Europoje traktuotę, atsispindinčią, pavyzdžiui, ir rusų, vengrų, lenkų, vokiečių istorikų — J. Saskolskio, M. Zaborovo, E. Lederer, T. Mantoifelio, E. Vinterio ir kt. — darbuose. Tai ištisa mokslo kryptis, pagrįsta plačia argumentacija.

mozūrų kunigaikščiais (1220, 1238 m.) [133] arba palaikė jų konkurenciją su Krokuvos, Mažosios Lenkijos kunigaikščiais (1229, 1246 [134] m.). Ir vis dėlto Haličo—Volynės kunigaikščio Danilo raginimui suorganizuoti Lenkijoje bendrą žygį prieš Lietuvą nebuvo pritarta. Tik Gnezno vyskupystė pamėgino prasigauti į Lietuvos bažnytinę organizaciją, tačiau nesėkmingai [135].

Priimdamas krikščionybę, Mindaugas toli gražu nepagerino lietuvių santykių su lenkais. 1255 m. Lenkijoje ir Čekijoje buvo skelbiamas kryžiaus žygis prieš lietuvius, niokojusius lenkų žemes [136]; jame dalyvavo Kujavijos kunigaikštis Kazimieras, pretendavęs į jotvingių žemes [137]. Kujavijos kunigaikščio mėginimus suartėti su Lietuva sutrukdė Ordinas [138]. Pastarasis, nutraukęs seną 1254 m. rusų-lenkų sutartį su Ordinu dėl Jotvingių žemių pasidalijimo, 1260 m. perdavė Mozūrijos kunigaikščiui Ziemovitui šeštadalį Jotvingių žemės [139]. Tada Mindaugas 1262 m. surengė didelį žygį (data ir šaltiniai apie jį labai painūs) prieš Mozūriją, Kulmo žemę ir Pamedę: „Žygiavo Mindaugo Lietuva prieš Lenkiją“. Lietuvių kariuomenėje buvo ir rusų, pavyzdžiui, Ostafijus Konstantinovičius [140]. Treniotos vedama lietuvių kariuomenė nusiaubė Plocką, Ujazdovą (prie Varšuvos) ir Lovičą; buvo nukautas Mozūrijos

---

[133] ПСРЛ, t. II, st. 736 ir sek.; MPH, t. III, p. 132. Smulkiau žr. *S. Zajączkowski*$_3$, p. 557—617; *B. Włodarski*$_2$, p. 69, 73. Prūsus galėjo priskirti Lietuvai. Vienoje lenkų kronikoje Mindaugas vadinamas prūsų karaliumi („Minėtasis prūsų, lietuvių ir kitų netikinčiųjų genčių karalius Mindaugas (Mendolphus)“. MPH, t. II, p. 586. Kronika Godysława Paska).

[134] MPH, t. II, p. 556 (apie 1227 m.), plg. p. 564; *В. Т. Пашуто*$_1$, стр. 230.

[135] *W. Abraham*$_1$, p. 152; *W. Abraham*$_2$, p. 3—36.

[136] MPV, t. III, Nr. 76 (Aleksandro IV 1255 m. rugpiūčio 7 d. bulė).

[137] Ten pat, Nr. 84; VMPL, t. I, Nr. 142, 147; plg. PUB, I$_1$, Nr. 329.

[138] CDP, t. I, Nr. 145; Žr. *H. Paszkiewicz*$_9$, p. 221 ir sek.

[139] CDP, Nr. 129.

[140] ПСРЛ, т. II, стб. 855; plg. MPH, t. II, p. 839. Žr. *B. Włodarski*$_5$, p. 615—616.

kunigaikštis Ziemovitas, o jo sūnus Konradas paimtas nelaisvėn [141]. Neseniai A. Geištoras, iš naujo peržiūrėjęs šaltinius, iškėlė mintį dėl lietuvių žygių į Ujazdovą ir Vendeną ryšio [142]. Ir vėliau lietuviai žygiavo į Plocko (1266 m.), Liublino (1278 m.), Lenčicos (1277, 1278 m.) žemes [143].

Niokodama rytinę Lenkiją, labiausiai Mozūriją, Lietuva privertė pagaliau vietinius kunigaikščius reviduoti savo politiką. 1279 m. buvo pasirašyta taika tarp Traidenio ir mozūrų kunigaikščio Boleslovo II, sutvirtinta jo vedybomis su Lietuvos kunigaikščio dukterimi [144]. Nuo to laiko lietuviai žygiavo į Mažąją Lenkiją [145], aplenkdami Mozūriją; sutartys su ja — jau nebe tolimos ateities reikalas. Iš viso to, kas pasakyta, galima kol kas prieiti išvadą, jog, Lietuvai pradėjus kovą dėl Žemaitijos, iš Mozūrijos pavojaus nebuvo.

O dabar apžvelkime 1283—1341 m. karinius-politinius įvykius prie Nemuno. Iš kronikų matyti, kad lietuvių ginkluotosios pajėgos kartu su baltarusių kariuomene stengėsi atremti riterių spaudimą dviem kryptimis — į Žemaitiją ir Juodąją Rusią.

Tačiau tas spaudimas čia buvo kitoks, negu Prūsų žemėje. Spartus žygiavimas į priekį ir priešininkų triuškinimas pavieniui čia virto atkakliomis kovomis dėl kiekvienos žemės pėdos. Kaip tik dabar Ordinas pilnai pritaikė kryžiuočių patirtį, įsigytą kovose prieš arabus,— skverbtis pirmyn, užkariautoje teritorijoje statant pilis, kurios tapdavo tolesnio puolimo išeities

---

141 MPH, t. II, p. 586, 588, 807; PUB, t. I$_2$, Nr. 104, plg. Nr. 222. Žr. taip pat *W. Abraham*$_2$, p. 14; *G. Rhode*$_1$, p. 134—135.

142 *A. Gieysztor*$_3$, p. 5—14.

143 MPH, t. II, p. 592 (1266 m.); p. 842 (1273 m.); p. 843 (1277 m.); ПСРЛ, t. II, st. 864, 878 (lietuvių ir jotvingių žygiui prieš Liubliną vadovavo Traidenio brolis Sirputis); PD, III, p. 195 (1278 m.).

144 MPH, t. III, p. 47.

145 Žr. taip pat *B. Włodarski*$_5$, p. 619—620 (apie 1282 m. ir 1286 m. žygius). 1294 m. Ordinui sugriovus Viznos tvirtovę, mozūrų kunigaikštis Bonislovas, padedamas Lietuvos, kitais metais ją atstatė (PD, III, 262).

punktu. Pilių statyba tapo neatskiriama nuo sistemingų kariuomenės ir smulkių plėšikiškų gaujų puolimų. Sunkiausią smūgį teko pakelti lietuvių pilims šiauriniame Nemuno krante.

Didžios pagarbos jausmą kelia daugiau nei šimtmetį trukusi kova už nepriklausomybės gynimą, kovota prie Nemuno petys į petį lietuvių ir baltarusių [146]. Riteriai puldinėdavo Lietuvą daugelį kartų per metus; jie šturmavo Bisėnos (**1283**, 1313, **1316** m.) [147], Kolainių (1290, **1291** m.)[148], Junigedos (Veliuonos) (1292—1293, 1298, 1313, **1315**, 1317, 1318, 1337, 1339 m.)[149], Pieštvės (1293, 1294, 1298, 1318, 1322 m.) [150] pilis.

Stambesnės jų jėgos daug kartų veržėsi į Medininkų žemę, puldamos Sizditės (Sisditen), Medvėgalio ir kitas pilis (1314, 1316, 1320, 1329 m.) [151]; Aukaimio žemę, puldamos jos centrą Aukaimį (1292, 1300, **1302**, **1305**, 1328) [152]; Raseinių žemę — XIII a. pabaigoje, 1323 m.[153]; Pagraudės žemę — Gedimino pilį, Sudargo kiemą (1305, 1311 — po dukart, 1317, 1324, 1330 m.)[154]; Vaikių valsčių (1322, 1330) [155]; Ariogalos žemę — Gaižuvos ir Paštuvos valsčius (1292, 1294, 1316, 1322, 1323 m.)[156]; Karšuvos žemę (1303, 1307 m.)[157] ir ypač dažnai Putvių žemę — Skranaitės ir Bebirvaitės pilis (1307—1315, 1328 m.) [158]. Vėliau, kartu su Livo-

---

146 Apie bendrus lietuvių ir rusų veiksmus rašoma kronikose 1306 m. (PD, III, 291), 1311 m. (NE, v. 23698), 1315 m.

147 PD, III, 222, 319, 329 (pabrauktos pilių sugriovimo datos).

148 Ten pat, 238, 243.

149 Ten pat, 251, 252, 254, 271, 318, 325 (Can. Samb., 286 — apie 1315 m.), 334, 335; Wig, p. 492—494, 497; HW, p. 68; Wig, p. 497 (1338 m.).

150 PD, III, 254, 257, 271, 336, 340.

151 Ten pat, 321, 327, 338; PD, Suppl. 9.

152 Ten pat, 247, 276, 280, 290; Suppl. 8.

153 Ten pat, 259, 340.

154 Ten pat, 289, 307, 311, 332, 351; PD, Suppl. 15; nežinome, ar galima sutapatinti Gedimino pilį ir Vilnių.

155 PD, III, 340; PD, Suppl. 14.

156 Ten pat, 246, 255, 326, 340, 347.

157 Ten pat, 285, 297.

158 Ten pat, 298—299, 301; PD, Suppl. 7.

nijos ordinu (1331, 1332)[159], riteriai priėjo iki Ukmergės (1333)[160], Pilėnų (**1336** m.)[161], o sykį iki Vilniaus (1334)[162] žemės.

Daugelį kartų buvo puldinėjamos Gardino žemės ir pilis (**1284**, 1295, 1296, 1305, 1306 — po du kartus, 1311 — tris kartus, 1314, 1324, 1328 m.)[163]; neatsitiktinai archeologai čia pastebi būdingą šiam laikotarpiui medžiaginės kultūros smukimą[164].

Riteriai dažnai sugriaudavo papilius, įtvirtinimus ir netgi pačias pilis, bet lietuviai ir baltarusiai tuojau pat vėl jas atstatydavo arba šalia įkurdavo naujas[165]. Tada riteriai ėmėsi prie Nemuno statydinti savas pilis — Ragainę (1289), Šalauenburgą (Tilžę) (1293 m.), Kristmemelį (Skirsnemunę) (1313 m.), stiprinti Varmę ir Notangą (1326 m.), naujai perstatė Georgenburgą (1336 m.), Marienburgą (1336 m.), Bajerburgą (1337 m.). Daugelis šių pilių buvo pietiniame Nemuno krante, o tos, kurias jiems pavyko pasistatyti šiauriniame (Skirsnemunė, Jurbarkas, Marienburgas), buvo prie pat Nemuno.

Taigi po įtemptos kovos, trukusios daugiau kaip šimtmetį, remiami kurijos ir daugelio šalių riteriai neįstengė peržengti Nemuno. Šios upės krantai yra persisunkę Lietuvos gynėjų krauju. Nemunas kiekvienam lietuviui yra tas pat, kas ukrainiečiui Dnepras, o rusui — Volga.

Daugelis karių ir karvedžių pasižymėjo, gindami tėvynę. Pavyzdžiui, Skalvos vyras Girdilius (Girdilo), pačių riterių pasirinktas palydovu, nuvedęs juos tiesiai

---

159 HW, p. 66; Can. Samb., cap. 7, p. 285.

160 HW, p. 67.

161 Wig, p. 488; Can. Samb., cap. 6, p. 283, cap. 8, p. 288.

162 HW, p. 67.

163 PD, III, 223; žr. NE, v. 18409; PD, III, 260, 266, 267, 292, 308, 322, 349; Suppl. 6.

164 *Н. Н. Воронин₂*, стр. 202.

165 Be jau išvardytų pilių, reikia paminėti ir 1295 m. lietuvių Kiumelio pilies sugriovimą (PD, III, 265), žygius Žemaitijon 1306 m. (ten pat, 291).

į lietuvių pasalą [166]; 1290 m. narsusis karvedys Surminas [167], gindamas Kolainių pilį, didvyriškai kovėsi su 120 žmonių įgula prieš atplaukusį 2000 riterių būrį. Kritus Kolainiams, jis kovojo Veliuonoje, kur 1313 m. su savo laivynu atrėmė riterių puolimą [168]. Kronikininkas Surminą vadina „vyru kilmingu ir karingu"; pasižymėjo ir karvedys Sudargas, 1308 m. kartu su Manstu (Mansto) vadovavęs žygiui į Sembą [169], o vėliau, 1311 m., drauge su Manstu ir Masium (Masio) gynęs Pagraudę [170].

Tikrą didvyriškumo pavyzdį 1336 m. parodė Pilėnų gynėjai, vadovaujami kunigaikščio Margirio (atrodo, kiek anksčiau, apie 1329 m., gynusio Medvėgalį — šaltinyje jis vadinamas Margoliu). Apie 4 tūkst. ginkluotų vyrų iš keturių aplinkinių žemių su savo šeimomis ir manta, įsitvirtinę pilyje, įnirtingai kovėsi, atremdami didžiojo magistro Ditricho fon Altenburgo 200 riterių kariuomenę (iš Vokietijos, Austrijos ir Prancūzijos) ir 6 tūkst. karių. O kai pilis buvo beveik visiškai sugriauta, likusieji gyvi jos gynėjai susidegino, kad nepatektų priešams [171].

Visoje Lietuvoje, Rusioje ir Lenkijoje pagarsėjo karvedys, drąsus Gardino ir Pskovo gynėjas, danų, livoniečių ir prūsų kryžiuočiams dievo rykštė — Dovydas Gardiniškis.

Didieji Lietuvos kunigaikščiai Traidenis, Vytenis, Gediminas buvo ne tik dideli valstybiniai veikėjai, bet ir įžymūs karvedžiai — Lietuvos ginkluotųjų pajėgų organizatoriai.

---

[166] PD, III, 226.

[167] Ten pat, 238. Kariuomenei vadovavo kilmingųjų šeimos: gindamas Veliuoną, žuvo Surmino brolis Skaldonas; Sudargo sūnus buvo Aukaimyje; jo brolis žuvo 1314 m. Medininkuose.

[168] PD, III, 318.

[169] Ten pat, 303.

[170] Ten pat, 311.

[171] Wig, p. 488—489; žr. taip pat Kurze Reimchronik von Preussen, SRP, t. II, p. 7—8.

Net ir didelės karinės operacijos prieš Lietuvą beveik visada baigdavosi nesėkmingai. Pavyzdžiui, 1305 ir 1317 m. žygiai į Žemaitiją (dalyvaujant riteriams iš Vokietijos, Čekijos ir Lenkijos), 1329 m. (kviečiant riterius iš Vokietijos, Čekijos ir netgi iš Anglijos) ir 1314 m. žygis į „krivičių žemę“ [172] (ad terram Criwicie), į Naugarduką, kai Dovydas Gardiniškis atėmė iš riterių 500 arklių ir visą maistą, o šie, iš bado mirdami ir tik augalų šaknimis maitindamiesi, vos-ne-vos po 6 savaičių parsidangino į namus.

Kovų vaizdas būtų nepilnas, jei nepaminėtume lietuvių žygių. Lietuviai žygiavo ne tik prieš pasienio pilis: Šalauenburgą (1293, 1315 m.)[173], Skirsnemunę (1302, 1315, 1324 m.) [174], Klaipėdą (1307, 1323 m.) [175], Ragainę (1315 m.) [176], Bajerburgą (1337 m.) [177]; jie pasiekė ir vokiečių valdas Prūsijoje — Notangą (1299, 1311 m.) [178], Varmę (1300, 1311, 1318—1320 m.) [179],

---

[172] Plg. su terminu «кривьские князи». ПСРЛ, t. II, st. 521 (apie 1162 m.).

[173] PD, III, 253, 323.

[174] Ten pat, 281, 324; Can. Samb., cap. 8, p. 286; PD, III, 355.

[175] Ten pat, 297, 344.

[176] Ten pat, 323.

[177] Bajerburgo pilį Ordinas pasistatė per 1337 m. žygį į Žemaitiją (į Raseinių, Ariogalos žemes), dalyvaujant Bavarijos riteriams, neva tam, kad sukliudytų lietuviams žygiuoti į Sembą (Wig, p. 494). Šį Ordino žygį į Žemaitiją yra aprašęs vokiečių poetas Peteris Suchenvirtas. Jis pasakoja, kad savo akimis matęs, kaip riteriai viename kaime nužudę 60 žmonių (SRP, t. II, p. 165—166, v. 260—262), piešia liūdną belaisvių moterų ir vaikų likimą („paimti į nelaisvę buvo moterys ir vaikai, tai buvo pajaciška rūmų palyda; buvo galima matyti daug moterų, pasirišusių po du vaikus — vieną iš priekio, kitą iš užpakalio; ant arklio be pentinų atvyko jie čionai basi!“ — ten pat, v. 331—337). Apie poetą žr. *М. П. Алексеев*₁, p. 558, 562. Vėliau Gedimino kariuomenė 21 dieną šturmavo Bajerburgą, bet jo nepaėmė (Wig, p. 435, 493).

[178] PD, III, 273, 306.

[179] Ten pat, 275; CDW, t. I, Nr. 186 (1297 m. — Varmės vyskupo skundas dėl lietuvių puldinėjimų).

Sembą (1308, 1311, 1323 m.) [180], žygiavo ir į Kulmo, Dobrynės (1296, 1300 m.) [181] bei kitas žemes.

Lietuvos padėtį sunkino tai, kad reikėjo gintis ne tik iš pietų, bet taip pat iš šiaurės ir vakarų, nors tuo metu Livonijos ordinas neprilygo Prūsų. Ir čia svarbų vaidmenį suvaidino sumani Lietuvos vyriausybės diplomatija, pasinaudojusi Rygos ekonominiu suinteresuotumu prekiauti su lietuvių ir baltarusių žemėmis. Rygą traukė ir stipri karaliaus valdžia Lietuvoje. Iš esmės iki 1330 m. Livonijos riteriai nepradėjo aktyvių veiksmų prieš lietuvius „dėl buvusio susitarimo tarp miestiečių ir lietuvių ir dėl pirmųjų pavydo" [182].

Sąjungos su Ryga politiką sėkmingai pradėjo dar kunigaikštis Vytenis, pasinaudojęs Rygos su Ordinu konfliktu. 1298 m. Rygos miestiečiai, lietuvių ir rusų remiami, sunaikino riterių kiemą Rygoje bei Karkuso pilį, užmušdami ir į nelaisvę paimdami keletą riterių [183]. Kitais metais lietuviai ir rygiečiai bendromis jėgomis sudavė jiems smūgį prie Treiderės upės [184]; po to rygiečiai įkurdino pas save lietuvių kariuomenės įgulą, pastatydami jai „lietuvių pilį". Beje, tais pačiais metais sąjungininkai pralaimėjo prieš Ordiną [185]. Apskritai Livonijos ordinas išliko tik todėl, kad Lietuvą iš vakarų puldinėjo Teutonų riteriai. Lietuvos sutartis su Ryga

---

180 PD, III, 303, 306, 345. Apie lietuvių ir rusų kariuomenės antpuolį 1311 m. prieš Varmę ir kovas Voplaukio (Woplauken, Popelauken) srityje, Bartų žemėje žr. PD, III, 310; NE, v. 23516—23704; plg. Wig, p. 454—456; žr. *A. Kolberg*$_1$, p. 131 ir sek. Apie 1329 m. lietuvių Bartenšteino pilies puolimą žr. Wig, p. 467.

181 PD, III, 268, 277; plg. lietuvių ir žemaičių Galelaukės puolimą — Wig, p. 495 (1338 m.).

182 HW, p. 66.

183 Aufzeichnungen Albrechts von Bardowik, p. 314 („jie pasikvietė rusus ir lietuvius ir daug kitų pagonių"); *K. Höhlbaum*$_2$, p. 42—43; HW, p. 54; PD, III, 269; apie Vytenio ryšius su rygiečiais žr. LUB, t. I, Nr. 570, p. 714—715; plg. LUB, t. VI, Nr. 3068, p. 466.

184 HW, p. 55—56.

185 Ten pat, p. 56.

tebegaliojo ir 1299, ir 1306, ir 1313 m.[186] Tuo laikotarpiu Lietuva ne kartą puola Livonijos ordiną (1305, 1307. 1309, 1310, 1322 m.) [187].

Tik vargais negalais Livonijos riteriams pasisekė užimti Daugpilį (1313 m.)[188], įsitvirtinti Mežuotnėje (1321 m.)[189]; Ordinas ieškojo danų paramos (1318 m.) [190]. Dideliems žygiams į Lietuvą trūko jėgų, be to, užnugaryje grėsė Ryga. Lietuvos ryšių su Pskovo žeme sustiprėjimas 1323 m. ir sėkmingi lietuvių su pskoviečiais žygiai, vadovaujami Dovydo Gardiniškio, ne tik prieš Livonijos, bet ir danų riterius, dar daugiau sunkino Ordino padėtį [191].

Valdant Gediminui, Lietuvos santykiai su Ryga tapo dar glaudesni. Apie ekonominį šių santykių pagrindą jau kalbėta. Gedimino vyriausybė šiuos ryšius panaudojo pralaužti ekonominei blokadai, kurią Ordinas suorganizavo prieš Lietuvą. Gediminas išnaudojo kurijos pastangas primesti Lietuvai katalikybę ir vokiečių miestų siekimą užmegzti prekybą su Lietuva. Dabar, pasirodžius daugeliui darbų tam nušviesti, nebėra reikalo plačiau kalbėti [192], pakanka pažymėti tik, kas svarbiausia.

Popiežius Jonas XXII buvo suinteresuotas Lietuvos krikštu [193]. Tai atitiko jo politiką Rytų Europoje. Jis

---

[186] Ten pat, p. 56; Akten und Recesse der livländischen Ständetage, Bd, I, 1, p. 4, 9—10; LUB, t. II, Reg. 714, p. 15—20; ten pat, Nr. 644, 645; HW, p. 58.

[187] *K. Höhlbaum*$_2$, Annalium Rigensium, p. 46—47; Continuatio Annales Dunamundenses, p. 42—43; Ann. Rig. Cod. Leopoliensis, p. 48; Ann. Rig., p. 48—49 (1310 m. „karalius Vytenis (Viten) apsupo Ropą“, plg. ten pat, p. 37).

[188] HW, p. 57.

[189] Ten pat, p. 60.

[190] LUB, t. VI, Reg. 768 d.

[191] ПЛ, в. I, стр. 15; Detmar von Lübeck Chronik — SRP, t. III, p. 66; Can. Samb., cap. 7, p. 284.

[192] Žr. seną ir gerą darbą — *В. Г. Васильевский*$_1$, p. 135—136 (plg. *A. Prochaska*$_2$, p. 1—66; naujausias tyrimas jo išvadas patvirtina: žr. *H. Spliet*$_1$, p. 31—32).

[193] MPV, t. III, Nr. 139 (1317 m. vasario 3 d. bulė). Žr. *W. Abraham*$_1$, p. 365—367.

atkakliai siekė išplėsti savo valdžią Haličo—Volynės Rusioje[194] ir Kijeve. Tai buvo tradicinė kurijos politika. Rygos arkivyskupas Fridrichas fon Pernšteinas (1304—1341) daugelį metų bylinėjosi su Ordinu, ruošdamas pastarajam prancūziškų tamplierių likimą. Įdomu tai, kad rygiečiai, kaltindami Ordiną dėl krikščionybei gresiančio pavojaus Pabaltijyje, jo veiksmus lygina su kryžiuočių politika arabų žemėse[195].

Gedimino vyriausybė šiuose reikaluose palaikė arkivyskupą[196]. Išeidama iš savo interesų, ji laikėsi tikybinės tolerancijos: Naugarduke įsikūrus pravoslavų metropolitui, čia pat buvo statomos ir katalikų bažnyčios. Vasalai, iš jų ir didžiojo kunigaikščio sūnūs, valdę rusiškas žemes, priimdavo pravoslaviją, o valdę Lietuvoje — išlikdavo pagonimis. Laikydama Ordiną svarbiausia kliūtimi Lietuvai apkrikštyti[197], taip pat suprasdama žemaičių ir baltarusių separatizmo pavojų, Gedimino vyriausybė į krikščionybės įvedimą šalyje iš viso žiūrėjo santūriai. Viena aišku, kad Lietuvos vyriausybė, krikščionybės įvedimo atveju reikalaudama oficialaus Lietuvos valstybės pripažinimo ir bet kokios Ordino agresijos nutraukimo, laikėsi teisingos diplomatinės linijos. Ši politika davė vaisių XIV a. pabaigoje—XV a. pradžioje.

Gedimino kreipimasis į popiežių (1322 m. pabaigoje)[198], į vokiečių miestus[199] ir vienuolius dominikonus bei pranciškonus[200] (1323 m. sausio ir gegužės mėn.), kvietimas į Lietuvą valstiečių, amatininkų, pirklių, tarnybinių žmonių ir dvasininkų sukėlė platų tarptautinį

---

[194] Žr. *W. Abraham*₁, p. 364—365; 1320 m. šaltiniuose užsimenama dargi apie kažkokį „Kijevo vyskupą" (ten pat, p. 202—203); plg. *Э. Винтер*₁, p. 293.

[195] *E. Caspar*₁, p. 56—57. Apie kurijos parsidavėliškumą, sugebėjusios pasinaudoti Rygos su Ordinu bylinėjimusi, žr. *W. Friedrich*₁, p. 32, 48—49 ir sek.

[196] РЛА, Nr. 53=LUB, t. VI, Nr. 3068.

[197] GL, Nr. 2, p. 23—27.

[198] Ten pat.

[199] Ten pat, Nr. 3—4, p. 29—47.

[200] Ten pat, Nr. 5—6, p. 47—57.

atgarsį. Kas svarbiausia, jo diplomatinė akcija, aktyviai dalyvaujant Rygai bei kai kuriems kitiems miestams, pasibaigė 1323 m. spalio 2 d. Vilniuje tarp lietuvių ir vokiečių sudaryta sutartimi[201]. Dar prieš šios sutarties sudarymą tarp pskoviečių—lietuvių ir Ordino vyko atkakli kova. Vokiečių riteriai kovo mėn. ir dar kartą gegužės mėn. puolė Pskovo žemę: „su didele jėga" jie atvyko „laivais ir valtimis, ant arklių ir su apgulamosiomis mašinomis"; ketindami paimti Pskovą, jie išlaikė jį apsiautę 18 dienų. Tuomet „daug pasiuntinių buvo pasiųsta iš Pskovo pas kunigaikštį Jurijų [Danilovičių] ir į Naugardą su dideliu prašymu", nes „sunku buvo" pskoviečiams. Betgi Naugardas nepadėjo, ir tuomet „atskubėjo kunigaikštis Dovydas iš Lietuvos su savo žmonėmis" ir kartu su „pskoviečiais vyrais" sutriuškino riterius ir nuvijo už Velikaja upės. Atvykę vokiečių pasiuntiniai „sudarė taiką" pagal „pskoviečių valią" [202].

Tai buvo didelis diplomatinis Lietuvos laimėjimas. Iš tikrųjų ji, pasilikdama pagoniška, buvo pripažinta tarptautiniu mastu, kadangi 1324 m. liepos mėn. šią sutartį patvirtino popiežius[203]. Net ir po to, kai popiežiaus legatai 1324 m. spalio mėn. atvyko į Rygą (kur patvirtino sutartį[204]), o jų pasiuntiniai, pabuvoję Vilniuje, įsitikino, kad Gediminas neketina priimti katalikybę[205], sutartis galiojo apie ketverius metus. Taip buvo iš dalies ir dėl to, kad vokiečių miestai ir Ordinas

---

[201] 1323 m. rugpiūčio 10 d. luomų susirinkime Ermėje Gedimino pasiūlymas buvo apsvarstytas ir priimtas (Akten und Recesse der Livländischen Ständetage, Bd. I_1, Nr. 18). Hanzos miestų nuomonė ir nulėmė sutarties naudai (žr. *H. Spliet*$_1$, p. 25, plg. *A. Prochaska*$_2$, p. 21—23). Apie Hanzos miestų, ypač Rygos ir Liubeko, dalyvavimą, sudarant Vilniaus sutartį, žr. *A. Prochaską*$_2$, p. 30—31; plg. *W. Friedrich*$_1$, p. 61—64; apie tai, kad Ordinas buvo Hanzos įrankis, žr. *K. Górski*$_1$, p. 56.

[202] ПЛ, в. I, стр. 16.

[203] LUB, t. II, Nr. 707 (1324 m. rugpiūčio 31 d.).

[204] Ten pat, Nr. 708 (1324 m. spalio 20 d.).

[205] Ten pat, t. VI, Nr. 3073, p. 482.

buvo suinteresuoti palaikyti prekybą su Lietuva ir Rusia.

Tačiau Ordinas nebuvo nuoseklus: taikūs santykiai su Lietuva kėlė pavojų, kad pastaroji gali priimti katalikybę, o tada ir paties Ordino — karinės grobikiškos organizacijos — gyvavimas nebetektų prasmės. Todėl dar 1323 m. sausio mėn. Ordinas sudarė su Naugardu sutartį prieš Lietuvą ir Pskovą[206]; dėjo pastangų atitraukti Rygą nuo sąjungos su Lietuva[207] ir apskritai Lietuvos atžvilgiu laikėsi priešiškai[208]. Taikos sutartį Lietuvos vyriausybė sumaniai išnaudojo, suartėdama su Lenkija ir smogdama smūgį į Ordino užnugarį, į Brandenburgą[209]. Kaip minėta, Lietuvai pavyko sudaryti taiką ir su Naugardu.

Vėliau lietuvių kovos su vokiečiais atsinaujino. Be to, pasunkėjo Lietuvos padėtis šiaurėje. 1328 m. Lietuvos vyriausybė atėjo į pagalbą Rygos miestiečiams, kovojusiems prieš Ordiną. Lietuvos karaliaus kariuomenė nusiaubė Ordino valdas[210], bet, nežiūrint į tai, Ordinas sugebėjo pajungti Rygą ir primesti jai 1330 m. kovo 30 d. sutartį[211]. Netrukus po to Livonijos riteriai pradeda žygius į Žemaitiją (1330, 1332 m.)[212], jie sustiprina Duobelės ir Tervetės pilis[213] ir kartu su Kryžiuočių ordino riteriais ima pulti Žemaitijos, Aukštaitijos ir Polocko žemes (1333, 1334 m.)[214].

Ordinui ir toliau teikė paramą ne tik popiežiai, bet ir vokiečių imperatoriai. 1337 m. Liudvikas Bavarietis „padovanojo“ Ordinui „Žemaitiją, Karšuvos žemę ir Ru-

---

206 ГВН и П, № 37.

207 LUB, t. VI, Nr. 3072; Reg. Nr. 805a. Apie analogiškus veiksmus Ezelio vyskupo atžvilgiu žr. LUB, t. VI, Reg. Nr. 822 f. ir ad Reg. 822 f.

208 GL, Nr. 16, p. 167—173.

209 Tai pažymėta HW, p. 61—62.

210 1330 m. į kuršių žemę įsiveržė didžiulė lietuvių ir rusų kariuomenė. Can. Samb., cap. 7, p. 284—285; Wig, p. 475

211 HW, p. 63—65; LUB, t. II, Nr. 741, Reg. Nr. 875.

212 HW, p. 66.

213 Ten pat, p. 67.

214 Ten pat.

sią“ (Samaiten, Karsow vel Rusye) [215], o netrukus ir visą Lietuvą [216]. Bet Ordinas suvokė, kad dovanojimai, dar ne viskas, todėl veikiai didysis magistras išsiuntė savo pasiuntinius į Vokietiją kviesti „karių, kunigaikščių ir kitų prieš lietuvius ir rusus jiems sunaikinti“[217]. 1338 m. Ordinas pasirašė su Lietuva prekybos sutartį ir taiką dešimčiai metų. Tiesa, jau 1339 m. Livonijos riteriai puldinėjo Žemaitiją [218], bet iš jų ankstesnių planų — greitai užkariauti Lietuvą ir Rusią — neliko nė žymės [219]. Tačiau Lietuvos padėtis kas kartą darosi sudėtingesnė ir tolesnė kova bus dar pragaištingesnė ekonominiam, politiniam bei kultūriniam krašto gyvenimui.

Pabaigoje panagrinėsime, kaip vystėsi santykiai tarp Lietuvos ir Lenkijos. 1283—1341 m. lietuviai daug kartų žygiavo į mozūrų-kujavų žemes, Plocką ir Sochačiovą (1286 m.), Brestą (1291, 1324, 1336 m.); į mažlenkių — Liubliną (1282, 1302 m.), Sandomirą (1283, 1296 m.); į didlenkių žemes — Dobrynę (1284, 1323 m.), Kališą (1306, 1307 m.), Lenčicą (1294 m.). Remiantis S. Zajončkovskio pateiktų šaltinių duomenimis, Lietuva artimesnius santykius palaikė su Plocko ir mozūrų kunigaikščiais [220].

Tačiau, laikui bėgant, pasireiškė Lietuvos suartėjimo su Lenkija tendencija. Lietuva, kaip matėme, sunkiai kovodama su Ordinu, sugebėjo pralaužti diplomatinę blokadą. Formaliai tai paspartino tą suartėjimą. Lenkijai suartėti su Lietuva reikėjo politinių prielaidų: Ordinas, Brandenburgo markgrafo remiamas, 1309—

---

[215] PUB, t. III_1, Nr. 134.

[216] Ten pat, Nr. 135.

[217] Wig, p. 497.

[218] Bet Ordinas pradėjo pereiti prie gynybos. Dar prieš 1280 m. Ragainės įgulai ir kitoms panemunės pilims aprūpinti Ordinas įvedė savotišką rinkliavą „schalauenkorn“ (Wartegeld), pirmą kartą paminėtą 1328 m. (SUB, Nr. 261, žr. *R. Plümicke*$_1$, p. 46; plg. *C. Aubin*$_1$, p. 30).

[219] Apie tai žr. *M. Ючас*$_1$, p. 3 ir sek.

[220] *S. Zajączkowski*$_3$, p. 587.

1310 m. užgrobė Lenkų Pamarį[221]; 1320—1321 m. byla su Ordinu dėl šių žemių Lenkijai sėkmės neatnešė. Vadinasi, Lietuva ir Lenkija turėjo bendrą priešą — Ordiną. Antra vertus, 1323 m. išmirė paskutinieji Haličo—Volynės kunigaikščiai Romanovičiai. Tyrinėtojų nuomone, Boleslovo-Jurijaus II iš Mozūrijos atėjimas į Haličo sostą buvo Lietuvos ir Lenkijos diplomatinio susitarimo vaisius. Gresiant pavojui iš Aukso Ordos, kurios tolesnieji planai siekė Haličo—Volynės Rusią, šis suartėjimas turėjo tapti dar glaudesniu. Manoma, kad jau 1323 m. Lietuva užėmė Palenkę[222].

Lietuvai ir Lenkijai suartėti labai palanki buvo ir tarptautinė padėtis. Popiežiaus kurija varžėsi su Liudviku Bavariečiu, panaudodama prieš jį čekų karalių Joną Liuksemburgietį. Pastarasis, priešiškai nusistatęs prieš Lenkiją, galvojo, kad ne pro šalį būtų įvelti ją į konfliktą ir su Ordinu, ir su Liudviko sąjungininku markgrafu Voldemaru Brandenburgiečiu.

Tokiomis sąlygomis 1325 m. ir buvo sudarytas lietuvių—lenkų sąjungos traktatas, kurį sustiprino Vladislovo Lokietkos sūnaus Kazimiero ir Gedimino dukters Aldonos vedybos. Lenkija, remdamasi šia sutartimi, suruošė žygį į Brandenburgą (1326 m.). Šiam žygiui Lietuvos vyriausybė Lokietkos žinion paskyrė 1200 raitelių, vadovaujamų Dovydo Gardiniškio. Sąjungininkai, viską siaubdami, pasiekė Frankfurtą prie Oderio[223]. Tuo pasinaudojo čekų karalius Jonas ir 1327 m. puolė Lenkiją. Tada į kovą įsimaišė Lenkijos sąjungininkė Vengrija, kurią valdė Karolis-Robertas Anžujietis, taipogi priešiškai nusiteikęs Liudvikui Bavariečiui.

Visi šie faktai tuo reikšmingi, kad leidžia suprasti, kokiomis sąlygomis buvo paruoštas didžiulis 1329 m. kryžiaus žygis į Žemaitiją. Svarbiausia tai, kad čekų karalius pajudėjo ne prieš Lenkiją, bet prieš jos sąjun-

---

221 *G. Labuda*₅, p. 536—544.

222 Apie lietuvių valdžią Palenkėje, iš dalies Bereste, pirmą kartą šaltiniai užsimena maždaug 1348 m. (HW, p. 75).

223 PD, III, 361.

gininkę — Lietuvą. 1328 m. jis išžygiavo iš Prahos su 300 čekų, vokiečių ir anglų riterių[224]. Karalių lydėjo jo sekretorius, žinomas prancūzų poetas Giljomas de Mašo (Guillaume de Machaut), šį žygį pavaizdavęs savo eilėse[225]. Prie Jono kariuomenės prisijungė 200 vokiečių riterių ir 18 tūkst. kitos Ordino kariuomenės[226]. Įsibrovę į Žemaitiją, jie užgrobė penkias pilis: Gedimino pilį (netoli Graumenos — Jūros intako), Sizditę (Mašo ją vadina Xedeyctain), „Takainic" (?), Gegužę ir Medvėgalį. Pastarojo gyventojai, norėdami apginti pilį, sutiko apsikrikštyti: „ir Medvėgalio (Mednuki) bajorai jį (t. y. magistrą Vernerį) garbino"[227], bet, priešams pasitraukus, susitarimą atmetė. Lokietka palaikė Lietuvą, įsiverždamas į Kulmo žemę. Apskritai šiuo žygiu riteriai naujų žemių nelaimėjo.

Tačiau lietuvių—lenkų sąjunga nebuvo ilgaamžė. 1330 m. buvo numatyta bendra lenkų—lietuvių—vengrų akcija prieš Ordiną. Tačiau, nors kariuomenės ir susirinko[228], bendro žygio neįvyko, nes Vengrijos karaliaus, bijojusio Lenkijos įsigalėjimo, iniciatyva „pagonims" lietuviams nebuvo leista tame žygyje dalyvauti, ir Gediminas savo kariuomenę išsivedė[229]. O Lenkija, nors vėliau ir tęsė kovą, tačiau nesėkmingai. Ji ne tik kad nesusigrąžino Pamario, bet neteko ir Kujavijos (Bresto, Inovroclavo)[230].

Taip pasibaigė pirmasis lietuvių ir lenkų bandymas suartėti. Jis parodė, kad suvienytomis Lietuvos ir Lenkijos jėgomis galima apsiginti. Tačiau dar daug van-

---

224 S. *Zajączkowski*$_7$, p. 72 ir sek.; plg. *А. Н. Ясинский*$_1$, p. 18 ir sek.

225 Žr. S. *Zajączkowski*$_6$, p. 217—228.

226 PD, Suppl. 9; plg. Can. Samb., cap. 8, p. 287.

227 Wig., p. 465 (pagal Bornbacho užrašus).

228 Didžiulė Gedimino kariuomenė žygiuodama susidūrė Osterodės rajone, prie Liubavos pilies, po to — prie Kurniko pilies (Kauernikas prie Drevencos upės) ir Michalovo žemėje (zu Michilow) (į pietus nuo Drevencos) netoli Štrasburgo (Strôzberg); Wig., p. 469—470.

229 Wig, p. 467—469; žr. S. *Zajączkowski*$_7$, p. 161.

230 Ten pat, p. 268—274.

dens nutekės, kol abiejų šalių vyriausybės suras būdų užmegzti politiniam kontaktui, pasibaigusiam unija, o lenkų ir lietuvių liaudį atvedusiam prie šlovingosios Žalgirio pergalės. Bet tai jau atskira su kitais šaltiniais tema, kuriai paskirtas prieš keletą metų išleistas darbas [231].

Iš to, kas aukščiau išdėstyta, galime padaryti tokias išvadas:

1. XIII—XIV a. didvyriškas lietuvių tautos pasipriešinimas svetimšalių (visų pirma vokiečių) agresijai — ryškus tautų nacionalinės išsivadavimo kovos viduramžių epochoje puslapis. Šioje kovoje išvien ėjo lietuviai ir baltarusiai.

2. Dangstydamasi kryžiaus žygių vėliava, puolimus prieš Lietuvą organizavo reakcingiausia to meto Europos jėga — popiežiaus kurija, remiama Vokietijos, Danijos, Lenkijos, Čekijos, o vėliau ir Anglijos [232] bei Prancūzijos vyriausybių.

3. Lietuva, gindama savo nepriklausomybę, suteikė pagalbą kitoms, agresijai besipriešinančioms, tautoms — prūsams ir latviams (kuršiams, žiemgaliams).

4. Tyrinėjamuoju laikotarpiu pamažu klostėsi politinės Lietuvos ir Lenkijos vyriausybių suartėjimo prielaidos, turėjusios svarbią reikšmę sėkmingai lietuvių ir lenkų tautų kovos su vokiečių agresija baigčiai.

---

[231] *Б. Дундулис*₁, p. 3 ir sek.; *М. Ючас*₁, p. 3 ir sek.

[232] Riterių dalyvavimas žygiuose į Pabaltijį ir Mažąją Aziją buvo tiek populiarus, jog net Džefris Čoseris (Geoffrey Chaucer) (1340—1400) savo knygos „Kenterberio apsakymai" prologe apie vieną riterį rašo: iš pradžių jis „keliavo į Lietuvą ir Rusią" (in Lettow had he reysed and in Ruce), vėliau patraukė prie „viešpaties karsto" ir kariavo Šiaurės Afrikoje (žr. *М. П. Алексеев*₁, p. 564—565).

BIBLIOGRAFIJA

SANTRUMPOS

AF — Altpreussische Forschungen.
AKL — Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków.
AM — Altpreussische Monatsschriften.
APC — Acta Patriarchatus Constantinopolitani.
ASEER — American Slavonic and East European Review.
ASP — Archiv für slavische Philologie.
AU — Akta unji Polski z Litwą.
AW — Ateneum Wileńskie.
CDP — Codex Diplomaticus Prussicus.
CDW — Codex Diplomaticus Warmiensis.
CE — Codex epistolaris saeculi XV.
CECDV — Codex ecclesiae sancti Stanislai cathedralis et diocesis Vilnensis diplomaticus.
CEV — Codex Epistolaris Vitoldi.
CPHB — Conventus Primus Historicorum Balticorum. Acta et relata, Rigae, 1938.
GL — Gedimino laiškai, par. *V. Pašuta* ir *I. Štal*, Vilnius, 1966.
HUB — Hansisches Urkundenbuch.
HW — Herman Wartberge Chronicon terrae Prussiae.
JGO — Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.
KH — Kwartalnik Historyczny.
KZ — Kościół zamkowy, czyli katedra Wileńska, cz. 2.
Lites — Lites ac Res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum.
LMAD — Lietuvos Mokslų Akademijos Darbai, Serija A., Vilnius.
LR — Livländische Reimchronik.
LUB — Liv, -Esth-und Curländisches Urkundenbuch.
MGH SS — Monumenta Germaniae Historica, Scriptores.
MLLG — Mitteilungen der litauischen literarischen Gesellschaft.
MMAP — Monumenta medii aevi res gestas Poloniae illustrantia.
MPH — Monumenta Poloniae Historica.
MPV — Monumenta Poloniae Vaticana.
NE — Nikolaus von Jeroschin. Kronike von Pruzinlant.
PD — Petri Dusburg Chronica terre Prussiae.

PH — Przegląd Historyczny.
Prussia — Sitzungsberichte der Altertums — Prussia — Gesellschaft.
PUB — Preussisches Urkundenbuch.
P...ZHP — Pamiętnik Powsz. Zjazdu Historyków Polskich.
RAU — Rozprawy (=Sprawozdania) Akademii Umiejętności, wydz. historyczno-filozoficzny, Kraków.
RSch — Das rigische Schuldbuch.
Senovė — Senovės istorijos skyriaus darbai. Acta et commentationes ordinis historicorum V. M. Universitatis, Kaunas.
SRG — Scriptores rerum Germanicarum.
SRP — Scriptores rerum Prussicarum.
SUB — Urkundenbuch des Bistums Samland.
TŽ — Tauta ir žodis, Humanitarinių Mokslų Fakulteto leidinys. Kaunas.
VMPL — Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae.
Wb — Die litauischen Wegeberichte.
Wig — Die Chronik Wigands von Marburg.
ZO — Zeitschrift für Ostforschung.
ZPL — Zbiór praw litewskich.
ZPP — Zbiór praw ... Wilnowi nadanych.
ZSP — Zeitschrift für slavische Philologie.
ŻML — Źródła do mitologii litewskiej.

* * *

АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВИ — Вопросы истории.
ГВНиП — Грамоты Великого Новгорода и Пскова.
ГЛ — Генрих. Хроника Ливонии.
ЖМНП — Журнал Министерства Народного Просвещения.
ЗНТШ — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.
ИЗ — Исторические записки. Изд. АН СССР.
Известия ГАИМК — Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры.
ИОРЯС АН — Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук.
КС ИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.
КС ИЭ — Краткие сообщения Института этнографии АН СССР.
МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР.
НПЛ — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.
НIVЛ — Новгородская четвертая летопись.
ПВЛ — Повесть временных лет.
ПЛ — Псковские летописи.
ПРП — Памятники русского права.

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.
РЛА — Русско-Ливонские акты.
СА — Советская археология.
САЛ — Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с нею владений.
СДГА — Собрание древних грамот и актов городов.
СЭ — Советская этнография.
Т. . .АС — Труды Археологического съезда.
ТОДРЛ — Труды Отдела Древнерусской Литературы Института Литературы (Пушкинский дом) АН СССР
УГ — Українські грамоти.
ЧОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.

MARKSIZMO-LENINIZMO KLASIKŲ VEIKALAI

Marksas K. Kapitalas, t. I—III, Vilnius, 1957—1959.
Engelsas F. Anti-Diuringas, Vilnius, 1958.
Engelsas F. Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė, Vilnius, 1970.
Engelsas F. Marka. Priedas knygoje: Valstiečių karas Vokietijoje, Vilnius, 1962.
Engelsas F. Apie feodalizmo irimą ir nacionalinių valstybių atsiradimą. Priedas knygoje: Valstiečių karas Vokietijoje, Vilnius, 1962.
Leninas V. Apie valstybę, Raštai, t. 29, Vilnius, 1954.
Leninas V. Kas yra „Liaudies draugai" ir kaip jie kariauja prieš socialdemokratus? Raštai, t. 1, Vilnius, 1950.
Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству, М., 1940.
Маркс К. К критике политической экономии. М., 1952.
Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1956.

ŠALTINIAI

Acta Patriarchatus Constantinopolitani (1315—1402), ed. *F. Miklosich-Y. Müller*, t. I—II. Wien, 1860—1862.
Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens, ed. *M. Toeppen*, Bd. 1(1) (1233—1435). Leipzig, 1874.
Adamus Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae pontificum. Ed. B. Schmeidler.— SRG, Hannoverae et Lipsiae, 1917.
Akta unji Polski z Litwą (1385—1791), ed. *St. Kutrzeba, W. Semkowicz.* Kraków, 1932.
Akten und Recesse der livländischen Ständetage, ed. *O. Stavenhagen*, Bd. I (1304—1460). Riga, 1907.

Annales Quedlinburgenses. MGH SS, ed. *G. H. Pertz*, t. III. Hannoverae, 1838, p. 18—90.

Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie, t. I (1366—1506), t. II (1284—1506), Lwów, 1887, 1888.

Biterolf und Dietleib, ed. *Jänicke*. Knygoje: Deutsche Heldenbuch, Bd. 1. Berlin, 1866.

Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie, ed. *M. Toeppen*. SRP, t. I, p. 272—290.

Chronica Alberici, monachi Trium Fontium, ed. P. Scheffer-Boichorst (MGH SS, t. XXIII). Hannover, 1874.

Chronik (Aufzeichnungen) des lübischen Albrecht von Bardowik (1298). In: *F. H. Grautoff*. Die lübekischen Chroniken in niederdeutscher Sprache. Hamburg, 1829. Naujas K. Kopermano leidimas knygoje: Die Chroniken der deutschen Städte, Bd. XXVI. Leipzig, 1899, p. 285—316.

Codex diplomaticus Masoviae, ed. I. *C. Kochanowski*, t. I, Warszawa, 1919.

Codex Diplomaticus Prussicus, ed. *J. Voigt*, t. I (1148—1300). Königsberg, 1836; t. II (1251—1341). Königsberg, 1842; t. V. Königsberg, 1857; t. VI. Königsberg, 1861.

Codex Diplomaticus regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae, ed. *M. Dogiel*, t. I, II, IV, 1758, 1759, 1764.

Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands, t. I (1231—1340), ed. *K. P. Woelky — J. M. Saage*. Mainz, 1860.

Codex ecclesiae sancti Stanislai cathedralis et diocesis Vilnensis diplomaticus, ed. *J. Fijałek — W. Semkowicz*, t. I (1387—1507). Kraków, 1932.

Codex epistolaris saeculi XV, t. I, ed. *F. Piekosiński*; t. II, ed. *J. Szujski*; t. III, ed. *A. Lewicki*, Kraków, 1874, 1876, 1894.

Codex Epistolaris Vitoldi, Magni Ducis Lithuaniae (1376—1430), ed. *A. Prochaska*. Cracoviae, 1882.

Das rigaische Schuldbuch (1285—1352), ed. *H. Hildebrand*. SPb., 1872.

Detmars von Lübeck Chronik — SRP, t. III, p. 79—388; leidinyje: *K. Koppermann*. Die Chroniken der deutschen Städte, Bd. XXIV, p. 1—174.

Die ältere Chronik von Oliva und die Schrifttafeln von Oliva, ed. *T. Hirsch*.— SRP, t. I, p. 649—732.

Die Chronik Wigands von Marburg (1293—1394) — SRP, t. II, p. 429—662.

Die jungere Hochmeisterchronik, ed. *Th. Hirsch*.— SRP, t. V, p. 1—148.

Die litauischen Wegeberichte.— SRP, t. II, p. 662—711.

Die Statuten des Deutschen Ordens, nach den ältesten Handschriften, ed. *M. Perlbach*. Halle, 1890.

Dlugosii J., Historiae Polonicae, t. II, lib. VI—VII, ed. A. Przedziecki. Cracoviae, 1873.

Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia, ed. *A. G. Welykyj*, t. I (1075—1700). Romae, 1953.

Dusburg Petri de, Chronica terrae Prussiae, ed. M. Toeppen.— SRP, t. I, p. 21—269.

Ein deutsch-preuβisches Vocabularium aus dem Anfange des 15. Jahrhunderts, ed. *C. H. T. Nesselmann.*— AM, Bd. V, 1868, p. 465—520; arba leidinyje: Das Elbinger deutsch-preussische Vokabular, ed. *A. Bezzenberger — W. Simon.* Königsberg, 1897.

Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941—1410).— SRP, t. III, p. 57—316.

Gall-Anonim, Cronica Gesta ducum sive principum Polonorum, ed. K. Maleczyński (serijoje: Monumenta Pol. Hist. Ser. II), t. II. Kraków, 1952.

Hansisches Urkundenbuch, Bd. I (975—1300), Bd. II (1300—1342), ed. *K. Höhlbaum.* Halle, 1879.

Helmoldi presbyteri Bozoviensis. Chronicon Slavorum, t. I, ed. *B. Schmeidler.* Hannoverae et Lipsiae, 1909.

Hermann Wartberge, Chronicon terrae Prussiae.— SRP, t. II. Leipzig, 1863.

Johann Posilge, Chronik des Landes Preussen (1360—1409)— SRP, t. III.

Johann Renner's Livländische Historien, ed. R. Hausmann — K. Höhlbaum. Göttingen, 1876.

Jura Prutenorum saeculo XIV condita nunc primum e libris manuscriptis editit *P. Laband.* Regimonti, 1866.

Jura Prutenorum, ed. *J. Matuszewski.* Toruń. 1963.

Kodex Dyplomatyczny Litwy (1253—1433), ed. *E. Raczyński.* Wrocław, 1845.

Kościół zamkowy, czyli katedra Wileńska (Źródła historyczne), cz. 2. ed. *J. Kurczewski.* Wilno, 1910.

Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque cruciferorum, t. II. ed. *Z. Celichowski.* Poznań, 1892.

Liv-Esth-und Curländisches Urkundenbuch, nebst Regesten, ed. *F. G. Bunge,* Bd. I (1093—1300). Reval, 1853; Bd. II (1301—1367). Reval, 1855; Bd. III (1368—1393). Reval, 1857; Bd. IV (1394—1413). Reval, 1859; Bd. V (2). Reval, 1865; Bd. VI (Ergänzungen). Riga, 1871.

Livländische Reimchronik, ed. *L. Meyer.* Paderborn, 1876.

Livonica, vornähmlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vatikanischen Archiv, ed. *H. Hildebrand.* Riga, 1887.

Monumenta medii aevi res gestas Poloniae illustrantia, t. XIV, 1894.

Monumenta Poloniae Historica, ed. *A. Bielowski,* t. I, II, III. Lwów, 1864, 1872, 1878.

Monumenta Poloniae Vaticana (Analecta Vaticana, 1202—1366), ed. *J. Ptaśnik*, t. III. Cracoviae, 1914.

Nikolaus von Jeroschin, Kronike von Pruzinlant, ed. E. Strehlke.— SRP, t. I, p. 291—648.

Oeuvres de Guillaume de Machaut, t. III, ed. *E. Hoepffner*. Paris, 1921.

Pomniki prawa litewskiego. Kraków, 1900.

Preußisches Urkundenbuch (Politische Abtheilung).

Bd. I. Erste Hälfte (iki 1257 m.), ed. *R. Philippi — K. P. Wölky*. Königsberg, 1882; zweite Hälfte (iki 1309 m.), ed. *A. Seraphim*. Königsberg, 1909;

Bd. II, ed. *M. Hein — E. Maschke*, Lieferung 1 (iki 1324 m.). Königsberg, 1932; Lieferung 2 (iki 1331 m.). Königsberg, 1935; Lieferung 3 (iki 1335 m.). Königsberg, 1937; Lieferung 4 (Orts-und Personenregister). Königsberg, 1939;

Bd. III, Lieferung 1 (iki 1341 m.), ed. *M. Hein*. Königsberg, 1944. Lieferung 2 (iki 1345 m.), ed. *H. Koeppen*. Marburg, 1958.

Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum (1198—1525), ed. *E. Joachim — W. Hubatsch*, Pars I (Regesten zum Ordensbriefarchiv), 1 Halbband (1198—1432), 2 Halbband (1433—1454), 2 Band (1455—1510); Pars II (Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Regesta der Pergament — Urkunden aus der Zeit des deutschen Ordens). Göttingen, 1948.

Regesta Lithuaniae ab origine usque ad Magni Ducatus cum Regno Poloniae unionem, t. I, ed. *H. Paszkiewicz*. Warszawa, 1930.

Sakmė apie Igorio žygį, Vilnius, 1952.

Scriptores Rerum Prussicarum, t. I, ed. *F. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke*. Leipzig, 1861; t. II, Leipzig, 1863; t. III, Leipzig, 1866; t. IV. Leipzig, 1870; t. V. Leipzig, 1874.

Scriptores Rerum Warmiensium (Monumenta Historiae Warmiensis), ed. *K. P. Woelky — Y. M. Saage*, t. I—II. Braunsberg, 1866, 1889.

Skarbiec dyplomatów etc. posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów, ed. *I. Daniłowicz*, t. I, II. Wilno, 1860—1862.

Stryjkowski M., Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846.

Tacitus, Germania, ed. W. Reeb, Leipzig—Berlin, 1930.

30 dokumentów katedry Płockiej (1230—1317), ed. *W. Kętrzyński*. Knygoje: Sprawozdanie z czynności zakładu narodowego imienia Ossolińskich. Lwów, 1888, № 26, p. 115—116.

Urkundenbuch des Bisthums Culm, ed. *K. P. Woelky*, Bd. I (1243—1466). Danzig, 1885.

Urkundenbuch des Bisthums Samland, ed. *K. P. Woelky — H. Mendthal*. Leipzig, 1891—1905.

Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien.— Zeitschrift des histor. Vereins für den Reg.— Bezirk Marienwerder, Heft 15—18, 1885—1887.
Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia, t. I (1216—1352), ed. *A. Theiner*. Romae, 1859.
Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, t. I (1217—1409), ed. *A. Theiner*. Romae, 1860.
Widsith, A study in old English Heroic Legend, ed. *R. W. Chambers*. Cambridge, 1912.
Wulfstan leidinyje: *K. Körner*, Einleitung in das Studium des Angelsächsischen. II Theil. Angelsächsische Texte. Mit Uebersetzung, Anmerkungen und Glossar, Heilbronn, 1888; taip pat leidinyje: King Alfred's Orosius, ed. by Henry Sweet (serijoje: Early English Text Society, vol. 79), London, 1883 (=SRP, t. I, p. 732—735).
Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W. X. L. Wilnowi nadanych, ed. *P. Dubiński*. Wilna, 1788.
Zbiór praw litewskich (1386—1529), ed. *T. Działyński*. Poznań, 1841.
Źródła do mitologii litewskiej (Mythologiae Lituanicae Monumenta), ed. *A. Mierzyński*, t. I—II. Warszawa, 1892, 1896.

Акты литовской метрики, т. I, в. I (1413—1498). Изд. *Ф. И. Леонтович*. Варшава, 1896.
Акты Литовско-Русского государства, в. I. Изд. *М. Довнар-Запольский*. М., 1890.
Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией, т. I (1340—1506). Под ред. *И. Григоровича*. СПб., 1846.
Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, изд. Археографической комиссией, т. I (1361—1598). Под ред. *Н. Костомарова*. СПб., 1863.
Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, т. I. Вильна, 1867.
Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. Изд. *С. А. Аннинский*. М.—Л., 1938.
Грамоты великих князей литовских (1390—1569). Под ред. *В. Антоновича* и *К. Козловского*. Киев, 1868.
Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Под ред. *С. Н. Валка*. М.—Л., 1949.
Документы, объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к России и к Польше. СПб., 1865.
Жалованная грамота Скиргайле, выданная Ягайлом 28 апреля 1387 г. в изд. *J. Jakubowski*$_1$, p. 44—46.
Житие князя Александра Невского. Изд. *В. И. Малышев*. ТОДРЛ, т. V, М.—Л., 1947, стр. 185—193.
Житие князя Довмонта. Knygoje: *Н. Серебрянский*$_1$, стр. 138—156.

Житие митрополита Петра. Краткая редакция. Кnуgоје: Макарий, История русской церкви, т. V. Прил. III, стр. 308—312; Пространная редакция (Киприана), ПСРЛ, т. XXI, Степенная книга, ч. I. СПб., 1908, стр. 321—322.

Законодательные акты великого княжества Литовского XV—XVI вв. Под ред. *И. И. Яковкина.* Л., 1936.

Иордан. О происхождении и деяниях готов. Изд. Е. Ч. Скржинская. М., 1960.

Ланноа, Гильберт де, Путешествие в восточные земли Европы в 1403—1414 гг.—«Университетские известия». Киев, 1873, № 8, стр. 1—45.

Летопись Переяславля-Суздальского. Изд. *М. Оболенский.* М., 1851.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Изд. *А. Н. Насонов.* М.—Л., 1950.

Новгородские летописи (Так называемые Новгородская вторая и Новгородская третья летописи). Изд. *А. Ф. Бычков.* СПб., 1879.

Палеографические снимки с русских грамот, преимущественно XIV века. Под ред. *А. И. Соболевского* и *С. Л. Пташицкого.* СПб., 1903.

Памятники русского права. Изд. *А. А. Зимин,* в. I. М., 1952; в. 2, М., 1953.

Песни, собранные *П. Н. Рыбниковым,* т. I. М., 1909.

Плано-Карпини. Иоанн де, История монголов. Изд. А. И. Малеин. СПб., 1910.

Повесть временных лет, ч. I—II. Изд. *Д. С. Лихачев* и *Б. А. Романов.* М.—Л., 1950.

Полное собрание русских летописей:

Т. I. Лаврентьевская летопись. Изд. *Е. Ф. Карский.*

В. 1. Повесть временных лет. Л., 1926.

В. 2. Суздальская летопись. Л., 1927.

В. 3. Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку. Л., 1928.

Т. II. Ипатьевская летопись. Изд. *А. А. Шахматов.* СПб., 1908.

Т. IV. Новгородская четвертая летопись. Изд. *Ф. И. Покровский* и *А. А. Шахматов,* в. 1. Пгр., 1915; в. 2. Л., 1925.

Т. V. Софийская первая летопись, в. I (до 1255 г.). Изд. *П. Г. Васенко.* Л., 1925; ПСРЛ, т. V (до 1471 г.). Изд. Археографической комиссией. СПб., 1851; т. VI (до 1509 г.). Изд. Археографической комиссией. СПб., 1853.

Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. Изд. *Я. И. Бередников* и *А. Ф. Бычков.* СПб., 1856.

Т. VIII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. Изд. *А. Ф. Бычков.* СПб., 1859.

Т. XV. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. Изд. *А. Ф. Бычков*, СПб., 1863; в 1. Рогожский летописец. Изд. *Н. П. Лихачев*. Пгр., 1922.

Т. XVI. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. Изд. *А. Ф. Бычков* и *К. Н. Бестужев-Рюмин*. СПб., 1889.

Т. XVII. Западнорусские летописи. Изд. *С. Л. Пташицкий* и *А. А. Шахматов*. СПб., 1907.

Т. XVIII. Симеоновская летопись. Изд. *А. Е. Пресняков*. СПб., 1913.

Т. XX(I). Львовская летопись. Изд. *С. А.* Адрианов. СПб., 1910.

Т. XXIII. Ермолинская летопись. Изд. *Ф. И. Покровский, А. А. Шахматов, П. Н. Шеффер*. СПб., 1910.

Т. XXIV. Типографская летопись. Изд. *С. П. Розанов, А. А. Шахматов* и *А. Е. Пресняков*. Пгр., 1921.

Т. XXV. Московский летописный свод конца XV в. Изд. *М. Н. Тихомиров*. М.—Л., 1949.

Послание митрополита Киприана от 25 июня 1378 г. Православный собеседник, Казань, 1860, ч. 2, стр. 97—98.

Псковские летописи. Изд. *А. Н. Насонов*, в. 1. М.—Л., 1941; в. 2. М.—Л., 1955.

Русско-ливонские акты. Изд. *К. Е. Напьерский*. СПб., 1868.

Сборник *П. Муханова*. Изд. 2. СПб., 1866.

Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, т. 2. Изд. *И. Срезневский*. СПб., 1876.

Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с нею владений (1387—1710 гг.), ч. I. Вильно, 1858.

Собрание древних грамот и актов городов — Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам, ч. I. Вильно, 1843.

Старый Литовский Статут 1529 г. Временник об-ва истории и древностей российских, кн. XVIII. М., 1854.

Статут великого княжества Литовского 1588 г. Там же, кн. XIX. М., 1854.

Тацит Корнелий, О происхождении германцев и местоположении Германии. Перев. А. С. Бобовича. Книгоје: Корнелий Тацит. Соч. в двух томах, т. I, М., 1969.

Троицкая летопись. Реконструкция *М. Д. Приселкова*. М.—Л., 1950.

Українські грамоти, т. I (XIV—пол. XV в.). Изд. *В. Розов*. Киев, 1928.

Устюжский летописный свод. Изд. *К. Н. Сербина*. М.—Л., 1950.

*Aberg N.*1, Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit. Uppsala— Leipzig, 1919.
*Abraham W.*1, Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi, t. I. Lwów, 1904.
*Abraham W.*2, Polska a chrzest Litwy. Knygoje: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Warszawa, 1914, p. 3—36.
*Adamus J.*1, O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń.— KH, r. XLIX, t. I, zesz. 3, 1930, p. 313—332.
*Alekna A.*1, Lietuvos istorija. Tilžė, 1923.
*Alseikaitė-Gimbutienė M.*1, Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit. Tübingen, 1946.
*Altaner B.*1, Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts, Habelschwerdt, 1924.
*Ammann A. M.*1, Abriß der ostslawischen Kirchengeschichte. Wien, 1950.
*Antoniewicz J.*1, Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym w świetle źródeł archeologicznych. Wiadomości archeologiczne, t. XXII, zesz. 3—4. Warszawa, 1955, p. 233—277.
*Antoniewicz J.*2, Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej. Rinkinyje: Szkice z dziejów Pomorza, t. I. Warszawa, 1958, p. 121—159.
*Antoniewicz J.*3, Odkrycie grobu rolnika jaćwieśkiego z narzędziami produkcji z okresu rzymskiego.— Rocznik Białostocki, t. III. Białystok, 1962, p. 204—223.
*Antoniewicz J.*4, Niektóre średniowieczne skarby pruskie i litewskie i ich związki z Rusią.— Liber J. Kostrzewski, Warszawa, 1968, p. 540—550.
*Antoniewicz W.*1, Czasy przedhistoryczne i wczesnodziejowe ziemi Wileńskiej. Rinkinyje: Wilno i ziemia Wileńska, t. I. Wilno, 1930, p. 103—123.
*Arbusow L.*1, Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Riga, 1918.
*Arbusow L.*2, Studien zur Geschichte des lettischen Bevölkerung Rigas im Mittelalter. Latvijas Augstskolas Raksti. I. Riga, 1921, p. 76—100.
*Arbusow L.*3, Die altlivländischen Bauernrechte. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. 23. Riga, 1924—1926.
*Arbusow L.*4, Römischer Arbeitsbericht, III.— Latvijas Ūniversitātes Raksti. Filologijas un filosofijas fakultātes serija, 1, 3. Rīgā, 1929, p. 65—160.
*Arbusow L.*5, Die mittelälterliche Schriftüberlieferung als Quelle für die Frühgeschichte der ostbaltischen Völker. Baltische Lände, Bd. I. Leipzig, 1939, p. 167—203, 496.

Arwydas F.$_1$, Das Memelland ist es wirklich deutsches Land? Kaunas, 1934.

Aubin G.$_1$, Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Ostpreußen. Leipzig, 1910.

Avižonis K.$_1$, Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels im 13. und 14. Jahrhundert bis zur litauisch-polnischen Union 1385. Historische Studien, hrsg. von E. Ebering, H. 223. Berlin, 1932.

Backus O.$_1$, Die Rechtstellung der litauischen Bojaren 1387—1506.— JGO, 1958, Bd. 6, H. 1, p. 1—32.

Baczko L.$_1$, Geschichte Preußens, Bd. I—III. Königsberg, 1792—1794.

Baldžius J.$_1$, Vogtinės vestuvės. Kaunas, 1940.

Baliński M.$_1$, Historya miasta Wilna. Wilno, 1836.

Balys J.$_1$, Litauische Hochzeitsbräuche. Contributions of Baltic University, № 9. Hamburg, 1946.

Balys J.$_2$, Dvasios ir žmonės; liaudies sakmės. Bloomington Ind., 1951.

Balzer O.$_1$, Genealogia Piastów. Kraków, 1895.

Bardach J.$_1$, Własność niedzielna w statutach litewskich. Studia historica w 35-lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego, Warszawa, 1958, p. 219—277.

Bardach J.$_2$, U podstaw polskiej państwowości. Nowe spostrzeżenia.— Państwo i prawo, W., 1966, zeszyt 4—5, p. 609—627.

Bardach J.$_3$, Zmierzch smerdów na ziemiach ruskich, Korony i Litwy.— Z polskich studiów sławistycznych. W., 1968, p. 45—65.

Basanavičius J.$_1$, Apie trakų prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon. Dalis I. Vilnius, 1921.

Basanavičius J. und *Srba A.*$_1$, Über die Sprachverwandschaft der alten Thraker und heutigen Litauer. Separatabdruck aus der Lietuvių Tauta. Wilna, 1925.

Batūra R.$_1$, XIII a. Lietuvos sostinės klausimu.— LMAD, t. 20, 1966, p. 141—165.

Batūra R.$_2$, Lietuvos metraščių legendinės dalies ir M. Stryjkovskio „Kronikos" istoriškumo klausimu.— LMAD, t. 21, 1966, p. 265—283.

Batūra R.$_3$, Ar kovojo Lietuva su totoriais-mongolais Batu antpuolio į Europą metu? — LMAD, t. 22, 1966, p. 185—199.

Batūra R.$_4$, Užpalių pilis.— Kraštotyra, Vilnius, 1966, p. 61—67.

Batūra R.$_5$, Lietuvos kova su Aukso Orda XIV a. III dešimtmetyje (Kijevo problema).— LMDA, t. 26, 1968, p. 117—142.

Bauer A.$_1$, Semgallen und Upmale in frühgeschichtlicher Zeit. Rinkinyje: Baltische Lände, Bd. 1. Leipzig, 1939, p. 306—329.

Bauer H.$_1$, Peter von Düsburg und die Geschichtsschreibung des deutschen Ordens im. 14. Jahrhundert in Preußen. Historische Studien. H. 272. Berlin, 1935.

*Baumgarten N. de*₁, Polotzk et la Lithuanie. Orientalia Christiana Periodica, v. II, № 1—2. Roma, 1936, p. 223—253.

*Beblavý J.*₁, Naše styky s Litwou. Sb. venovaný Dr. J. Kvačalovi. Bratislava, 1933, p. 47—66.

*Bertuleit H.*₁, Das Religionswesen der alten Preussen mit litauisch-lettischen Parallelen. Prussia, H. 25. Königsberg, 1924, p. 9—113.

*Bezzenberger A.*₁, Litauische Forschungen. Beiträge zur Kenntnis der Sprache und des Volkstums der Litauer. Göttingen, 1882.

*Bezzenberger A.*₂, Die Namen Litauer und Semgallen in altnordischen Quellen. Beiträge zur Kunde der indogerm. Sprachen, Bd. X. Göttingen, 1886, p. 323—324.

*Biezais H.*₁, Die Religionsquellen der baltischen Völker und die Ergebnisse der bisherigen Forschungen. Uppsala, 1954.

*Biržiška V.*₁, Kryžiuočių keliai į Lietuvą XIV amž., I dalis.— Praeitis, t. I. Kaunas, 1930, p. 1—63.

*Blanke F.*₁, Die Missionsmethode des Bischofs Christian von Preussen.— AF, IV, H. 2, 1927, p. 20—42.

*Blanke F.*₂, Der innere Gang der ostpreussischen Kirchengeschichte. Bilder aus dem religiosen und kirchlichen Leben Ostpreussens. Königsberg, 1927.

*Blanke F.*₃, Die Entscheidungsjahre der Preussenmission (1206—1244).— Zeitschr. f. Kirchengeschichte, Bd. 47, H. 1. Gotha, 1928, p. 18—40.

*Blanke F.*₄, Die Preussenmission vor der Ankunft des D. Ordens. (Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande). Königsberg, 1931.

*Bohusz X.*₁, O początkach narodu i języka litewskiego.— Roczniki tow-wa Warsz. Przyjaciół Nauk, t. VI. Warszawa, 1810, p. 148—291; Rusišk. leid. «Улей». СПб., 1811, ч. 1, № 1—6, стр. 286—294, 347—354, 421—429.

*Bonnell E.*₁, Russisch-livländische Chronographie. S. Petersburg, 1862.

*Bonnell E.*₂, Beiträge zur Altertumskunde Russlands, Bd. I. S.-Ptsb., 1882, Bd. II, S.-Ptsb., 1897.

*Brückner A.*₁, Litu-slavische Studien. I Theil. Die slavischen Fremdvörter im Litauischen. Weimar, 1877.

*Brückner A.*₂, Beiträge zur litauischen Mythologie. ASP, Bd. IX, H. 1, 1886, p. 1—35.

*Brückner A.*₃, Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Warszawa, 1904.

*Brückner A.*₄, Budorgis. Slavia Occidentalis, t. 3—4. Poznań, 1925, p. 1—17.

*Brückner A.*₅, Slaven und Litauer. Lehrbuch d. Religionsgeschichte (ed. A. Bertholet und E. Lehmann). Bd. 2. Tübingen, 1925, p. 506—539.

*Brünneck W.*1, Die Leibeigenschaft in Ostpreussen. Ztschr. der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abtheilung, Bd. 8 (21). Weimar, 1887, p. 38—66.

*Brünneck W.*2, Zur Geschichte des Grundeigentums in Ost-und Westpreussen, I Th. Berlin, 1891; II Th., 1 Abt., Berlin, 1895; 2 Abt. Berlin, 1899.

*Buczek K.*1, Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich. Toruń, 1936.

*Bujak F.*1, Dwa bóstwa prusko-litewskie —„Curche" i „Okkupirnus". Knygoje: Studja społeczne i gospodarcze. Księga jubileuszowa dla uczczenia 40-letniej pracy naukowej L. Krzywickiego. Warszawa, 1925, p. 28—43.

*Bujak F.*2, Sur les rapports entre les peuplades germaniques et lithuaniennes. La Pologne au IV Congrès International des sciences historiques. Oslo, 1928. Warszawa—Lwów, 1930, p. 17—27.

*Bujak F.*3, Prusacy i Litwini a Bałtyk.— PVZHP, t. II. Lwów, 1931, p. 184—188.

*Bunge F. G.*1, Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Curland. Reval, 1874.

*Busch N.*1, Eine greifswalder Dissertation über die livländische Reimchronik. Sitzungsberichte der Gesellschaft zur Geschichte und Altertumskunde der Ostprovinzen Russlands, 1911. Riga, 1912, p. 7—14.

*Busch N.*2, Zu Plinius hist. nat. IV, 96.— Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. 21, H. 3. Riga, 1921, p. 192—194.

*Buttkus H.*1, Beiträge zur Landschafts-und Siedlungsgeschichte des ehmaligen Bistums Pomesanien. I Th., Vordeutsche Zustände um 1300. Berlin, 1936.

*Būga K.*1, Kalbos dalykai.— Draugija, t. VIII, № 30. Kaune, 1909, p. 207—213.

*Būga K.*2, Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung. Streitberg Festgabe. Leipzig, 1924, p. 22—35.

*Būga K.*3, Die litauisch-weißrussischen Beziehungen und ihr Alter.— ZSP, Bd. 1, 1924, p. 26—55.

*Būga K.*4, Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje.— TŽ, kn. II, 1924, p. 1—27.

*Caspar E.*1, Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaats im Preussen. Tübingen, 1924.

*Chodynicki K.*1, Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386.— PH, t. XVIII, zesz. 2, 1914, p. 215—255; zesz. 3, p. 257—319.

*Chodynicki K.*2, O wpływach polskich na dokument ruski W. Ks. Litewskiego.— PIVZHP, t. I. Lwów, 1925.

*Chodynicki K.*3, Ze studjów nad dziejopisarstwem rusko-litewskiem.— AW, III, 10—11, 1926, p. 387—401.

Chodynicki K.$_{4}$, Geneza dynastji Giedymina.— KH, XL, 4, 1926, p. 541—566.

Chodynicki K.$_{5}$, Geneza i rozwój legendy o trzech męczennikach wileńskich.— AW, IV, 13, 1927, p. 416—451.

Chodynicki K.$_{6}$, Legenda o męczeństwie czternastu franciszkanów w Wilnie.— AW, IV, 12, 1927, p. 53—78.

Chodynicki K.$_{7}$, Tradycja jako źródło historyczne. Studja staropolskie. Księga ku czci A. Brücknera. Kraków, 1928, p. 173—190.

Chodynicki K.$_{8}$, Przegląd badań nad dziejami Litwy w ostatniem dziesięcioleciu (1920—1930).— KH, roczn. XLIV, t. 1, zesz. 3, 1930, p. 273—300.

Chodynicki K.$_{9}$, Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska, Warszawa, 1934.

Chojnacki W., Słownik polskich nazw miejscowóści w b. Prusach wschodnich i na obszarze b. wolnego miasta Gdańska. Poznań, 1946.

Chudzinski E.$_{1}$, Die Eroberung Kurlands durch den Deutschen Orden im 13. Jahrhundert. Leipzig, 1917.

Daukantas S.$_{1}$, Darbay senuju Lituwiu yr Žemayczių. Kaunas, 1929.

Daukantas S.$_{2}$, Būdas senovės lietuvių kalnėnų ir žemaičių. Kaunas, 1935.

Długopolski E., Władysław Łokietek na tle swoich czasów. Wrocław, 1951.

Donner G. A.$_{1}$, Kardinal Wilhelm von Sabina. Helsingfors, 1929.

Doubek A.$_{1}$, Skarga Żmudzinów i odpowiedź zakonu niemieckiego z roku 1416.— AW, VII, 3—4, 1930, p. 873—892.

Duda F.$_{1}$, Rozwój terytorialny Pomorza Polskiego (wiek XI—XIII). Kraków, 1909.

Dundulienė P.$_{1}$, Žemdirbystė Lietuvoje, Vilnius, 1963.

Dundulis B.$_{1}$, Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės XV amžiuje, Vilnius, 1960.

Ecke P.$_{1}$, Die livländische Reimchronik (Disert.). Greifswald, 1910.

Eckert W.$_{1}$, Die kurische Landschaft Ceclis. Untersuchungen zur Geschichte des Kampfes um Südkurland zwischen dem Deutschen Orden und Litauen.— AF, 20, 1943, p. 6—84.

Ehrlich B.$_{1}$, Der preussisch-wikingische Handelsplatz Truso.— CPHB, p. 139—145.

Ekblom R.$_{1}$, Idrīsī und die Namen der Ostseeländer, Namn och Bygd, XIX, H. 1—2. Uppsala, 1931, p. 1—84.

Ewald A. L.$_{1}$, Die Erroberung Preußens durch die Deutschen, Bd. I—IV. Halle, 1872, 1875, 1884, 1886.

Fedorovas G. B.$_{1}$, Lobių su Lietuvos lydiniais ir monetomis topografija.— Lietuvos istorijos instituto darbai. Vilnius, 1951, p. 181—228.

*Fijałek Y.*₁, Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich.— KH, X, 3, 1896, p. 487—521.
*Fijałek Y.*₂, Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę. Knygoje: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Warszawa, 1914, p. 37—333.
*Forstreuter K.*₁, Die Bekehrung Gedimins und der Deutsche Orden.— AF, V, 1928, p. 239—261.
*Forstreuter K.*₂, Die Bekehrung des Litauerkönigs Gedimin. Eine Streitfrage.— Jahrbuch der Albertus-Universität, Bd. 6, 1955, p. 142—158.
*Forstreuter K.*₃, Zur Geschichte des Christburger Friedens von 1249.— Zeitschrift für Ostforschung, Jg. 12, H. 2, 1962, p. 295—302.
*Fraenkel E.*₁, Slavisch gospod, lit. viešpats, preuss. waispattin.— ZSP. Leipzig, 1950, Bd. XX, H. 1, p. 51—89.
*Friedrich W.*₁, Der deutsche Ritterorden und die Kurie (1300—1330). (Disert.). Königsberg, 1915.
*Fuchs W.*₁, Peter v. Düsburg und das Chronicon Oliviense.— AM, Bd. 21, 1884, p. 193—260, 421—484; žr. taip pat Bd. 23, 1886, p. 405—434.
*Gaerte W.*₁, Urgeschichte Ostpreuβens. Königsberg, 1929.
*Gaerte W.*₂, Witwenverbrennung im vorordenszeitlichen Ostpreuβen. Prussia, H. 29. Königsberg, 1930.
*Gaerte W.*₃, Die Wikinger in Ostpreussen. Königsberg, 1932.
*Gelzer H.*₁, Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen.— Zeitschrift für Kirchengeschichte, Bd. XIII. Gotha, 1892, p. 246—281.
*Gentzen F. H.*₁, Die westpolnischen Gebiete als historische Gebiete Polens — Einheit, H. 4, Berlin, 1952, p. 367—380.
*Gentzen F. H.*₂, Sprawa ziem polskich w rewizjonistycznej historiografii Niemiec zachodnich i w pracach historyków NRD.— KH, LXII, 1, 1955, p. 278—290.
*Gerullis G.*₁, Zur Sprache der Sudauer-Jatwinger.— Festschrift A. Bezzenberger. Göttingen, 1921, p. 44—51.
*Gerullis G.*₂, Die altpreuβischen Ortsnamen, gesammelt und sprachlich behandelt. Berlin—Leipzig, 1922.
*Gerullis G.*₃, Die älltesten litauischen Sprachdenkmäler bis zum Jahre 1570, 1923.
*Gerullis G.*₄, Baltische Völker. Knygoje: M. Ebert. Reallexikon der Vorgeschichte. Bd. 1. Berlin, 1924, p. 335—342.
*Gerullis G.*₅, Die Herkunft der slavischen Lehnwörter im Preussisch-Litauischen.— Indogermanische Forschungen, Bd. 42. Berlin—Leipzig, 1924, p. 183—185.
*Gidžiūnas V.*₁, De fratribus minoribus in Lituania usque ad definitiam introductionem observantiae (1245—1517), pars I. Romae, 1950.

*Gieysztor A.*1, Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań.— KH, roczn. LXI, № 1, 1954, p. 103—136.
*Gieysztor A.*2, Problematyka ideologiczna drzwi gnieźnieńskich.— KH, roczn. LXII, № 1, 1955, p. 142—161.
*Gieysztor A.*3, Działania wojenne Litwy w roku 1262 i zdobycie Jazdowa.—„Zeszyty Naukowe" WAP, ser. historyczna, № 15 (48), 1967, p. 5—14.
*Gimbutas M.*1, The Balts, London, 1963.
*Goetz L. K.*1, Deutsch-russische Handelsverträge des Mittelalters.— Abhandlungen des hamburgischen Kolonialinstituts, Bd. XXXVII. Hamburg, 1916.
*Goetz L. K.*2, Deutsch-russische Handelsgeschichte des Mittelalters. (Hansische Geschichtsquellen, N. F., Bd. 5). Lübeck, 1922.
*Goll J.*1, Čechy a prusy ve středověku. Praha, 1897.
*Górski K.*1, Polska w zlewisku Bałtyku. Gdańsk, 1947.
*Gottlob A.*1, Die päpstlichen Kreuzzugs-Steuern des 13. Jh. Heiligenstadt (Eichsfeld), 1892.
*Graus F.*1, Dějiny venkovského lidu od 10. stol. do první poloviny 13. stol., Praha, 1953.
*Grabski A.*1, Gall Anonim o Selencji i prusach.— Rocznik Olsztyński, t. II, Olsztyn, 1959, p. 9—19.
*Gumowski M.*1, Numizmatyka litewska wieków średnich. Kraków, 1920.
*Gumowski M.*2, Pieczęcie książąt litewskich.— AW, t. VII, 3—4, 1930, p. 684—725.
*Gumowski M.*3, Herby miast litewskich.— AW, t. X, 1935, p. 256—294.
*Guriewicz F. D.*1, Niektóre dane o osadach i grodziskach Sambii.— Rocznik Olsztyński, t. II, 1959, p. 205—220.
*Halecki O.*1, O początkach szlachty i heraldyki na Litwie.— KH, XXIX, 1—4, 1915, p. 177—207.
*Halecki O.*2, Kwestye sporne w sprawie początków szlachty litewskiej.— KH, XXX, 1—4, 1916, p. 62—72.
*Halecki O.*3, Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe W. Księstwa Litewskiego.— RAU, Serya II, t. XXXIV (Ogólnego zbioru t. 59), 1916, p. 214—254.
*Halecki O.*4, Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy (1340—1569).— Sprawozdania Tow-wa Naukowego w Warszawie, 1917, wydz. I—II, zesz. 2.
*Halecki O.*5, Wcielenie i wznowienie państwa litewskiego przez Polskę.— PH, 1917, 1918.
*Halecki O.*6, Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego. Miesięcznik Heraldyczny, Rok XIV, № 7—8, Warszawa, 1935, p. 97—111.
*Hasenkamp X.*1, Die Reise des Grafen von Derby in Preussen im Jahre 1390/1391.— Preuss. Prov. Blätt., XII, 1857, p. 395—406.

Hein O.$_1$, Altpreussische Wirtschaftsgeschichte.— Zeitschrift für Ethnologie, Bd. 22. Berlin, 1890, p. 146—167, 173—216.

Heinrich G.$_1$, Beiträge zu den Nationalitäten und Siedlungsverhältnissen in Preußisch-Litauen. Königsberg, 1922.

Hellmann M.$_1$, Zur Geschichte des Deutschtums in Litauen.— Auslandsdeutsche Volksforschung, Bd. 1, Heft 4. Stuttgart, 1937, p. 447—459.

Hellmann M.$_2$, Das Lettland im Mittelalter. Köln, 1954.

Hellmann M.$_3$, Der Deutsche Orden und die Königskrönung des Mindaugas.— ZO, H. 3, 1954, p. 387—396.

Hellmann M.$_4$, Zu den Anfängen des litauischen Reiches.— JGO, Bd. 4, H. 2. München, 1956, p. 159—165.

Hołubowicz W.$_1$, Granica osadnictwa Słowian i Litwinów na Wileńszczyźnie w czasach przed- i wczesnohistorycznych, 1938.

Hołubowicz W.$_2$, Znaki rodowe i inne na przedmiotach z wykopalisk w Grodnie.— Slavia Antiqua, t. I. Poznań, 1948, p. 572—582.

Höhlbaum K.$_1$, Die jungere Livländische Reimchronik des Bartolomäus Hoeneke (1315—1348). Leipzig, 1872.

Höhlbaum K.$_2$, Beiträge zur Quellenkunde Alt-Livlands, Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, Bd. 7. Dorpat, 1871.

Iš Lietuvių Kultūros Istorijos (Straipsnių rinkinys), I, red. *J. Žiugžda*. Vilnius, 1958.

Ivinskis Z.$_1$, Geschichte des Bauernstandes in Litauen. Von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts.— Historische Studien, H. 236. Berlin, 1933.

Ivinskis Z.$_2$, Lietuvos valstiečių luomo susiformavimas ir raida.— Athenaeum, t. IV. Kaunas, 1933, p. 28—45.

Ivinskis Z.$_3$, Krikščioniškosios Vakarų Europos santykiai su pagoniškąja Lietuva.— Athenaeum, t. IV. Kaunas, 1933, p. 135—144.

Ivinskis Z.$_4$, Lietuvos prekyba su prūsais. I dalis. Kaunas, 1934.

Ivinskis Z.$_5$, Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų.— Athenaeum, t. VI. Kaunas, 1935, p. 54—117.

Ivinskis Z.$_6$, Eilėtoji Livonijos kronika ir jos autentiškumas.— Židinys, 1936, 24, № 10, p. 289—302.

Ivinskis Z.$_7$, Saulės-Šiaulių kautynės 1236 m. ir jų reikšmė.— Karo Archyvas, t. VII. Kaunas, 1936, p. 5—51.

Ivinskis Z.$_8$, Durbės kautynės 1260 m. ir jų politinis vaidmuo. Žemaičių karai su vokiečiais 1256—1270 m. laikotarpyje.— Karo Archyvas, t. VIII. Kaunas, 1937, p. 5—40; t. IX. Kaunas, 1938, p. 5—74.

Ivinskis Z.$_9$, Mindaugas und die Žemaiten. Das politische Verhältnis des ersten Litauerkönigs zu seinen Westgebieten (Žemaiten).— Öpetatud Eesti Seltsi Toimetused. Commentationes

Litterarum Societatis Esthonicae, XXX, Liber Saecularis, II. Tartu, 1938, p. 930—958.
*Ivinskis Z.*10, Die Handelsbeziehungen Litauens mit Riga im 14. Jahrhundert.— CPHB, p. 276—285.
*Ivinskis Z.*11, Mindaugas und seine Krone.— ZO, H. 3, 1954, p. 360—386.
*Ivinskis Z.*12, Lietuvos istorija naujų šaltinių ir pokarinių tyrinėjimų šviesoje.— Lietuvos Katalikų Mokslų Akademijos Suvažiavimo Darbai, t. V. Roma, 1964, p. 523—600.
*Jablonskis K.*1, Apie vergus Didžiojoje Lietuvos kunigaikštystėje XVI amžiaus pradžioje.— Praeitis. Kaunas, 1930, t. I, p. 304—317.
*Jablonskis K.*2, Die offizielle Urkundensprache des litauischen Groβfürstentums als kulturgeschichtliche Quelle.— CPHB, p. 269—275.
*Jablonskis K.*3, Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje, 1. Kaunas, 1941.
*Jakimowicz R.*1, Dawidgródek. Pińsk, 1939.
*Jakštas J.*1, Naujausi Gedimino dinastijos kilmės tyrinėjimai.— Lietuvos Praeitis, t. I. Kaunas, 1940, p. 29—56.
*Jakštas J.*2, Vokiečių Ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu, Gedimino laiškai.— Senovė, t. I. Kaunas, 1935, p. 127—155; t. II. 1936, p. 3—59.
*Jakubowski J.*1, Opis Księstwa Trockiego z roku 1387.— PH, VI, 1, 1907, p. 22—48.
*Jakubowski J.*2, Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed unią Lubelską (Prace Tow-wa Nauk. Warsz., wydz. II, № 7). Warszawa, 1912.
*Jakubowski J.*3, Dzieje Litwy w zarysie. Warszawa, 1921.
*Janulaitis A.*1, Lietuvos visuomenės ir teisės istorija. Tilžė, 1920.
*Jaroszewicz J.*1, Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi, część I (Litwa pogańska). Wilno, 1844.
Jaroszewicz J.2, Zarysy z czasów pogańskich Litwy. Pismo zbiorowe wileńskie na rok 1859. Wilno, oddział I, p. 83—117.
Jasas R., Didysis prūsų sukilimas (1260—1274), Vilnius, 1959.
*Jaworski I.*1, Zagadnienie feodalizmu litewskiego i zachodniego.— PVIZHP, t. I. Lwów, 1935, p. 220—227.
*Jonynas I.*1, Christburgo taika.— Lietuviškoji Enciklopedija, t. V. Kaunas, 1937, p. 459—464.
*Jonynas I.*2, Les peuplades lithuaniennes jusqu'au XIV-e siècle.— CPHB, p. 46—61.
*Jučas M.*1, Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraštis.— LMAD, t. 2. 1957, p. 111—121.
*Jučas M.*2, Žalgirio mūšis. Vilnius, 1959.
*Jučas M.*3, Rusų istorikai apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę.— LMAD, t. 9, 1960, p. 67—78.

*Jučas M.*4, Lietuvos metraščiai, Vilnius, 1968.
*Jungfer V.*1, Litauen. Antlitz eines Volkes. Versuch einer Kultursoziologie. Tübingen, 1948.
*Jurginis J.*1, Valstiečių bendruomenė ir feodalinė tėvonija Lietuvoje XIII—XIV amžiais.— LMAD, t. 2, 1957, p. 51—67.
*Jurginis J.*2, Valstiečiai „veldamai" Lietuvoje XV—XVI amž.— Ten pat, t. I (4), 1958, p. 113—127.
*Jurginis J.*3, Pasėdžiai ir jų reikšmė Lietuvos valstiečių feodalinių prievolių istorijoje.— Ten pat, t. 2(5), 1958, p. 51—68.
*Jurginis J.*4, Vilniaus miesto įkūrimo klausimu.— LMAD, t. 6, 1959, p. 103—113.
*Jurginis J.*5, Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962.
Kalevo sūnus (Kalevipoeg), Vilnius, 1963.
*Kamieniecki W.*1, Rozwój własności na Litwie w dobie przed I statutem.— RAU, t. 32(57). Kraków, 1914, p. 94—195.
*Kamieniecki W.*2, Geneza państwa litewskiego.— PH, t. 19, 1915 (atspaudas), p. 1—52.
*Kamieniecki W.*3, Wpływy zakonne na ustrój litewski.— PH, t. 25, 1925, p. 160—186.
*Kamieniecki W.*4, Społeczeństwo litewskie w XV w. Warszawa, 1947.
*Kamiński A.*1, Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne. Łódź, 1953.
*Kamiński A.*2, Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieśkim w rejonie rzeki Sliny.— Wiadomości Archeologiczne, t. XXIII, zesz. 2, 1956, p. 132—168.
*Kamiński A.*3, Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieśkiego.— Rocznik Białostocki, t. I, 1961, p. 9—61.
*Karge P.*1, Die Litauerfrage in Altpreußen in geschichtlicher Beleuchtung. Königsberg, 1925.
*Karwasińska J.*1, Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie 1235—1343.— Rozprawy Historyczne. Warszawa, 1927, t. VII, zesz. 1, p. 1—226.
*Kasiske K.*1, Die Siedlungstätigkeit des D. Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410. Königsberg, 1934.
*Kasiske K.*2, Die Siedlungspolitik des Deutschen Ordens in Preussen und Pommerellen.— CPHB, p. 214—221.
Kerbelytė B., Lietuvos metraščio padavimų apie miestų įkūrimą šaltinių klausimu.— LMAD, t. 15, 1963, p. 185—200.
*Kętrzyński W*1, O narodowości polskiej w Prusiech Zachodnich za czasów krzyżackich. Studium historyczno-etnograficzne.— RAU, t. I, Kraków, 1877.
Kętrzyński W.2, O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich. Lwów, 1882.
*Kętrzyński W.*3, O powołaniu krzyżaków przez ks. Konrada.— RAU, Serya II, t. XX (Ogólnego zbioru, t. 45), 1903, p. 125—230.

*Kętrzyński W.*4, Der deutsche Orden und Konrad von Masovien. Lemberg, 1904.
*Kętrzyński W.*5, O dokumentach Mendoga, króla litewskiego.— RAU, Seria II, t. XXV (Ogólnego zbioru, t. 50), 1907, p. 180—222.
*Kiparsky V.*1, Chronologie des relations slavobaltiques et slavo-finnoises. Revue des études slaves. Paris, 1948, t. 24, fasc. 1—4, p. 29—47.
*Kisinas J.*1, Prof. E. A. Volterio bibliografija.— TŽ, t. V, 1928, p. 361—385.
*Klimas P.*1, Lietuvių senovės bruožai. Vilnius, 1919.
*Klimas P.*2, Litwa starożytna. Wilno, 1921.
*Klimenko P.*1, Die Urkunden Mindowes für den livländischen Orden.— AF, H. 2, 1926, p. 201—219.
*Koczy L.*1, Misje polskie w Prusach i na Pomorzu za czasów Bolesławów.— Annales Missiologicae, t. 6. Poznań, 1934, p. 52—186.
*Kolankowski L.*1, Litwini a Prusacy.— PVZHP, t. II. Lwów, 1931, p. 158—162.
*Kolberg A.*1, Die Heerfart der Lithauer gegen das Ermland im Jahre 1311 und das Heiligelinde.— Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands. Braunsberg, 1870, Bd. V, H. 1, p. 131—226.
*Kolberg A.*2, Der h. Bruno v. Querfurt, zweiter Apostel der Preussen.— Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, Bd. VIII. Braunsberg, 1886, p. 1—108.
*Kolberg A.*3, Historische Bedeutung der Passio S. Adalberti.— Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, Bd. XII. Braunsberg, 1899, p. 267—322.
Kosman M., Forma umów międzynarodowych Litwy w pierwszej ćwierci XIII w.— PH, t. 57, 1966, p. 213—234.
*Krakowski S.*1, Korjatowicze i sprawa podolska w XIV w. w oświetleniu najnowszej historjografji polskiej.— AW, XIII, 1, 1938, p. 250—274.
*Krakowski S.*2, Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. Warszawa, 1956.
Krasauskaitė M., Die litauischen Adelsprivilegien bis zum Ende des XV Jahrhunderts. Leipzig, 1927.
*Krollmann Chr.*1, Lübecks Bedeutung für die Erroberung Preußens.— Festschrift A. Bezzenberger. Göttingen, 1921, p. 97—102.
*Krollmann Chr.*2, Das Religionswesen der alten Preussen.— AF, 1927, IV, H. 2, p. 5—19.
*Krumbholtz R.*1, Samaiten und der Deutsche Orden bis zum Frieden am Melno-See 1422. Berlin, 1890.
*Krzywicki L.*1 (žr. taip pat *Кржuвuцкuй Л. О.*), Żmudź starożytna. Warszawa, 1906.

Krzywicki L.$_2$, O poszukiwaniu grodu Mendoga.— PH, t. VIII, 1909, p. 20—48.
Krzywicki L.$_3$, Pilkalnie na Litwie.— Studja staropolskie, Księga ku czci A. Brücknera. Kraków, 1928, p. 154—172.
Kucharski E.$_1$, Co oznacza nazwa „Selencja“ w kronice Galla-Anonima.— KH, XL, 2, 1926, p. 145—150.
Kučinskas A.$_1$, Gedimino dinastijos kilmė.— Mūsų Žinynas. Kaunas, 1934, p. 138—149, 194—294.
Kuczyński S.$_1$, Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy (Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, t. XXXIII). Warszawa, 1936.
Kujot S.$_1$, Dzieje Prus Królewskich, cz. I (do r. 1309).— Roczniki Tow-wa Naukowego w Toruniu, tt. XX, 1913; XXI, 1914; XXII, 1915; XXIII, 1916; XXIV—XXV, 1917—1918 (Indeks i Rejestr). Cz. II. Pomorze i ziemia Chełmińska (1309—1380), ten pat, tt. XXIX—XXXI, 1922—1924.
Kulikauskas P.$_1$, Kurmaičių (Kretingos raj.) plokštinio kapinyno tyrinėjimai.— Lietuvos Istorijos Instituto darbai. Vilnius, 1951, p. 315—367.
Kulikauskas P.$_2$, Kai kurie archeologiniai duomenys apie seniausiai Lietuvos TSR teritorijoje augintus javus.— LMAD, t. I. 1955, p. 78—85.
Kulikauskas P.$_3$, Raginėnų (Šeduvos raj.) archeologinių paminklų tyrinėjimai ir „Raginėnų kultūros“ klausimas.— Ten pat, t. I(4), 1958, p. 65—89.
Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A., Lietuvos archeologijos bruožai, Vilnius, 1961.
Kutrzeba S.$_1$, Historja ustroju Polski w zarysie, t. II (Litwa). Lwów—Warszawa, 1921.
Labuda G.$_1$, Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII w.— Annales Missiologicae, t. 9. Poznań, 1937, p. 201—435.
Labuda G.$_2$, Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228—1454.— PH, t. XLV. 2—3, 1954, p. 280—337.
Labuda G.$_3$, Stare i nowe tendencje w historiografii zachodnioniemieckiej.— Przegląd Zachodni. Poznań, 1956, № 7—8, p. 224—252.
Labuda G.$_4$, Źródła, sagi i legendy najdawniejszych dziejów Polski, Warszawa, 1960.
Labuda G.$_5$, Historia Pomorza, t. I (1, 2), Poznań, 1969.
Latkowski J., Mendog.— RAU, Serya II, t. III (Ogólnego zbioru, t. 28). 1892, p. 300—453.
Lelewel J. Dzieje Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie, wyd. 2, Poznań, 1844.
Lemmens L.$_1$, Die Franziskanerkustodie Livland und Preussen, Düsseldorf, 1912.

*Lewicki T.*1, Bałtyk w opisach autorów arabskich IX—X w. Przegląd Orientalistyczny, zesz. 1 (1948). Wrocław, 1949.
*Lewicki T.*2, Ze studiów nad źródłami arabskiemi.— Slavia Antiqua, t. III. Poznań, 1952.
Lietuvių bibliografija, ed. *V. Biržiška*, d. I (XVI—XVIII a.); d. 2 (1800—1864); d. 3 (1864—1904); d. 4, t. I (1905—1909); t. 2 (1910—1914); d. 5 (1915—1918). Kaunas, 1924—1939.
Lietuvių karas su kryžiuočiais, red. *J. Jurginis*, Vilnius, 1964.
*Limanowski M.*1, Najstarsze Wilno. Wilno i ziemia Wileńska, t. I. Wilno, 1930, p. 127—143.
*Lohmeyer K.*1, Geschichte von Ost-und Westpreussen. Gotha, 1908.
*Łowmiański H.*1, Przyczynki do kwestji najstarszych kształtów wsi litewskiej.— AW, VI, 3—4, 1929, p. 293—336.
*Łowmiański H.*2, Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, t. 1—2. Wilno, 1931—1932.
*Łowmiański H.*3, Zagadnienie feodalizmu w W. Księstwie Litewskiem.— PVIZHP, t. I. Lwów, 1935, p. 209—219.
*Łowmiański H.*4, Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej.— Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego. Wilno, 1935, p. 214—325.
*Łowmiański H.*6, Prusy pogańskie, Toruń, 1935.
*Łowmiański H.*7, Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r.— AW, XII, 1937, p. 36—145.
*Łowmiański H.*8, Dotychczasowy stan badań dziejów dawnych Prusów. Olsztyn, 1947.
*Łowmiański H.*9, Polityka ludnościowa Zakonu niemieckiego w Prusach i na Pomorzu. Gdańsk, 1947.
*Łowmiański H.*10, Z zagadnień spornych społeczeństwa litewskiego w wiekach średnich.— PH, t. 40, 1950, p. 96—127.
*Łowmiański H.*11, Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów.— PH, t. 41, 1950, p. 152—179.
*Łowmiański H.*12, Agresja Zakonu Krzyżackiego na Litwe w wiekach XII—XV.— PH, t. 45, zesz. 2—3, 1954, p. 338—371.
*Łowmiański H.*13, O znaczeniu nazwy „Ruś" w wieku X—XIV.— KH, LXIV, 1, 1957, p. 84—101.
*Łowmiański H.*14, Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich. Warszawa, 1957.
*Łowmiański H.*15, Uwagi o wpływach słowiańskich na litewską terminologię kościelną.— Studia z filologii polskiej i słowiańskiej, t. II. Warszawa, 1957, p. 366—372.
*Łowmiański H.*16, Zagadnienie słowiańskich i bałtyjskich nazw plemiennych w Sarmacji europejskiej Ptolemeusza.— Acta Baltico-Slavica, t. I. Białystok, 1964, p. 37—47.
*Łowmiański H.*17, Początki Polski, t. I—III, W., 1963—1967.

*Łowmiański H.*18, Geneza ziemi Połockiej.— Z polskich studiów slawistycznych, seria 3. Historia, W., 1968, p. 7—24.
*Maleczyński K.*1, Sprawa chrztu i apostazji Mendoga w świetle krytyki dokumentów.— PVIZHP, t. I. Lwów, 1935, p. 559—561.
*Maleczyński K.*2, W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253—1261.— AW, XI, 1936, p. 1—56.
*Mannhardt W.*1, Letto-preussische Götterlehre. Riga, 1936.
*Mansikka V. J.*1, Die Religion der Ostslaven, Bd. I (Quellen). Helsinki, 1922.
*Manteuffel T.*1, Próba stworzenia cysterskiego państwa biskupiego w Prusach.— Zapiski Tow-wa Naukowego w Toruniu, t. XVIII, zesz. 1—4 (153—156), Toruń, 1953, p. 157—173.
*Manteuffel T.*2, Papiestwo i cystersi. Warszawa, 1955.
*Maschke E.*1, Der Deutsche Orden und die Preußen. Bekehrung und Unterwerfung in der preußisch-baltischen Mission des 13. Jahrhunderts.— Historische Studien. H. 176. Berlin, 1928.
*Matlakówna M.*1, Średniowieczne szczątki roślinne ze Żmudzi oraz niektóre zagadnienia pochodzenia zbóż. (Z dodatkiem przez *L. Krzywickiego*).— Acta Societatis Botanicorum Poloniae, t. III, № 2. Warszawa, 1925, p. 196—241.
*Matlakówna M.*2, Dalsze badania nad zbożem średniowiecznem z Litwy.— Ten pat, t. VI, 1929, p. 370—384.
*Matulaitis S.*1, Lietuvių tautos istorija. Kaunas—Vilnius, 1923.
Matusas J., Senovės prūsų žemės nukariavimas, Kaunas, 1940.
*Meškauskas P.*1, Volksbräuche im litauischen Familienleben (Niederkunft, Taufe, Hochzeit und Begräbnis d. preuß. Litauer). Tilsit, 1936.
*Michelbertas M.*1, Romos imperijos įtakos baltų genčių kultūrai klausimu.— LMAD, t. 18, 1965, p. 47—66.
*Mierzyński A.*1, Co znaczy Sicco. Studyum archeol.-liter. Lwów, 1891.
*Mierzyński A.*2, O władzy Criwe'go nad wszystką Litwą i jej sąsiadami.— Charitas, Księga zbiorowa. SPb., 1894, p. 235—243.
*Mierzyński A.*3, Nuncius cum baculo.— Wisła. Warszawa, 1895, t. IX, zesz. 2, p. 361—395.
*Montelius O.*1, Schwedische Runensteine und das Ost-Baltikum.— Балт. сборник исслед. по археологии и истории. Рига, 1914, стр. 140—146.
*Moora H.*1, Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II Theil. Tartu, 1938.
*Mortensen H.*1, Landschaft und Besiedlung Litauens in frühgeschichtlicher Zeit.— Baltische Lände, I. Leipzig, 1939, p. 330—349.
*Nagevičius V.*1, Mūsų pajūrio medžiaginė kultūra VIII—XIII amž.— Senovė, t. I. Kaunas, 1935, p. 3—124.

*Nakaitė L.*1, Sidabras kaip vertės matas I m. e. tūkstantmečio Lietuvoje.— LMAD, t. 20, 1966, p. 33—45.
*Nalepa J.*1, Jaćwingowie. Nazwa i lokalizacja. Białystok, 1964.
*Narbutt T.*1, Dzieje starożytne narodu litewskiego, t. I—IX. Wilno, 1835—1841.
*Narbutt T.*2, Dzieje narodu litewskiego, w krótkości zebrane. Wilno, 1847.
*Narbutt T.*3, Pomniejsze pisma historyczne. Wilno, 1856.
*Navickaitė O.*1, Archeologiniai tyrinėjimai Trakų salos pilyje.— Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos Metraštis, Vilnius, 1960, p. 69—80.
*Navickaitė-Kuncienė O.*2, Senosios Rusios importas X—XIII amžių Lietuvoje.— LMAD, t. 16, 1964.
*Navickaitė-Kuncienė O.*3, Seniausios (X—XIII amžių) svorio matų sistemos Lietuvoje klausimu.— LMAD, t. 21, 1966, p. 143—159.
*Nerman B.*1, Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jungeren Eisenzeit. Stockholm, 1920.
*Neveravičius F.*1, Zarys rozwoju kultury i twórczości litewskiej. Rinkinyje: Alma Mater Vilnensis, ed. Academic Community of the Wilno Stefan Batory University, zesz. 3. London, 1953, p. 277—304.
*Novotný V.*1, České dějiny. Dílu 1, část III. Praha, 1928; část IV. Praha, 1932.
*Ochmański J.*1, Historia Litwy. W., 1967.
*Orda J.*1, Trakų pusiasalio pilis.— Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos Metraštis, Vilnius, 1960, p. 49—68.
*Pakarklis P.*1, Mažoji Lietuva vokiečių mokslo šviesoje.— Socialinių ir Politinių Mokslų Institutas, Leidinys № 4. Kaunas, 1935.
*Pakarklis P.*2, Lietuvių vokietinimas Mažojoj Lietuvoj. Maskva, 1942.
*Pakarklis P.*3, Lietuvių kova prieš kalavijuočius. Panevėžys, 1945.
*Pakarklis P.*4, Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai. Vilnius, 1948.
*Pakarklis P.*5, Popiežiai — lietuvių tautos priešai. Vilnius, 1948.
*Papečkys K.*1, Apie Klaudijaus Ptolemejaus žemėlapius.— Bibliotekų darbas, № 4, Balandis, 1963, p. 34.
*Papée F.*1, Początki Litwy.— KH, roczn. XLI, 1927, p. 465—476.
*Paszkiewicz H.*1, Ze studjów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława-Jerzego, ostatniego księcia Rusi halicko-włodzimierskiej.— AW, II, 5—6, 1924, p. 31—67.
*Paszkiewicz H.*2, Polityka ruska Kazimierza Wielkiego (Rozprawy Historyczne Tow-wa Naukowego Warszawskiego, t. IV). Warszawa, 1925.

Paszkiewicz H.$_3$, U podstaw potęgi moskiewskiej (Studium z dziejów Rusi suzdalsko-włodzimierskiej XIII w.).— AW, zesz. V, 14, 1928, p. 1—84.

Paszkiewicz H.$_4$, Z dziejów Podlasia w XIV wieku.— KH, XLII, 1928, p. 227—245.

Paszkiewicz H.$_5$, Z zagadnień ustrojowych Litwy przedchrześcijańskiej.— KH, XLIV, 1, 1930, p. 301—312.

Paszkiewicz H.$_6$, Litwa przed Mendogiem.— PVZHP, t. I. Lwów, 1930, p. 246—258.

Paszkiewicz H.$_7$, Prusacy a Litwini w XIII w.— Ten pat, t. II. Lwów, 1931, p. 189—192.

Paszkiewicz H.$_8$, Jagiellonowie a Moskwa, t. I (Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku). Warszawa, 1933.

Paszkiewicz H.$_9$, Z życia politycznego Mazowsza w XIII wieku.— Księga ku czci O. Haleckiego. Warszawa, 1935, p. 203—228.

Paszkiewicz H.$_{10}$, O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938.

Pašuto W., Jučas M.$_1$, recenzija knygos: J. Jurginis$_5$ — Acta Baltico-Slavica, t. 2, Białystok, 1965, p. 450—454.

Patze H.$_1$, Der Frieden von Christburg vom Jahre 1249.— Jahrbücher für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands, Berlin (West), Bd. VII, 1958, p. 39—91.

Perfeckij E.$_1$, Historia Polonica Jána Długosza a Ruské letopisectví.— Práce Slovanského ústavu v Praze, Svazek VII, v Praze, 1932.

Perfeckij E.$_2$, Historia Polonica Jána Długosza a Nemecké letopisectvo.— Spisy Filozoficke Fakulty slovenskiej Univerzity v Bratislavé, t. XXVIII, 1940.

Perlbach M.$_1$, Die ältesten preussischen Urkunden, kritisch untersucht.— AM, Bd. X, 1873, p. 609—649.

Perlbach M.$_2$, Königsberger Correspondenzen aus der Zeit Werners v. Orseln.— AM, Bd. X, 1873, p. 79—84.

Perlbach M.$_3$, Preussische Regesten bis zum Ausgange des dreizehnten Jahrhunderts. Königsberg, 1876, arba — AM, Bd. XI, 1874; Bd. XII, 1875.

Perlbach M.$_4$, Regesten der Stadt Königsberg (1256—1524).— AM, Bd. XVIII, 1881, p. 1—39.

Perlbach M.$_5$, Preussische Urkunden aus polnischen und englischen Archiven.— AM, Bd. XVIII, 1881, p. 225—244.

Perlbach M.$_6$, Urkunden des rigaschen Capitel-Archives in der Fürstlich-Czartoryskischen Bibliotek zu Krakau.— Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. XIII. Riga, 1881. p. 17—18.

Perlbach M.$_7$, Preussisch-polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters (Zur Kritik der ältesten preuss. Urkunden), H. I—II. Halle, 1886.

*Perlbach M.*8, Die Geschichte des ältesten Grossgrundbesitzes im Deutschordenslande Preussen.— AM, Bd. XXXIX, 1902, p. 78—124.
*Perlbach M.*9, Hermann von Salza und der deutsche Orden im jüngsten polnischen Gericht.— Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 48. Danzig, 1905, p. 193—228.
*Plehn H.*1, Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost-und Westpreussen.— Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte, Bd. 17. Leipzig, 1904, p. 383—466; Bd. 18. Leipzig, 1905, p. 61—122.
Plezia M., Kronika Galla na tle historiografii XII wieku.— RAU, t. XLVI (71), № 3. Kraków, 1947.
*Plümicke R.*1, Zur ländlichen Verfassung des Samlandes unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Leipzig, 1912.
*Pobłocki L.*1, Kritische Beiträge zur ältesten Geschichte Litauens, 1 Th. Königsberg, 1879.— AM, Bd. XVII, 1880, p. 33—75.
*Połkowska-Markowska W.*1, Dzieje Zakonu Dobżyńskiego.— Roczniki Historyczne, rocznik II, zesz. 2. Poznań, 1926, p. 145—210.
*Pollakówna M.*1, Kronika Piotra z Dusburga. Wrocław, 1968.
*Powierski J.*1, Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do początku XIV w., część 1.— Zapiski Historyczne, t. 30, 1965, zesz. 2, p. 7—33; część 2 — ten pat, zesz. 3, p. 7—27.
*Powierski J.*2, Najdawniejsze nazwy etniczne z terenu prus i niektórych obszarów sąsiednich.— Komunikaty mazursko-warmińskie, №2(88), 1965, p. 161—183.
*Powierski J.*3, Św. Wojciech w Polsce i w Prusach.— Ten pat, № 4(94), 1966, p. 559—584.
*Powierski J.*4, Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestią Santyra.— Ten pat, № 2(100), 1968, p. 239—262.
*Powierski J.*5, Przyczynek do dziejów politycznych Pomorza Gdańskiego na przełomie XIII i XIV wieku.— Zeszyty Naukowe UMK, Historia, Toruń, 1966, z. 2, p. 87—106.
*Powierski J.*6, Uwagi o wydarzeniach kujawskich w latach 1267—1271.— Prace wydziału nauk humanistycznych BTN, Seria C, Bydgoszcz, 1969, № 7, p. 43—76.
*Prioult A.*1, Un poète voyageur: Guillaume de Machaut et la „Reise“ de Jean l'Avengle, roi de Bohême en 1328—1329.— Les Lettres Romanes, t. IV, № 1, 1950, 3—29.
*Prochaska A.*1, O prawdziwości listów Gedymina.— RAU, 1895, Serya II, t. VII (Ogólnego zbioru, t. 32), p. 222—255.
*Prochaska A.*2, Stosunki Krzyżaków z Gedyminem i Łokietkiem.— KH, roczn. X, zesz. 1, 1896, p. 1—66.
*Prochaska A.*3, Czy istniał Krywe na Litwie.— KH, roczn. XVIII, 1903, p. 481—486.

*Prochaska A.*4, Dwie koronacye.— PH, t. I, 1905, p. 184—208, 372—393.
*Prochaska A.*5, Dwa objaśnienia do dziejów Litwy (O apostazyi Mendoga. O autentyczności darowizn Mendoga).— KH, roczn. XX, 1906, p. 58—73.
*Prochaska A.*6, Nowsze poglądy na ustrój wewnętrzny starej Litwy.— PH, t. XV, 1912, p. 30—54.
*Prochaska A.*7, Od Mendoga do Jagiełły.— Miesięcznik Litwa i Ruś, t. I. Wilno, 1912, zesz. 1, p. 18—32; t. II, zesz. 1, p. 34—46.
*Prutz H.*1, Die Anfänge des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehungen zum Heiligen Lande.— AM, Bd. 15(81), 1878, p. 1—26.
*Puzinas J.*1, Vorgeschichtsforschung und Nationalbewußtsein in Litauen. Kaunas, 1935.
*Puzinas J.*2, Stand der archäologischen Forschungen in Litauen.— CPHB, p. 62—69.
*Puzyna J.*1, Korjat i Korjatowicze.— AW, VII, 3—4, 1930, p. 425—454.
*Puzyna J.*2, Kim był i jak się naprawdę nazywał Pukuwer, ojciec Gedymina.— AW, X, 1935, p. 1—43.
*Puzyna J.*3, W sprawie pierwszych walk litwinów z tatarami o Ruś w latach 1238—1243.— Przegląd Historyczno-Wojskowy, t. 9, 1937, p. 345—400.
*Puzyna J.*4, Sukcesorowie Trojdena.— AW, XIII, 1, 1938, p. 1—31.
*Remeika J.*1, Der Handel auf der Memel vom Anfang des 14. Jahrhunderts bis 1430.— TŽ, V, 1928, p. 386—438.
*Rhode G.*1, Die Ostgrenze Polens, Bd. I. Köln-Graz, 1957.
*Rimka A.*1, Lietuvos prekybos santykiai ligi unijos su lenkais.— Lietuvos Universiteto Teisių Fakulteto Darbai, t. II, kn. III. Kaunas, 1925, p. 23—86.
Sadan L., Materiały osteologiczne z pilkalń żmudzkich.— Wiadomości Archeologiczne, t. XIV. Warszawa, 1936, p. 176—188.
*Sadauskaitė I.*1, XII—XIII amžių pirklio kapas Sargėnuose.— LMAD, t. 7, 1959, p. 57—76.
*Safarewicz Y.*1, Rozmieszczenie nazw na-iszki na pograniczu słowiańsko-litewskiem.— Sprawozdania Akademii Umiejętności, wydz. historyczno-filozoficzny, № 2, 1947, p. 45—46.
*Salys A.*1, Die žemaitischen Mundarten, Teil I. Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets.— TŽ, VI kn., Kaunas, 1930, p. 173—314.
*Schaeder H.*1, Deutsch-litauische Bündnispolitik im Mittelalter. Jomsburg, 5, H. 3—4, 1941, p. 368—384.
*Schmittlein R.*1, Etudes sur la nationalité des Aestii, t. I (Toponymie lituanienne). Baden-Baden, 1948.
*Schroeder H.*1, Der Handel auf der Düna im Mittelalter.— Hansische Geschichtsblätter. München—Leipzig, 1917, Bd. XXIII, H. 1, p. 23—156.

*Schulze W.*1, Lit. smirdas. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, Bd. 52. Göttingen, 1924, p. 153.
*Schwartz Ph.*1, Kurland im dreizehnten Jahrhundert bis zum Regierungsantritt Bischof Emund's von Werd. Leipzig, 1875.
*Semkowicz W.*1, Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Długosza do r. 1384. Kraków, 1884.
*Semkowicz W.*2, Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskiem w unii horodelskiej 1413 roku.— Knygoje: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Warszawa, 1914, p. 395—446.
*Semkowicz W.*3, W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego.— KH, roczn. XXIX, 1—4, 1915, p. 224—256.
*Seraphim A.*1, Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312). Königsberg, 1912.
*Skardžius P.*1, Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen.— TŽ, t. VII. Kaunas, 1931, p. 3—252.
*Skirmuntt K.*1, Dzieje Litwy. Kraków, 1886.
*Skirmuntt K.*2, Z najstarszych czasów plemienia litewskiego. Kraków, 1892.
*Skirmuntt K.*3, Mindog, król Litwy. Nad Niemnem i nad Bałtykiem, zesz. III. Warszawa, 1909.
*Smolka S.*1, Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego.— Pamiętnik Akademii Umiejętności, wydz. filol. i histor.-filozoficzny, t. VIII. Kraków, 1890, p. 1—50.
*Spliet H.*1, Die Briefe Gedimins. Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt Riga, Sinsheim, 1953.
*Spliet H.*2, Eine quellenkritische Übersicht zu den Gediminbriefen. In Erwiderung auf K. Forstreuters Forschungsergebnisse, Sinsheim, 1959.
*Stakauskas J.*1, Lietuva ir vakarų Europa XIII-me amžiuje. Kaunas, 1934.
*Staniewicz W.*1, Rzut oka na rozwój dziejów agrarnych na ziemiach litewskich.— AW, II, 5—6, 1924, p. 103—121.
*Steponaitis A.*1, Mindaugas ir Vakarai. Vokiečių militarinių ordinų veikla ir Mindaugo santykiai su Roma. Kaunas, 1937.
*Sužiedėlis S.*1, Kautynės ties Šiauliais 1236 m.— Athenaeum, t. VI. Kaunas, 1935, p. 13—53.
*Szcześniak B.*1, The Mission of Giovanni de Plano Carpini and Benedict the Pole of Vratislavia to Halicz.— The Journal of Ecclesiastical History. London, 1956, v. VII, № 1.
*Szukiewicz W.*1, Strefy archeologiczne na Litwie.— Rocznik Tow-wa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. VI, 1915—1918, p. 5—16.
*Šalūga R.*1, Bychovco kronika.— LMAD, t. 6, 1959, p. 149—154.
*Šapoka A.*1, Lietuvos istorija. Kaunas, 1936.
*Šapoka A.*2, Lietuva iki Vytauto.— Rinkinyje: Vytautas Didysis, red. P. Šležas. Kaunas, 1930, p. XV—XXIV.
*Šimkus S.*1, Mūsų dainos. Kaunas, 1921.

*Šležas P.*₁, Mindaugas Lietuvos karalius.— Mūsų Žinynas, 1934, t. XXVII, p. 340—358, 530—544.

*Šležas P.*₂, Ar Gediminaičiai kilę iš Žemaičių? — Athenaeum, t. VI. Kaunas, 1935, p. 1—12.

*Tallgren Tuulio O. Y., Tallgren A. M.*₁, Idrīsī. La Finlande et les autres pays baltiques orientaux. Societas orientalis fennica. Studia orientalia III. Helsingforsiae, 1930.

*Tarasenka P.*₁, Lietuvos archeologijos medžiaga. Kaunas, 1928.

*Tarasenka P.*₂, Lietuvos piliakalniai. Vilnius, 1956.

*Taube M.*₁, Russische und litauische Fürsten an der Düna zur Zeit der deutschen Eroberung Livlands (12—13. Jahrh.).— Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, AF, Bd. XI, H. III—IV. Breslau, 1935.

*Taube M.*₂, Internationale und kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum und in Rußland zur Zeit der deutschen Eroberung.— JGO, B. 3, H. 1, Breslau, 1938, p. 11—46.

*Tautavičius A.*₁, Rytų Lietuvos pilkapiai.— LMAD, t. I, p. 87—98.

*Tautavičius A.*₂, Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai.— Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos Metraštis, t. II. Vilnius, 1960, p. 3—49.

*Tautavičius A.*₃, Papildomi duomenys apie naujus sidabro lydinių ir XIV a. II pusės — XV a. pradžios Lietuvos monetų radinius Lietuvos TSR teritorijoje.— LMAD, t. 18, 1965, p. 67—84.

*Tymieniecki K.*₁, Misja polska w Prusiech i sprowadzenie krzyżaków. Toruń, 1935.

*Tymieniecki K.*₂, Wpływy feodalne w Polsce i na Litwie. Uwagi do dyskusji na VI ZHP, AW, roczn. XI, 1936, p. 98—116.

*Tymieniecki K.*₃, Przemiany w ustroju polskiej wsi wczesnofeudalnej i ich wpływ na wzrost sił wytwórczych.— KH, LXII, 3, 1954, p. 3—35.

*Toeppen M.*₁, Historisch-comparative Geographie von Preussen. Gotha, 1858.

*Toeppen M.*₂, Die Zinsverfassung Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens.— Zeitschrift für preussische Geschichte und Landeskunde, 4. Jahrgang. Berlin, 1867, p. 207—232, 345—367, 611—627, 742—761.

*Toeppen M.*₃, Geschichte der preussischen Geschichtsschreiber des XIV und XV. Jahrhunderts. Leipzig, 1879.

*Totoraitis J.*₁, Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263. Freiburg, 1905. Taip pat lietuvių k.: Mindaugas Lietuvos karalius. Mariampolė, 1932.

*Tumler M.*₁, Der deutsche Orden. Wien, 1954.

*Varakauskas R.*₁ (žr. *Р. Ю. Варакаускас*), Vokiečių feodalų agresija į rytinį Pabaltijį ir lietuvių kova su ja XIII a. I ketvirtyje.— Vilniaus Valstybinio Pedagoginio instituto Mokslo Darbai (Istorija), t. III. Vilnius, 1957, p. 5—33.

*Varakauskas R.*2, Lietuvos kovų su Livonijos ordinu XIII a. tyrinėjimų klausimu.— Lietuvos Aukštųjų mokyklų Mokslo Darbai. Istorija, t. IX. Vilnius, 1968, p. 145—159.

*Vileišis V.*1, Tautiniai santykiai Mažoje Lietuvoje. Kaunas, 1935.

*Vydûnas W. S.*1, Litauen in Vergangenheit und Gegenwart. Tilsit, 1916.

*Vydûnas W. S.*2, Sieben Hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen. Tilsit, 1932.

*Voigt H. G.*1, Adalbert von Prag. Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche und des Mönchtums im zehnten Jahrhundert. Berlin, 1898.

*Voigt H. G.*2, Der Missionsversuch Adalberts von Prag in Preussen.— AM, Bd. XXXVIII, 1901, p. 317—397.

*Voigt H. G.*3, Brun von Querfurt. Stuttgart, 1907.

*Voigt J.*1, Geschichte Preussens, Bd. I—IX. Königsberg, 1827—1839.

*Volkaitė-Kulikauskienė R.*1, Klasinės visuomenės susidarymas Lietuvoje.— Istorijos-filologijos fakulteto Mokslo Darbai. Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko vardo Universitetas, t. I. Vilnius, 1955, p. 120—138.

*Volter E. A.*1, Einfluβ Westrusslands auf Litauen vor dem XII Jahrhundert.— MLLG, 1886, II, 11, p. 306—312.

*Volter E. A.*2, Mythologische Skizzen. Lit. Götter in I. Malala's Chronograph russischer Redaction vom Jahre 1261.— ASP, 1886, Bd. IX, H. 4, p. 635—642.

*Volter E. A.*3, Litauische Zauberformeln und Besprechungen.— MLLG, 1886, II, 11, p. 301—306.

*Volter E. A.*4, Lituanismen der russisch-litauischen Rechtsprache.— MLLG, 1894, IV, 15, p. 49—61.

*Volter E. A.*5, Die Litauer im Kreise Slonim (Zur lit. Dialektenkunde).— MLLG, 1895, IV, 20, p. 166—187.

*Volter E. A.*6, Zur altlitauischen Topographie der russischen Städte Wilna und Troki.— MLLG, 1896, IV, 21, p. 293—296.

*Volter E. A.*7, Perkunastempel und litauische Opfer oder Deivensteine.— MLLG, 1897, IV, 22, p. 393—395.

*Volter E. A.*8, Zum Feuerkultus der Litauer.— Archiv für Religionswissenschaft, Bd. I, H. 4. Leipzig, 1898, p. 368.

*Volter E. A.*9, Die Erdengöttin der Tschuwaschen und Litauer.— Archiv für Religionswissenschaft, Bd. II, H. 4. Leipzig, 1900.

*Volter E. A.*10, Litauische Archeologie. Memel Morgens-Stimme, 1926, VIII, 15, № 170.

*Volteris E.*11, Kur reikėtų ieškoti Mindaugo sostinės? — Židinys, Kaunas, 1935, t. 22, № 11, p. 413—416.

*Volteris E.*12, Wann und wie konnten litauisch-ostbaltisch sprechende Indogermanen in ihre prähistorisch bestimmbaren Wohnsitze eingerückt sein.— CPHB, p. 37—47.

*Wenskus R.*₁, Über die Bedeutung des Christburger Vertrages für die Rechts- und Verfassungsgeschichte des Preussenlandes.— Knygoje: Studien zur Geschichte des Preussenlandes — Festschrift für E. Keyser. Marburg, 1963.

*Wermke E.*₁, Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen. Königsberg, 1936; papildymai — AF, 1937 ff.; 1939—1951, Mahrburg/L. 1953; 1957—1961, Mahrburg/L., 1963.

*Westberg F.*₁, Ibrâhîm's-ibn-Jâkûb's Reisebericht über die Slawenländer aus dem Jahre 965.— Изв. импер. АН, VIII, t. III, № 4, 1898.

*Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.*₁, Ze studiów nad polityką Polską na Rusi na przełomie XII i XIII w.— AW, r. XII, 1937, p. 1—35.

*Wytautas (Akielewicz)*₁, Rzut oka na starożytność narodu litewskiego. Petersburg, 1885.

*Włodarski B.*₁, Polityka ruska Leszka Białego (Arch. Tow-wa Nauk. we Lwowie, Dział II, t. III, zesz. 3). Lwów, 1925.

*Włodarski B.*₂, Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i w początkach XIV wieku (1250—1306) (Arch. Tow-wa Nauk. we Lwowie, Dział II, t. VII, zesz. 3). Lwów, 1931.

*Włodarski B.*₃, Wołyń pod rządami Rurikowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza.— Rocznik Wołyński, t. III. Równe, 1934, p. 105—148.

*Włodarski B.*₄, Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich (Arch. Tow-wa Nauk we Lwowie, Dział II, t. XIX, zesz. 2). Lwów, 1936.

*Włodarski B.*₅, Alians rusko-mazowiecki z drugiej poł. XIII wieku.— Studii histor. ku czci St. Kutrzeby, t. II, Kraków, 1938, p. 611—629.

*Włodarski B.*₆, Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku.— Roczniki Tow-wa Naukowego w Toruniu, 61, zesz. 1, 1958, p. 1—76.

*Włodarski B.*₇, Polska i Ruś (1194—1340), Warszawa, 1966.

*Wolff J.*₁, Ród Giedymina. Kraków, 1886.

*Wülker R.*₁, Grundriss zur Geschichte der angelsächsischen Literatur. Leipzig, 1885.

*Zajączkowski S.*₁, Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII (Arch. Tow-wa Naukowego we Lwowie. Dział II, t. III, zesz. 2). Lwów, 1925.

*Zajączkowski S.*₂, Stan badań nad dziejami Litwy przed 1386 r.— PIVZHP, t. I. Lwów, 1925.

*Zajączkowski S.*₃, Przymierze polsko-litewskie 1325 r.— KH, XL, 4, 1926, p. 567—617.

*Zajączkowski S.*₄, Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastji Giedymina ze Żmudzi.— AW, IV, 13, 1927, p. 392—416.

*Zajączkowski S.*₅, W sprawie zajęcia Podlasia przez Giedymina.— AW, VI, 1—2, 1929, p. 1—7.

*Zajączkowski S.*6, Wilhelm de Machaut i jego wiadomości do dziejów Polski i Litwy w XIV w.— KH, XLIII, 1, 1929, p. 217—228.

*Zajączkowski S.*7, Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka. Lwów, 1929.

*Zajączkowski S.*8, Żmudź w początkach unii polsko-litewskiej.— PVZHP, t. I, p. 337—344.

*Zajączkowski S.*9, Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 r. Lwów, 1930.

*Zajączkowski S.*10, Wołyń pod panowaniem Litwy.— Rocznik Wołyński, t. II. Równe, 1931, p. 1—25.

*Zajączkowski S.*11, Recenzija knygos: *H. Łowmiański*, Studia.— KH, roczn. XLVI, t. I, 1932, p. 447—475.

*Zajączkowski S.*12, Przegląd badań nad dziejami Litwy do r. 1385.— PVIZHP, t. I. Lwów, 1935, p. 3—22.

*Zajączkowski S.*13, Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków. Toruń, 1935.

*Zajączkowski S.*14, Recenzija straipsnio: *J. Puzyna*2 — KH, roczn. 50, zesz. 2, 1936, p. 304—316.

*Zajączkowski S.*15, Studja nad procesami Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w r. 1420—1423.— AW, r. XII, 1937, p. 282—403.

*Zajączkowski S.*16, Die Geschichte Litauens bis 1386 in der polnischen Geschichtsschreibung der letzten zwanzig Jahre.— JGO, 4, H. 1—2, 1939, p. 136—148.

*Zajączkowski S.*17, Kaip jotvingiai buvo vadinami viduriniais amžiais.— Lietuvos Praeitis, t. I. Kaunas, 1940, p. 57—76.

*Zajączkowski S.*18, Dzieje Zakonu Krzyżackiego. Lódź, 1946.

*Zajączkowski S.*19, O nazwach ludu Jadźwingów.— Zapiski Tow-wa Nauk. w Toruniu, t. XVIII, zesz. 1—4 (153—156). Toruń, 1953, p. 175—195.

*Zajączkowski S.*20, Problem Jaćwieży w historiografii.— Zapiski Tow-wa Nauk. w Toruniu, t. 19, zesz. 1—4, 1953, p. 7—56.

*Ziesemer W.*1, Die Literatur des Deutschen Ordens in Preussen. Breslau, 1928.

*Ziesemer W.*2, Nicolaus von Yeroschin und seine Quelle (Berliner Beiträge zur germanischen und romanischen Philologie, 31. Germanische Abteilung, № 18). (Disert.) Berlin, 1907.

*Žiugžda J.*1, Lietuvių ir rusų tautų draugystė istorijos raidoje. Vilnius, 1947.

*Žiugžda J.*2, Vokiškųjų agresorių veržimasis į lietuvių žemes XIII a.— Tarybinė Mokykla. Vilnius, 1947, № 3, p. 7—15.

*Žiugžda J.*3, Reakcinė katalikų dvasiškija — amžinas lietuvių tautos priešas. Kaunas, 1948.

*Абрамаускас А. А.*1, Развитие каменного строительства в Литве в XIII—XVI вв. (Kand. disert. autoreferatas), Каунас, 1965.

*Алексеев Л. В.*1, Полоцкая земля в IX—XIII вв. М., 1966.

Алексеев М. П.$_1$, «Русский язык» у немецкого поэта XIV в.— Сб. статей к 40-летию ученой деятельности А. С. Орлова. Л., 1934, стр. 557—572.

Алексеев М. П.$_2$, П. И. Прейс в работах над «Словом о полку Игореве».— Доклады и сообщ. Филологич. ин-та ЛГУ, в. 3. Л., 1951, стр. 221—254.

Андрияшев А. М.$_1$, Очерк истории Волынской земли до конца XIV стол. Киев, 1887.

Андріяшев О.$_2$, Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку.— Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. XX. Киев, 1928, стр. 95—128.

Антоневич Е.$_1$ (žr. taip pat *Antoniewicz J.*), О находках овручских пряслиц на племенных территориях балтов.— Archaelogia Polona, t. III, 1960, p. 172—180.

Антонович В. Б.$_1$, Монографии по истории Западной и Юго-западной России, т. I. Киев, 1885.

Антонович В. Б.$_2$, Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV стол. Knygoje: Исторія Великого князевства Литовского. Тарнополь, 1887.

Арбузов Л.$_1$, (žr. taip pat *Arbusow L.*), Очерк истории Лифляндии, Эстляндии и Курляндии. СПб., 1912.

Багалей Д.$_1$, История Северской земли до половины XIV стол. Киев, 1882.

Багалій Д.$_2$, Нарис української історіографії, т. I.— Літописи, в. I. Киев, 1923.

Балтрамайтис С.$_1$, Сборник библиографических материалов для географии, истории, истории права, статистики и этнографии Литвы. С приложением списка литовских и древне-прусских книг с 1553 по 1903 г. СПб., 1904.

Барбашев А. И.$_1$, Летописные источники для истории Литвы в средние века.— Библиограф, 1888, № 2, стр. 53—61; № 3, стр. 126—136; № 4, стр. 165—174.

Бегунов Ю. К.$_1$, Памятник русской литературы XIII века «Слово о погибели Русской земли».— М.—Л., 1965.

Белоруссия и Литва, изд. *П. Н. Батюшкова.* СПб., 1890.

Беляев И. Д.$_1$, История Полоцка или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии, ч. I. Строй жизни Полоцка и Великого княжества Литовского. М., 1872.

Бережков М.$_1$, О торговле русских с Ригою в XIII и XIV вв.— ЖМНП, 1877, ч. 189, № 2, стр. 330—357.

Бережков М.$_2$, О торговле Руси с Ганзой до конца XV в. СПб., 1879.

Бережков Н. Г.$_1$, Литовская метрика, ч. I. М.—Л., 1946.

Болеслав-Юрий П. Сборник материалов и исследований. СПб., 1907.

Борзаковский В. С.$_1$, История Тверского княжества. СПб., 1876.

Боричевский И.$_1$, О происхождении, названии и языке литовского народа.— ЖМНП, 1847, декабрь, стр. 272—314.
Брим В. А.$_1$, Путь из варяг в греки.— Известия АН СССР, VII серия, Отд. общ. наук. Л., 1931, № 2, стр. 201—247.
Брянцев П. Д.$_1$, История литовского государства с древнейших времен. Вильно, 1890.
Брянцев П. Д.$_2$, Очерк древней Литвы и Западной России. Вильна, 1891.
Буга К. К. (žr. *Būga K.*)$_1$, К вопросу о хронологии литовских заимствований с русского.— ИОРЯС АН, т. XVII, кн. 1. СПб., 1912, стр. 1—49.
Булгарин Ф.$_1$, Русские письма.—«Северная пчела», 1843, № 254—256.
Варакаускас Р. Ю.$_1$, Немецкая агрессия в Литве в XIII веке (kand. disert. autoreferatas). М., 1958.
Васильевский В. Г.$_1$, Обращение Гедимина в католичество.— ЖМНП, 1872, ч. 159, № 2, стр. 65—196.
Васильевский В. Г.$_2$, История города Вильны. Knygoje: Памятники русской старины в западных губерниях империи. Изд. П. Н. Батюшковым, в. 5. СПб., 1872, стр. 9—84; в. 6. СПб., 1874, стр. 1—112.
Васильевский В. Г.$_3$, Записи о поставлении русских епископов.— ЖМНП, 1888, № 2, стр. 445—463.
Веселовский С. Б.$_1$, Исследования по истории класса служилых землевладельцев. М., 1969.
Вестберг Ф.$_1$, К анализу восточных источников о восточной Европе.— ЖМНП, 1908, № 2, стр. 364—412; № 3, стр. 1—52.
Вимерите М.$_1$, Идейная и тематическая общность литовских и славянских сказок о животных.— КС ИЭ АН СССР, 1950, в. 12, стр. 87—89.
Винтер Э.$_1$, Россия в политике римской курии в XIV в.— Вопросы истории религии и атеизма, в. VI. М., 1958, стр. 291—305.
Владимирский-Буданов М. Ф.$_1$, Немецкое право в Польше и Литве. СПб., 1868.
Владимирский-Буданов М. Ф.$_2$, Население юго-западной Руси от половины XIII до половины XVII в.— Архив юго-западной России, ч. VII, т. I. Киев, 1886, стр. 1—85.
Владимирский-Буданов М. Ф.$_3$, Очерки из истории литовско-русского права, в. 1. Поместья Литовского государства.— ЧОНЛ, кн. III, Киев, 1889.
Владимирский-Буданов М. Ф.$_4$, Очерки из истории литовско-русского права, в. II. Черты семейного права XVI в.— ЧОНЛ, кн. IV, Киев, 1890.
Владимирский-Буданов М.Ф.$_5$, Формы крестьянского землевладения в Литовско-русском государстве XVI в. Knygoje: Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. Под ред. И. В. Лучицкого. Киев, 1892, стр. 357—386.

*Владимирский-Буданов М. Ф.*6, Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в.— ЧОНЛ, кн. VII. Киев, 1893.

*Власьев Г. А.*1, Потомство Рюрика. Материалы для составления родословий, т. I, вв. 1, 2. СПб., 1906; в. 3, СПб., 1907; т. II, в. 1. Пгр., 1918.

*Волкайте-Куликаускене Р.*1, О весах и весовой системе в Литве в эпоху раннего феодализма. Кпуgоје: От эпохи бронзы до раннего феодализма. Таллин, 1966, стр. 216—224.

*Волкайте-Куликаускене Р.*2, Литовцы в IX—XIII веках (Daktaro disert. autoreferatas), Вильнюс, 1968.

*Вольтер Э. А.*1 (žr. taip pat *E. A. Volter*), Западнорусское свидетельство о литовских богах.— Записки Импер. Ак. Наук. СПб., 1886, т. 53, прил. 3, стр. 173—179.

*Вольтер Э. А.*2, Сообщение о литовских сказках.— Известия Импер. Русск. Геогр. Общ-ва, 1886, т. XXII, стр. 328.

*Вольтер Э. А.*3, Об этнографической поездке по Литве и Жмуди.— Записки Импер. Ак. Наук. СПб., 1887, т. 56, прил. 5, стр. 25—56.

*Вольтер Э. А.*4, Об изучении литовской мифологии.— Известия Импер. Русск. Геогр. Общ-ва, 1888, т. XXIV, Приложение, стр. 1—9.

*Вольтер Э. А.*5, Развалины Трокского замка.— Памятная книжка Виленской губернии на 1889 г., ч. II, стр. 181—185.

*Вольтер Э. А.*6, Литовские легенды. Этнографическое обозрение. М., 1890, № 3, стр. 139—148.

*Вольтер Э. А.*7, Диверикс.— Большая Энциклопедия. Под ред. С. Н. Южакова, т. V, 1893, стр. 571.

*Вольтер Э. А.*8, Где искать землю Нальшанскую Ипатьевской летописи.— ЖМНП, 1900, № 5, стр. 195—201.

*Вольтер Э. А.*9, Отзыв о книге Ю. Ю. Трусмана, Чудско-литовские элементы в Новгородских пятинах.— Записки Имп. Ак. Наук по ист.-филол. отд. СПб., 1902, т. VI, № 2, стр. 209—220.

*Вольтер Э. А.*10, Город Мендовга или где искать Летовию XIII века.— ИОРЯС АН, 1909, т. XIV, кн. 3, стр. 95—102.

*Вольтер Э. А.*11, Следы древних пруссов и их языка в Гродненской губернии.— ИОРЯС АН, 1911, т. XVI, кн. 4, стр. 151—160.

*Вольтер Э. А.*12, Литовская мифология.— Большая Энциклопедия. Под ред. С. Н. Южакова, т. XXIV, 1915, стр. 670—673.

*Воронин Н. Н.*1, Раскопки в Гродно.— КС ИИМК, в. 28, 1951, стр. 25—33.

*Воронин Н. Н.*2, Древнее Гродно.— МИА СССР, в. 41. М., 1954, стр. 1—202.

*Востоков А.*1, Описание рукописей Румянцевского музеума. М., 1842.

Гальковский Н. М.$_1$, Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси, т. I, Харьков, 1916.
Гильдебранд Г.$_1$, Немецкая контора в Полоцке.— Прибалтийский сборник, т. II. Рига, 1879, стр. 44—80.
Гильфердинг А.$_1$, Литва и Жмудь. Knygoje: Собр. соч., т. 2. СПб., 1868, стр. 361—385.
Голубинский Е.$_1$, История русской церкви, т. II, кн. 1. М., 1901; т. II, кн. 2. М., 1911.
Голубинский Е.$_2$, История канонизации святых в русской церкви. М., 1903.
Голубович В. (žr. taip pat *Hołubowicz, W.*), *Голубович Е.*$_1$, Кривой город — Вильно.— КС ИИМК, в. 11, 1945, стр. 114—125.
Голубович Е., Голубович В.$_2$, Хлебные злаки из раскопок на горе Бекеше.— Ten pat, стр. 125—126.
Голубович Е., Голубович В.$_3$, Славянские поселения правобережной Дисны в Вилейском округе.— Ten pat, стр. 126—137.
Голубовский П. В.$_1$, История Северской земли до половины XIV ст. Сб. соч. студентов ун-та св. Владимира, в. III. Киев, 1881, стр. 1—202.
Голубовский П. В.$_2$, История Смоленской земли до начала XV ст. Киев, 1895.
Греков Б. Д.$_1$, Избранные труды, т. I. М., 1957; т. II. М., 1959; т. III. М., 1960.
Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.$_1$, Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950.
Грацианский Н. П.$_1$, О материальных взысканиях в варварских Правдах. Историк-марксист, 1940, № 7, стр. 54—64.
Грацианский Н. П.$_2$, К толкованию термина villa в Салической Правде.— Средние века, в. 2. М., 1946, стр. 73—81.
Грацианский Н. П.$_3$, Крестовый поход 1147 г. против славян и его результаты.— ВИ, 1946, № 2—3, стр. 91—106.
Гринблат М. Я.$_1$, К вопросу об участии литовцев в этногенезе белорусов. М., 1959.
Грушевский А. С.$_1$, Очерк истории Турово-Пинского княжества XI—XIII вв. Киев, 1901.
Грушевский А. С.$_2$, Пинское Полесье. Очерки, ч. 2 (Туров, Городок и Пинск в составе в кн. Литовского. Пинское староство кор. Боны), XIV—XVI вв. Киев, 1903.
Грушевский А. С.$_3$, Города Великого княжества Литовского в XIV—XVI вв. Киев, 1918.
Грушевський М.$_1$, Історія України-Руси, т. III, до року 1340, Львів, 1905; т. IV (XIV—XVI віки). Відносини політичні. Київ—Львів, 1907; т. V, Суспільно-політичн. і церковний устрій і відносини в укр.-руських землях XIV—XVII в., Львів, 1905; т. VI. Жите економічне, культурне, національне XIV—XVII в. Київ—Львів, 1907.

*Грушевський М.*₂, Новійша література по историї в кн. Литовського. Критичний огляд.— Український Науковий Збірник, в. II. М., 1916, стр. 21—39.

*Грушевський М.*₃, Історія українськоі літератури, т. III. Киев, 1923.

*Гуревич Ф. Д.*₁, Древние верования народов Прибалтики по данным «Хроники Ливонии» Генриха Латвийского.— СЭ, в. 4, 1948, стр. 70—77.

*Гуревич Ф. Д.*₂, Древности северо-западных областей РСФСР в I тыс. н. э.— МИА СССР, № 76, М.—Л., 1960.

*Гуревич Ф. Д.*₃, Древности Белорусского Понеманья. М.—Л., 1962.

*Гуревич Ф. Д.*₄, Об окольном городе летописного Новгородка X—XIII вв.— СА, № 1, 1962, стр. 241—252.

*Гусев М.*₁, Древний литовский календарь.— Известия Имп. Археолог. об-ва. СПб., 1865, т. V, вып. 5, стр. 335—353.

*Гуслистий К.*₁, Нариси з історії України, в. II. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею. Киев, 1939.

*Данилайте Е.*₁, Штрихованная керамика в Литве (некоторые данные по вопросу об этногенезе литовцев), Вильнюс, 1967.

*Данилевич В. Е.*₁, Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV стол. Киев, 1896.

Данилевич В. Е.₂, Пути сообщения Полоцкой земли до конца XIV ст. Юрьев, 1898.

*Дашкевич Н. П.*₁, Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873.

*Дашкевич Н. П.*₂, Заметки по истории Литовско-Русского государства. Киев, 1885.

*Довнар-Запольский М. В.*₁, Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII стол. Киев, 1891.

*Довнар-Запольский М. В.*₂, Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. I. Киев, 1901.

*Дробинский А. И.*₁, Русь и Восточная Европа во французском средневековом эпосе. ИЗ, т. 26, стр. 95—127.

*Дундулене П. В.*₁, Земледелие в дофеодальной Литве.— КС ИЭ АН СССР, в. 12, 1950, стр. 74—82.

*Дундулене П. В.*₂, Земледелие в Литве в эпоху феодализма (kand. disert. autoreferatas). Вильнюс, 1954.

*Дундулене П.*₃, Земледелие в Литве в эпоху феодализма.— Балтийский этнографический сборник, нов. сер., т. XXXII. М., 1956, стр. 3—47.

*Дундулис Б. И.*₁, Дипломатическая и вооруженная борьба Литвы против Тевтонского ордена и ее союз с гуситами в 1410—1422 гг. (kand. disert. autoreferatas). Вильнюс, 1955.

*Ефименко А. Я.*₁, Литовско-русские данники и их дани.— ЖМНП, 1903, № 1, стр. 106—119.

*Ефименко А. Я.*₂, История Украинского народа, вып. 1—2. СПб., 1906.
Жюгжда Ю. И., (žr. taip pat *Žiugžda, J.*)₁. Борьба литовского народа с немецкими рыцарями в XIII—XV вв.— Исторический журнал, 1943, № 8—9, стр. 27—33.
*Жюгжда Ю.*₂, Фальсификация истории литовского народа литовской буржуазной националистической историографией.— Коммунист. Вильнюс, № 2—3, 1946, стр. 34—43.
*Заборов М. А.*₁, Папство и захват Константинополя крестоносцами в начале XIII в.— Византийский временник, т. V. М., 1952, стр. 152—177.
*Заборов М. А.*₂, Крестовые походы. М., 1956.
*Зеленин Д. К.*₁, Очерки русской мифологии, вып. 1. Пг., 1916.
*Зеленин Д. К.*₂, Тотемический культ деревьев у русских и белорусов.— Известия АН СССР, Л., 1933, № 8, стр. 591—629.
*Зеленин Д. К.*₃, Русская дореволюционная литература по истории семьи и рода. Кnygoje: Вопросы истории доклассового общества. Сб. статей к пятидесятилетию книги Фр. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства». М.—Л., 1936, стр. 913—960.
*Зеленин Д. К.*₄, Обзор рукописных материалов ученого архива Всесоюзного Геогр. Об-ва о народах Прибалтики (латыши, литовцы, эсты).— СЭ, вв. VI—VII, 1947, стр. 254—274.
*Зотов Р. В.*₁, О черниговских князьях по Любецкому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892.
*Зутис Я.*₁, Очерки по историографии Латвии, ч. I.— Прибалтийско-немецкая историография. Рига, 1949.
*Зутис Я. Я.*₂, Основные направления историографии народов Восточной Прибалтики (XIX—XX вв.). М., 1955.
*Иконников В. С.*₁, Опыт русской историографии, т. II, кн. 1 и 2. Киев, 1908.
Каликин Ф. И., Портретное изображение псковского князя Довмонта.— ТОДРЛ, т XVIII, 1962, стр. 272—276.
*Карский Е. Ф.*₁, К вопросу о влиянии литовского и латышского языков на белорусское наречие. Сб. статей, посвящ. Ф. Ф. Фортунатову. Варшава, 1902, стр. 469—491.
*Карский Е. Ф.*₂, Белорусы, т. I. Вильна, 1904.
*Карский Е. Ф.*₃, Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области.— ИОРЯС АН, т. XXIX, 1924, стр. 1—22.
*Кеппен П.*₁, О происхождении, языке и литературе литовских народов. СПб., 1827.
*Кирьянов А. В.*₁, Материалы по истории земледелия из раскопок в Гродно.— МИА СССР, № 41, 1954, стр. 205—210.
*Клепатский П. Г.*₁, Очерки по истории Киевской земли, т. I (Литовский период). Одесса, 1912.
*Ключевский В. О.*₁, Курс русской истории. Соч., т. I. М., 1956.

Костомаров Н. И.[1], Русские инородцы. Литовское племя и отношения его к русской истории.—«Русское слово», 1860, № 5, стр. 1—100.

Кордт В.[1], Чужеземні подорожні по східній Европі до 1700 р.— Збірник ист.-фил. відділу Укр. АН, Київ, 1926, № 38.

Косвен М. О.[1], Семейная община (к истории вопроса).— Известия АН СССР, сер. ист. и филос., 1946, т. III, № 4, стр. 349—362.

Косвен М. О.[2], Семейная община (опыт исторической характеристики).— СЭ, в. 3, 1938, стр. 3—32.

Косвен М. О.[3], Очерки истории первобытной культуры. М., 1953.

Кочубинский А. А.[1], Территория доисторической Литвы.— ЖМНП, 1897, № 1, стр. 60—94.

Коялович М.[1], Лекции по истории Западной России. Изд. 4. СПб., 1884.

Крживицкий Л. О.[1], Жмудские пилькалнисы.— Известия Имп. Археологической комиссии. СПб., 1909, вып. 29, стр. 82—129.

Крживицкий Л.[2], Последние моменты неолитической эпохи в Литве. Сб. в честь семидесятилетия проф. Д. Н. Анучина. М., 1913, стр. 301—318.

Кропоткин В. В.[1], Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. М., 1967.

Кукольник П. В.[1], Исторические заметки о Литве. Вильна, 1864.

Куликаускас П. З.[1] (žr. taip pat *Kulikauskas P.*), Курмайчяйские археологические памятники и данные их исследования (kand. disert. autoreferatas). Вильнюс, 1949.

Куликаускас П. З.[2], Литовские археологические памятники и задачи их изучения.— КС ИЭ АН СССР, в. 12. М., 1950, стр. 59—61.

Куликаускас П. З.[3], Изучение археологических памятников Литовской ССР в 1948—1950 гг.— Тезисы докладов на пленуме ИИМК АН СССР, посвященном вопросам археологии Прибалтики. М., 1951, стр. 17—21.

Куликаускас П. З.[4], Исследование археологических памятников Литвы.— КС ИИМК, в. 42, 1952, стр. 92—107.

Куликаускас П. З.[5], Некоторые данные о первоначальном заселении территории Литвы и о племенных группах в I и начале II тысячелетия по данным археологии.— Труды Института этнографии АН СССР. М., 1954, т. XXIII, стр. 36—46.

Куликаускас П.[6], Исследование городищ Занеманья — юго-западной части Литвы.— Сб. От эпохи бронзы до раннего феодализма, Таллин, 1966, стр. 72—84.

Куликаускене Р. К.[1] (žr. taip pat *Волкайте-Куликаускене Р,, Volkaitė-Kulikauskienė R.*), Материальная культура населения Литвы IX—XIII вв. по данным исследований погребальных памятников (поздний железный век). Автореферат канд. диссертации. Вильнюс, 1950.

Куликаускене Р.$_2$, Погребальные памятники Литвы конца I—начала II тысячелетия нашей эры.— КС ИИМК, в. 42, 1952, стр. 108—122.
Куликаускене Р.$_3$, Погребения с конями у древних литовцев.— СА, в. XVII, 1953, стр. 211—222.
Лаппо И.$_1$, Западная Россия и ее соединение с Польшей в их историческом прошлом. Прага, 1924.
Лаппо И.$_2$, Литовский статут 1588 г., т. I. Исследование, ч. I, т. II (текст). Ковно, 1934.
Лаутенбах Я.$_1$, Очерки из истории литовско-латышского народного творчества. Юрьев, 1896.
Левина С. А.$_1$, О времени составления и составе Воскресенской летописи.— ТОДРЛ, т. XI. М.—Л., 1955, стр. 375—379.
Левина С. А.$_2$, К изучению Воскресенской летописи.— ТОДРЛ, т. XIII. М.—Л., 1957, стр. 689—705.
Леонтович Ф. И.$_1$, Русская Правда и Литовский статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права.— Университетские известия. Киев, 1865, № 2, стр. 1—25; № 3, стр. 1—31; № 4, стр. 1—38.
Леонтович Ф. И.$_2$, Очерки по истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. СПб., 1894.
Леонтович Ф. И.$_3$, Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины.— ЖМНП, 1895, № 6, стр. 366—403 и № 7, стр. 1—20.
Леонтович Ф. И.$_4$, Крестьянский двор в Литовско-русском государстве.— ЖМНП, 1896, № 10, стр. 173—203; № 12, стр. 153—192; 1897, № 4, стр. 408—462; № 5, стр. 1—43.
Леонтович Ф. И.$_5$, Рада великих князей литовских.— ЖМНП, 1907, № 9, стр. 122—178; № 10, стр. 273—331.
Леонтович Ф. И.$_6$, Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве.— ЖМ Юстиции, СПб., 1907, № 5, стр. 221—292; № 6, стр. 192—264.
Леонтович Ф. И.$_7$, Правоспособность литовско-русской шляхты.— ЖМНП, 1908, № 3, стр. 53—87; № 5, стр. 136—167; № 7, стр. 245—298; № 8, стр. 49—56; 1909, № 2, стр. 225—269, № 3, стр. 44—88.
Леонтович Ф. И.$_8$, Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском.— ЖМНП, 1910, № 2, стр. 233—274, № 3, стр. 37—61.
Линниченко И.$_1$, Взаимные отношения Руси и Польши до пол. XIV стол., ч. I. Киев, 1884.
Лихачев Д. С.$_1$, Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947.
Любавский М. К.$_1$, Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892.

Любавский М. К.$_2$, О распределении владений и об отношениях между великими и другими князьями Гедиминова рода в XIV и XV вв.— Knygoje: Издания Исторического общества при Московском унив. Рефераты. М., 1896, стр. 68—98.

Любавский М. К.$_3$, Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. М., 1900.

Любавский М. К.$_4$, Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910.

Любавский М. К.$_5$, Поседные бояре в Жмудьской земле в XVI в.— Сб. статей, посвящ. С. Ф. Платонову. СПб., 1911, стр. 439—449.

Любавский М. К.$_6$, История западных славян. М., 1918.

Любаўскі М.$_7$, Літва і славяне ў іх узаемаадносінах у XI—XIII сталецьці.— Запіскі аддзелу гуманітарных навук Белар. Ак. Навук, кн. 8. Працы клясы гісторыі. Менск, 1929, т. III, стр. 1—20.

Мавродин В. В.$_1$, Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV в.). Л., 1940.

Макарий$_1$, Православная и русская народность в Литве. Христианское чтение. СПб., 1851, ч. 1, стр. 430—497; ч. 2, стр. 174—233.

Макарий$_2$, История русской церкви, т. IV. СПб., 1886, стр. 127—136.

Максимейко Н. А.$_1$, Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев, 1894.

Максимейко Н. А.$_2$, Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569. Харьков, 1902.

Максимейко Н. А.$_3$, Русская Правда и литовско-русское право. Сб. статей по истории права, посвящ. М. Ф. Владимирскому-Буданову. Киев, 1904, стр. 382—395.

Малиновский И.$_1$, Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой древней России, ч. I. Боярская дума древней России. Томск, 1903; ч. 2. Рада Великого княжества Литовского, т. I. Томск, 1904.

Мержинский А. Ф.$_1$ (žr. taip pat *Mierzyński A.*), Прусский жрец Sicco.— TVIIIAC в Москве, т. 2. М., 1895, стр. 183—190.

Мержинский А. Ф.$_2$, О надровском жреце огня Криве.— TIXAC в Вильне, т. I. М., 1895, стр. 246—259.

Мержинский А. Ф.$_3$, Ромове.— TXAC в Риге, т. I. М., 1899, стр. 350—455.

Митрофанов А. Г.$_1$, К истории населения средней Белоруссии в эпоху раннего железа (kand. disert. autoreferatas). Л., 1955.

Молчановский Н.$_1$, Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. Киев, 1885.

Моора Х. А.$_1$ (žr. taip pat *Moora H.*), Некоторые вопросы археологического исследования Прибалтики.— КС ИИМК, в. 42, 1952, стр. 24—39.

Моора Х. А.$_2$, Памятники позднего неолита и ранней эпохи металла в Прибалтике.— КС ИИМК, в. 48, 1952, стр. 3—24.

Моора Х. А.$_3$, Археологические памятники I—IV вв. в Прибалтике.— КС ИИМК, в. 53, 1953, стр. 3—20.

Моора Х. А.$_4$, Возникновение классового общества в Прибалтике по археологическим данным.— СА, в. XVII, 1953, стр. 105—132.

Моора Х. А.$_5$, О результатах исследования городищ в Эстонской ССР.— Археологический сборник Института истории АН ЭССР. Древние поселения и городища, т. I. Таллин, 1955, стр. 88—94.

Моора Х. А.$_6$, Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии.— Сб. статей «Вопросы этнической истории эстонского народа». Таллин, 1956, стр. 49—141.

Моора Х. А. и *А. Х.*$_1$, К вопросу об историко-культурных подобластях и районах Прибалтики.— СЭ, № 3, 1960, стр. 21—51.

Мугуревич Э. С.$_1$, Восточная Латвия и соседние земли в X—XII вв., Рига, 1965.

Насонов А. Н.$_1$, Летописные своды Тверского княжества.— Доклады АН СССР, сер. «В», ноябрь—декабрь. Л., 1926, стр. 125—128.

Насонов А. Н.$_2$, Летописные памятники Тверского княжества. (Опыт реконструкции тверского летописания от XIII до конца XV в.).— Известия АН СССР, Отделение гуманитарных наук, 1930, № 9, стр. 709—738 и № 10, стр. 739—773.

Насонов А. Н.$_3$, Монголы и Русь. М.—Л., 1940.

Насонов А. Н.$_4$, О русском областном летописании.— Известия АН СССР, отд. ист. и филос., т. II, № 4, 1945, стр. 290—293.

Насонов А. Н.$_5$, Из истории псковского летописания.— ИЗ, т. 18, 1946, стр. 255—299.

Насонов А. Н.$_6$, «Русская земля» и образование территории древне-русского государства. М., 1951.

Насонов А. Н.$_7$, Материалы и исследования по истории русского летописания.— Проблемы источниковедения, т. VI, 1958, стр. 235—274.

Неусыхин А. И.$_1$, Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI—VIII вв. М., 1956.

Неусыхин А. И.$_2$, Судьбы свободного крестьянства в Германии в VIII—XII вв. М., 1964.

*Неусыхин А. И.*₃, Дофеодальный период как переходная стадия развития от родоплеменного строя к раннефеодальному.— ВИ, № 1, 1967, стр. 75—87.

*Нечкина М. В.*₁, О «восходящей» и «нисходящей» стадиях феодальной формации.— ВИ, № 7, 1958, стр. 86—108.

*Никольский А. А.*₁, О языке Ипатской летописи.—«Русский филологический вестник», Варшава, 1899, т. 41, стр. 238—275; т. 42, стр. 23—110.

*Новосельцев А. П., Пашуто В. Т.*₁, Внешняя торговля Древней Руси.— История СССР, № 3, 1967, стр. 81—108.

*Оболенский М. А.*₁, Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыша к польскому королю Ягайлу. Казань, 1850.

Основные проблемы генезиса и развития феодального общества.— Известия ГАИМК, в. 103. М.—Л., 1934.

Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. (Труды ГИМ, вып. 32). Под ред. Б. А. Рыбакова. М., 1956.

*Паавер К.*₁, Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене. Тарту, 1965.

*Павлов А. С.*₁, О начале галицкой и литовской митрополии и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV в. М., 1894.

*Пакарклис П. И.*₁ (žr. taip pat *Pakarklis P.*), Литовский народ в борьбе против папства и Тевтонского ордена за свою государственность (daktaro disert. autoreferatas). М., 1951.

*Пакарклис П. И.*₂, Литовский народ в борьбе против папства и Тевтонского ордена за свою государственность. М., 1950 (daktaro disertacija. Saugoma V. I. Lenino bibliotekoje: Дд $\frac{52-12}{2}$, тт. 1—2).

*Пашуто В. Т.*₁, Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.

*Пашуто В. Т.*₂, Помезания. М., 1955.

*Пашуто В. Т.*₃, Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М., 1956.

*Пашуто В. Т.*₄, Против некоторых буржуазных концепций образования Литовского государства.— ВИ, 1958, № 8, стр. 40—62.

*Пашуто В. Т.*₅, Борьба прусского народа за независимость (до конца XIII в.).— История СССР, № 6, 1958, стр. 54—81.

*Пашуто В. Т.*₆, Труды польского академика Г. Ловмяньского по истории Литвы, Руси и славянства.— ВИ, № 10, 1959, стр. 107—120.

*Пашуто В. Т.*₇, Образование Литовского государства. М., 1959.

*Пашуто В. Т.*₈, Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.

Пашуто В. Т., Ючас М. А. (žr. taip pat *Pašuta V., Jučas M.*)₁ 550-летие Грюнвальдской битвы.— Военно-исторический журнал, № 7, 1960, стр. 78—88.

Перцев В. Н.$_1$, Пруссия до ее завоевания немцами.— Исторический журнал, 1944, № 4, стр. 44—52.

Перцаў В. Н.$_2$, Барацьба старажытнай Прусіі з націскам Германіі і Польшчы ў X—XIII вяках.— Вучоныя запіскі, БДУ, сер. гістарычная. Менск, 1948, вып. 6, стр. 78—102.

Перцев В. Н.$_3$, Культура и религия древних пруссов.— Ученые записки Белор. гос. ун-та им. Ленина, сер. историч. Минск, 1953, в. 16, стр. 329—378.

Перцев В. Н.$_4$, Внутренний строй Пруссии перед завоеванием ее немцами. Теп pat. Минск, 1955, в. 23, стр. 90—123.

Перцев В. Н.$_5$, Начальные периоды истории древней Пруссии (генезис прусской народности). Теп pat, 1956, в. 30, стр. 109—122.

Перцаў В. Н.$_6$, Гістарычная думка на тэрыторыі Беларусі паводле даных ранняй народнай творчасці летапісау.— Весці Ак. Н. БССР, 1956, № 3, стр. 5—14.

Перцаў В. Н.$_7$, Гістарычная думка ў Беларусі у XIX — пачатку XX ст.— Весці АН БССР, сер. грамадскіх навук, 1957, № 2.

Перцев В. Н.$_8$, Хозяйственный и социальный строй древнейшего населения Пруссии (между I—IV вв. н. э.).— Ученые записки Белор. гос. ун-та им. Ленина, сер. историч., Минск, 1959, в. 50, стр. 63—81.

Петрунь Ф.$_1$, Ханські ярлики на українські землі.— Східній світ. Харьков, 1928, № 2, стр. 170—187.

Пичета В. И.$_1$, Литовско-польские унии и отношение к ним литовско-русской шляхты.— Сб. статей, посвящ. В. О. Ключевскому. М., 1909, стр. 605—631.

Пичета В. И.$_2$, Литовско-русское государство. Кnygoje: Русская история в очерках и статьях, т. 2. Под ред. М. В. Довнар-Запольского. М., 1910, стр. 337—439.

Пичета В. И.$_3$, Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве, ч. 1—2. М., 1917; 2 изд., М., 1958.

Пичета В. И.$_4$, История Литовского государства до Люблинской унии. Вильно, 1921.

Пічэта У.$_5$, Гісторыя Беларусі, ч. 1. М.—Л., 1924.

Пічэта У.$_6$, Распрацоўка гісторыі літоўска-беларускага права XV—XVI ст. у гісторыяграфіі.— Полымя. Минск, 1926, № 8, стр. 169—178. Минск, 1927, № 2, стр. 125—155.

Пичета В. И.$_7$, Основные моменты исторического развития Зап. Украины и Зап. Белоруссии. М., 1940.

Пичета В. И.$_8$, Из истории борьбы литовского народа за свое освобождение.— Вестник АН СССР, 1940, № 11—12, стр. 85—100.

Пичета В. И.$_9$, Образование белорусского народа.— ВИ, 1946, № 5—6, стр. 3—29.

*Пичета В. И.*10, Изучение литовских статутов в новейшей историко-юридической литературе (1918—1940).— Известия АН, сер. ист. и филос., 1946, т. 3, № 1, стр. 31—42.
*Пичета В. И.*11, Институт холопства в Великом княжестве Литовском в XV—XVI вв.— ИЗ, т. 20, 1946, стр. 38—65.
*Пичета В. И.*12, Великое княжество Литовское в XIII—XVI вв. Knygoje: История СССР, т. I. М., 1947, стр. 214—237.
*Погодин А. Л.*1, Из древнейшей истории литовского племени. Jo knygoje: Сб. статей по археологии и этнографии. СПб., 1902, стр. 155—162.
*Погодин А.*2, Древние литовцы. Вильно, 1920.
*Погодин А.*3, Родина славянства и начало русского государства. Зборник филолошких и лингвистичких студиј а А. Белићу. Београд, 1921, стр. 165—173.
*Покровский Ф. В.*1, Археологическая карта Виленской губернии. Вильно, 1893.
*Покровский Ф. В.*2, Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии.— ТIХАС, т. I. М., 1895, стр. 166—220.
*Покровский Ф. В.*3, К исследованию курганов и городищ на восточной окраине современной Литвы.— ТIХАС, т. II. М., 1897, стр. 138—196.
*Покровский Ф. В.*4, К исследованию бассейна Вилии в археологическом отношении.— ТХАС, в Риге, т. I. М., 1899, стр. 71—171.
*Похилевич Д. Л.*1, Селянська громада в західних воеводствах великого князівства Литовського після аграрної реформи Сигизмунда-Августа.— Ученые записки Львовского гос. ун-та им. Франко, сер. историч. Львов, 1948, т. X, в. 3, стр. 103—130.
*Похилевич Д. Л.*2, Движение феодальной земельной ренты в Великом княжестве Литовском в XV—XVI вв.— ИЗ, т. 31. М., 1950, стр. 191—221.
*Похилевич Д. Л.*3, Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957.
*Пресняков А. Е.*1, Образование Великорусского государства. Очерки по истории XIII—XV столетий. Пгр., 1918.
*Пресняков А. Е.*2, Лекции по русской истории (autoriaus skaityta 1908—1910 m.), т. II, в. 1 (Западная Русь и Литовско-Русское государство). М., 1939.
*Прейс П.*1, Донесение. ЖМНП, 1840, ч. 26, отд. IV, май, стр. 17—29.
*Прейс П.*2, Донесение. ЖМНП, 1841, ч. 29, отд. IV, стр. 31—53.
*Приселков М. Д.*1, Отрывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV в.— ИОРЯС АН, т. XXI, кн. 1. Пгр., 1916, стр. 48—70.
*Приселков М. Д.*2, История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940.

Приселков М. Д.$_3$, Летописание Западной Украины и Белоруссии.— Ученые записки Ленингр. гос. ун-та, 1941, № 67, вып. 7, стр. 5—24.
Разумовская Л. В.$_1$, Очерки по истории польских крестьян от древних времен до XV века. М.—Л., 1958.
Раппопорт П. А.$_1$, Волынские башни.— МИА СССР, № 31, т. II. М., 1952, стр. 202—223.
Рыбаков Б. А.$_1$, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси.— СА, № 6, 1940, стр. 227—257.
Рыбаков Б. А.$_2$, Ремесло древней Руси. М., 1948.
Рыдзевская Е. А.$_1$, Слово «смерд» в топонимике.— Проблемы источниковедения, сб. II. М.—Л., 1936, стр. 5—16.
Рябкович В. Н.$_1$, Топография монетных кладов на территории Белоруссии. (Kand. disert. autoreferatas). Л., 1965.
Сапунов А.$_1$, Река Западная Двина. Историко-географический обзор. Витебск, 1893.
Сапунов А. П.$_1$, Сказания исландских, или скандинавских, саг о Полоцке.— Полоцко-Витебская старина, вып. III. Витебск, 1916, стр. 3—33.
Седов В. В.$_1$, Кривичи и словене (kand. disert. autoreferatas). М., 1954.
Седов В. В.$_2$, Кривичи.— СА, 1960, № 1, стр. 47—62.
Седов В. В.$_3$, Дреговичи.— СА, 1963, № 3, стр. 112—125.
Седов В. В.$_4$, Курганы ятвягов.— СА, 1964, № 4, стр. 36—51.
Седов В. В.$_5$, Рецензия на книгу Ф. Д. Гуревич$_3$.— СА, 1966, № 1, стр. 305—311.
Седов В. В.$_6$, Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья (до XIV в.). (Daktaro disert. autoreferatas). М., 1966.
Седов В. В.$_7$, Культура днепро-двинского междуречья в конце I тыс. до н. э.— СА, 1969, № 2, стр. 116—125.
Серебрянский Н.$_1$, Древне-русские княжеские жития. М., 1915.
Сотникова М. П.$_1$, Рязанский клад серебряных литовских слитков из собрания Эрмитажа.— Сообщения Гос. Эрмитажа, т. XII, Л., 1957, стр. 15—18.
Снечкус А.$_1$, Литва в борьбе против немецких оккупантов.— Большевик, 1943, № 10, стр. 36—43.
Соболевский А. И.$_1$, Смоленско-полоцкий говор в XIII—XV вв.— Русский филологический вестник. Варшава, 1886, т. XV, стр. 7—26.
Соболевский А. И.$_2$, Где жила Литва?— Известия Имп. Ак. Наук, 1911, т. V, № 15, стр. 1051—1054.
Соловьев А.$_1$, Великая, Малая и Белая Русь.— ВИ, 1947, № 7, стр. 24—38.
Соловьев А. В.$_2$, Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве».— ИЗ, т. 25, 1948, стр. 71—103.
Соловьев С. М.$_1$, Крестоносцы и Литва.—«Отечественные записки», 1852, т. LXXX, кн. 6, стр. 43—62.

Соловьев С. М.$_2$, История России с древнейших времен, т. I. М., 1959.

Сперанский М.$_1$, Сербское житие литовских мучеников. М., 1909.

Спицын А. А.$_1$, Литовские древности.— TŽ, t. III. 1952, p. 112—171.

Станкевич Я. В.$_1$, Древнейшие укрепленные поселения в верхнем течении Западной Двины.— Археологический сборник Института истории АН СССР. Древние поселения и городища, т. I. Таллин, 1955, стр. 95—109.

Станкевич Я. В.$_2$, Памятники славянской культуры середины I тысяч. н. э. в верхнем течении Западной Двины.— КС ИИМК, в. 72, стр. 46—53.

Сушицкий Ф.$_1$, Из лекций по литературе Южной и Западной Руси XV—XVIII вв. О западно-русских летописях. Киев, 1915.

Сушицький Т.$_2$, Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури, ч. I.— Збірник іст.-філол. відділу Укр. Ак. Наук, в. 2. Київ, 1921; в. 2а (русский перевод). Киев, 1927; ч. II. Киев, 1929.

Таранович В. П.$_1$, К вопросу о древних лапидарных памятниках с историческими надписями на территории Белорусской ССР.— СА, в. 8, 1946, стр. 249—260.

Тарасенко П. Ф. (žr. taip pat *Tarasenka P.*)$_1$, Городища Литвы.— КС ИИМК, в. 42, 1952, стр. 86—91.

Таутавичюс А. З.$_1$ (žr. taip pat *Tautavičius A.*), Восточная Литва в первом тысячелетии нов. эры (kand. disert. autoreferatas). Вильнюс, 1954.

Таутавичюс А. З.$_2$, Восточноевропейские курганы.— Сб. Вопросы этнической истории народов Прибалтики. М., 1959.

Теобальд (Роткирх Т.)$_1$, Литовско-языческие очерки. Исторические исследования. Вильна, 1890.

Тихомиров И.$_1$, Торговые и мирные сношения русских княжеств с Ливонией в XIII веке.— ЖМНП, 1876, № 5, стр. 162—174.

Тихомиров И.$_2$, Торговые сношения Полоцка с Ливонией в XIV в.— ЖМНП, 1877, № 12, стр. 232—239.

Тихомиров И. А.$_3$, О составе западно-русских т. н. литовских летописей.— ЖМНП, 1901, март, стр. 1—36; май, стр. 70—119.

Тихомиров М. Н.$_1$, «Список русских городов дальних и ближних».— ИЗ, т. 40, 1952, стр. 214—259.

Тихомиров М. Н.$_2$, Древнерусские города. М., 1956.

Тихомиров Н. Д.$_1$, Галицкая митрополия, 1896.

Тихомиров Н. Д.$_2$, Галицкие и литовские митрополиты XIV и XV вв. и отношение к ним епископов полоцкой и туровской епархий.— Труды Витебской Ученой Архивной Комиссии, кн. 1, Витебск, 1910, стр. 1—17.

Токарев С. А.$_1$, Этнография народов СССР. М., 1958, стр. 104—113.

Третьяков П. Н.$_1$, Восточнославянские племена. М., 1953.

Третьяков П. Н.$_{2}$, Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, М.—Л., 1966.

Трусман Ю. Ю.$_{1}$, Чудско-литовские элементы в Новгородских пятинах, ч. 1. Ревель, 1898.

Удальцов А. Д.$_{1}$, Племена европейской Сарматии II в. н. э.— СЭ, в. 2, 1946, стр. 41—50.

Успенская А. В.$_{1}$, Белорусское Полесье в X—XIII вв. (к истории древнерусской деревни) (kand. disert. autoreferatas). М., 1953.

Устрялов Н.$_{1}$, Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать великое княжество Литовское. СПб., 1838. Knygoje: Русская история, ч. 1. Изд. 5. СПб., 1855, стр. 434—446.

Федоров Г. Б.$_{1}$ (žr. taip pat *Fedorovas G. B.*), Топография кладов с литовскими слитками и монетами.— КС ИИМК, в. 29, 1949, стр. 64—75, 114—115.

Федоров С.$_{1}$, Боротьба за межі в степовій епархії XIII—XIV ст.— Analecta Ord. S. Basilii Magni. Львів, 1935, t. VI, fasc. 1—2, p. 1—15.

Филевич И. П.$_{1}$, Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие. СПб., 1890.

Флоринский Т. Д.$_{1}$, Политическая и культурная борьба на греческом Востоке в первой половине XIV в.— Универ. известия. Киев, 1883, № 3, стр. 69—87; № 9, стр. 318—342.

Флоровский А. В.$_{1}$, Чехи и восточные славяне (очерки по истории чешско-русских отношений X—XVIII вв.), т. I. Прага, 1935.

Цалкин В. И.$_{1}$, Фауна из раскопок в Гродно.— МИА СССР, № 41, 1954, стр. 211—236.

Чебоксаров Н. Н.$_{1}$, Некоторые вопросы этнической истории Советской Прибалтики.— Труды Ин-та этнографии АН СССР. М., 1954, т. XXIII, стр. 3—12.

Чебоксаров Н. Н.$_{2}$, Вопросы этногенеза народов Советской Прибалтики в свете данных этнографии и антропологии.— КС ИЭ, в. 12, стр. 15—28.

Чербуленас К. К.$_{1}$, Развитие литовского народного деревянного зодчества и его основные черты.— КС ИЭ, в. 12, стр. 62—73.

Черепнин Л. В.$_{1}$, Русские феодальные архивы XIV—XV вв., ч. 1. М.—Л., 1948.

Черепнин Л. В.$_{2}$, Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. М., 1960.

Чешихин Е. В.$_{1}$, История Ливонии с древнейших времен, тт. I, II. Рига, 1884, 1885.

Чистович И.$_{1}$, Очерк истории западно-русской церкви, ч. I. СПб., 1882.

Чубатий М.$_{1}$, Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в.— ЗНТШ, т. 134—135, Львів, 1924, стр. 19—65; т. 144—145, стр. 1—108.

*Шахматов А. А.*₁, Общерусские летописные своды XIV—XV веков.— ЖМНП, 1900, № 9, стр. 90—176; № 11, стр. 135—200; 1901, № 11, стр. 52—80.

*Шахматов А. А.*₂, О Супральском списке Западно-русской летописи.— Летоп. Зан. Археогр. комисс. за 1900 г., т. XIII. СПб., 1901.

*Шахматов А. А.*₃, О так называемой Ростовской летописи. Чтения в об-ве истор. и древн. российских, кн. I (208). М., 1904.

*Шахматов А. А.*₄, Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938.

*Шмидехельм М. Х.*₁, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э.— V в. н. э.). Таллин, 1955.

*Шмидехельм М. Х.*₂, О племенах северо-восточной Эстонии во второй половине I тысячелетия до н. э. и в первой половине I тысячелетия н. э.— Сб. «Вопросы этнической истории эстонского народа». Под ред. Х. А. Моора. Таллин, 1956, стр. 172—186.

*Экземплярский А. В.*₁, Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период (1238—1505 гг.), т. I, СПб., 1889.

*Эммаусский А. В.*₁, Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу.— Ученые записки Кировского гос. пед. института им. В. И. Ленина, в. 17, т. I. Киров, 1958, стр. 59—109.

*Эндзелин Я.*₁, Древнейшие славяно-балтийские языковые связи.— Известия АН Латв. ССР, 1952, № 3(56), стр. 33—46.

*Юргинис Ю. М.*₁ (žr. taip pat *Jurginis J.*), Земледелие и техника сельского хозяйства Литвы в XIII—XV вв.— LMAD, т. I. 1955, p. 57—73.

*Ючас М. А.*₁ (žr. taip pat *Jučas M.*), Литовское великое княжество во второй половине XIV — начале XV в. и борьба литовского народа за независимость (kand. disert. autoreferatas). М., 1956.

*Ючас М. А.*₂, Литовское великое княжество во второй половине XIV — начале XV в. и борьба литовского народа за независимость (kand. disert.). М., 1956 (Научный кабинет Института истории АН СССР).

*Ючас М. А.*₃, Русские летописи XIV—XV вв. как источник по истории Литвы.— LMAD, т. 2(5), 1958, p. 69—82.

*Юшков С. В.*₁, История государства и права СССР, ч. 1. Изд. 3. М., 1950.

*Яблонските-Римантене Р.*₁, О древнейших культурных областях на территории Литвы.— СЭ, в. 3, 1955, стр. 3—19.

*Якубовский И.*₁, Земские привилеи Великого княжества Литовского.— ЖМНП, 1903, № 4, стр. 239—278; № 6, стр. 245—303.

Ярмохович Я.[1], Хроника Кадлубка как источник для русской истории. Сб. соч. студентов ун-та св. Владимира, кн. 1, в. 1. Киев, 1880, стр. 59—76.

Ясинский М.[1], Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Киев, 1889.

Ясинский А. Н.[1], Содействие чехов успехам германизации на берегах Балтийского моря. Юрьев, 1898.

Ясінскі А.[2], Два словы аб волатах. Запіскі аддзелу гуманітарных навук Белар. Ак. Навук, кн. 8. Працы клясы гісторыі, т. 3. Менск, 1929, стр. 201—216.

RODYKLĖS

VARDŲ RODYKLĖ *

* Santrumpos: arch. — archeologas, arkivysk. — arkivyskupas, d. — didysis, etn. — etnografas, ist. — istorikas, k. — kunigaikštis, klb. — kalbininkas, kron. — kronikininkas, L. — Lietuvos, l. — lietuvių, lit. tyr. — literatūros tyrinėtojas, Liv. — Livonijos, metr. — metraštininkas, mit. — mitologijos, Or. — Ordino, Pr. — Prūsijos, pr. — prūsų, s. — sūnus, t. — tarybinis, vysk. — vyskupas, žr. — žiūrėk

GEOGRAFINĖ RODYKLĖ *

* Santrumpos: ež. — ežeras, km. — kaimas, m. — miestas, p. — pilis, plk. — piliakalnis, s. — sala, u. — upė, v. — valsčius, vt. — vietovė, ž. — žemė, žr. — žiūrėk

---

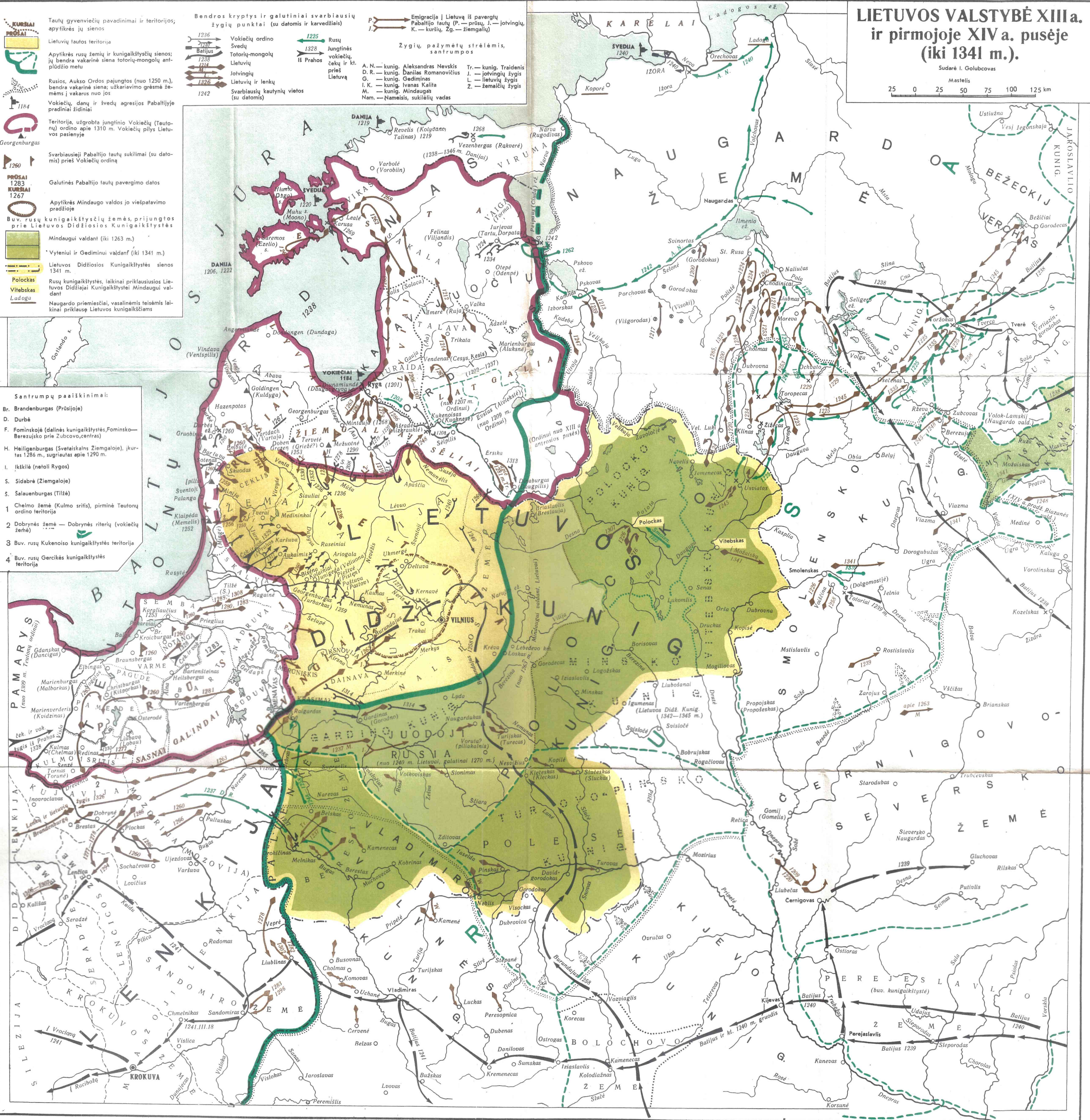
1. Vardas nežinomas, betgi vokiečiai sako Mindaugui: „Tavo tėvas buvo didelis kunigaikštis" (din vater war ein kunic grôβ) (LR, p. 146, v. 4383). **2.** ir **3.** Mindaugas — Dausprungo brolis (ПСРЛ, т. II, стб. 858). Dausprungo žmona — Vykinto sesuo, jeigu jis Tautvilui dėdė (ten pat, st. 815, 817), bet ne Dausprungo brolis. Mindaugo ir Daumanto žmonos — seserys (ten pat, st. 859); Morta — Mindaugo žmona.— LR, v. 3546. **4.** ir **14.** Treniota — Mindaugo seserėnas (ПСРЛ, т. II, стб. 860); plg. Troinita filius regis Lethowinorum (PD, p. 125; HW, p. 45); kitaip — Roczn. Krasińskich: Mendog — nepote suo (MPH, t. III, p. 133); t. y. jis — Mindaugo brolio ar sesers sūnus; jis buvo Tautvilo pirmos ar antros eilės pusbrolis (ПСРЛ, т. II, стб. 860). **5.** Lengvenis — Mindaugo seserėnas ar sesers vyras: Languinus sororius noster — pagal 1260 m. Mindaugo dokumentą, XIV a. Ordino sufalsifikuotą — PUB, I₂, Nr. 106, p. 93; plg. *H. Łowmiański₂*, t. I, p. 376 — Mindaugo sesers sūnus. **6.** Mindaugas žudė brolius («братью») (ПСРЛ, т. II, стб. 858). **7.** ir **8.** Jie — Mindaugo giminaičiai (ten pat, st. 815), gal būt, Dausprungo vaikai. **9.** ПСРЛ, т. II, стб. 815. **10.** ПСРЛ, т. II, стб. 830; LR, v. 7133—7147; mirė 1267 m.— MPH, t. II, p. 840. **11.** ir **12.** ПСРЛ, т. II, стб. 860; plg. GL, Nr. 1, p. 21 — Mindaugo sūnūs: Repeikis ir Gerstukas. **13.** ПСРЛ, т. II, стб. 830, 858. **14.** *A. Seraphim₁*, p. 63, 78 (anūkas, karaliaus dėdė), apie vedybas — *O. Balzer₁*, p. 304—307. **15.** НПЛ, стр. 79, 83, 84, 86; HUB, t. I, Nr. 1093; *А. В. Экземплярский₁*, t. I, стр. 39—40. **16.** ПСРЛ, т. II, стб. 869; LR, p. 178—182; HW, p. 47; paskutinis paminėjimas — LR, p. 211 (1281 m.); *H. Łowmiański* — šios knygos rusiškojo leidimo recenzija, p. 145—146; plg. *A. Gieysztor₃*, p. 6 (Traidenis — Treniotos sūnus?). **17, 18, 19.** ПСРЛ, т. II, стб. 869, 871. **20.** Ten pat, st. 869, 874. **21.** LUB, t. VI, Nr. 3059 (=РЛА, № 49). **22.** Pucuwerus — Vytenio tėvas (PD, III, 248), plg. Putuwere (NE, v. 19738); Butvydas — ПСРЛ, т. II, стб. 933; PUB, I₂, Nr. 568, p. 355—356 (terram regis Butegeyde). 1282 m. Levas Danilovičius bijojo jo keršto už Vaišelgos nužudymą (ПСРЛ, т. II, стб. 897), taigi dinastija nenutrūko. Gediminas prisimena savo protėvius (progenitores) kunigaikščius (LUB, t. II, Nr. 687, p. 140; Nr. 690, p. 144); Mindaugas jam praedecessor. **23.** ПСРЛ, т. II, стб. 933. **24.** *J. Dlugossii*, t. II, p. 453. MPH, t. III, p. 47 (1279 m.); *O. Balzer₁*, p. 423. **25.** Vytenis — karalius — 1296 m. (PD, III, 267); paskutinį kartą minimas 1315 m.— PD, p. 181. **26.** Gediminas — Vytenio brolis — LUB, t. II, Nr. 687, p. 140; LUB, t. VI, Nr. 3068, p. 466; mirties data — НПЛ, стр. 353. **27.** *М. Д. Приселков₁*, стр. 58; plg. *R. Batūra₄*, p. 117—141. **28.** НПЛ, стр. 98 (apie 1326 m.). GL, Nr. 16, p. 169. **29.** Annal. Rig. Cod. Leopol. *K. Höhlbaum₂*, p. 48. **30.** ПСРЛ, т. XVII, стб. 71; plg. „nei jo tėvas, nei senelis (Pukuveras?) taip neišgarsėjo — Троицкая лет., стр. 402. **31.** ПСРЛ, т. XVII, стб. 71. **32.** ПСРЛ, t. XVII, стб. 71.

33. ПСРЛ, t. XVII, стб. 71. **34.** LUB, t. VI, Nr. 3072 (1324 m.); *O. Balzer*$_1$, p. 445. **35.** ПСРЛ, т. XV, стб. 414. **36, 37, 38.** ПСРЛ, t. XVII, стб. 71. **39.** *J. Dlugossii*, t. III, p. 155; *O. Balzer*$_1$, p. 455—457, **40**. ПСРЛ, т. VII, стр. 204; ПСРЛ, t. X, стр. 206. **41.** MPH, t. II, p. 854.

Pastaba: Be to, yra žinia, kad Kozelsko kunigaikštis Andrejus Mstislavičius, užmuštas 1339 m. (ПСРЛ, т. XV, в. 1, стб. 52), buvo vedęs lietuvių kunigaikščio («Гаманта») dukterį (*P. Зотов*, стр. 292). Genealogiją žr. *T. Сушицкий*$_2$, стр. 173—178; *J. Wolff*$_1$, p. 2—76, *J. Puzyna*$_2$, p. 43, *H. Paszkiewicz*$_8$, p. 58, taip pat O. Balzerį, N. Baumgarteną, G. Vlasjevą, M. Taubę ir kt.

LIETUVIŲ KUNIGAIKŠČIŲ GENEALOGINĖ LENTELĖ

	2. Dausprungas+ Žemaitijos kunig. Vykinto sesuo	7. Tautvilas —	15. Konstantinas — Vitebsko kunig.+Eudokija, Aleksandro Jaroslavičiaus duktė	21. Mykolas, Vitebsko kunigaikštis	25. **Vytenis** —	29. Žvelgaitis
		8. Edivydas				30. **Algirdas**+Vitebsko kunig. duktė
		9. Duktė N+ kunig. Danilas Romanovičius			26. **Gediminas**	31. **Kęstutis**
				22. **Pukuveras** — Butvydas	27. Teodoras, Kijevo kunig. (?)	32. **Jaunutis**
1 N	3. **Mindaugas**+ N — Nalšios kunig. Daumanto žmonos sesuo	10. **Vaišelga** —	16. **Traidenis** —	23. Budikidas	28. Vainius, Polocko kunig.	33. Liubartas — Dmitrijus+ Vladimiro kunig. Andrejaus Jurjevičiaus duktė
		11. Repeikis	17. Barza	24. Gaudemunda — Sofija + Boleslovas II, Mozūrijos kunig.		34. Jelizaveta + Plocko kunig. Vanko
		12. Ruklys	18. Liesius			35. Marija+Dmitrijus Michailovičius, Tverės kunig.
		13. Duktė N+ kunig. Švarnas Danilovičius	19. Svalkenis			36. Karijotas—Mykolas
			20. Sirputis			37. Manvydas
	4. Duktė N —	14. **Treniota**				38. Narimantas—Glebas
	5. Duktė N+ Lengvenis					39. Ofka-Eufemija+Boleslovas-Jurijus II(?)
	6. Sūnūs (?)					40. (?) Aigusta+Semionas Ivanovičius, Maskvos kunig.
						41. Aldona-Ona + Kazimieras, lenkų kunig.

LIETUVOS VALSTYBĖ XIII a. ir pirmojoje XIV a. pusėje (iki 1341 m.).
Sudarė I. Golubcovas
Mastelis
25 0 25 50 75 100 125 km
KURŠIAI PRŪSAI
Tautų gyvenviečių pavadinimai ir teritorijos; apytikrės jų sienos
Lietuvių tautos teritorija
Apytikrės rusų žemių ir kunigaikštysčių sienos; jų bendra vakarinė siena totorių-mongolų antplūdžio metu
Rusios, Aukso Ordos pajungtos (nuo 1250 m.), bendra vakarinė siena; užkertant grėsmė žemėms į vakarus nuo jos
Vokiečių, danų ir švedų agresijos Pabaltijyje pradiniai židiniai
Teritorija, užgrobta jungtinio Vokiečių (Teutonų) ordino apie 1310 m. Vokiečių pilys Lietuvos pasienyje
Georgenburgas
Svarbiausieji Pabaltijo tautų sukilimai (su datomis) prieš Vokiečių ordiną
Galutinės Pabaltijo tautų pavergimo datos
Apytikrės Mindaugo valdos jo viešpatavimo pradžioje
Buv. rusų kunigaikštysčių žemės, prijungtos prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
Mindaugui valdant (iki 1263 m.)
Vyteniui ir Gediminui valdant (iki 1341 m.)
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos 1341 m.
Rusų kunigaikštystės, laikinai priklausiusios Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei Mindaugui valdant
Polockas
Vitebskas
Ladoga
Naugardo priemiesčiai, vasalinėmis teisėmis laikinai priklausę Lietuvos kunigaikščiams
Bendros kryptys ir galutiniai svarbiausių žygių punktai (su datomis ir karvedžiais)
Vokiečių ordino
Švedų
Totorių-mongolų
Lietuvių
Jotvingių
Lietuvių ir lenkų
Svarbiausių kautynių vietos (su datomis)
Rusų
Jungtinės vokiečių, čekų ir kt. prieš Lietuvą
Iš Prahos
Emigracija į Lietuvą iš pavergtų Pabaltijo tautų (P. — prūsų, J. — jotvingių, K. — kuršių, Žg. — žiemgalių)
Žygių, pažymėtų strėlėmis, santrumpos
A. N. — kunig. Aleksandras Nevskis
D. R. — kunig. Danilas Romanovičius
G. — kunig. Gediminas
I. K. — kunig. Ivanas Kalita
M. — kunig. Mindaugas
Nam. — Nameisis, sukilėlių vadas
Tr. — kunig. Traidenis
J. — jotvingių žygis
L. — lietuvių žygis
Ž. — žemaičių žygis
Santrumpų paaiškinimai:
Br. Brandenburgas (Prūsijoje)
D. Durbė
F. Fominskoje (dalinės kunigaikštystės, Fominsko-Berezujsko prie Zubcovo, centras)
H. Heiligenburgas (Svetaiskalns Žiemgaloje), įkurtas 1286 m., sugriautas apie 1290 m.
I. Ikškilė (netoli Rygos)
S. Sidabrė (Žiemgaloje)
Š. Šalauenburgas (Tilžė)
1 Chelmo žemė (Kulmo sritis), pirminė Teutonų ordino teritorija
2 Dobrynės žemė — Dobrynės riterių (vokiečių) žemė
3 Buv. rusų Kukenoiso kunigaikštystės teritorija
4 Buv. rusų Gercikės kunigaikštystės teritorija
BALTIJOS JŪRA
LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ
NAUGARDO ŽEMĖ
POLOCKO KUNIGAIKŠTYSTĖ
VITEBSKO KUNIGAIKŠTYSTĖ
SMOLENSKO KUNIGAIKŠTYSTĖ
MINSKO KUNIGAIKŠTYSTĖ
PINSKO KUNIGAIKŠTYSTĖ
TURO PINSKO KUNIGAIKŠTYSTĖ
ČERNIGOVO KUNIGAIKŠTYSTĖ
SEVERSKO ŽEMĖ
KIJEVO KUNIGAIKŠTYSTĖ
VOLYNĖS KUNIGAIKŠTYSTĖ
VLADIMIRO VOLYNĖS KUNIGAIKŠTYSTĖ
BRESTO ŽEMĖ
JUODOJI RUSIA
GARDINO KUNIGAIKŠTYSTĖ
LENKIJA
MAZOVIJA
SANDOMIRO ŽEMĖ
MAŽOJI LENKIJA
PAMARYS
PEREJESLAVLIO ŽEMĖ
BOLOCHOVO ŽEMĖ
TVERĖS KUNIG.
BEŽECKIJ VERCHAS
MOŽAISKO KUNIG.
JAROSLAVLIO KUNIG.
ŽEMAITIJA
ŽIEMGALA
SĖLIAI
LATGALA
KARELAI
ŠVEDIJA
DANIJA
VOKIEČIAI 1184
Vilnius
Kernavė
Trakai
Kaunas
Ryga (1201)
Naugardas
Polockas
Vitebskas
Smolenskas
Pskovas
Kijevas
Černigovas
Krokuva
Liublinas
Vladimiras
Brestas
Gardinas (Grodno)
Naugardukas
Minskas
Pinskas
Turovas
Karaliaučius
Klaipėda (Memelis) 1252
Ladoga
Tverė
Rževa
Toropecas
Volok-Lamskij (Naugardo vald.)
Mozyrius
Perejaslavlis
Batijus 1240
Batijus ir kt. 1240 m. gruodis
Batijus 1238
Batijus 1241

TURINYS

ANTROJI DALIS

Владимир Терентьевич Пашуто
ОБРАЗОВАНИЕ ЛИТОВСКОГО ГОСУДАРСТВА
На литовском языке
Издательство «Минтис», Лит. ССР, 1971 г.

Redaktorė *G. Gustaitė*
Dailininkas *B. Leonavičius*
Techn. redaktorė *E. Blok*
Korektorės: *M. Bozytė, M. Rėzienė*

Leidinys Nr. 12037. Tiražas 25 000 egz.
Duota rinkti 1971.IV.29.
Pasirašyta spausdinti 1971.XII.1. LV 14581
Popierius 84×108/32=6,625 pop. lapo, 22,26 sp. lanko, 26,26 apsk. leid. lanko+1 žemėlapis
Kaina rb 2,30.

Spausdino Valst. „Vaizdo" sp. Vilniuje, Strazdelio 1.
Užsakymo Nr. 1948